

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

49

Prilozi, Sarajevo, 2020.

PRILOZI

CONTRIBUTIONS

ISSN 0350-1159

ISSN 0350-1159

ISSN (online) 2744-1172

UDC 93/99 (058)

49

Sarajevo, 2020.

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

49

Sarajevo, 2020.

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA/EDITOR-IN-CHIEF

Sonja M. Dujmović
sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

SEKRETAR/SECRETARY

Ajdin Muhedinović
ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD

Dženan Dautović, Zavičajni muzej Travnik
Hannes Grandits, Univerzitet Humboldt, Berlin
Attila Marko Hoare, Univerzitet „Sarajevska škola za nauku i tehnologiju“
Mitsutoshi Inaba, Tokio
Adnan Jahić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Hrvoje Klasić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Dragana Kujović, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica
Salmedin Mesihović, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Enes S. Omerović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Nedim Rabić, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Radmila Radić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Ramiza Smajić, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Filip Šimetin Šegvić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Naučna gledišta u časopisu *Prilozi* odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj časopisa *Prilozi* štampan je uz finansijsku podršku
Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.

SADRŽAJ

Uvodna riječ urednice.....	11
----------------------------	----

ČLANCI I RASPRAVE

Sima M. Ćirković Bosanski patareni i zapadne hereze	17
Nenad Filipović Oko kuge u Bosni 1763-1764. godine	45
Mihad Mujanović Muslimani na stranicama <i>Bosansko-hercegovačkih novina</i> (1878-1881) i <i>Sarajevskog lista</i> (1881-1891)	89
Tomasz Jacek Lis Wiktor Leo Iwasiuk – simbol austrougarskog zvjerstva ili žrtva vremena?	137
Adnan Jahić Muslimanske rezolucije 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja	167
Mirza Džananović Slučaj „Šimić“ i kraj Saveza komunista Zenice	211
Edin Omerčić „... <i>Jer dok smo mi ratovali ...</i> “ – Pobuna dijela 1. krajškog korpusa tzv. Vojske Republike Srpske	233
Amer Maslo „Bosanski lonac sjećanja“: 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine	273

PRIKAZI

- Rina Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi šticionici (1818-1908)*.
Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod
za povijesne znanosti u Dubrovniku 2020, 616. (Amer Maslo) 311
- Lana Paćuka, *Ženski identiteti u muzičkom životu austrougarskog
Sarajeva*. Sarajevo: Muzička akademija, Institut za
muzikologiju, 2019, 189. (Fatima Hadžić) 316
- Gerwarth, *Pobijeđeni. Zašto nije završio Prvi svjetski rat
1917-1923*. Zagreb: Vuković & Runjić, 2018, 428. (Omer Merzić) 321
- Krieg und Zwangsmigration in Südosteuropa 1940–1950. Pläne,
Umsetzung, Folgen*, ur. Mathias Beer. Stuttgart: Franz Steiner
Verlag (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische
Geschichte und Landeskunde, 22), 305. (Ajdin Muhedinović) 325
- Nikica Barić, *Split 1980-ih. Društveni sukobi u sutonu
samoupravnog socijalizma*. Zagreb: Hrvatski institut za
povijest, 2019, 863. (Mirza Džananović) 333
- Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni
identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*.
Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/Udruga za
modernu povijest, 2020, 408. (Adnan Jahić) 338
- Ed Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: svođenje računa*.
Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2017, 492. (Jasmin Medić) 350

IN MEMORIAM

János M. Bak (1929 – 2020) (Dženan Dautović)	357
INDEKS AUTORA	363
UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA.....	365

CONTENTS

A Word from the Main Editor	11
-----------------------------------	----

ARTICLES AND TREATISES

<table border="1"><tr><td>Sima M. Ćirković</td></tr></table>	Sima M. Ćirković	
Sima M. Ćirković		
The Bosnian Patarens and Western Heresies	17	
 Nenad Filipović		
Concerning Plague in Bosnia 1763-1764.	45	
 Mihad Mujanović		
Muslims in the pages of <i>Bosansko-hercegovačke novine</i> (1878–1881) and <i>Sarajevski list</i> (1881–1891)	89	
 Tomasz Jacek Lis		
Wiktor Leon Iwasiuk a simbol of austro-hungarian cruelty, or victim his period?	137	
 Adnan Jahić		
The Muslim Resolutions of 1941. On the occasion of 80 years since their signing	167	
 Mirza Džananović		
The „Šimić case“ and the end of the League of Communists in Zenica	211	
 Edin Omerčić		
„ ... <i>while we were fighting</i> ... “ – Military Rebellion of 1st Krajina Corps so-called Army of Republika Srpska from September 1993.	233	

Amer Maslo
„Bosnian pot of memory“: 1463 and the
constituent peoples of Bosnia and Herzegovina“ 273

BOOK REVIEWS

Rina Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi štíćenici (1818-1908)*.
Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod
za povijesne znanosti u, 2020, 616 pp. (Amer Maslo) 311

Lana Paćuka, *Ženski identiteti u muzičkom životu
austrougarskog Sarajeva*. Sarajevo: Muzička akademija,
Institut za muzikologiju, 2019, 189 pp. (Fatima Hadžić) 316

Gerwarth, *Pobijeđeni. Zašto nije završio Prvi svjetski rat
1917-1923*. Zagreb: Vuković & Runjić, 2018, 428 pp. (Omer Merzić) 321

*Krieg und Zwangsmigration in Südosteuropa 1940–1950. Pläne,
Umsetzung, Folgen*, ur. Mathias Beer. Stuttgart: Franz Steiner
Verlag (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische
Geschichte und Landeskunde, 22), 305 pp. (Ajdin Muhedinović) 325

Nikica Barić, *Split 1980-ih. Društveni sukobi u sutonu s
amoupravnog socijalizma*. Zagreb: Hrvatski institut za
povijest, 2019, 863 pp. (Mirza Džananović) 333

Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni
identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*.
Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/Udruga za
modernu povijest, 2020, 408 pp. (Adnan Jahić) 338

Ed Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: svodenje računa*,
Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2017, 492 pp. (Jasmin Medić) 350

IN MEMORIAM

János M. Bak (1929 – 2020) (Dženan Dautović) 357

LIST OF CONTRIBUTORS 363

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 365

Uvodna riječ urednice

ne može a da ne ugradi, krajem ove uznemirujuće 2020. godine, trag o dominantnim osjećanjima, stanjima i iskustvima zajednice, suočene sa spoznajom vlastite zbunjenosti, nevjerice, odbijanja, nesigurnosti i prije svega straha. Straha imanentnog ljudskom biću, naročito ovog aktuelnog, od bolesti čije se ime često i ne pominje, ali se podrazumijeva, te njoj blizanački bliske smrti, bar po prijetećem tonu i porukama kojima je uzdrmala cijeli svijet.

Ipak, ono što svaki pojedinac može i mora je osvještenje izborne reakcije i pružanje odgovora na nove matrice u ponuđenim okolnostima, a to je u prvom redu kreativan, profesionalan, stvaralački čin kojim se unapređuje vlastito i znanje zajednice. Borba protiv različitih smrti, opiranje njenim svim oblicima, obilježila je svaki izabrani tekst ovog broja *Priloga*.

Prvi u nizu neupitan je znak prkošenja i putokaz u nadržastanju prolaznosti. On istovremeno proslavlja pregalački rad i znanje, ali obilježava i brigu poštovaoca djela jednog Profesora, akademika Sime Ćirkovića, njegovih baštinika i sljedbenika, koji su udruženim naporima pregnuli da još jedan njegov tekst (*Bosanski patareni i zapadne hereze*) predaju fundusu znanja o bosanskom srednjovjekovlju.

Aktuelnost drugog teksta (*Oko kuge u Bosni 1763–1764. godine*) u ovom smutnom vremenu, iz pera orijentaliste Nenada Filipovića, koji je svojim prevodilačkim darom i znanjem, tako potrebnim, a još uvijek nedostatnim za razumijevanje bosanskohercegovačke prošlosti, te slijedom svoje struke izronio detalje iz prošlosti koji podsjećaju pojedinca na jedinstveno ljudsko iskustvo u susretu sa bolešću i smrću.

Tekst Mihada Mujanovića (*Muslimani na stranicama Bosansko-hercegovačkih novina (1878–1881) i Sarajevskog lista (1881–1891)*) prilog je, slijedom istoriografskog poziva i profesionalnog stava, odbijanju zaborava različitih varijabli politike austrougarske okupacione vlasti prema muslimanskom stanovništvu, sagledane u tadašnjem promotivnom

režimskom mediju u prvih trinaest godina njenog prisustva u Bosni i Hercegovini.

Prilog pod naslovom *Wiktor Leo Iwasiuk – simbol austrougarskog zvjerstva ili žrtva vremena?* Tomasza Jaceka Lisa je na više načina vezan za smrt, ali i za patologiju. On donosi novo gledanje na dobro upamćenog istražitelja mladobosanaca znamenite 1914. godine, nakon atentata na austrougarskog prestolonasljednika i njegovu suprugu, ali i problematizuje odijum koji je Iwasiuka nakon njegove uloge pratio, i u potonjim mas-medijima.

O tome da ne postoji kraj stalnom propitivanju i ne postoje konačni odgovori za posvećene istraživače kazuje i rezultat predanog arhivskog rada i studioznog promišljanja Adnana Jahića (*Muslimanske rezolucije 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja*), koji profesionalno nagrizava romantičarski odnos prema minulom i nepretenciozno, ali bezvremeno apostrofira svojim metodološkim pristupom utemeljenost naučnog saznanja.

U svom naslovu tekst Mirze Džananovića (*Slučaj „Šimić“ i kraj Saveza komunista u Zenici*) sadrži sukus naznake završetka jednog perioda bosanskohercegovačke prošlosti. Minuciozna sublimacija najavljenog totalnog društvenog preokreta i jednostavnost i fluidnost u izrazu, kao prednost predočene studije, donosi primjer mikroistorijskog uvida i istovremeno opominje savremenike na nepodnošljivu lakoću prolaznosti.

Dojmljiva studija Edina Omerčića („... *Jer dok smo mi ratovali ...*“ – *Pobuna dijela 1. krajiškog korpusa tzv. Vojske Republike Srpske*) propituje na primjeru sekvence, jednog političkog i medijskog manevra bosanskohercegovačke (umi)ratne stvarnosti, mogućnosti i domete manipulacije, čime pokušava razotkriti konstantno skrivene mape naše stvarnosti na čije je tačke svaki pojedinac konektovan silom svoga postojanja i okruženja.

Stvaralački niz istraživačkom radu posvećenih autora zatvara se studijom „*Bosanski lonac sjećanja*“: *1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine* Amera Masle, u kojoj se analizira konstruisanje

kolektivnog pamćenja u ideološkim i nacionalističkim narativima u svrhu kreiranja i jačanja nacionalnih identiteta, pri čemu se pokazuje da prošlost na ovim prostorima ne može da umre, da se njeni pročišćeni i modifikovani sadržaji perpetuiraju na štetu zajedništva, sadašnjosti, ali i budućnosti. Jednako tako, kontinuitet prisutnosti prošlosti u sadašnjosti, ta neizdrživa težina „sjećanja“, govori i da kraja u stvari i nema. *Bosanskom loncu.*

Iza osam tekstova slijedi osam bravura, probranih prikaza djelâ koja zaslužuju punu pažnju i stalna iščitavanja. Ona svjedoče o uvažavanju kolega, njihovih napora i stalnoj pregalačkoj znatiželji, potrazi za znanjem i usavršavanjem. Svjedoče i o potrebi za dijalogom sa saznatim i želji da se ono podijeli.

In memoriam mađarskom medijevalisti, operativnom i produktivnom Jánosu Baku, plodnog opusa i brojnih sljedbenika, zatvara krug ovogodišnjih priloga. Jednako tako on je omaž bezbrojnim bezdomnim, sličnim njemu, bilo onim bez stvarnog utočišta ili onim bez samih sebe.

Svi gorespomenuti pružaju umirujući osjećaj, jer predstavljaju putokaz svima koji ostavljaju trag radom, mišlju i riječju, zanemarujući prolaznost i slave život sazdan od saznavanja.

U Sarajevu, 10. novembra 2020. godine

Glavna i odgovorna urednica

Sonja M. Dujmović

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 322 (497.6) "04/14"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.17

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 7. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Sima M. Ćirković

Bosanski patareni i zapadne hereze*

Apstrakt: Autor u ovom radu problematizira pitanje hereze u srednjovjekovnoj Bosni te analizira moguće međutjecaje sa heretičkim pokretima nastalim na području Zapadne Evrope. Ponuđena je pregledna analiza dosadašnjih takvih pokušaja i njihova ocjena s posebnom pažnjom na raspravu

* Napomena prevodilaca: Ovaj rad predstavlja izlaganje koje je akademik Sima Ćirković (1929–2009) održao na skupu „Heresy in Eastern Europe“ u Londonu 1994. godine pod izvornim nazivom *The Bosnian Patarens and Western Heresies*. Prigodni zbornik sa ove konferencije nikada nije publikovan, pa je ovaj tekst ostao nepristupačan širim medijskim krugovima. Budući da se Ćirković na nekoliko mjesta pozivao na ovaj rad, jednom prilikom čak i kao da je već objavljen (vidi: „Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve“, *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka SANU*, br. 9 (1995): 7-34; = Isto, u: *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana* (Beograd: Equilibrium, 1997), 221), bilo je poznato njegovo postojanje. Veliku zahvalnost dugujemo profesoru Yuriju Stoyanovu (SOAS University of London), jednom od najboljih poznavatelja heretičkih pokreta evropskog srednjovjekovlja. Profesor Stoyanov je bio jedan od organizatora ove konferencije i rado nam je ustupio ovaj rad, na koji se i on pozivao u nekoliko navrata u svojim člancima, kako bi konačno bio objavljen i dostupan svima koji su zainteresirani. Treba istaći da je rad prije svega nastao na osnovu izlaganja sa naučne konferencije, što je jasno vidljivo u njegovoj kompoziciji. Također je očito da se radi o prvoj verziji prijevoda na engleski, još uvijek nedovoljno obrađen, pa smo smatrali da je bolja varijanta da autorove misli vratimo u originalni jezik, čijem duhu su daleko bliže nego postojećem prijevodu. Naravno, i pored činjenice da smo minimalno intervenisali u strukturu i koncept rukopisa, neminovno je da ovaj tekst nosi i pečat nas kao prevodilaca, pa nismo smatrali da je potrebno da se konvertuje u ekavicu ili gramatiku srpskog jezika. Neki od autorovih stavova u ovom tekstu su vidljivo zastarjeli, međutim, ukupna analiza nosi prepoznatljiv stil i širinu znanja. Veliko nam je zadovoljstvo da možemo ljubiteljima historije bosanskog srednjovjekovlja ponuditi nenadani poklon, „izgubljeni“ rad jednog od najvećih istraživača ovog perioda.

o odnosu Dalmacija – Sklavonija – Bosna. Drugi dio rada se odnosi na moguće veze bosanskih krstjana sa italijanskim hereticima, katarima i husitima. Na kraju se zaključuje da Crkva bosanska, koja je prema autoru slijedila dualističko učenje, nije iskoristila svoj povoljni položaj u bosanskoj državi kako bi proširila svoj utjecaj i učenje, već se zadovoljila etičkim aspiracijama povezanim sa njenim uzorom u pravoj apostolskoj vjeri.

Ključne riječi: Bosna, Rim, Sklavonija, Dalmacija, Crkva bosanska, hereza, katolička crkva, patareni

Abstract: In this paper the author problematized the question of the nature of heresy in medieval Bosnia, and analyzed possible mutual influences with the heretical movements formed in the area of Western Europe. A deep review of the previous similar attempts in historiography has been offered, as well its evaluation, with the specific focus on the discussion regarding the relation Dalmatia – Sclauonia – Bosnia. The second part of the paper is dedicated to the possible connections between Bosnian krstjani with Italian heretics, cathars, or hussites. The main conclusion is that the Bosnian Church, which by the author's opinion follows dualistic doctrine, did not use its influence and teachings, but it settled with the ethical aspirations linked with its ideal in the original apostolic faith.

Key words: Bosnia, Rome, Sclauonia, Dalmatia, Bosnian church, heresy, Catholic Church, patarens

Među brojnim problemima moje teme jedna se javlja na samom startu: odakle početi? U anonimnom spisu iz Lombardije *De heresi Catharorum*, nastalom tokom ranog 13. stoljeća, nalazimo svjedočenje da su pripadnici katarske hijerarhije Kalojan iz Mantove i Nikolas iz Vićence bili zaređeni *in Sclauonia*. Drugi dio heretika, oni iz Concorezza, u isto su vrijeme imali za biskupa izvjesnog Garatusa, koji je bio zaređen *in Bulgaria*.¹ Znajući da su se Garatusovi sljedbenici vratili u Italiju prije

¹ Antoine Dondaine, „La hierarchie cathare en Italie I, De heresi catharorum in Lombardia“, *Archivum fratrum predicatorum*, br. 19 (1949): 306-312; Walter L. Wakefield, Austin P. Evans,

1190. godine, učenjaci su mogli da zaključe kako su oni posjetili Sklavoniju oko 1180. godine, ili još ranije.

Šta je tačno izraz *Sklavonija* značio u pisanjima italijanskih autora ranog 13. stoljeća? Učenjaci starijih generacija, poput A. Solovjeva, koji je pregledao Donadainova izdanja, pa čak i D. Mandić u svojoj knjizi (1964), interpretiraju *Sklavoniju* bez oklijevanja kao Bosnu,² imajući na umu dobro poznatu ulogu ove zemlje u kasnijoj historiji dualističke hereze. Učenjaci kasnijih generacija, predvođeni prof. J. Šidakom, nezadovoljni prešutno prihvaćenom pretpostavkom da je hereza u Bosni morala biti jako stara, počeli su postavljati pitanja o vremenu i konkretnim okolnostima pod kojima se hereza pojavila u Bosni.³ Od male je koristi mišljenje kardinala Staia (Stojkovića) izraženo 1435. godine, kako su maniheji u Bosnu došli prije 300 godina.⁴

Naziv *Sclauonia* ili *Slauonia* stoljećima je korišten da označi region različitog obima. U uskom značenju, to je područje između rijeka Save i Drave, u to doba dio Ugarske kraljevine, *regnum Scalouonie*, sa upraviteljem koji je nosio titulu bana (*banus* u latinskim izvorima), a u kasnijem periodu također sa posebnim vijećem plemića (*congregatio nobilium regni*

Heresies of the High Middle Ages (New York: Columbia University Press, 1991), 162–165, 692–693. Za širi kontekst cf. Malcolm Lambert, *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation* (Oxford: Oxford University Press, 1992), 128–130.

² Aleksandar Solovjev, „Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 8 (1953): 329–333; Dominik Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago: Hrvatski povijesni institut, 1962), 46–50.

³ Izabrani radovi prof. Jaroslava Šidaka posvećeni Crkvi bosanskoj, uz pregled historiografije o ovoj temi u periodu 1945–1974. te probrana bibliografija mogu se pronaći u knjizi *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, (Zagreb: Novi liber, 1975). Zajedno sa ranijim Šidakovim pisanjem, naročito disertacijom „Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca“, *Rad JAZU*, br. 259 (1937): 37–182, ova knjiga pomaže u orijentaciji kroz brojnu, ali raznovrsnu, kontroverznu i literaturu nejednake kvalitete. O radu prof. Šidaka (†1986) pogledati kompletnu biografiju objavljenu u broju 29–30/1976–77. *Historijskog zbornika*, posvećenu 75. godišnjici njegovog rođenja (str. 12–19).

⁴ *Offertur facilis occasio reductionis regni Bosne, quad jam a trecentis annis et ultra fuit infectum heresi manicheorum et arianorum*. Johannes Haller, *Concilium Basiliense. Die Protokolle des Konzils vom 1434 und 1435*, III, (Basel: R. Reich v. C. Detloffs Buchhandlung, 1900), 417 (citirano prema D. Mandić, o. c, 120 napomena 11).

Sclavoniae). *Sclauonia* u ovom smislu ponekada je bila optuživana za herezu, ali, kako je to uvjerljivo pokazao prof. Šidak, to se obično dešavalo usljed sukoba oko crkvene desetine, a ne zbog doktrinarnog razilaženja, ništa slično onome u Bosni.⁵

Međutim, naziv *Sclauonia* je često korišten i da se označi cijelo područje zapadnog dijela Balkanskog poluostrva, sve zemlje istočno od Istre pa sve do *Bulgarie* i *Zagore* na sjeveru, te *Albanije* i *Romanie* na jugu. Naziv *Sclauonia* u ovom širem smislu sažima Hrvatsku, Dalmaciju, Bosnu, Srbiju, kao i sve kneževine duž dalmatinske obale: *Zahumlje*, *Travunija*, *Dioklia*. U kasnijem periodu (14–15. stoljeće), Mlečani i Dubrovčani su preferirali da terminom *Sclauonia* označavaju samo ono područje koje se nalazi pod vladavinom srpskih kraljeva. Srpski vladari su nazivani *rex* ili *imperator Sclauonie*, a kasnije *despotus Sclavonie*.⁶ No, u našem slučaju, ne treba uzimati u obzir niti *regnum Sclavonie* između Save i Drave, niti Srpsko kraljevstvo. Heretičko gnijezdo trebamo tražiti u širem smislu shvatanja naziva *Sclauonia*.

U najstarijem katalogu dualističkih crkava, nastalom povodom održavanja koncila u St. Felix de Caramanu 1167. godine, nema spomena

⁵ Jaroslav Šidak, „Ecclesia Sclavoniae i misija dominikanaca u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, br. 3 (1955): 11–40, 245 (= *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, 177–209, 276–280). cf. također njegov članak: „Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovini XIII stoljeća“, *Zgodovinski časopis*, br. 6–7 (1952–53): 285–300.

⁶ Mihailo Dinić, „O nazivima srednjovekovne srpske drzave Sklavonija, Srbija, Raška“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 32 (1966): 26–34. *Sclauonia* kao područje pod jurisdikcijom patrijarha Akvileje spominje se u pismu Boncompagnusa (1215), koji ga ohrabruje da se bori protiv hereze: *ista siquidem hereticorum genera, que infra patriarchalem dyocesim diabolo instigante vigere noscuntur: Cathari, Patarini, Leoniste, Arnoldiste (var.: Arnulderi), Circumcisi, Rebaptizati, Passagini, Cavillarii, Tubbii, Speroniste; sed Patarinorum secta congregat omnia genera piscium in sagena et sedens juxta litus erroris bonos et malos reponit in vasis, et idcirco diutius durat et fortius invalescit. eorum siquidem labe ac fetoribus Cume languescunt, Mantua sordidatur, Verona claudicat, Vincencia jam victa succumbit, Tarvisium torpet, sola Padua in publico se defendit. (...) Na kraju pisma, patrijarh Wolfger je nagovoren: *non detineant igitur vos Fori Julii negotia temporalia (var.: imperialia) non census et redditus Sclavonie silvestris, sed refoвете flebiles, porrigite manum lapsis et propere succurrite (...)* Objavljeno u: Anton E. Schönbach, *Beiträge zur Erklärung altdeutscher Dichtwerke* (Wien: Abhandlungen der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe 145, 1903), Abh. IX, 14–15.*

Sclauonie, nego se tu javlja *Dalmatia*, naziv koji je izazvao slične probleme.⁷ Naime, *Dalmatia* ne označava samo jadransku obalu i na njoj iznikle gradove, kao što je slučaj u kasnijim vremenima, već po staroj rimskoj tradiciji obuhvaća također cijelu unutrašnjost, skoro sve do toka rijeke Save. Za neke od bizantskih autora, poput Ane Komnen i Ivana Kinama, Dalmacija označava područje sve do Rasa i Kosovog Polja, a Srbe su nazivali *Dalmatima* ili *dalmatinskom nacijom*.⁸ Stanovnici Bosne su po Kinamu također bili Dalmati: „Sama Bosna nije potčinjena velikom županu Srba, nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja“.⁹ Dakle, naziv *Dalmatia* ne pomaže mnogo, budući da, baš kao i *Sclauonia*, on može označavati obalne gradove, Hrvatsku, Bosnu i Srbiju.

Uža Srbija, zemlja velikih župana, ima samo kratku historiju prisustva hereze. Tokom vladavine Stefana Nemanje (1166–1196), *bogumrska hereza*, označena ne kao bogumilstvo, nego kao arijanstvo, bila je iskorijenjena. To se desilo oko 1172. godine, kada je Euthimije bio metropolit Rasa. Lokalni synod je prokleo sve heretike, njihove knjige su bile spaljene, njihovom vođi odrezali su jezik, a ostali su protjerani.¹⁰ U starijoj literaturi se pretpostavlja da su ovi protjerani heretici pronašli utočište u Bosni. Tokom kasnijih vremena dualistička hereza nije imala nikakvu važnu ulogu u Srbiji. U srpskim spisima heretici su spominjani i anatemizirani bilo kao neprijatelji crkve iz prošlosti ili kao prokleti heretici iz susjedne Bosne.¹¹

⁷ Članak Franje Šanjeka, „Le rassemblement herétique de Saint-Felix-de Caraman (1167) et les églises cathares au XIIe siècle“, *Revue d'histoire Ecclesiastique*, br. 18 (1978): 768–799, poznat mi je samo preko Šidakovog prikaza: *Studije*, 364–365.

⁸ O bizantskoj Dalmaciji cf. Jadran Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia* (Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1978); Sima Ćirković, „Narod Kačića Jovana Kinama“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, br. 32 (1993): 20–22.

⁹ Iōannēs Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*, trans. by Ch. M. Brand (New York: Columbia University Press, 1976), 187.

¹⁰ Franjo Rački, „Bogomili i patareni“, u: *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni* (Beograd: Grafički i umetnički zavod Planeta, 1931), 376–378; Dimitry Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manicheism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1948), 283–285; Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Praha: Czechoslovak Academy of Science, 1974), 225–239.

¹¹ Dragoljub Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II. Bogomilstvo na pravoslavnom Istoku* (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1982), 51–53, 55–60; Franjo Šanjek,

Na prostoru uže Dalmacije, u gradu Splitu, provincijski sinod je 1185. godine prokleo lokalne heretike, ne navodeći njihov konkretan naziv: *omnes sectas hereticorum et eorum complices*.¹² Naredne godine, Papa je upozorio splitskog nadbiskupa na jednu sumnjivu organizaciju: *ne conventicula fierent, que fraternitates appellantur*.¹³ Neki pseudokršćani su spomenuti u Zadru 1198. godine.¹⁴ Na isti period se odnosi izvještaj Tome Arhidakona iz Splita (*Thomas Archidiaconus*) koji se tiče braće Mateja i Aristodija, građana Zadra, koji su dio svojih života proveli propovijedajući herezu u Bosni.¹⁵

Kako bismo procijenili značaj Dalmacije za historiju hereze na Balkanu, dužna pažnja se mora posvetiti činjenici da je u pregledu heretičkih crkava, koji je sačinio Rainerius Sacchioni (prije 1262/63. godine), *ecclesia Sclauonie* sa 500 heretika navedena ne sa slavenskim crkvama *Bulgaria* i *Durguntia*, nego ranije, odmah nakon crkve u Albiju i crkve Latina u Konstantinopolju, nakon čega tek slijede grčke i slavenske crkve.¹⁶ Nekoliko godina mlađi Anselm iz Aleksandrije (1260–1270) sačuvao je tradiciju prema kojoj su trgovci, koji su otišli u Konstantinopolj, bili zaraženi herezom i tako je prenijeli u svoju zemlju.¹⁷ Ova se epizoda daleko lakše može povezati sa stanovnicima dalmatinskih obalnih gradova, koji su stoljećima bili pod bizantskom upravom, negoli sa Bosnom, koja čak ni u kasnijim vremenima nije imala redovne i stalne odnose sa Bizantom.

Les chretiens bosniaques et le mouvement cathare. XIIe–XVe siecles (Paris-Louvain: Publications de la Sorbonne, 1976), 52–63.

¹² Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II (Zagreb: JAZU, 1904), 192.

¹³ *Ibidem*, 203.

¹⁴ *Ibidem*, 296.

¹⁵ *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*, ur. Franjo Rački (Zagrabiae: JAZU, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Scriptores 3, 1894), 80.

¹⁶ Wakefield – Evans, *Heresies of the High Middle Ages*, 336.

¹⁷ *Tractatus de Hereticis*, ur. Antoine Dondaine, u: „Archivium Fratrum Praedicatorum“, 20/1950, 308: *Quidam de Sclavonia, scilicet de terra dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercationis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossone.*

Međutim, Anselm je ponudio svoju vlastitu identifikaciju: *quidam de Sc-lauonia, scilicet de terra que dicitur Bossona*. Kada piše o heretičkom biskupu, Anselm ga naziva *episcopus Sclauonie siue Bossone*.¹⁸

Do Anselmovog vremena, Bosna je već postala zemlja hereze, međutim, mi tragamo za počecima. Najraniji izvori datirani su u posljednje godine 12. stoljeća i svi jednoglasno navode da je hereza uvezena u zemlju izvana. Već smo spomenuli priču o Mateju i Aristodiju i njihovoj aktivnosti, koja je okončana procesom i poricanjem u vrijeme nadbiskupa Bernarda.¹⁹ Papa Inocent III je 1200. godine obavijestio ugarskog kralja Emerika da je Bernard prognao *patarenos non paucos* iz Splita i Trogira te da im je bosanski vladar Kulin pružio utočište i zaštitu.²⁰ Ova epizoda je potvrđena još jednim pismom, onim od Vukana, kralja Dalmacije i Duklje (*Dioclie atque Dalmatie rex*) iz 1199. godine, u kojem se ekspanzija hereze u Bosni datira u mnogo bliže vrijeme, tokom vladavine tadašnjeg *banusa* Kulina, njegove žene i sestre, koji su svi obilježeni kao heretici.²¹

Ove prve optužbe su kao rezultat imale odgovor bosanskog vladara i njegov pokušaj da opravda osumnjičene ljude. Bosanski predstavnici su otišli u Rim i od Pape dobili dozvolu za svoju aktivnost, no, Vukan je 1199. godine argumentirao da je riječ o varci: *simulatis litteris*.²² Drugi val optužbi iz 1199–1200. godine doveo je do posjete Bosni papinskog legata Ivana iz Casamarisa te rezultirao mnogo puta obrađenom i različito interpretiranom *abjuracijom* ili odbacivanjem sa Bilinog polja iz 1203. godine, čime su okončane optužbe i obezbijeden mir za naredne skoro pune dvije decenije.²³

¹⁸ O odnosima Bosne i Bizanta cf. Sima Ćirković, „Bosna i Vizantija“, u: *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989*, ur. Asim Peco (Sarajevo: ANUBiH, 1989), 23–35.

¹⁹ Pogledati izvore navedene u napomeni br. 15. U starijoj literaturi Aristodije je izjednačavan sa Rastudijem, kojeg su prokleli u srpskim sinodicima i za kojeg se smatralo da je bio osnivač heretičke crkve u Bosni.

²⁰ Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I* (Romae: Typis Vaticanis, 1863), 12–13.

²¹ *Ibidem*, 6 (faksimil donesen u Šanjek o. c., str. 34).

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, 15; Mandić, *Bogumilska crkva*, 435–436 (faksimil str. 454).

Tokom trećeg vala sukoba, koji je počeo 1221. godine, a okončao sredinom 13. stoljeća, Bosna je bez sumnje bila zemlja heretika, te je izazivala zabrinutost kod crkvenih vlasti u Dalmaciji, Ugarskoj i Rimu. U to vrijeme *Sclauonia* je sigurno mogla označavati Bosnu. No, čak i tada je situacija u Bosni bila komplikovanija i različita od dešavanja poznatih iz kasnijih izvora (14–15. st.).

Postojali su *krstjani*, koji su uzurpirali ime za svoje ekskluzivno korištenje, što je činjenica koja ilustruje kontinuitet između zajednice okupljene na Bilinom polju 1203. godine i kasnije Crkve bosanske, ali je također postojala bosanska katolička biskupija sa slavenskom liturgijom, podređena dubrovačkom nadbiskupu.²⁴ Sačuvano je malo imena bosanskih biskupa, no njihove posjete svom mitropolitu dobro su dokumentirane.²⁵ Godine 1247. Papa je prenio bosansku biskupiju pod nadležnost nadbiskupa Kaloče u Ugarskoj kraljevini, te su ovom odlukom njena slavenska tradicija i karakter promijenjeni.

Vjerski raskol među stanovništvom Bosne vidljiv je i iz rezultata istrage koju je pokrenuo Papa 1232. godine, prema kojoj je bosanski biskup neobrazovan, čak nije poznao formulu krštenja, te je živio na selu sa svojim bratom herezizarhom.²⁶ Zahvaljujući izučavanjima pokojnog prof. J. Šidaka postalo je jasno kako je, uporedo sa borbom protiv heretika, Rimski kurija namjeravala da reformira zanemarenu Bosansku biskupiju te je učini prihvatljivom za katoličku crkvenu organizaciju tog vremena.²⁷ Dubrovački nadbiskup nije raspolagao neophodnom energijom i moći, pa je Papa morao da se osloni na kraljeve Ugarske, njihovu rodbinu i plemstvo iz susjednih regija, koji su bili u stanju da

²⁴ Aleksander Hoffer, „Bosanska biskupija do turskog gospodstva. Dva odlomka iz povećeg rada o Kršćanskoj crkvi u Bosni“, u: *Spomen knjiga iz Bosne*, ur. Ivan Šarić (Zagreb: Ordinarijat Vrhbosanski, 1901), 57–142.

²⁵ Cf. Sima Ćirković, „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić (Sarajevo: ANUBiH, 1987), 200–201.

²⁶ Tadija Smičklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III* (Zagreb: JAZU, 1905), 361–362.

²⁷ Šidak, „Ecclesia Sclavoniae“, 184–185.

organiziraju križarski pohod protiv heretika. Novoformirani crkveni red dominikanaca, nedavno uveden i u Slavoniji (užoj), također je bio angažovan. Sa dominikancima aktivirana je i inkvizicija, te su brojni heretici spaljeni. U periodu kada je križarsko oružje bilo uspješno, neke reforme su se pokrenule: imenovan je učeni latinski biskup, podignuta katedrala, obezbijedena su sredstva i zemljišni posjedi, organiziran kaptol, čak je uvedeno i sakupljanje desetine, baš kao i u *aliarum ecclesiarum de Hungaria*.²⁸ Međutim, otpor bosanskog plemstva bio je dovoljno jak da poništi sve što je bilo urađeno. Invazija Mongola iz 1241–1242. godine spriječila je ugarskog kralja da nastavi sa borbom jednakom energijom. Iako je kralj Bela IV 1244. godine sebi potčinio bosanskog vladara bana Ninoslava te ga primorao da nadoknadi štetu nanesenu Bosanskoj katoličkoj biskupiji, Papa nije bio zadovoljan, te je 1245. godine podsticao dominikance da propovijedaju novi križarski pohod,²⁹ no nemamo vijesti o bilo kakvim akcijama ili uspjesima. Do sredine 13. stoljeća, reformirana Latinska biskupija bila je protjerana iz Bosne i prisiljena da potraži utočište u Đakovu, jednom od svojih posjeda u Slavoniji, gdje će biti locirana u narednim stoljećima.

Otprilike u ovo vrijeme, preciznije nakon 1247. godine, dualistički heretici su bili u stanju da preuzmu i u svoju službu stave ljušturu stare Bosanske biskupije sa slavenskom tradicijom, da je ispune vlastitom ideologijom, te od nje izgrade *Božiju crkvu u Bosni*, kako su je nazivali. Moramo se duže zadržati na problemu početaka Crkve bosanske iz dva razloga. Najprije, kako bismo bili u stanju da procijenimo mogućnost davno predložene identifikacije *Sclavonije* kao Bosne, o čemu se potvrde nalaze u izvorima, no tek nakon polovine 13. stoljeća. Već smo citira-

²⁸ Izvori citirani i komentirani u J. Šidak, „Ecclesia Scлавoniae“, 183–201, o ulozi novog dominikanskog reda cf. izvore citirane u narednoj napomeni.

²⁹ Petrus de Bodrogh, *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica* I, ur. Benedikt M. Reichert (Lovanii: MOPH, 1896), 305–308, objavljeno u Mandić, *Bogomilska crkva*, 439–440; drugo izdanje u Nikolaus Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242* (Zürich: Leemann, 1913), 143–146.

li Anselma Aleksandrijskog. Kratka historija porijekla dominikanskog reda u Ugarskoj, od Petrusa, ili Suipetrusa, čak povezuje sva tri termina: *in Bosna et Dalmatia, que apud eos ecclesia Sclauonie nuncupatur*. U vrijeme dominikanske misije Bosna je bila pravo bojište, ali se dualistička tradicija sjećala imena Dalmacije i Sklavonije. Nakon svega što smo prikazali, ne čini se vjerovatnim da su Katari iz Mantove i Vičence oko 1180. godine posjetili Bosnu kako bi tu bili zaređeni.

Drugi razlog zbog kojeg nešto duže diskutiramo o počecima heretičke Crkve bosanske jeste njihova važnost za razumijevanje vijesti povezanih sa heretičkim papom, koji je navodno pronašao utočište u Bosni. Ponovo zahvaljujući naporima pokojnog prof. J. Šidaka, koji je nekoliko puta tretirao ovaj komplikovani problem, dokazi su izgleda sada sasvim jasni.³⁰ O ovoj stvari imamo dva nezavisna svjedočenja, jedno iz 1223, a drugo iz 1245. godine. Prvo dolazi do nas u kraćoj i dužoj varijanti, no oba sa oštećenim dijelovima teksta i bez spominjanja imena Bosne. Obje varijante lociraju antipapu *in finibus Bulgarorum, Croatie et Dalmatiae, juxta Hungarorum nationem*.³¹ Nepotrebno je da ističemo kako ova teritorija pokriva više prostora čak i nego *Sclauonia*. Formula koja počinje sa Bugarskom kao da sugerira da je njen autor imao na umu neka od bivših bugarskih heretičkih žarišta, no u dužoj varijanti je prisutna i aluzija na sjever: *sedem suam contendit in lateribus aquilonis*, što više odgovara Bosni nego Makedoniji ili Trakiji. Antipapa je na *consulta* heretika obično odgovarao proglašavanjem svojih *iudicia*. Sada je jasno

³⁰ Nakon članka citiranog u napomeni 5 (1952–53), Šidak se bavio istim pitanjem i u: „O pitanju heretičkog ‘pape’ u Bosni 1223. i 1245“, *Razprave SAZU*, br. 5 (1956): 145–160 (= *Studije o „Crkvi bosanskoj“*, 211–224) te ponovo u: „Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245“, *Historijski zbornik*, br. 27–28 (1974–75): 319–329.

³¹ Nekompletna verzija je poznata iz *Rogerii de Wendover Chronica sive flares historiarum* IV, ur. Henricus O. Coxe (London: Sumptibus Societatis, 1842) (dio objavljen u: Mandić, *Bogomilska crkva*, 438–439), kompletna, ali korumpirana verzija se nalazi u *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, vol. XXII – *Gervasii epistole*, ur. Johannes Dominicus Mansi (Ventiis: Apud Antonium Zatta, 1778), 1201–1206, reproducirana u Šidak, *Studije*, 213–214). Često citirani tekst Matthaëusa Parisiusa identičan je kraćoj verziji. Iz upoređivanja ove dvije verzije vidljivo je da je dio konfuzije nastao iz činjenice da su antipapi imputirane riječi koje su izgovorili njegovi *vicegerensi*.

da je antipapa na zapad slao jednog od svojih *vicegerensa*. To je bio Bartolomej iz Carcassona, koji je preuzeo stolicu katarskog biskupa te se preselio u Toulouse. Antipapin vikar nazivao se *servus servorum hospitalis sanctae fidei* te je postavljao biskupe i zaredivao heretičke hijerarhe.³² Nakon analiza prof. Šidaka mnoge kombinacije o bosanskom biskupu koji bi se trebao preseliti na zapad izgubile su svoje utemeljenje.

Što se tiče drugog pisma, više nema nedoumica između *Bosnia* i *Boemia*: nova edicija nedavno pronađenih pisama pape Inocenta IV sadrži ime Bosna.³³ Hronologija je također dobro utvrđena. Međutim, pismo nije bogato informacijama: Papa ekskomunicira herezijasarha kojeg nevjernici *papam vocant*. Protiv ovog herezijasarha i njegovih pristaša pozvan je križarski rat, Papa je očekivao da će dominikanci biti vođe.³⁴

Čak i oni učenjaci koji nisu imali sumnje u podatke koje se tiču heretičkog pape nisu im pridavali veliku važnost. Prof. Šidak se pozvao na druge slučajeve „papa“ u Italiji i Francuskoj i upozorio na to da ne postoje dokazi u izvorima koji bi mogli potkrijepiti ideju da je među dualistima postojao vodeći centar i poglavar čiji bi se autoritet mogao uporediti sa onim Pape u Rimu. I zaista, prema svemu što je poznato, svijet dualističkih zajednica nije bio ni na koji način sličan hijerarhijskoj organizaciji katoličkog svijeta.

Ali papa nije bio samo najviši crkveni autoritet već i Kristov vikar na zemlji i nasljednik apostola Petra. U tim kvalitetima, koji ne ovise o moći već o moralnoj superiornosti, rimski papa je mogao lakše dobiti kandidata i suparnika.

³² Paolo Sambin, *Lettere inedite di Innocenzo IV* (Padova: Editori Vari, 1961); Giuseppe Abate, „Lettere ‘Secretae’ d’ Innocenzo IV e altri documenti in una raccolta inedita del sec. XIII (Regesto)“, *Miscellanea Francescana*, br. 55 (1955): 317–373.

³³ Šidak je reproducirao sva pisma koja se tiču Bosne u svom radu iz 1974–1975. (kao u bilješci 30), 325–329.

³⁴ (...) *excommunicantes heresiarcham cum suis complicibus, quem infideles filii papam vocant; omnes credentes ipsorum fautores, defensores, receptatores eorundem decernentes sententie simili subiacere* (*ibid.* 326–327). Ovo prije znači da se bosanski heretički biskup smatra poglavarom svih heretika, nego da se u Bosni nalazi sjedište pape svih katara.

Nemamo informacija o načinu na koji je heretički papa vršio svoju funkciju u 13. stoljeću. Onaj iz 1223. zaredivao je biskupe, sudio, odgovarao na dogmatska pitanja, ali najvažnije od svega je što je osigurao apostolsko nasljedstvo. Iz kasnijih razdoblja, tj. od 14–15. stoljeća, raspoložemo dokazima koji svjedoče činjenici da su bosanski *krstjani* (ime je također i poruka) na općenit i specifičan način tvrdili da su oni *Božija crkva* u Bosni.³⁵ U oporuci gosta Radina darovi su podijeljeni onima *koji su kršteni, koji su prave (ili istinite) apostolske vjere*, što je dobro poznata tvrdnja katarata. Jedan od Popisa zabluda bosanskih heretika (*isti sunt errores hereticorum bosnensium*) implicira da oni vjeruju da je Rimska crkva idolatrijska i da su oni pravi nasljednici apostola: *Item dicunt se esse ecclesiam christi et successores apostolorum habentes unum de seipsis qui dicit se vicarium iesu christi et successorem sancti petri*.³⁶

Više bi se moglo dobiti iz jednog drugog izvora, nedovršene verzije spora između katolika i heretika, u ovom slučaju rimokatolika i bosanskog patarena, napisane prije 1421. sa specifičnim bosanskim okolnostima pred očima nepoznatog autora.³⁷ Kao i u drugim spisima ovog žanra, argumenti heretika i odlomci iz Svetog pisma su citirani, a potom osporavani sa još više citata i navoda. Ovaj izvor nije bio na odgovarajući način iskorišten sve dok savremeni autori (M. Loos) nisu otkrili njegove potencijale.³⁸ Jedno

³⁵ O problemu dualističkog pape u Bosni raspravljano je u: Aleksander Solovjev, „Autour des bogomiles. II L'antipape cathare“, *Byzantion*, br. 22 (1952): 95–104; Šanjek, *Les chrétiens bosniaques*, 107–113. Izvore o apostolskom naslijeđu prikupio je Mihailo Dinić, „Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, br. 1 (1948): 33–44.

³⁶ Dragutin Kniewald, „Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima“, *Rad JAZU*, br. 270 (1949): 168, na osnovu manuskripta u Akademiji [JAZU nap. prev.] u Zagrebu: *Miscellanea I.* a. 57 fol. 78v–79.

³⁷ *Hic sunt omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*, u: Franjo Rački, „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, *Starine JAZU*, br. 1 (1869): 109–138. O hronologiji i historiji manuskripta, koji se sada nalazi u biblioteci Marciani (Venecija), cf. Kniewald, „Vjerodostojnost latinskih izvora“, 170–174.

³⁸ Nasuprot tezi u: Dragoljub Dragoljović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska* (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1987), 49, mora se reći da tekst iz Marciane pripada istom žanru kao i *Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum*, iz 13. stoljeća. Moji zaključci se temelje na usporedbi sa fragmentom prevedenim u Wakefield – Evans, *Heresies*, 290–296.

čitavo poglavlje je posvećeno problemu o *successores sancti Petri*.

Nepoznati autor dopušta heretiku da iskoristi prednost činjenice da je Katolička crkva imala problema prije i u vrijeme sabora u Konstanzu. Autor stavlja u njegova usta izazovno pitanje: „Ko je tvoj poglavar? Koga je od vaših Petar ostavio u Rimu?“³⁹ Nastavili su se raspravljati oko pitanja ko je razdor (*scissura*). Katolik odgovara: *Tu ergo cum montibus Bosne es scissura; caput autem nostrum est christus*, dok je heretik insistirao: *petrus est caput nostrum*.⁴⁰

Fiktivna rasprava dotakla je također historiju kršćanstva. Heretiku je pripisana tvrdnja da je njegova vjera bila u Rimu do vremena pape Silvestra: *qui fuit doctor noster*. Razlog njegovog otpadništva bio je taj što je on izliječio cara Konstantina pomoću mrtve kamile (*cum camelo occiso*). Nisam uspio otkriti kakva se vrsta „Papstfabela“ krije iza ovog argumenta.⁴¹ U svakom slučaju, katolik je proturječio i potvrdio da je car na čudesan način izliječen zahvaljujući vrlini krštenja. Papa nije prevario Rimljane. Sjećanje na njihovo obraćenje navodno je sačuvano u *baptisteriumu*, a katolik je dodao „njima je vjerovati, kojima se to dogodilo, a ne vama koji ostajete među grmljem (*inter frascas*)“.

Katolik je heretiku zamjerio što su se oni otcijepili i pobjegli u planine Lombardije ili Bosne. Nadalje, katolik je potvrdio da prava vjera mora rasti, a ne smanjivati se, i da tamo gdje je prava vjera moraju biti biskupi, svećenici i đakoni, te je potom citirao Sveto pismo. Citirajući

³⁹ *Hereticus: quaeramus, quem de vobis rome dimiserit petrus. Romanus: ibi sunt, quos dimisit; et ita tenemus nos, sicut nobis est dimissum. Tu autem in montibus stando, quomodo probare poteris, quod te dimiserit.* Rački, „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, 112.

⁴⁰ U drugoj polovini 14. i u 15. stoljeću skoro svaki rudarski grad i trg u Bosni imao je katoličku crkvu ili franjevački samostan. Cf. Sima Ćirković, „Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia“, u: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ur. Bariša Krekić, (Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1987), 158–184.

⁴¹ Ignaz von Döllinger, *Die Papst-Fabeln des Mittelalters* (München: Literarisch-artistische Austalt, 1863), 52–106, donosi nekoliko priča o papi Silvestru i [caru] Konstantinu, ali motiv liječenja pomoću mrtve kamile se ne pojavljuje. Od Giovanni Gannet, *Le confessioni di fede valdesi prima della riforma* (Torino: Editrice Claudiana, 1967), 68, 73; i Lambert, *Medieval Heresy*, 156–157, saznao sam da je Konstantinova darovnica bila po mišljenju Valdenza ključna prekretnica u crkvenoj historiji.

Poslanicu Titu katolik je dodao oštru primjedbu: *ibi esse in civitatibus fidem ubi sunt episcopi et sapientes, quod de te, stante inter fraschas per montes et silvas dici non potest.*⁴² Dok je heretik insistirao na odlomcima koji govore o malom stadu, o malom broju odabranih, o stvarima skrivenim od mudraca i otkrivenim djeci, katolik je uzvratio s puno odlomaka koje ovdje ne možemo reproducirati. No, citirajući Luku 10.1. i posljednji stih Djela apostolskih, dodao je nešto interesantno za našu temu: *Non sunt in Bosna omnes gentes. De Bosnensibus autem, qui vos receperunt, apparet toti mundo, quod apostatas receperunt, de quibus (...)* te nastavlja citirati pasuse o lažnim prorocima itd.⁴³

Čitajući *Raspravu* možemo primijetiti da je katolik imao uvid sličan onome do kojeg dolazimo pomoću našeg nepotpunog i fragmentarnog izvornog materijala, naime da je tu postojao jaz između idealne univerzalne misije čuvara apostolske čistoće i ograničenosti Bosanske države u kojoj je patarenskoj crkvi bilo dopušteno postojati i propovijedati svoj nauk. Bosanski *krstjani* nisu raspolagali nikakvom moći osim moralne moći, bezgrešnog i svetog života njenih članova. Svetost i uloga čuvara apostolskog kršćanstva bile su njihovo opravdanje, dok je njihovo stvarno stanje bilo slično otoku okruženom neprijateljima i progoniteljima sa svih strana. Odgovarajuće poštovanje izraženo, *inter alia*, u obožavanju dijela njihovih vjernika, uživali su samo unutar granica Bosanske države.⁴⁴

Međutim, postojalo je nešto zbog čega su bosanske tvrdnje zvučale realnije. Činjenica je, naime, da je dualistička zajednica u Bosni nakon sredine 13. stoljeća jedina imala slobodu djelovanja. Sve ostale su potisnute, njihove organizacije uništene, a preživjeli vjernici prisiljeni na život u tajnosti i konformizmu. Zahvaljujući relativnoj nezavisnosti Bosanske države i osobitom položaju Crkve bosanske, Bosna bi mogla dulje vrijeme biti neka vrsta obećane heretičke zemlje.

⁴² Rački, „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, 113.

⁴³ *Ibidem*, 115.

⁴⁴ Uporedi poglavlje (str. 217–231) o svetoj hijerarhiji i feudalnoj hijerarhiji u mom radu o Crkvi bosanskoj u Bosanskoj državi (kao bilješka 25).

Još od prvih generacija istraživača dualističkih studija, Schmida, Račkog, Döllingera, iako ne savršeno uređeni, bili su poznati inkvizicijski spisi iz pijemontskog naselja Chieri i njegovog susjedstva. Iz ovih dokaza postalo je jasno da su lokalni heretici, kao što sada znamo, izmiješani i skloni sinkretizmu, imali stalni odnos sa dalekom Bosnom.⁴⁵ Neki od lokalnih heretika priznali su da su posjetili Bosnu kako bi se podučili nauku: *pro doctrina predicta integraliter addiscenda et perfecte a magistris ibidem commorantibus in loco qui dicitur Boxena*. Nakon što su Spisi bolje uređeni, nema više sumnje da su heretici doplovili do Bosne tokom druge polovine 14. stoljeća. Iako je glavni svjedok, izvjesni Jakov Bech, bio upetljan u previše sekti da bi se mogao uzeti zaozbiljno, a uz to je i odustao od putovanja zbog oluje na moru, on je imenovao ljude koji su bili u Bosni i imali neke predodžbe o zemlji. Rekao je da je Bosna (*Boxena*) mjesto *qui locus subest cuidam domino qui vocatur Albanus de Boxena et subest dictus dominus Regi Rassene*.⁴⁶ Ovo je rečeno 1378. godine, a svega jednu godinu prije *ban* Tvrtko I je uzeo titulu kralja Srbije (*Rascia u većini zapadnih izvora*). Bosna nije bila podređena vladaru Srbije, nego je bosanski vladar postao kralj *Raške*.⁴⁷ Ova konfuzija otkriva da su Bech i njegovi prijatelji imali neke kontakte sa dalekom zemljom.

Posjete Bosni bile su prolongirane u narednim desetljećima. U citatima sam pronašao jedan slučaj iz 1412. godine, ali nisam uspio konsultovati izvor.⁴⁸ Izvan sumnje su kontakti između Bosne i skupine italijanskih heretika. Čini mi se da je i funkcija tih kontakata jasna: Bosna je imala ulogu centra koji je čuvao i širio nauk, a posjetioci su bili ljudi

⁴⁵ Dodatno, pored citiranih spisa, up. Ignaz Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters* II (München: C. H. Beck, 1890), 266–268; u: Mandić, *Bogomilska crkva*, 441–442, reproducirao je staro izdanje G. Amatija, ali je također predočio i čitljiv faksimil na stranicama 458 i 459.

⁴⁶ Ovaj slučaj je temeljito raspravio Milan Loos, „Les derniers cathares de l’ Occident et leurs relations avec l’ Église patarine de Bosnie“, *Historijski zbornik*, br. 29–30 (1976–1977): 113–126.

⁴⁷ O *translatio regni* u 1377. godini up. Sima Ćirković, „Sugubi venac. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VIII, br. 1 (1964): 343–370.

⁴⁸ Mario Esposito, „Un Auto de fe à Chieri en 1412“, *Revue d’histoire ecclésiastique*, br. 42 (1947): citirao M. Loos (bilješka 47), ali meni nedostupan.

koji su tražili da budu upućeni u pravu vjeru. Ali ovdje se javlja novi problem: kako su prešli jezičku barijeru? Svi koji proučavaju kasno srednjovjekovno društvo i ekonomiju u Bosni, morali su primijetiti da ni plemstvo niti trgovci nisu imali izravne kontakte sa Italijom. Izuzeci su, naravno, dvorovi vladara i oblasnih gospodara, koji su bili u mogućnosti da za diplomatske misije uposle kvalificirane ljude, u mnogim slučajevima stanovnike jadranskih gradova. S druge strane, italijanski trgovci, zainteresirani posebno za trgovinu srebrom iz balkanskih rudnika, rijetko su posjećivali bosanske i druge balkanske gradove. Cjelokupna trgovina prošla je kroz ruke Dubrovčana i drugih stanovnika Dalmacije, koji su poznavali jezike i bili upoznati sa običajima i poslovnom praksom s obje strane trgovačkih puteva.⁴⁹ Ne mogu zamisliti kako su članovi patarenske hijerarhije, koji su bili Slaveni, sudeći prema njihovim imenima i spisima koje su koristili, propovijedali svojim italijanskim pristalicama. Neki su mogli znati italijanski, u aktima inkvizicije u Chieriju jedna osoba *de Slavonia* je izričito spomenuta. Ali nemamo razloga da pretpostavimo da su bosanski patareni imali bilo kakvo latinsko ili italijansko obrazovanje. Isto vrijedi i za njihove sljedbenike, koji su, prema aktima iz Chierija, mali ljudi konfuznih ideja. Kako bi oni mogli biti upoznati s ćirilometodskom književnom baštinom?

Vjersko podučavanje bilo je moguće samo preko tumača ili nekog zapadnjačkog propovjednika koji je pronašao utočište u Bosni. Citirana Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena otkriva da su zapadne, čak specifično rimske tradicije, bile žive među stanovnicima Bosne. Njihovi izvori morali su biti negdje na zapadu. Međutim, u dostupnim podacima nema ničega što bi moglo poslužiti kao nedostajuća veza između rimskog porijekla i slavenske stvarnosti Crkve bosanske.

⁴⁹ Posrednička uloga primorskih gradova najpoznatija je na primjeru Dubrovnika. Opsežna literatura citirana je u raznim priložima na konferenciji održanoj u Bariju 1988: *Ragusae il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed eta moderna*, ur. Antonio Di Vittorio i drugi (Bari: Istituto di storia economica, Università di Bari, 1990).

Postoje, naravno, glasine o herezijarsima koji su pobjegli i utočište našli negdje na Balkanu, ali nijedna od dvije citirane verzije nije sigurna. U slučaju iz 1223. godine nismo sigurni da je u pitanju Bosna, dok bi u vijesti iz 1245. godine heretički papa mogao biti biskup Crkve bosanske. Također, postoji izazovna podudarnost imena *Beliz'menč*, ličnosti koja je anatemisana u jednoj staroj verziji srpskog sinodika, i Belazinansa, Bellesmainsa, koji je prema Rajneriju Sacchoniju i drugim izvorima bio patarenski biskup u Veroni. Ne namjeravam da rehabilitiram stare hipoteze prema kojima je Belizmenac bio utemeljitelj Crkve bosanske ili jedan od njenih duhovnih otaca, samo podržavam mišljenje da ne možemo isključiti mogućnost da je Crkva bosanska neko vrijeme imala latinsku ili italijansku jezgru koja je bila u stanju da komunicira sa posjetiocima sa zapada.⁵⁰

Unatoč svojoj tvrdnji o univerzalnoj misiji, Crkva bosanska nije pokazala sposobnost da obraća ljude i da širi svoj nauk. Do ovog zaključka dolazimo posmatranjem onog što se desilo na teritorijama koje su došle pod vlast bosanskog vladara u 14. i 15. stoljeću. Prema do sada poznatim izvorima, može se primijetiti veoma skromno širenje na tlu današnje Hercegovine. Nije naša tema na današnjoj konferenciji, ali bi mogla poslužiti kao digresija prema sremskoj regiji (Srijem), gdje bi trebalo da se u prvoj polovini 15. stoljeća dogodio susret viklifizma i bogumilizma.

Još je od početka našeg stoljeća učenjacima poznato da su u Sremu rame uz rame egzistirali katolici, srpski pravoslavni vjernici, patareni i husiti. No, nije bilo promišljanja o njihovom međusobnom odnosu i mogućem utjecaju. Prof. M. Brandt iz Zagreba bio je taj koji je protumačio dokument (objavljen već 1875. godine) koji se odnosi

⁵⁰ Problem anatema u Sinodiku srpske pravoslavne crkve je taj što su hronološki nejasni. Ime *Belizmenč* je u oba poznata slučaja na početku niza osoba koje se proklinju, navedeno prije Rastudija, koji je bio živ 1393. godine. Prema ovom srpskom izvoru *Belizmenč* je trebao biti osoba koja je *floruit* oko sredine 14. stoljeća, a *Belesmanza* (*Balasinanza*) je bio biskup u Veroni oko 1230. Unatoč sličnosti imena i činjenici da na slavenskom jeziku nema paralele za ime *Belizmenč*, ne čini se vjerovatnim da je on bio italijanska izbjeglica u Bosni.

na jednog *Gualteriusa de Anglia*, koji je propovijedao heretičke ideje u Splitu, kao dokaz širokog prijema viklifske nauke među Južnim Slavenima.⁵¹ Pretpostavljao je čak da je Gualterius bio na putu za Bosnu. Prema njegovom mišljenju, masovniji susret ova dva heretička pokreta – viklifizma u varijaciji husitizma i bogumilizma u njegovoj bosanskoj *vrsti* – ostvaren je na sremskom tlu.⁵² Trebalo bi da su bosanski heretici pripremili tlo, pa čak i utjecali na nauku dijela husita koji su emigrirali u Moldaviju. Izvor je vatikanski spis: *Summa doctrinae Husitarum per Hungariam, Moldaviam et Sirmium diffusorum, quam fratres minores vicariae bosnae impugnabant*, koji sadrži 38 (*recte* 37) stavki izričito pripisanih husitima u Moldaviji, *articuli dicuntur esse Husitarum qui sunt in Moldavia*.⁵³ Ovaj kratki dokument je bio u rukama kardinala Torquemada, koji je neke tačke prepoznao i klasificirao kao manihejske, a neke kao valdežanske i grčke, te identificirao neke koji su bili osuđeni na koncilu u Konstanzi.⁵⁴ Prof. Brandt je uložio sličan napor i otkrio da je u 37 članaka bilo 29 bogumilskih, ali bez nekih osnovnih načela njihovog

⁵¹ U svom radu za ovu konferenciju profesor B. Hamilton citirao je papino pismo iz 1325. godine u kojem se on žali da se „velika gomila heretika iz mnogih različitih krajeva okupila i migrirala u Bosnu“: *magna haereticorum caterva de multis et variis partibus congregata, ad principatum Bosnensem in confinio Dalmatie constitutum sub fiducia inibi seminandi obscoenos errores, tuteque ibidem morandi confluit, qui antiqui hostis imbuti versantia, ac veneno suae falsitatis armati, catholicorum animas sub simplicitatis simulatae fallacia, praetensa sed falsa christiani nominis professione corrumpunt*. [Rad Bernarda Hamiltona na koji se poziva Ćirković objavljen je 1999. godine pod nazivom „Catholic Perceptions of East European Dualism in the Twelfth and Thirteenth Centuries“, u: *Crusaders, Cathars and Holy Places* (Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate variorum, 1999), XIV, 1–17. nap. prev.] Ista poruka upućena je ugarskom kralju i kraljici, banu Bosne Stjepanu II. Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IX* (Zagrabiae: JAZU, 1911), 241–243.

⁵² Miroslav Brandt, „Wyclifitism in Dalmatia in 1383“, *The Slavonic and East European Review*, br. 36 (1957) i u knjizi na hrvatskom: *Wiclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća* (Zagreb: Kultura, 1955).

⁵³ Miroslav Brandt, „Susret viklifizma s bogumilstvom u Srijemu“, *Starohrvatska prosvjeta III*, br. 5 (1956): 33–64.

⁵⁴ Objavljeno u Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752* (Zagrabiae: JAZU, 1892), 245–248.

vjerovanja – ništa što izražava dualizam, bez spomena *consolamentuma*.⁵⁵ Ukoliko ovaj spisak pogrešaka vjerno reproducira nauk moldavskih husita, onda je njihovo učenje moralo primiti važan dio vjerovanja koje su imali bosanski patareni. Ali mi ne možemo biti sigurni da se takva recepcija dogodila u Sremu, možda se to dogodilo mnogo ranije, negdje bliže srcu husitskog pokreta. Ipak, moramo prihvatiti činjenicu da je grupa mađarskih husita, među njima i *literati*, koji su preveli Bibliju na mađarski, emigrirala upravo iz podunavskog dijela Srema u Moldaviju.⁵⁶

Problem odjeka husitizma i balkanske hereze zaokupio je također prof. Šidaka,⁵⁷ koji je bio mnogo skeptičniji i naglasio činjenicu da se patareni ne spominju često među heterodoksnim narodom u Sremu. Češće se nazivaju šizmaticima, međutim, obje varijacije bile su ograničene na južni dio Srema, dok se sve što znamo o husitima odnosi na mađarsku populaciju, koncentrisanu uz Dunav. Sa svoje strane upozorio bih na specifičnost izvorne baze o vjerskim prilikama u Sremu. Gotovo svi dokumenti izdati su na zahtjev Jakova Markijskog (Jacobus de Marchia), koji je poslije boravka u Bosni došao u Srem, regiju koja je stoljećima imala stalnu katoličku crkvenu organizaciju. Kao i na drugim mjestima, ubrzo je ušao u sukob sa lokalnim katoličkim vlastima, koje su osporili njegovu misionarsku aktivnost. Zatim se obratio laicima, lokalnim gospodarima i vlastima, koji su posvjedočili da su „veći dio gore spomenutih područja Srema naseljeni Rašanima iako se nekoliko gradova i sela smatraju kršćanskim (= katoličkim), u većini njih Rašani i Bosanci su pomiješani sa kršćanima (= katolicima).“ U jednom od tih svjedočenja, nastalim po Jakovljevom nalogu, a izdatim od lokalnog gospodara [stoji] „neki su gradovi i sela već dugi niz godina zaraženi sektama

⁵⁵ Brandt, „Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu“, 40–57.

⁵⁶ Eusebius Fermendžin, „Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici“, *Starine JAZU*, br. 22 (1890): 18–22.

⁵⁷ Jaroslav Šidak, „Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom Jugu“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 31(1962): 5–24; (= *Studije o Crkvi bosanskoj*, 275–293); Jaroslav Šidak, „Jedan nov prilog poznavanju hrvatsko-čeških odnosa u Husovo doba“, *Slovo*, br. 9–10 (1960): 198–200.

bosanskih heretika i husita, koje su po papinskoj zapovijedi iskorijenjene od strane fratra Jakova i povedeni su u vjeru rimske crkve.⁵⁸ Također je drugim dokazima potvrđeno da je svaka od spomenutih skupina postojala u Sremu, ali ništa nije rečeno o njihovom međusobnom odnosu, pa moramo ostati oprezni. Bliži sam stavu prof. Šidaka nego onom prof. Brandta, koji je uzimao zdravo za gotovo da su dvije hereze bile srodne i da je bogumilizam utro put husitima, iako nijedna tvrdnja nema potporu u poznatim izvorima.

Što se tiče svega što je rečeno o odnosima bosanskih patarena sa zapadnim herezama, moram ponoviti mišljenje izraženo prije trideset godina⁵⁹ da bosanski *krstjani* nisu iskoristili svoju jedinstvenu poziciju jedine slobodne dualističke crkve u Evropi za aktivnost koja bi mogla opravdati njihovu težnju za svetošću i njihov poziv *Božije crkve* i *prave vjere apostolske*.

(preveli i priredili: **Nedim Rabić i Dženan Dautović**)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*, ur. Eusebius Fermendžin. Zagrabiae: JAZU, 1892.
- *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1904.
- *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1905.

⁵⁸ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 159; detaljniji opis okolnosti u: Jovanka Kalić (ur.), *Istorija srpskog naroda* II (Beograd: Srpska književna zadruga, 1982), 319–320.

⁵⁹ Sima Ćirković, „Die bosnische Kirche“, u: *L'Oriente Cristiano nella storia della civiltà* (Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 1964), 575.

- *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IX*, ur. Tadija Smičiklas. Zagrabiae: JAZU, 1911.
- *Concilium Basiliense. Die Protokolle des Konzils vom 1434 und 1435*, III, ur. Johannes Haller. Basel: R. Reich v. C. Detloffs Buchhandlung, 1900.
- Fermendžin, Eusebius. „Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici“. *Starine JAZU* 22, 1890, 1–67.
- Kinnamos, Iōannēs. *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*, preveo Ch. M. Brand. New York: Columbia University Press, 1976.
- *Lettere inedite di Innocenzo IV*, ur. Paolo Sambin. Padova: Editori Vari, 1961.
- *Petrus de Bodrogh, Commentariolum de provinciae Hungariae originibus, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica I*, ur. Benedikt M. Reichert. Lovanii: Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, 1896.
- Rački, Franjo. „Prilozi za povjest bosanskih patarena“, *Starine JAZU* 1, 1869, 93–140.
- *Rogerii de Wendover Chronica sive flares historiarum IV*, ur. Henricus O. Coxe. London: Sumptibus Societatis, 1842.
- *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio* vol. XXII – *Gervasii epistole*, ur. Johannes Dominicus Mansi. Ventiis: Apud Antonium Zatta, 1778.
- Theiner, Augustino. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*. Romae: Typis Vaticanis, 1863.
- *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*, ur. Franjo Rački. Zagrabiae: JAZU, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Scriptores 3, 1894.
- „Tractatus de Hereticis“, ur. Antoine Dondaine. *Archivum Fratrum Praedicatorum* 20, 1950, 278–324.

LITERATURA

Knjige:

- Brandt, Miroslav. *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća*. Zagreb: Kultura, 1955.
- Döllinger, Ignaz. *Die Papst-Fabeln des Mittelalters*. München: Literarisch-artistische Austalt, 1863.
- Döllinger, Ignaz. *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II*. München: C. H. Beck, 1890.
- Dragojlović, Dragoljub. *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II. Bogomilstvo na pravoslavnom Istoku*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1982. (ćir.)
- Dragojlović, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1987. (ćir.)
- Ferluga, Jadran. *L' amministrazione bizantina in Dalmazia*. Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1978.
- Gannet, Giovanni. *Le confessioni di fede valdesi prima della riforma*. Torino: Editrice Claudiana, 1967.
- *Istorija srpskog naroda*, II, ur. Jovanka Kalić. Beograd: Srpska književna zadruga, 1982. (ćir.)
- Lambert, Malcolm. *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Loos, Milan. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha: Czechoslovak Academy of Science, 1974.
- Mandić, Dominik. *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago: Hrvatski povijesni institut 1962.
- Obolensky Dimitry. *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manicheism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948.
- Pfeiffer, Nikolaus. *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*. Zürich: Lee-mann, 1913.

- *Ragusae il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una repubblica marinara tra medioevo ed eta moderna*, ur. Antonio Di Vittorio i dr. Bari: Istituto di storia economica, Università di Bari, 1990.
- Šanjek, Franjo. *Les chretiens bosniaques et le mouvement cathare. XIIe–XVe siecles*. Paris–Louvain: Publications de la Sorbonne, 1976.
- Šidak, Jaroslav. *Studije o „crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*. Zagreb: Novi liber, 1975.
- Schönbach, Anton E. *Beiträge zur Erklärung altdeutscher Dichtwerke*. Wien: Abhandlungen der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.- hist. Classe 145, 1903, Abh. IX
- Wakefield, Walter L. – Evans, Austin P. *Heresies of the High Middle Ages*. New York: Columbia University Press 1991.

Članci:

- Abate, Giuseppe. „Lettere ‘Secretae’ d’ Innocenzo IV e altri documenti in una raccolta inedita del sec. XIII (Regesto)“. *Miscellanea Francescana*, br. 55 (1955): 317–373.
- Brandt, Miroslav. „Susret viklifizma s bogumilstvom u Srijemu“. *Starohrvatska prosvjeta* III, br. 5 (1956): 33–64.
- Brandt, Miroslav. „Wyclifitism in Dalmatia in 1383“. *The Slavonic and East European Review*, br. 36 (1957): 58–68.
- Ćirković, Sima. „Die bosnische Kirche“, u: *L’Oriente Cristiano nella storia della civiltà*. Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 1964, 547–575.
- Ćirković, Sima. „Sugubi venac. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VIII, br. 1 (1964): 343–370. (ćir.)
- Ćirković, Sima. „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić. Sarajevo: ANUBiH, 1987.
- Ćirković, Sima. „Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia“, u: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ur.

- Bariša Krekić. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1987, 158–184.
- Ćirković, Sima. „Bosna i Vizantija“, u: *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989*, ur. Asim Peco. Sarajevo: ANUBiH, 1989, 23–35. (ćir.)
 - Ćirković, Sima. „Narod Kačića Jovana Kinama“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, br. 32 (1993): 19–34. (ćir.)
 - Dinić, Mihailo. „Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, br. 1 (1948): 33–44. (ćir.)
 - Dinić, Mihailo. „O nazivima srednjovekovne srpske države – Sklavonija, Srbija, Raška –“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 32 (1966): 26–34. (ćir.)
 - Dondaine, Antoine. „La hierarchie cathare en Italie I, De heresi catharorum in Lombardia“. *Archivum fratrum praedicatorum*, br. 19, (1949): 306–312.
 - Esposito, Mario. „Un Auto de fe à Chieri en 1412“. *Revue d'histoire ecclésiastique*, br. 42 (1947): 422–432.
 - Hamilton, Bernard. „Catholic Perceptions of East European Dualism in the Twelfth and Thirteenth Centuries“, u: *Crusaders, Cathars and Holy Places*. Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate variorum, 1999, 1–17.
 - Hoffer, Aleksander. „Bosanska biskupija do turskog gospodstva. Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni“, u: *Spomen knjiga iz Bosne*, ur. Ivan Šarić. Zagreb: Ordinarijat Vrhbosanski, 1901, 59–142.
 - Kniewald, Dragutin. „Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima“. *Rad JAZU*, br. 270 (1949): 115–276.
 - Loos, Milan. „Les derniers cathares de l' Occident et leurs relations avec l' Église patarine de Bosnie“. *Historijski zbornik*, br. 29/30 (1976–1977): 113–126.

- Rački, Franjo. „Bogomili i patareni“, u: *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogumili i patareni*. Beograd: Grafički i umetnički zavod Planeta, 1931.
- Solovjev, Aleksandar. „Autour des bogomiles. II L'antipape cathare“. *Byzantion*, br. 22 (1952): 81–104.
- Solovjev, Aleksandar. „Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni“. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 8 (1953): 329–334.
- Šanjek, Franjo. „Le Rassemblement hérétique de Saint-Félix-de-Caraman (1167) et les églises cathares au XIIe siècle“. *Revue d'histoire Ecclesiastique*, br. 18 (1978): 767–799.
- Šidak, Jaroslav. „Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca“. *Rad JAZU*, br. 259 (1937, 37–181).
- Šidak, Jaroslav. „Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII stoljeća“. *Zgodovinski časopis*, br. 6–7 (1952–53): 285–300.
- Šidak, Jaroslav. „'Ecclesia Sclavoniae' i misija dominikanaca u Bosni“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, br. 3 (1955): 11–40.
- Šidak, Jaroslav. „Jedan nov prilog poznavanju hrvatsko-čeških odnosa u Husovo doba“. *Slovo*, br. 9–10 (1960): 198–200.
- Šidak, Jaroslav. „Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom Jugu“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 31 (1962): 5–24; (= *Studije o Crkvi bosanskoj*, 275–293) (ćir.)
- Šidak, Jaroslav. „O pitanju heretičkog 'pape' u Bosni 1223. i 1245“. *Razprave SAZU*, br. 5 (1966): 143–160 (= *Studije o „Crkvi bosanskoj“*, 211–224)
- Šidak, Jaroslav. „Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245“. *Historijski zbornik*, br. 27–28 (1974–75): 319–329.

Summary

The Bosnian Patarens and Western Heresies

The very first news about the existence of heresy in Bosnia are related to heretical movements in the West. How reliable these news are and whether they are really related to medieval Bosnia is just one of the questions that puzzled researchers since the mid-19th century. In this, previously unpublished paper by the famous, but late Serbian medievalist, the most important sources and their interpretations has been analyzed and critically evaluated. The first issue that the author deals with is the question of whether the names Sclauonia and Dalmatia in 13th-century sources can refer to Bosnia. Unlike later times (14th – 15th century), the author considers it certain that these names referred not only to Bosnia but also Croatia, Serbia as well as the towns on the Adriatic coast. The reports of the existence of heresy in the Bosnian neighborhood is then analyzed and the possibilities of whether heresy has really taken root in those areas and whether the heretics found refuge in Bosnia. In addition to reviewing the most important sources, the author emphasizes the importance of transferring the seat of the Bosnian diocese to Đakovo and placing it under the archbishopric of Kalócsa for the emergence and development of an organization that will be known in sources as the Bosnian Church.

In the second part of the paper, the author discusses well-known episodes from Bosnian religious history that have attracted the serious attention of many foreign scholars: 1) the question of the existence of a heretical pope in Bosnia; 2) a fictitious dispute between a Catholic and a Bosnian heretic from the early 15th century; 3) the *Depositio Iacobi Bech de Cherio*, a testimony made in front of inquisitorial court, and 4) possibility of the coexistence of different heretical groups in the area of Srem and the exchange of ideas and teachings between Bosnian heretics and Hussites. In these matters, the author mainly follows the views of the famous researcher of the religious history of medieval Bosnia

– Jaroslav Šidak. At the end, it is concluded that the Bosnian Church, which according to the author followed dualistic teachings, did not use its favorable position and independence in the Bosnian state to expand its influence and teachings, but was satisfied with ethical aspirations related to its model of the true apostolic faith.

UDK: 616.981.45 (497.6) "1763/1764"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.45

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 4. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Nenad Filipović

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

urucbiniadil@yahoo.com

Oko kuge u Bosni 1763–1764. godine

Apstrakt: U radu se analiziraju dva izvora na osmanskome jeziku iz 1763–1764. godine koja govore o provalama kuge na dva kraja Bosne: u Banjoj Luci i Ljubinju. Prvi je zvanični izvještaj (*i'lām*) banjolučkog kadije bosanskom veziru Muhsin-zâde Mehmed-paši od 13. rebî'u-'l-âhira 1177. A. H. / 21. X 1763. A. D. u vezi sa sudskim privođenjem dviju „punoljetnih djevoja“, Umi-hane i Umiđulsume, iz mahale Arnaudije u Banjoj Luci. Dotične su, u strahu od kuge, utekle iz grada prema vezirskoj ordiji, pa ih je banjolučki kapetan i muteselim susreo na putu i priveo. Izjavljuju da nikome nisu prenijele zarazu, a kadija prosljeđuje njihov predmet na konačnu odluku veziru i njegovom Dîvânu. Drugi izvor je privatno pismo koje je iz Trebinja u Sarajevo uputio neki Omer, nâ'ib-kadija u zastupstvu u Ljubinju. Adresat je sarajevski muteselim Smail-beg Džennetić, a pismo je sastavljeno 9. zî-'l-kađeta 1177. A. H. / 10. V 1764. A. D. Usljed kuge, Omer je izbjegao iz Ljubinje u Trebinje. U pismu izvještava o širenju kuge, stepenu smrtnosti, razbježavanju stanovništva, posebno hrišćanske raje, cijenama i dr. u Ljubinju, Trebinju, Stocu, Gacku itd. Pismo je i sjajan izvor za historiju onovremenog mentaliteta i pomaže da se shvati stav ondašnjeg čovjeka prema bolesti i pomoru. Rad donosi kritička izdanja i komentarisane prevode obaju izvora, uz historijsku interpretaciju, nadahnutu mikrohistorijskim pristupom i geertzovskim „potankim opisom“.

Ključne riječi: kuga, Banja Luka, Ljubinje, Trebinje, Stolac, Gacko, epidemija, cijene, Smail-beg Džennetić

Abstract: In this paper, two sources are analysed. They both were composed in the Ottoman language in 1763-1764. They deal with the outbreaks of plague in two Bosnian towns, widely distant from each other: Banja Luka and Ljubinje. The first source is an official judge report (*i'lām*) of the judge of Banja Luka to the Vizier of Bosnia Muhsin-zâde Mehmed Paşa. It was dated in 13 rebî'u-l-âhir 1177 A. H. / 21 October 1763 A. D.. The report was concerned with the official taking into the court custody of two „legally mature virgins“ Ümmihân and Ümmigülsûm, from the Arnaudiyye quarter in the city of Banja Luka. These girls, having feared of contracting the plague, fled the city in the direction of the Ottoman military camp which was bivouacqing somewhere between the cities of Travnik and Banja Luka. The Qapudân and Mütesellim of Banja Luka, one person actually, arrested them while they were travelling. He delivered them to the court of Banja Luka. They claimed they did not transmit the disease to anybody being themselves healthy, and the judge of Banja Luka referred the case for the final decision to the Vizier of Bosnia and his Dîvân in Travnik. The second source is a private letter by certain Ömer, a deputy judge (*nâ'ib*) in the town of Ljubinje in Hercegovina, sent from Trebinje to Sarajevo. He took refuge in Trebinje upon the plague outbreak in Ljubinje. The addressee of his letter was the Mütesellim of Sarajevo, Smail-beg Džennetić, and the letter was composed in 9 zî-'l-ka'de 1177 A. H. / 10 May 1764 A. D. In his letter, Ömer reports about the spread of plague, the degree of mortality, the flight of population, especially of the Christian *raja*, prices et cetera in Ljubinje, Trebinje, Stolac, Gacko etc. The letter is also a brilliant source for the history of mentalities of the era. It helps understanding the attitudes of the people of the era towards disease and epidemics. The paper provides the critical editions of the Ottoman texts of both sources as well as their commented translations in Bosnian. The sources are interpreted in a framework informed by micro-history and the Geertzian „thick description“.

Key words: Plague, Banja Luka, Ljubinje, Trebinje, Stolac, Gacko, epidemics, prices, Smail-beg Džennetić.

U jednom hagiografskom rukopisu, sastavljenom na osmanskome i arapskom jeziku, neko je, iza 1813. godine, na prvom listu, osmanskim jezikom, dobio spisak kužnih rednji (*tā'ūn-i ekber*) u Mostaru u XVIII i početkom XIX vijeka: 1144. A. H. / 1731–32. A. D., 1155. A. H. / 1742–43. A. D., 1176. A. H. / 1762–63. A. D., 1197. A. H. / 1782–83. A. D., 1228. A. H. / 1813. A. D.¹ Ono što navodi na razmišljanje jeste to da su se sve te kužne rednje odvijale tokom nečega što se može nazvati drugim usponom osmanskog Mostara. Još znakovitije: dok je prvi uspon osmanskog Mostara tokom XVI vijeka bio državno dirigovan proces,² ovaj drugi uspon bio je u potpunosti djelo građana Mostara. U tom razdoblju, Mostar postaje važno trgovačko i zanatsko središte na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou; grade se velike, raskošne i lijepe te skupocjeno namještene kuće pripadnika i muslimanske i nemuslimanske elite; i muškarci i žene zavještavaju zadužbine (*vaqf*), donose se – najviše iz Mletaka – rijetke i zvečecim zlatom plaćane te pozlaćenim srebrom okivane i alem-kamenovima pokićene kritske ikone koje se vješaju po divanhanama ili se prilažu crkvama i manastirima itd.³ Drugim riječima: živjelo se uprkos moriji, a još se i napredovalo. U historiografiji na vremena boleština i na kužne rednje ne treba gledati katastrofičnim očima, znanim nam iz Bergmanovog antologijskog filma *Sedmi pečat* ili starog srpskog zapisopisca koji govoraše o „ljutim i priskrbnim vremenima kad su živi zavidjeli mrtvima“⁴, nego trezvenije. Dobâ pomorâ te ostalih prirodnih katastrofa imala su svoje gubitnike,

¹ *Hikāyetü ş-şeyxi l-ārifi Ebū l-bāyezīd* (sic!), BiH, Mostar, Biblioteka Muhamed-bega Muslimbegovića i njegovih nasljednika, Ms. № 11, 93 fols., osmanski i arapski jezik, na fol. 1b.

² Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, njegov Urbani i Demografski Razvoj do Kraja 16. Stoljeća*, Posebna Izdanja, XLIII (Sarajevo: Orijentalni institut, 2014).

³ Muhamed A. Mujić, „Pitanje Nastanka Stare Pravoslavne Crkve u Mostaru i Njena Popravka 1833. godine“, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* (dalje: POF), br. XXVI (1976): 87–95; Hivzija Hasandedić, *Spomenici Kulture Turskog Doba u Mostaru*, Kulturno nasljeđe (Sarajevo: Veselin Masleša, 1980) 36, 39, 48, 50–51, 54, 75, 79–80, 82, 85, 94–96, 103–105, 115, 123–126, 130–132, 135, 139–140, 145, 152–153, 164–167, 178–179, 190, 196–199; Svetlana Rakić, *Ikone iz Bosne i Hercegovine (16.–19. Vijek)* (Beograd: Republički Zavod za Zaštitu Spomenika Kulture, 1998) passim.

⁴ Milorad Panić-Surep, *Kad su Živi Zavidjeli Mrtvima*² (Beograd: Nolit, 1963).

ali i svoje dobitnike.⁵ Bila su to vremena kada su, i u Bosni cjelokupnoj i u Mostaru i u Osmanskom Carstvu uopšte uzev, skupa sa kugom, jedni nestajali sa lica Zemlje, drugi padali, treći se dizali, četvrti odlazili u veliki Svijet tragom boljeg života i širih mogućnosti itd.⁶

Kuga, i bubonska i septikemijska i plućna, odavno je primijećena kao veliki globalno-historijski kodač. U pogledu osmanske Bosne, značaj kužnih rednji te drugih zaraza i pomorâ za njenu prošlost dobro je, ali najčešće ili usputno ili epizodično proučavan. Početkom osamdesetih godina XX vijeka objavljen je najskoriji pregled kužnih rednji u Bosni 1463–1800. godine iz pera Bogumila Hrabaka, no taj pokušaj, pun teško provjerljivih podataka i bez ikakve analize, daleko zaostaje iza ranijih Jeremićevih, isto tako dobro dokumentovanih, ali kristalno jasnih desetak stranica.⁷

Autoru ovog rada posrećilo se da naiđe na dva uzorka arhivskih *ostatka*⁸ koji govore o velikoj kužnoj rednji u Bosni 1763–1764. godine. Prvi dokument je kadijski zvanični izvještaj bosanskom veziru o dvjema privedenim ženama, odbjeglih iz Banje Luke u strahu pred čumom, dok je drugi izvor privatno pismo jednog kadije, očito Sarajlije, poslano sarajevskom moćniku Smail-begu Džennetiću. To privatno pismo govori o kugi u Ljubinju i nekim drugim mjestima Hercegovine, a daje

⁵ O tome vid. Elizabeth A. Zachariadou, „Natural Disasters: Moments of Opportunity“, in: *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ed. Elizabeth A. Zachariadou (Rethymnon: Crete University Press, 1999), 7-11.

⁶ Što se Mostara tiče, o tome vid. Vladimir Ćorović, *Mostar i njegova Srpska Pravoslavna Opština* (Beograd: Srpska Pravoslavna Opština Mostarska, 1933), 35-41 et passim; Husein Ćišić, *Postanak i Razvitak Grada Mostara* (Mostar: IC Štamparija Obzorja, 2007), 161-162, o naglom bogaćenju nasljeđem nakon kužnih rednji.

⁷ Dr. Bogumil Hrabak, „Kužne Rednje u Bosni i Hercegovini 1463–1800“, *Istorijski Zbornik* II, br. 2 (1981): 5-41, gdje su date i reference o ranijim publikacijama dra Rista Jeremića o kugi.

⁸ Podjela izvorâ na *ostatke* i *tradiciju* potiče iz njemačkog jezičko-kulturnog područja u historiografiji i do danas je najsuvisljija sa kojom je historiografska metodologija izašla na vidjelo. U nas su je zastupali najveći znalci historiografskog metoda kao Gavro Manojlović, Nikola Radojčić, Mihailo J. Dinić, Jaroslav Šidak, Ivan Božić, Branislav Đurđev, Radovan Samardžić, Sima M. Ćirković, Milorad Ekmečić i dr.

i jedinstveni uvid u mentalitet čovjeka osmansko-islamske tradicije i učenosti suprotstavljenog kugi, bolesti sa kojom se svaki tadašnji punoljetni stanovnik Osmanskog Carstva susretao najmanje dva puta u najaktivnijem dijelu svog života. Dokumenti se daju u integralnom kritičkom izdanju i prevodu te se analiziraju sa stanovišta mikrohistorije i geertzovskog ‘potankog opisa’.⁹ Davno je Gligor Stanojević upozorio na to da je tema ogromna, građa raznovrsna i rasuta i da do pojave bilo kakve ozbiljnije sinteze treba nastaviti sa objavljivanjem i analiziranjem arhivskih, literarnih i likovnih *membra disjecta*,¹⁰ jer svaki novootkriveni parčić podatka jeste kamenčić za rekonstrukciju monumentalnog mozaika uloge boleština i njihovih rednji u prošlosti.

1. Izvještaj banjolučkog kadije o dvjema privedenim ženama, odbjeglim od kuge, od 13. rebî’u-’l-âhira 1177. A. H. / petak, 21. X 1763. A. D.

ORIGINAL: Turska, Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (=TSA), № E. 730 (više dokumenata u dosjeu).

KOPIJA: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Orijentalni institut, Arhiv, Acta Ottomanica, Zbirka ANUBiH, № 53 / fotokopija № 45 (= OIS, AO, ANUBiH). Nije bilo moguće izvršiti autopsiju originala, a ne postoje nikakvi podaci o spoljnodiplomatičkim osobinama isprave kao što su dimenzije originala, boja i kvalitet papira, eventualno prisustvo vodenih znakova. Kako je dokument potpisan samo kadijskom titulom, a ne i punim imenom, može se pretpostaviti, analogijom sa brojnim drugim primjercima iz istog vremena, da na poledini postoji kadijin muhur –

⁹ Nenad Filipović, „Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža“, *POF*, br. LIX (2009): 151–154, sa navodima iz prvorazrednih publikacija Geertza, Ginzburga i Levija; Ariel Salzmann, „Between Saint-Domingue and the Sublime Porte: Revolution, Ottoman Realpolitik, and the Inter-Hemispheric Contingencies of Modern Political Thought“, in: *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete*, IX Symposium, ed. Marinos Sariyannis (Rethymno: Crete University Press, 2019), 349–351, 359, 373, 388.

¹⁰ Gligor Stanojević, „Kuga u Sarajevu 1731. i 1793. godine“, *Istorijski Časopis*, br. XXVII (1980): 257.

lični pečat iz kojega bi bilo moguće saznati i njegovo ime, no poledina dokumenta nije snimana ni u jednom dokumentu iz dosjea OIS, AO, ANUBiH, № 53. Mastilo je najvjerojatnije crno, a pismo veoma lijep nestal'lik (*nesta'liq*) s elementima dîvânije (*dîvâni*). Jezik isprave odražava literarni koine osmanske učene te poslovne pismenosti u Bosni od 1463 do iza 1918. godine, sa svim svojim fazama razvoja.¹¹

Osmanske tekstove transliterisali smo sistemom Īslām Ansiklopedisi sa varijacijama koje su u taj sistem unijela kritička izdanja djela polihistora Muştafâ 'Ālija koja je priredio Andreas Tietze. Grafem ۛ transliterisali smo kao -u / -ü oslanjajući se na stav Nedima Filipovića da je to bio osnovni alofon tog grafema u osmanskom jeziku, prisutan i šire od ustaljenih dubletâ, a ne hiperarabizujući izgovor -ve. Izuzetak predstavljaju arapske sintagme u kojima je taj grafem razrešavan kao -ve. Vokalizam je slijedio grafičku sliku originala u kojem su ravnopravno upotrebljavani oblici i starijeg i novijeg osmanskog vokalizma. Osim toga, u skladu sa činjenicom da u govoru obrazovanih ljudi sve do u ranorepublikanski period nije bila provedena potpuna vokalna harmonija,¹² mi smo, tamo gdje je bilo potrebno, poštovali tu jezičku osobinu (npr. *maḥallâtinden*, *ḥasteliginden*, *ḡayri* itd.). Arapski tekstovi su transliterisani DMG sistemom,¹³ a poštovana su pravila *i'rāba* – pune fleksije jer Osmanlije nisu u arapskom koristile tzv. pauzalnu formu. Perzijski tekstovi su donošeni u DMG sistemu i u klasičnom izgovoru (npr. *gul u bulbul*, a ne *gol o bolbol*), jer ne prihvatamo, danas i kod nas sve pomodniji, moderni teheranski izgovor koji bi, primijenjen na starije tekstove, a posebno one osmanskog porijekla, bio nacionalistički anahronizam i anatopizam. Dokument se prevodi u što

¹¹ To nije bio ni lokalni dijalekt (*Bosna lehcesi*) ni zapis kontaktnog govora, nego jedan specifični koine, inspirisan s jedne strane jezikom visoke prestolničke pismenosti, a s druge lokalnim osmanskim govorima, varijantama zapadno-rumelijskih dijalekata osmanskog jezika.

¹² XVII. *Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, ur. Hayati Develi (İstanbul: Kitabevi, 2001), 49-53.

¹³ Primjećuje se kako se u izvjesnom broju novijih publikacija u nas pominje nekakav ZDMG sistem transliteracije. Takav sistem ne postoji, nego jedino DMG sistem odnosno dogovorni sistem Njemačkog orijentalističkog društva. ZDMG je skraćenica za časopis tog društva koji slijedi DMG sistem, a on nema neki svoj poseban sistem transliteracije.

je moguće doslovnijem prevodu, ali slijedeći duh zajedničkog bosanskog / srpskog / hrvatskog jezika; pri tome se oslanjamo na poznatu misao Isidore Sekulić da prevod treba da je *sljubljen s originalom*. Isto se tako vodilo računa o posebnostima pravnog jezika kojima se, već tridesetak godina, i u osmanistici u zemljama bivše Jugoslavije, velikim dijelom usljed odlaska sa scene svršeniĳa klasiĳnih studijâ islamskog prava: „jedne u najvećoj meri sveobuhvatne humanistiĳke nauke, koja podrazumeva duga bdenja nad izvorima i ĳvrste osnove u znanju orijentalnih, islamskih, jezika“;¹⁴ sve manje poklanja paųnja. Tako se u nas npr. više ne pravi razlika izmeĳdu ‘ostavine iza nekoga’ (*tereke, muxallefât*), ųto je pravni izraz kojim se oznaĳava konkretna nasljedna masa iza nekoga, i ‘ostavųtine nekoga; ostavųtine neĳega’, ųto je apstraktni, moralni, filozofski i metafiziĳki pojam; poistovećuju se zvaniĳni organ *tuųilac* i fiziĳko lice (*privatni*) *tuųitelj*, u bosanskom sluĳaju naturanjem pomodnog kroatizma *tuųitelj* kao izraza i za jedno i za drugo. Ovakva insuficijencija pravne kulture zaparala bi uųi ne samo Hazimu ųabanoviću, nego i ųivojinu Periću i Dimitriju Ruvarcu!¹⁵

KRITIĳKO IZDANJE

GLAVNI TEKST DOKUMENTA: 1 *Ma’rûų-ı dâ’i-yi devlet-i ‘aliyyeleridür-ki*¹⁶ // 2 *hâlâ medîne-’i Banâlûqa mütesellimi vü qapûdân Hüseyn Bîg qullari ma’rifetile medîne-’i mezbûre maĳallâtinden Arnavuziyye*¹⁷

¹⁴ Radmila Triĳković, „In Memoriam. Hazim ųabanović ili Jedan Istorioĳar Beograda (Porjeĳani, kod Visokog, 22. jula 1916. – Istanbul, 22. marta 1971)“, *Godiųnjak Grada Beograda*, br. XVII (1970): 5.

¹⁵ Up. Dimitrije Ruvarac, „Cirkular mitropolita Pavla Nenadovića o **Ostavini** (podv. N. F.) Umrlih bez Dece“, *Srpski Sion*, br. XVII (1907): 167–170.

¹⁶ U originalu: *‘aliyyeleridür-ki*. Pored toga, pisano sa *teųĳidom* – znakom za geminaciju, udvajanje suglasniĳa na –y. Ubuduće, u izdanju oba dokumenta, kada god je u originalu dat znak geminacije, on ĳe biti reprezentovan udvojenim grafemom. Tamo gdje nije dat ovaj znak, neĳe se davati udvojeni grafem, bez obzira na rjeĳniĳku verziju, budući da smatramo da su varijacije u opserviranju grafiĳkog predoĳavanja geminacije jedan od vaųnih konstituenata bosanskog osmanskog koinea.

¹⁷ Postvokalno / postdiftongalno i intervokalno *z < d*. Pojava karakteristiĳna za srednjovjekovni novoperzijski jezik, posebno zapadnije govore, i preųla u osmanski jezik.

maħallesi sâkinelerinden Ümmihân // 3 bint-i El-hâcc Muştafâ vu Ümm-i Gülsüm bint-i berber Aħmed nâmetân bîkr-i bâligâlar ihzâr-ı şer‘ olunup ğibbe s-suâl cevâblarında // 4 bi-emri-llâhi zuhûr iden tâ‘un hasteligin-den¹⁸ bizlere xavf tārî olmağla firâr eyledük ü ğayri yol ma‘lûmumuz // 5 olmadıĝından ordu-yı ħazret-i vâliye¹⁹ doĝru gider iken qapûdân-ı mûmâ ileyh râz gelüb²⁰ bir ferdün firârumuzda // 6 şun‘-ı taqşîrâti vü ‘illeti yoqdur didüklerinde mâ hüve l-vâqi‘ bi-’l-iltimâs ħuzûr-ı ‘âlîlerine i’lâm olundu // 7 bâqi emr ü fermân²¹ ħazret-i men lehü l-emründür

DATUM (na arapskom): 1 *Hurrira fî 13 rabî‘i l-âħiri sanata 1177*

POTPIS (na arapskom): 1 *Ad-dâ‘i li-dauâmi daulatikumu l-‘âlî // 2 bi-madînati Banâlûqah.*

PREVOD

GLAVNI TEKST DOKUMENTA: Podnesak molitelja za njihovu uzvišenu Sreću²² jeste ovo: pod službenim nadzorom njihovoga²³ sklava

¹⁸ Grafem *ħ* umjesto *x*. Pisarski manir, a ne nepismenost. Up. Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople: For the American Mission by A. H. Boyajian, 1890), col. 847a, s. v. **khaste**, vulg. **khasta** (dalje: *Redhouse*).

¹⁹ Rjeđi uzorak gramatiĉko-stilskih grešaka, upotrebom prihvaćenih u visokom stilu, poznatih kao „ĉuvene greške“ (*ĝalaťât-i meşhûre*).

²⁰ Bosanski osmanski dijalektalni oblik *râz gel-* < *râst gel-*. Ista pojava sreće se i u Bašeski-jinom osmanskom. Up. Kerima Filan, *Saraybosnali Molla Mustafa'nın Mecmuasi: XVIII. Yüzyil Hayatına Dair / Medžmua Mula Mustafa Bašeskije iz Sarajeva: o Svakodnevnom Životu u XVIII st.* (Sarajevo: Connectum, 2011), 44, 455, (dalje: *Filan=Molla*). Nalaz ovakve pojave u spomeniku visokog stila potvrđuje da se u slučaju Bašeskije ne radi o zapisu kontaktnog govora, nego o bosanskom osmanskom literarnom koineu.

²¹ U orig. *emr-i fermân*. Zamjene perzijskog dubleta perzijskom genitivnom vezom, i obratno, česte su u svim osmanskim funkcionalnim stilovima i reflektuju fluidnost gramatiĉko-ortoeopskih kategorija u govoru. Up. *Risâle*, ed. Develi, 64.

²² Sintagma *njihovu uzvišenu Sreću* jeste uzorak amfibologijskog iskaza uz upotrebu 3. lica množine kao majestetiĉnog plurala. Polazeći od dvoznaĉnosti izraza *devlet* koji znaĉi i „kolo sreće“ i „država, vladavina, uprava“, podnosilac podneska-izvještaja iskazuje da se moli za sreću i države i sultana i namjesnika, iako je njegov glavni adresat bosanski vezir, kao vrhovni vojno-administrativni autoritet u pokrajini, ali i kao sveopšti opunomoćeni zastupnik sultana u Bosni (*vekîl-i muťlaq*). Up. *Redhouse*, col. 926b, s. v. **devlet**.

²³ Majestetiĉni plural. Vid. *supra* n. 22.

Husein-bega, sadašnjeg muteselima grada Banje Luke i kapetana, budući privedene šerijatu punoljetne djevice čija su imena Umihana, ćerka hadži Mustafe, i Umiđulsuma, ćerka berberina Ahmeda, stanovnice mahale Arnaudije što spada među mahale pomenutog grada, kada su rekle, odmah nakon što su upitane, u svojim odgovorima sljedeće: „Usljed toga što nas je spopao strah od bolesti kuge koja je, Allahovom²⁴ odredbom, izbila, utekle smo i dok smo išle, zato što nam nije bio poznat drugi put, pravo u ordiju visokoprevashodstva valije, bile smo natrapale na pomenutog kapetana, a tokom svog bijega nismo ni prema jednom Božjem stvoru zgrešile niti smo ikome bolest prenijele“, ono što se desilo zvanično je izvješteno kao molbeni zahtjev za očekivanim ishodom njihovoj²⁵ previšnjoj nazočnosti, a konačna naredba i zapovijest pripada onom visokoprevashodstvu kod kojega je pravo naređivanja.

DATUM: Napisano trinaestog dana mjeseca rebî'u-'l-âhira godine 1177. A. H. [= petak, 21. IX 1763. A. D.]

POTPIS: Molilac za stalnost Vaše previšnje Sreće, u gradu Banjoj Luci.

* * *

Kome je upućen ovaj izvještaj, a ko ga je sastavio? Na prvo pitanje veoma je lako odgovoriti; na drugo teško i, ako se i pokuša sa odgovorom, to ostaje isključivo predlog za razmišljanje. Podnesak vrste *i'lām*²⁶

²⁴ O tome da se arapska riječ *Allāh* može prevesti na bosanski / srpski / hrvatski jezik samo kao *Allah* vid. Besim Korkut, „Još o Arapskim Dokumentima u Državnom Arhivu u Dubrovniku“, *POF*, br. XIV–XV (1964–65): 400, gdje Korkut navodi da su poznati arabisti Baranov, A. M. Salje, Ernst, istoga mišljenja kao i on.

²⁵ Vid. *supra* n. 22.

²⁶ O toj diplomatskoj vrsti vid. Hamdija Kreševljaković, *Muteselimi i Njihov Djelokrug*, Poseban otisak iz *Radovi VII*, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka 3 (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957), 82; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994), 345–349; Azra Gadžo-Kasumović, *Diplomatički Dokumenti: Arzuhali, Mahzari, Arzovi, Ilami i Sahha-bujuruldije-Molbe, Žalbe, Kolektivne Predstavke, Prijedlozi, Izvještaji i Sahha-bujuruldije*, p. o. iz *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, br. XXXI (2010): 39–43 et passim (dalje: *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke* = AGHbB).

nađen je u velikom dosjeu E. 730 koji sadrži preko devedeset različitih uzoraka (‘arż, mahżar, ‘arż-ı hāl, i‘lām, taqrır, mektüb) uručenih bosanskom veziru Muhsin-zâde Mehmed-paši²⁷ (Muhsin-zâde Mehemmed Pâşâ, umro 26. džumâdâ-’l-ûlâ 1188. A. H. / četvrtak, 4. VIII 1774. A. D., u dubokoj starosti i u rangu velikog vezira te pohodnog vojskovođe) tokom njegovog prvog namjesnikovanja u Bosni (cca 1174–1177. A. H. / 1760–1764/65. A. D.). Za tog prvog namjesnikovanja, Muhsin-zâde je u velikoj mjeri uspio da primiri nezadovoljstva koja su u Bosni nastala tokom posljednjeg, trećeg, namjesnikovanja Hekîm-oglu Ali-paše i vezirovanjâ na Bosni Mehmed-paše Kukavice (1752–1756. i 1757–1760).

Iz arapskog formulara potpisa jasno je da je ovaj ilâm sastavio banjolučki kadija. Izvori potvrđuju da su u Banjoj Luci, u vremenima bliskim nastanku ilâma, i prije i poslije nego što je isprava sastavljena, djelovali najmanje dvojica kadija u punom kapacitetu.

Dvije privedene žene identifikovane su kao „Umihana, ćerka hadži-Mustafe, i Umiđulsuma, ćerka berbera Ahmeda, stanovnice mahale Arnaudije“. Iz ispravâ se dâ zaključiti da su u Arnaudiji stanovali predstavnici elita, više srednje klase i srednje klase.²⁸ Po tome što je Umihanin otac hadžija-hodočasnik u Mekku i Medinu, a taj čin je iziskivao izvjesnu imućnost,²⁹ možemo pretpostaviti da je Umihana pripadala višoj srednjoj klasi, dok je Umiđulsumin otac zanatlija-berberin, pa bi ona trebala pripadati srednjoj klasi, u najboljem slučaju. Ne može se ništa reći o prirodi njihove veze, ali bi se moglo pretpostaviti da su bile

²⁷ O njemu vid. Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi* (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976), 13-15, 117-119 et passim (dalje: Nagata, *Paşa ve Âyânlık*); Idem, „Muhsinzâde Mehmed Paşa“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (dalje: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* = TDVİA) (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhsinza-de-mehmed-pasa>).

²⁸ Up. Haso Popara, „Tri Neobjavljena Dokumenta o Banjolučkom Mutesellimu i Muhafizu Ali-begu Grošiću –Prilog Historiji Banje Luke 1738–1740.“, *AGHbB*, br. XXIX–XXX (2009): 12, 38, o kućama prebogatog ubijenog muteselima Grošića u Arnaudija-mahali.

²⁹ O tome vid. Osman A. Sokolović, *Nekoliko Starijih Rukopisa o Putovanju na Hadž*, p. o. iz *Glasnika Vrhovnog Islamskog Starješinstva u FNRJ*, br. VIII–XII (1952); Mehmed Mujezinović, „Hadži Jusuf Livnjak – Putopis iz 1024 (1615) Godine“, *Život* XXIII, br. 4 (1974).

komšinice. Da je bilo neke krvne povezanosti među njima, izvještaj bi to sigurno naveo. Nadalje se privedene žene opisuju kao „punoljetne djevice“ (*bikr-i bālīgalar*), iz čega je moguće reći i nešto određenije o njihovoj starosnoj dobi. Najveći broj autoriteta u hanefijskoj sunitskoj pravnoj školi kojoj su Osmanlije pripadali stavlja sedamnaestu godinu života kao gornju granicu punoljetnosti, odnosno pravne zrelosti za ženske osobe (*bulūğ; ruşd*).³⁰ Ako se uzme u obzir da nisu bile udate, onda se njihova starosna dob može staviti u raspon od sedamnaest do trideset godina, budući da je većina žena u premodernim društvima bila udavana do njihove tridesete godine života.³¹ Zato su i dvije privedene žene mogle da se odluče na put van kuće, u javni prostor i u drugo mjesto, čak i u vezirsku ordiju, bez ikakvih pravnih prepreka, dok udata žena, prema osmanskim pravicima, smije prenočiti isključivo jednu noć kod roditelja bez muževljevog znanja i/ili dozvole.³² Napominjemo da ovdje govorimo o pravnim propisima; društvena praksa, pritisak sredine i monumentalna, skrivena, ruka patrijarhata – oličena ne samo u mužu, bratu i svekru, nego i u majci, svekrvi, starijoj sestri, tetkama kao potpornim stubovima patrijarhalne kontrole – mogli su uticati na to da se ono što su učinile Umihana i Umiđulsuma, iako savršeno jasno upisano kao pravilo u knjigama, u svakodnevnom životu ispoljavalo, prije će biti, kao izuzetak.

Umihana i Umiđulsuma izjavile su da su utekle iz Banje Luke jer se tamo, Allahovom odredbom, pojavila kuga, pa ih je strah obladao (*bi-emri-llāhi zuhūr iden tā'ūn hasteliginden bizlere xavf tārī olmağla firār eyledük*). Njihovo svjedočanstvo pomaže da se nadopune i geografska karta i hronološka lista kužne rednje u Bosni u prvoj polovini sedme

³⁰ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislām Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı (İkinci Baskı)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 33, № 3.

³¹ Up. Michael Mitterauer, *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen: Haus und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*, Kultur und Gesellschaft, Bd. 5 (Stuttgart und Bad Cannstatt: Frommann und Holzboog, 1979), passim.

³² Dušanka Bojanić, „Istorijska Osnova Narodne Pesme *Bolest Muja Carevića*“, *Prilozi za Književnost, Jezik, Istoriju i Folklor XXXVIII*, br. 1–2 (1972): 91–97, gdje se citira autoritativno mišljenje Mehmeda Begovića o pitanju.

decenije XVIII vijeka. Iz izvještaja je jasno da je kuga izbila u epidemij-skom vidu i u Banjoj Luci prije kraja septembra 1763, najkasnije. Zahvaljujući Bašeskiji te dubrovačkim i mletačkim zapisima znali smo da je kuga harala u Sarajevu te mnogim mjestima Hercegovine u rasponu 1760–1766. godine. No, kako dubrovačke i mletačke vijesti tokom XVIII vijeka, najčešće, pokrivaju Sarajevo, Travnik, Livno te Hercegovinu, a rijetko dijelove Bosne zapadnije i sjevernije od Travnika, na tu ograniče-nost vidokruga koji izučavana građa pruža trebala bi se obratiti pažnja. Zato što službeni osmanski dokumenti iz ovog vremena rijetko pomi-nju kugu i druge epidemijske bolesti, trebalo bi više pažnje posvetiti ha-bsburškoj građi, osobito onoj nastaloj po pisarnicama kontumacijskih varoši duž granice sa Bosnom na Uni i Savi, a i dublje u unutrašnjost i Vojne granice i Banske Hrvatske te nekih južno-ugarskih županija u današnjoj Bačkoj, jer su se putevi kuge podudarali sa trgovačkim putevi-ma, što je odavno utvrđena opšta karakteristika svake kužne pandemije. Banja Luka je bila najvažnija varoš sjeverozapadne osmanske Bosne, ur-bani centar kojem je gravitiralo Lijeve polje, velika nizija, ali i zabran najbolje hrastovine uza samu Savu, te je tako grad bio prikopčan na međunarodnu trgovinu visoke tonaže u donjem toku Save od Derven-te i Bosanskog Broda do Beograda, pa Dunavom do Vidina i Ruščuka, dunavske delte i ušća. Tom basenu su pripadali, kao banjolučki poslovni sateliti u međunarodnoj trgovini: danas zamrla kasaba Trn, Bosanska Gradiška i Bosanski Kobaš. Na to su se priključivali putevi karavanske trgovine od Splita, s jedne strane, i Sarajeva, s druge strane.³³ Zato do-kumentovanu pojavu kuge u Banjoj Luci 1763. godine treba povezati sa velikom kužnom rednjom u Osmanskom Carstvu 1758–1766, čiji je rukavac bila bosanska rednja 1760–1766. godine. U XVIII vijeku uoča-

³³ Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski Opis Bosne pred Dubički Rat od 1785. godine*, Građa VII, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka 5 (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957), 14-16, 18, 20-21, 36-56, 63-64, 67-72; Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i Karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Djela VIII, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka 7 (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957), 134-136 et passim.

va se uspon dunavskog puta kuge u Osmanskom Carstvu, a taj put je, normalno, ključno uticao na kužne rednje na riječnom plovnom sistemu Dunav–Sava–Una. Kuga je izbila u Istanbulu 1759, jednim krakom stigla do Jedrena i Sofije, zatim je dospjela i do Vidina i do Niša. Iz Vidina je dunavskom plovidbom dosegla Beograd, a iz Niša Carigradskim drumom je dodatno pohodila Beograd. Iz Beograda je do Banje Luke morala stići savskom plovidbom jer je to bila glavna ruta za višestruke veze Bosanske krajine i Sjeverne Bosne sa Beogradom i Beogradskim pašalukom; a ta savska plovidba spajala se na Kupu do Karlovca pa kopnom kroz Gorski Kotar do Rijeke i bila je dio velikog sistema premodernog međunarodne trgovine do pojave parobroda i željeznice. U robu koja je najčešće prolazila kroz osmanske i habsburške luke nalazile su se, u ogromnim količinama i na dnevnoj osnovi, između ostalog, vunenene i pamučne tkanine te izrađevine, krzna, rûna, kože, med, svježe i suho voće, brašno, obuća; sve su to idealni prenosnici bacila kuge.³⁴ U jeku posljednje pandemije kuge u XVIII vijeku na osmanskome Balkanu, 1795. godine, beogradski vezir, znameniti hadži-Mustafa-paša, na silu je sebi pridvorio ljekara Vičenca, Levantinca italijanskog jezika, koji je bio na proputovanju za Konstantinopolj, i nije ga od sebe pustio dok se ta pandemija nije smirila.³⁵

U izjavi dvije privedene „punoljetne djevice“ navode se strah pred boleštinom i bijeg kao posljedica straha. Pitanjima bijega, eventualne krivične odgovornosti za bijeg te kako je bosansko društvo XVIII vijeka doživljavalo bijeg pred kugom posvetićemo se u analizi drugog dokumenta, skupa sa podacima iz ovog izvještaja, jer je tako najsvrsishodnije. No, strahu (*xavf*) treba pokloniti par riječi na ovom mjestu. Izvještaj prenosi i upravni

³⁴ Slavko Gavrilović, *Građa o Balkanskim Trgovcima u Ugarskoj XVIII veka: Carinarnice*, II, Zbornik za Istoriju, Jezik i Književnost Srpskog Naroda, Drugo Odeljenje – Spomenici na Tuđim Jezicima, XXXIII (Beograd: SANU, 1996), passim.

³⁵ Jovan Pešalj, „Između Vrača i Lekara: Obeležja Zdravstvene Kulture“, u: *Privatni Život u Srpskim Zemljama u Osvit Modernog Doba*, ed. Aleksandar Fotić (Beograd: Clio, 2005), 482. O hadži-Mustafa-paši (1794–1801) vid. *Kazivanja Očevidaca o Prvom Srpskom Ustanku*, edid. Velimir Starčević i Vojin V. Ančić, Nasleđe (Beograd: Etos, 2004), 20, 28–31, 63–65, 143.

govor³⁶ ispitanicâ tokom kadijskog isljeđenja, pa su odbjele žene navele strah od boleštine kao osnovni razlog svog bijega. Bašeskija izrêkom potvrđuje da je strah bio stalni pratilac kužnih rednji.³⁷ Dova-molitva koju Bašeskija navodi kao talisman protiv kuge jeste ista ona dova na arapskom jeziku koja se sreće ispisana na stotinama sačuvanih jatagana i drugog hladnog oružja, kao apotropejska zaštita od straha uopšte i ratnog straha posebno: „O Ti, čije su dobrote skrivene, spasi nas onoga čega se bojimo“ (*Yā hafiyya l-alfāf nağğinā mimmā nahāf*).³⁸ Tolika rasprostranjenost te formule i njena prisutnost u raznim sferama ljudskog života, i muškog i ženskog, svjedoči o strahu te misli o strahu kao dijelu palete glavnih gradivnih elemenata tadašnjih egzistencija.

Ostaje još da se nešto kaže o privođenju ove dvije naše poznanice te o ličnosti koja je dala da ih se privede u sudnicu banjolučkog kadije. U izvještaju se kaže da su Umihana i Umiđulsuma privedene i ispostavljene u sudnicu banjolučkog kadije pod službenim nadzorom Husein-bega, sadašnjeg muteselima grada Banje Luke i kapetana (*hālā medīne-ʿi Banālūqa mütesellimi vü qapūdān Hüseyn Bîg qullari maʿrifetile... iğzâr-ı şerʿ olunup*). Izraelski osmanista Uriel Heyd davno je dokazao da u osmanskome administrativnom jeziku izraz *maʿrifet ile* ne znači „sa znanjem“ nego „pod službenim nadzorom“.³⁹ To podrazumijeva da je Husein-beg iskoristio svoje vojno-administrativne prerogative i proveo početno ispitivanje pomenu-tih žena. Na osnovu tog ispitivanja predao ih je kadiji na dalji postupak. Kadija ih je ispitao, uzeo njihove izjave i proslijedio predmet bosanskom

³⁶ O upravnom govoru u osmanskim dokumentima vid. Gilles Veinstein, „Loralité dans les documents d'archives ottomans: paroles rapportées ou imaginées?“, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* LXXV–LXXVI, br. 1–2 (1995): no. spec; *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, ur. Nicolas Vatin, 133–142.

³⁷ *Filan=Molla*, 77, 213. Up. Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino Doba. Jezik kao Stvarnost* (Sarajevo: Connectum, 2014), 246, 252–254, (dalje: *Filan=Doba*).

³⁸ Nenad Filipović, „Orijentalni Natpisi na Hladnom Oružju iz Zbirke Odjeljenja za Etnologiju Zemaljskog Muzeja“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja* (dalje: *GZM*), *Etnologija*, n. s., br. XL (1985): 202, 205, 208.

³⁹ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Ménage (Oxford: Clarendon Press, 1973), *passim*.

veziru-namjesniku na rješenje. Kadija je smatrao da eventualna sankcija u ovom slučaju nije stvar suda, nego da to spada u kompetencije valije-namjesnika kao vojno-administrativnog autoriteta (*ūlū l-emr*).⁴⁰ Zašto su privedene i zašto su ispitivane te je, konačno, njihov „slučaj“ proslijeđen valiji na rješenje može se naslutiti iz njihove izjave, onako kako ju je kadija valiji pismeno predočio: „tokom svog bijega nismo ni prema jednom Božjem stvoru zgrešile niti smo ikome bolest prenijele“. Ova izjava je važna jer samim time što su se dvije žene branile da nikoga nisu zarazile niti mu naštetile potvrđuje da je u tadašnjem društvu, a posebno u sudskom i vojno-administrativnom aparatu, postojalo izvjesno, *via facti* nastalo, shvaćanje, blisko konceptima javnog zdravstva i ugroženosti javne dobrobiti. Dokument potvrđuje i opšteraiširenost ubjeđenja u priljepčivost bolesti kao kuga među Osmanlijama. Oni su, pogrešno, smatrali da pandemične bolesti nastaju mijazmatičnim kvarenjem vazduha i spontanom kreacijom takvih mijazmi, ali su, iskustveno, pojmlili priljepčivost na pravi način. Ostajala je dilema: da li se bijegom na neukvareni vazduh spašava od bolesti samo već nezaražen čovjek ili se bolesnik može spasiti dolaskom u prostore neukvarenog vazduha? Sva je prilika da je većinsko mišljenje bilo da je bijeg spas samo za one nezaražene. Dakle, Umihana i Umiđulsuma su tvrdile da su zdrave, nezaražene, i da su pobjegle kao takve, ali im se, iz više razloga, nije vjerovalo. Mora se naglasiti da je vladanje, samostalni i odvažni postupak te dvije žene, njihov put u vojni logor, moralo biti nešto što se doživljavalo kao narušavanje ustaljenih obrazaca ponašanja polova. Ponavljamo: iako je slovo prava bilo na njihovoj strani, riječ društva nije! Punoljetna i neudata ženska osoba koja sama ide gdje ju je volja nije mogla biti po volji tadašnjem patrijarhalnom mentalitetu. A još kada se uzme da su se bjegunice zaputile u vezirsku ordiju-vojni logor, stvari postaju još gore. Za tadašnji i tamošnji mentalitet, one su možda mogle biti još uvijek faktički i moralno neoskvrnute tokom svoga puta, ali dolazak i boravak

⁴⁰ O tome vid. *Kurʾān* IV: 59 (*an-Nisāʾ*, medinska sura). U Korkutovom pravno autoritativnom prevodu to mjesto glasi: „O vjernici, pokoravajte se Allahu i pokoravajte se Poslaniku i predstavnicima vašim“. Vid. *Kurʾān*, prev. Besim Korkut (Sarajevo: Orijentalni Institut, 1977), 84 (59).

u ordiji mogao je za ondašnje ljude, i muške i ženske, značiti, bez obzira na činjenično stanje, samo završetak „s askerom po jarkovima“, kako to veli gazda-Petar Filipovac u Andrićevoj noveli o višegradskoj đizliji Aniki. Husein-beg je priveo, prema našem tumačenju, dvije odbjegle „punoljetne djevice“, prvo, da se utvrdi jesu li zaražene i jesu li koga drugoga zaražile, drugo, da ih odvrati od zapadanja u nedolično stanje i tako ih spasi socijalne smrti, treće, da ih vrati u mjesto boravka. Kadija je smatrao da je njihov postupak nedoličan, iako se može braniti slovom šerijata, pa ih je predao valiji da on odluči o njima, a takva odluka je uvijek i „drugima na pouku“ (*sāyire ‘ibret içün*).

A sada se pomaknimo nešto više od šest mjeseci kasnije, na početak maja 1764, i pređimo iz Banje Luke do Hercegovine, do Ljubinja i još nekih obližnjih mjesta.

2. Pismo ljubinjskog kadije Omera sarajevskom kajmekamu Smail-begu Džennetiću od 9. zî-’l-ka’detâ 1177. A. H. / četvrtak, 10. V 1764. A. D.

ORIGINAL: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Gazi Husrev-begova Biblioteka, Arhiv, *Acta Turcica*, Inv. № 410.⁴¹

SPOLJNODIPLOMATIČKI OPIS: Dimenzije 32,6 x 22,7 cm. Osman-ski jezik. Pismo veoma lijep, kaligrafski, nesta’lik (*nesta’lîq*) sa elementima neshâ (*nesxî*) i rik’ê (*riq’â*). Mastilo crno. Papir osmanski, kvalitetan, de-blji, âharli – prevučen emulzijom za sjaj i trajnost. Ima invokaciju *Hüve* – On. Na licu dokumenta je osnovni tekst pisma; na desnoj margini prva, duža, naknadna bilješka, dok je druga, kraća, naknadna bilješka postavljena prema vrhu dokumenta, u prostor između invokacije pri samom vrhu i izraza *sulṭānum*. Na poledini efektno ispisana troredna adresa u vrhu, a

⁴¹ Za dozvolu za uvid u original i snimanje kopije, u proljeće 2019. godine, izražavamo zahvalnost mr. Osmanu Laviću, direktoru Gazi Husrev-begove biblioteke, i Azri Gadžo-Kasumović, tadašnjem ravnatelju Osmanskog arhiva Gazi Husrev-begove biblioteke, vodećem znalcu osmanskih arhivalija u BiH.

dijagonalno u odnosu na nju, pri dnu je manji otisak ovalnog pečata koji se samo djelimice može dešifrovati. Tragovi crvenog voska kojim je pismo sigurnosno zatvarano. Sve napomene o jeziku i stilu te o principima izdavanja i prevođenja navedene prilikom obrade prethodnog dokumenta u ovom radu, važe i za ovaj. Treba samo dodati da je jezik ovdje pompezniji, ali da sastavljač vlada tim uzvišenim stilom, iako čuva i osobenosti bosanskog osmanskog koinea. Uzvišeni stil ovdje ima sve odlike takozvanog ‘jezičkog svetog trojstva’ (*elsine-yi selāse*) – naizmjenične upotrebe osmanskog, perzijskog i arapskog u istom tekstu – a to je trojstvo za Osmanlije bilo jedan jezik i krunski simbol njihovog identiteta.⁴²

KRITIČKO IZDANJE

OSNOVNI TEKST: 1 *Hüve* // 2 *Dāme leke l-‘izzu ve-’l-beqā mā dā-meti l-erḍu ve-’s-semā’ se’ādetlü semāhatlü ‘uṭūfetlü ‘ināyet-medārum {{sulṭānum}}*⁴³ *ḥazretlerinün menba’-ı ‘izz u iqbāl olan* // 3 *nādī-’i refī’-i lāmi’u l-envār u meclis-i menba’-ı sāṭi’u l-āşārları şavb-ı se’ādet-evbine güldeste-’i elvān-ı ‘anber-şemīm ü mecmū’a-’i ezhār-ı ‘abher-nesīm ile* // 4 *mürāāt-i merāsım-i ṭab’-ı ‘ālileri āvīze-’i ṭāq-ı bālāyı istikşāf qılın-dığı hilālinde hemāre nā’il-i mekārım-i sübhāniyye vü vāşil-i merāḥım-i raḥmāniye olmaları da’vāti* // 5 *‘an şamīmi l-bāl ser-levḥa-’i cerīde-’i e’māl-dür lütfen ve keremen cānib-i dā’i-’i riyā-‘adīmlieri isti‘lām buyurılırsa şükr Rabb-i Te‘ālāya es-sā’ate nuqṭa-’i vucūd* // 6 *şıḥhatde mevcūd olub xāşşaten se’ādetlü sulṭānum ḥazretlerinün tezāyüd-i ‘ömr ü devletleri da’vātile taḥassür ü iştiyāq birle zıkr-i cemīllerinde idigimiz* //

⁴² Filipović, „Lady Mary“, 160-161.

⁴³ Dvostrukim vitičastim zagradama označena je riječ kojoj je u redu ostavljeno neispisano mjesto i koja je visoko izdignuta i ispisana pri samom vrhu, odmah ispod invokacije *Hüve* – On, tj. Bog. Time je adresant izražavao poštovanje prema adresatu kao nekome ko je, društveno i metafizički, doživljavao daleko iznad sastavljača pisma. O toj praksi u službenoj osmanskoj diplomaciji i privatnoj epistolografiji vid. V. L. Ménage, *On the Constituent Elements of Certain Sixteenth-century Ottoman Documents*, p. o. iz: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XLVIII, br. 2 (1985): 296.

7 bir⁴⁴ yāver Lūbīn qaşabasına vuşulümüzden iki gün muqaddem tã'un zuhūr u iki cenāze vāqi' olmuşiydi⁴⁵ ba'de-hū bi-emr-i Xudā oldığımız qonaq şāhibinde zuhūr // 8 u bir oğliciği vefāt eyledükde dört hāneden⁴⁶ mā-'adā cümle qaşaba ehālisi 'umūm üzre perākende vü qurā vu etrāfa perīşān olduqlarında dā'ijiz // 9 yalnızlığı taḥammül idemediğimden Trebīn qal'esinde iqāmet üzre olub li-llāhi l-ḥamd 'azīm-i müferraḥ u keşret-i ecnāb ile müzeyyen bir maḥall olub şimdilik şafā // 10 üzreyüz Ḥaqq Te'ālā ḥazretleri cümleyle şihḥat ve fī d-dāreyn selāmetler ihsān idüb neyl-i merām birle aḥsen-i vech üzre görüşmek müyesser ü naşīb eyliye // 11 āmīn bi-ḥaqqi Muḥammedin ve āli-hī l-kāmiline l-vāşilīn

DATUM (na arapskom): 1 *Hurrira fī 9 dī l-qa'dati š-šarīfati sanata 1177*

POTPIS (na arapskom): 1 *Ad-dā'ī 'Umar*

BILJEŠKA 1 (desna margina, uz osnovni tekst): 1 *El-ān Trebīnde hınṭa oqqası beşer pāreye // 2 ü pirinç onar pāreye vü qahve yüzer pāreye-dür Ḥaqq Te'ālā // 3 beterinden ḥıfz eyliye āmīn Lūbīn etrāfında tã'un var yoq // 4 Mōstārda şat-pat⁴⁷ İstölçede mübālağa çoq ḥattā on beşe dek // 5 cenāze vāqi' ölümde Cenāb-ı Bārī müslimīnden def' eyliye āmīn // 6 Gāçqadan iki {{yüz}}⁴⁸ elli miqdāri re'āyā terk-i evṭān u naql-i // 7 mekān eylemişler Mōstār nā'ibi bu Lūbīnli İbr[ā]ḥīm Efendī Mōstār ile // 8 Lūbīn tebdillerin ibrām eyledi ba'z-ı mulāḥaza ile qabül eylemedük // 9 maḥdūm-t⁴⁹ muḥteremleri necābetlü rif'atlü Dervīş Bīg ü fażiletlü semāḥatlü // 10 kerīmü ş-şānum sulṭānum Gūrānī Efendī vü İspreçali Şāliḥ Efendī // 11 vü serdengeçdi 'Abdullāh Āgā 'arż-ı xulūş u şenā-yı maxşūş qılınub // 12 xātır-ı āṭırları su'āl ü ri'āyet olunur*

⁴⁴ U orig. *bīr*.

⁴⁵ U orig. اولمیشیدی što ukazuje na izgovornu varijantu, opet vulgarizam uključen u koine.

⁴⁶ Vid. *supra* n. 18. Up. *Redhouse*, col. 827b, s. v. **khāne**.

⁴⁷ Ovo je rjeđi varijetet jezičke reduplikacije (npr. *çır-çıplak*; *tandır-mandır*) kojima se određeno značenje pojačava i/ili širi. Za anadolske dijalektalne potvrde vid. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 3. bsk., (Ankara: TDK Yayınları, 2009), col. 3553a, s. v. sat pat.

⁴⁸ Naknadno umetnuto odmah između, a iznad riječi *iki i elli*.

⁴⁹ Vid. *supra* n. 18. Up. *Redhouse*, col. 1775b, s. v. **makhdūm**.

BILJEŠKA 2 (iznad osnovnog teksta): 1 *Fazīletlü semāhatlü kerīmü ş-şiyem sultānum Mōstār ma'zūli 'Alī Efendī vü Trāvnik muvaqqati El-ḥācc Süleymān Efendī // 2 vü Defterdār-zāde 'Abdulkerīm Efendī vü 'Osmān Efendī vü mütevellī Aḥmed Efendī vü Q[urevī-zād?]e⁵⁰ Süleymān Efendī vü Pāşō Muştafā Bīg // 3 ü birāderler Muştafā Bīg ü Ferhād Bīg ḥużur[ā]tine⁵¹ mezīd-i ikrām u xulūş-ı nām birle selām u du'alar olunub // 4 mübārek xāṭırları 'alā veşireti l-isti'zām isti'lām olunur tebliği bābında // 5 lütf ü kerem-i 'ināyet-mendüm sultānum ḥazretlerinüñdür 'Ömer el-Qāḍī*

ADRESA (na poledini): 1 *Bi-menni-hī Te'ālā // 2 ḥālā medīne-'i Sarāy Bōsna qā'im-meqāmu se'ādetlü semāhatlü 'uṭūfetlü 'ināyet-mendüm sultānum Cennetī-zāde İsmā'il Bīg ḥazretlerinüñ nādī-'i refi'lerine işāli // 3 müyesser ola bi-'l-xayr*

PEČAT (muhur; na poledini): Malen, ovalni. Samo djelimično čitljiv usljed slabog otiska na originalu.

PREVOD

OSNOVNI TEKST: On (tj. Bog – op. N. F.). Neka tebi (tj. Smail-begu Džennetiću – op. N. F.) potraju višnji ugled i stalnost sve dokle god budu trajali Zemlja i Nebesa. Ovo je naslovnica obavijesnog lista o poslovima i danima koji list iz dubine duše poklanja čitav zbir molitvi za njihovo⁵² bivanje dobitnikom plemenitosti Presvetoga (tj. Boga – op. N. F.) i dostižnikom samilosti Milostivoga (tj. Boga – op. N. F.), a to je sve osvjetljeno u mlađak-mjesecu koji se iščekuje da se objavi kao rasvjetno kolo⁵³ najizdignutijeg svoda. Priklanjajući se propisima običajâ lijepog

⁵⁰ Rupa u originalu, zbog oštećenja. U daljoj diskusiji daje se argument za naš prijedlog.

⁵¹ Vid. *supra* n. 18.

⁵² Majestetični plural, odnosi se na Smail-bega Džennetića.

⁵³ Osmanski farsizam *āvize* – bukv. „luster“ – preveden je ovdje starijim terminom *kolo* (od grč. *horos* – „kolo“) kojim su se nekada označavala velika rasvjetna tijela, u palatama i javnim građevinama. Vid. Anika Skovran, *Umetničko Blago Manastira Pive*, stud. kat. izl., (Cetinje i Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore i Narodni muzej, 1980), 51, kat. № 33.

ponašanja koji su u skladu sa njihovom⁵⁴ višnjom prirodom, uz bokor raznobojnih ruža miomirisnih poput ambre i stručak cvjetova jasminovih zefirnog milodušnog daška usmjerenih prema istinitom pravcu što mu se dobrosretnost stalno vraća (tj. Smail-begu Džennetiću – op. N. F.) jer njihovo⁵⁵ je sastajalište visokoslavnosti prelomnice svjetlosnih zrakâ, te posijelo-kladenac širitelja jasnih znakâ koji su izvor višnjeg ugleda i uspona njihovog⁵⁶ prevashodstva Tebe koji si dobrosretni, napredujući, dobrotivi, moj obdareniče svojstvima pomaganja drugima, moj predragi gospodar! A ukoliko se, usljed svoje (tj. Smail-bega Džennetića – op. N. F.) ljubaznosti i plemenitosti, blagoizvoljeva da se bude izviješteno o strani ovoga molioca uskraćenog za ikakvu pritvornost: hvala Gospodaru Svevišnjem, ovoga časka neznatna čestica našeg bitka bivstvuje u zdravlju, a nalazimo⁵⁷ se u stanju lijepih sjećanja na njih (tj. Smail-bega Džennetića – op. N. F.) popraćenih tugom zbog odvojenosti i čežnjom, a posebice smo uz molitve za povećanje njihovog⁵⁸ života i dobre sreće. Dva dana prije našeg prispijeća, skupa sa jednim poslužiteljem, u kasabu Ljubinje, kuga se tu bjê pojavila te se bjehu dogodile i dvije dženaze. A potom se, po odredbi Božjoj, pojavila i kod ukonačitelja kod koga bjesmo. I kada mu umrî jedan grešni sinak, pa kada se čitavo stanovništvo kasabe, osim četiri kuće, onako na sveopštu, raštrka i kada se rasu po selima i na razne strane, budući da ja, ovaj molilac za Vas, ne mogoh da podnesem samoću, riješih se na boravak u tvrdom gradu Trebinju. Hvala Allahu, to je jedno mjesto urešeno mnoštvom radosti i obiljem krajeva; zasada smo u zdravlju. Neka Njihovo Prevashodstvo

⁵⁴ Vid. *supra* n. 51.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Odnosi se na autora pisma, Omer-kadiju. Plural upotrijebljen u ovom slučaju, a i niže još nekoliko puta, jeste tzv. deprekatorni, tj. samoomalovažavajući plural, suprotnost od majestetičnog. Smatralo se veoma bezobraznim da se osobe ili niže na društvenoj ljestvici ili mlađe obraćaju više rangiranim te starijim osobama u prvom licu singulara. To su činile najčešće u trećem licu jednine uz korištenje imenica *rob*, *sluga* (npr. *ovaj Vaš sluga*, *ovaj Božji rob*) ili u prvom licu množine, gdje je individualnost utapana u kolektiv.

⁵⁸ Vid. *supra* n. 51.

Istiniti Svevišnji podari svima zdravlja, a u Oba Doma (tj. i na ovom i na onom svijetu – op. N. F.) sigurnost; neka On pospješi i kao dar dosudi, skupa sa dostignućem namjerâ, da se vidimo na najljepši način, âmîn! Tako mi istinitosti Muhammedove i njegove kuće što je čine savršeni, oni što su se duhom sjedinili sa Bogom!

DATUM: Napisano u devetom danu mjeseca zî-'l-kađeta časnog, godine 1177. [= četvrtak, 10. V 1764].

POTPIS: Molilac Bogu za Vas, Omer.

BILJEŠKA 1: Ovoga trena u Trebinju je oka pšenice po pet para, pirinač po deset para, a kafa po stotinu para. Da učuva Istiniti Svevišnji od gorega, âmîn! Na ljubinjanskim stranama kuge jedva da ima. U Mostaru tu i tamo. U Stocu mnogo, baš premnogo, tako da bude i do petnaest džeznaza dnevno. Neka Njihovo Veličanstvo Stvoritelj od smrti odbrani muslimane, âmîn! Izgleda da je iz Gacka raje u broju od dvije stotine i pedeset napustilo svoje rodne grude i naselilo se na druga boravišna mjesta. Onaj Ljubinjac Ibrahim-efendija navaljivâ sa zamjenom Mostara i Ljubinja. Uz određeno pažljivo razmatranje, ne prihvatismo. Učiniiv iskreno podvorenje i posebnu hvalu veleštovanima: njihovom (tj. Smail-bega Džennetića – op. N. F.) uvaženom i usluženom potomku plemenitorođenom i istaknutom Derviš-begu,⁵⁹ vrlinama preobilnom i napredujućem i mom plemenitoslavnom te gospodaru mome Gûrânî-efendiji,⁶⁰ Sprečaku Salih-efendiji,⁶¹ serdengečdiji Abdulahu,⁶² pokorno se javlja i

⁵⁹ Sin Smail-begov, Derviš-beg Džennetić (umro kraj 1792– poč. 1793), višekratni mute-selim Sarajeva tokom osamdesetih godina XVIII vijeka. Vid. Hamdija Kreševljaković, „Džennetići. Prilog Proučavanju Feudalizma u Bosni i Hercegovini“, *Radovi II, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka*, br. 1 (1954): 140-142, 146, 161.

⁶⁰ Mehmed Mejli-ji Gûrânî (Meĥemmed Meyli-yi Gûrânî, umro iza 11. II 1781 u Travniku, gdje je duže vrijeme nekim poslom boravio, bio rodom i životom iz Sarajeva), uglednik, pjesnik, intelektualac, mistik, poslovni čovjek, član najuže neslužbene vrhuške oko Smail-bega Džennetića.

⁶¹ Nije bilo moguće pobliže identifikovati ovu ličnost.

⁶² Ovo je, gotovo sigurno, onaj „ponos serdengečdijâ, hadži-Abdulah-aga“ (*faxr-ı serdengeçdi-yân*) koji je 1177. A. H. / 12. VII 1763 – 30. VI 1764. A. D. obnovio mesdžid hadži-Hasan-pehlivana na lijevoj obali Miljacke u kasnijoj ulici Podtekija. Mujezinović u drugom radu pretpostavlja, mislimo opravdano, da je ovaj hadži-Abdulah-aga bio član moćne i bogate

propituje se za stanje njihovih slatkomirisnih umovanja.

BILJEŠKA 2: Otposlav pozdrave i pokloniv molitve skupa s obiljem iskazivanjâ počasti i s iskrenošću prema njihovom ugledu, veleštovani-ma: vrlinama preobilnom i napredujućem i mojemu plemenitih svojsta-va i navada te gospodaru mojemu mostarskom kadiji na raspoloženju Ali-efendiji,⁶³ travničkom kadiji na službenoj dužnosti hadži-Sulej-man-efendiji,⁶⁴ Defterdariji Abdulkерim-efendiji,⁶⁵ Osman-efendiji,⁶⁶ muteveliji Ahmed-efendiji,⁶⁷ K(ureviji?) Sulejman-efendiji,⁶⁸ Pašo Mu-stafa-begu,⁶⁹ braći Mustafa-begu⁷⁰ i Ferhad-begu,⁷¹ očekuje se, sa naju-molnijim uvažavanjem, izvještaj o njihovim bivstvovanjima blagoslove-ne uspomene u nas. A što se tiče saopštenja u vezi sa gornjom molbom, to spada u ljubaznost i plemenitost njihovog prevashodstva, mojeg ob-darenoga svojstvima pomaganja drugima, gospodara mojega (tj. Sma-il-bega Džennetića – op. a.). Omer-kadija.

ADRESA: Uz podršku Njega Svevišnjega. Njihovom sastajalištu viso-koslavnosti, njihovom prevashodstvu, sadašnjem kajmekamu grada Sa-rajeva, dobrosretnom, napredujućem, dobrostivom, mojemu obdarenom

janičarsko-trgovačke porodice Hadžimuratović. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, I – Sarajevo*, Kulturno nasljeđe (Sarajevo: Veselin Masleša, 1974), pas-sim. (dalje: Mujezinović, *Epigrafika, I*).

⁶³ Ovo je član moćne ulemansko-begovsko-aginske sarajevske porodice Ćurčić. Bašeskija kaže da su mnogi pisali žalbe protiv njega, ali ga cijeni i kao čovjeka i kao službenika. Umro novembra 1775.

⁶⁴ Ovu ličnost nije moguće pobliže identifikovati.

⁶⁵ Član stare ugledne sarajevske porodice Defterdarija, *vulg.* Teftedarija.

⁶⁶ Ovu ličnost nije moguće pobliže identifikovati.

⁶⁷ Ovo je kadija Ahmed-efendija koji je bio drugi po redu mutevelija Gazi Husrev-begovog vakufa iz porodice Mutevelić. Nastupio kao mutevelija 23. VIII 1747. i bio na toj dužno-sti, uz kadijsku službu po raznim mjestima Bosne i Carstva, do svoje smrti u Stocu, sep-tembra 1784.

⁶⁸ Ugledni pripadnik ulemanskog-učenjačkog staleža, umro 1190. A. H. / 21. II 1776. – 8. II 1777. Vid. Mujezinović, *Epigrafika, I*, 343.

⁶⁹ Najvjerojatnije član porodice Ćurčić kojega po nadimku Pašo pominje Bašeskija.

⁷⁰ Brat adresatov, Mustafa-beg Džennetić.

⁷¹ Brat adresatov, Ferhad-beg Džennetić, umro 1783. godine od kuge, a ubrzo za njim umro mu je i jedini, maloljetni, sin, od iste bolesti.

svojevremena pomaganja drugim, gospodaru mojemu Džennetiću Smail-begu, neka mu se pošiljka u dobru prospješi.

* * *

Adresat ovoga pisma je Smail-beg Džennetić, višestruki sarajevski muteselim (1754–1764, 1766–1769, 1770–1771, 1773, 1774–1775, 1775–1776, 1776–1777) te jedan od najmoćnijih i najbogatijih Sarajlija svoga doba. Pismo za zvanje Smail-begovo koristi sinonim kajmekam (*qā'im-meqām*) i potvrđuje da je Smail-beg, *pace* Kreševljakoviću, još i početkom maja 1764. godine bio i dalje aktivni sarajevski muteselim.⁷² Pisac je izvjesni Omer, kadija – kako se sâm potpisao u drugoj naknadnoj bilješci. Iz pisma se vidi da je bio kadija u zastupstvu – *nā'ib* (*nā'ib*)⁷³ koji je otišao iz Sarajeva na dužnost u Ljubinje i tu ga je zatekla kuga. I visoki, uspješan, stil pisma, pun arabizama i farsizama upotrebljenih u najsloženijim oblicima osmanske rimovane proze (*sec'-i muraşsa'; tarşī*),⁷⁴ potvrđuje njegovu istinsku učenost. Pripadao je krugu oko Smail-bega Džennetića i veoma držao do pripadnosti cjelokupnom krugu, što potvrđuju kurtoazne fraze pristojnosti upućene i muteselimu i njemu najbližim ljudima. Pored ovih jasnih činjenica, moglo bi se pretpostaviti da se radilo o mlađem članu kruga koji je očekivao karijerni i društveni uspon kroz patron-klijentski odnos (*intisāb*)⁷⁵, uz Smail-bega i njegove najbliže neformalne saradnike te sina. U nastavku donosimo detaljnu analizu podataka o kugi u Omer-kadijinom pismu, budući da se, zbog prostornog ograničenja, ne možemo upuštati u osvrt na druge podatke.

Dakle, o kugi. Pismo daje podatke o velikoj kužnoj rednji u Bosanskom pašaluku, odnosno u Hercegovačkom sandžaku 1760–1766, koja

⁷² O sinonimici vid. *supra* n. 39.

⁷³ O *nā'ibima* vid. Azra Gadžo-Kasumović, „Imenovanja Kadija i Njihovih Zamjenika / Pripravnika“, *POF*, br. LXVII (2017): 179–185.

⁷⁴ O ovim kategorijama vid. Ahmed Ateş, „Seci“^{ca}, *İslām Ansiklopedisi*; İsmail Durmuş, „Tarsi“^{ca}, *TDVİA*.

⁷⁵ O tome vid. Norman Itzkowitz, „Eighteenth Century Ottoman Realities“, *Studia Islamica*, br. XVI (1962).

je bila samo dio pandemije po čitavom Carstvu 1758–1766.⁷⁶ Nauka je utvrdila da je Hercegovina bila jedno od tzv. prolaznih, odnosno periodičnih žarišta kuge na osmanskome Zapadnom Balkanu u XVIII vijeku i kratko iza toga, zaključno sa velikom rednjom 1813–1817. Za razliku od endemskih žarišta gdje je kuga stalno prisutna, u tzv. prolaznim žarištima kuga se javlja redovno, ali u intervalima, najčešće jednom u deceniji. Pored Hercegovine, ta žarišta su Srednja i Sjeverna Albanija sa Crnom Gorom u basenu Skadarskog jezera, trasa Dubrovačkog drumca do njegovog spajanja sa Carigradskim drumom prema Sofiji, Skoplje sa Vardarskom dolinom do Soluna. Pokazuje se da su sva ta žarišta bila povezana karavanskim putevima. Ti putevi su se naslanjali i na morsku plovidbu preko Drača, Skadra, Ulcinja, Bara, Dubrovnika, Splita, Soluna itd. Hercegovina je vezom sa Sarajevom bila priključena i na Banju Luku i plovidbu na Dunavu, Savi i Uni, kako smo već pokazali. Sve su to bili ulazi za bacil i docniji putevi kuge.⁷⁷ Vlaho Stulli, dubrovački sanitarni kancelar u vrijeme francuske uprave, pisao je pretpostavljenima u Ljubljani, novembra 1812, kako je Dubrovčane iskustvo naučilo da, kada god je kuga u Solunu, ona brzo stiže i u Bosnu, zbog neprestanog i obimnog prometa svake vrste između Soluna i Bosne.⁷⁸ Zato i pojava kuge u Ljubinju 1764. godine nije izolovani slučaj, a to i sâmo Omer-kadijino pismo zorno daje. Prema dubrovačkim i mletačkim arhivalijama, u intervalu januar–oktobar 1763. godine, kuga je harala po Hercegovini. U ljeto te godine raspojasala se po Nevesinju, Mostaru, okolini Gacka, Stocu. U rasponu 1764 – kraj 1766. godine bolestina je zabilježena u Popovu, Ljubinju, Stocu, Dabrici, Grabovcu, Nevesinju, Pridvorcima, Foči i okolini, Koritima, Bileći, Bilećkim Rudinama, manastiru Dobrićevu, Ljubomiru, okolini Mostara, manastiru

⁷⁶ Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman, 1700–1850*, Collection Turcica, V (Leuven: Peeters, 1985). Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700–1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı, 2001), 48–51, 79, 101–103.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Državni arhiv u Dubrovniku, Hrvatska (dalje: DAD), *Acta Gallica*, № 4643, VI/1 (3. XI 1812); DAD, *Acta Gallica*, № 4676, VI/1 (6. XI 1812).

Duži i selima oko njega, Zupcima, Nikšiću te Župi nikšićkoj i Vrhovini.⁷⁹ Ova topografija podudara se sa kartom koju možemo izraditi na osnovu Omer-kadijinog pisma, jedino njegovi podaci nisu tako detaljni, jer on pominje samo glavna mjesta na osi Mostar–Trebinje. Prema tom pismu, kuge je bilo, sa različitim stepenima jačine, u Mostaru, Ljubinju, Gacku, Stocu. U Trebinju, prema njegovom pismu, nije bilo kuge u maju 1764. godine, a dubrovačke i mletačke vijesti bilježe slučajeve kuge u selima okolo Trebinja, ali ne i u sâmom Trebinju.⁸⁰ To je nezavisna potvrda visoke izvorne vrijednosti Omer-kadijinog pisma, budući da bi i Dubrovčani i Mlečani zabilježili i najsitniju pojavu čume u Trebinju; jer Trebinje je bilo od beskrajnog vojno-administrativnog, poslovnog i saobraćajnog značaja i za Mlečane i za Dubrovčane.⁸¹ U trenutku kada Omer-kadija piše pismo, ako ćemo vjerovati kadiji – a nema razloga da se njegova riječ uzme *cum grano salis*, kuge gotovo da i nema u Ljubinju, iz kojega se svijet razbjegao na razne strane. U Mostaru, veli on, ima je tu i tamo. To je pisano na početku sezonskog rasta epidemije. Naime, ekologija kužne zaraze zahtijeva, kao optimalne uslove za širenje, temperature u rasponu 22–25°C i vlažnost vazduha minimalno 60–70%. Zato su ljeta i rane jeseni bile sezone rasplamsavanja kuge, jer su se kuge, godišnje, začinjale obično u rano proljeće, rasplamsavale tokom ljeta i smirivale do decembra. Velike rednje tako su se sezonski javljale i smirivale u prosjeku od tri do šest godina zaredom, kao što je bio slučaj sa rednjom 1758–1766.⁸² Prema dubrovačkim i mletačkim vijestima za 1764 – mart 1765, u Ljubinju je umrlo oko 50 osoba, po Popovu polju gotovo 200, u Mostaru 2000 na 6000 kuća.⁸³ To bi potvrdilo tačnost Omer-kadijinih vijesti o Ljubinju. No, istinsko čuđenje izaziva podatak da je u Stocu bilo, 1764. godine, dnevno i do 15

⁷⁹ Vid. *supra* n. 76; *Filan=Doba*, 244–47; Hrabak, „Kužne Rednje“, 29–33.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Up. Vladislav Skarić, „Trebinje u 18. vijeku“, *GZM*, br. XLV/2 (1933); Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu. Dubrovačko-Osmanska Granica (1667.–1806.)*, Monografije, 14 (Dubrovnik: HAZU, 1997), Index s. vv. Trebinje (Trebinjci) i Trebinjska kapetanija.

⁸² Panzac, *Veba*, 47–51, 112–117, 172.

⁸³ Vid. *supra* n. 79.

muslimanskih sahrana umrlih od kuge. Čuđenje izaziva tačnost podatka, a ne njegova fantazmagoričnost! Nezavisni izvori potvrđuju Omer-kadijinu verziju. Dubrovački i mletački izvori govore o 300 mrtvih od kuge u Stocu 1764. godine,⁸⁴ a osmanski bilježe izumiranje čitavih porodica koje nasljeđuju rođaci iz drugih krajeva Hercegovine.⁸⁵ Kada je habsburški krajiški oficir, zastavnik Božić, uhodio po Bosni 1785. godine, on je našao da je Stolac opkopani grad sa 300 „turskih“ kuća, uključujući i podgrađa (*die geschlossene Stadt Stolacz, so aus 300 türkischen Häusern samt Vorstädten bestehen*).⁸⁶ Ukoliko uzmemo da stolački gubitak od kuge u prvoj polovini sedme decenije XVIII vijeka nije mogao premašiti 200 muslimanskih kuća, onda se može uzeti da je broj muslimanskih kuća u Stocu te 1764. godine mogao iznositi oko 500. Budući da je Muhamed Hadžijahić ubjedljivo pokazao da u XVIII vijeku multiplikator za pretvaranje broja kuća u broj stanovnika treba da bude šest, a ne pet,⁸⁷ onda je maksimalan broj stanovnika pred pomor iznosio 3000 duša. Stanje od 10–15 mrtvih dnevno, čak i ako ga ograničimo na tri mjeseca rednje, katastrofalno je za jednu kasabu od jedva 3000 duša. Uporedbe radi, navešćemo slučaj nepojamno mnogoljudnije Smirne koja je, između 1730. i 1780, konstantno brojala oko 100.000 duša.⁸⁸ U vrijeme iste kužne rednje koja je zahvati-

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ BiH, Sarajevo, OIS, Arhiv, AO, ANUBiH, № 10/II, fotok. № 149, dok. № 6 i fotok. № 150, dok. № 2, od 1178. A. H. / 1. VII 1764. – 19. VI 1765. A. D. Originali: Turska, Istanbul, BOA, *Böşna Ahkâm-ı Şikâ-yât Defteri*, № 2. Omer-beg (Ljubović?) iz Nevesinja žalio se Visokoj Porti da ne može da uđe u posjed nasljedstva iza umrle mu sestre, za života stanovnice Stoca, Dževahire, udove ranijeg stolačkog kapetana Smail-kapetana Šarića (umro 1761). Prvo su umrla Dževahirina djeca, sin i tri ćerke, 1764. godine, pa za njima i Dževahira. Ulaz u posjed mu, protivpravno, prěče Dževahirini pastorki, Smail-kapetanovi sinovi iz prvog braka. Očito se radi o kužnim smrtima, što potvrđuju verzije Husage Ćišića o bogaćenju nasljedstvom, nakon kužnih rednji u Hercegovini (cca 1731–1818). Vid. *supra* n. 6. O Smail-kapetanu Šariću vid. Hamdija Kapidžić, *Stolac u XVIII Vijeku*, p. o. iz: *Gajret. Kalendar za 1941. godinu* (Sarajevo: Bosanska pošta, 1940), 4-6 et passim.

⁸⁶ Kreševljaković i Kapidžić, *Vojno-geografski Opis*, 83.

⁸⁷ Dr. Muhamed Hadžijahić, „Metodološki Postupci kod Utvrđivanja Broja Bosanske Populacije u Kasnijem Turskom Periodu“, *Prilozi Instituta za Istoriju XI–XII*, br. 11–12 (1975–76): 300–301.

⁸⁸ Panzac, *Veba*, 121, tab. 5.

la i Stolac, ali nešto ranije, kako svjedoče izvještaji mletačkog konzula iz Smirne tokom 1762, u najubojitijim mjesecima, dnevni omjer umrlih bio je sljedeći: početkom juna 20 dnevno, krajem juna 40 dnevno, tokom jula 200 dnevno, da bi u kasnu jesen boleština posustala za tu godinu.⁸⁹ U nedostatku specifičnih izvora, možemo samo iznositi hipoteze o uzrocima ovako visoke smrtnosti u Stocu u vrijeme pomenute rednje. Kako je jasno da je u drugim mjestima bijeg od morije bio najučinkovitija predohrana od kužne smrti, moglo bi se pretpostaviti da Stočani, iz nekog razloga, nisu bježali visoko u planine. Možda su bježali prema obližnjem Hutovu blatu i Donjoj Neretvi, što ne bi bio dobar izbor, pa ih je, na već oslabljen imunitet, dohvatila malarija, endemična za te polumočvarne krajeve sve do Titove Jugoslavije, i pokosila ih definitivno? Omer-kadija svjedoči da je u čitavom domaćinstvu njegovog ukonačitelja u Ljubinj, prije bijega, umro samo „jedan grešni sinak“. To se slaže sa podacima drugih izvora da su kugi, nerijetko, prva podlijegala djeca.⁹⁰ Razlozi bi se mogli tražiti u slabijem imunitetu djece uzrokovanom slaboproteinskom i slabovitaminom, jednoličnom, ishranom zasnovanom na žitaricama i mahunar-kama, uz začudno malo mesa te bijelog mrša, voća i povrća,⁹¹ te na nezrelosti djece za usvajanje iskustveno stečenih mjera predohrane (npr. primanje darova u kovanicama koje su bile i ostale među glavnim epidemijskim prenosnicima, pa i u vrijeme covid-19!). Francuski konzuli

⁸⁹ Ibid., 172.

⁹⁰ Miović-Perić, *Na razmeđu*, 322, pr. 68, izvještaj Boža Brbore od 13. III 1795. o kugi u Ljubinj koju su donijeli Arnauti na putu iz Bosne u Dubrovnik, pa se kaže „rečeni Arnauti atakali su kugu rečenijem kućam, bivši su dali njeke pare djeci rečenoga Čuka, i Topalovića za bakšiš“.

⁹¹ Iako su dinarski te balkanski planinštaci uopšte proizvodili velike količine i svježeg te suhog mesa, odnosno bijelog mrša, te manje, ali nikako zanemarljive, količine voća i povrća, oni su tim proizvodima trgovali, dok im je ishrana bila jednoličnija i slabija. Najkvalitetnija hrana ostavljala se za starije i kućne starješine, dok su djeca hranjena daleko nekvalitetnijom hranom. Vid. Luka Grdić-Bjelokosić, „Srpska Narodna Jela u Hercegovini i u Bosni“, u: *Iz naroda i o Narodu*, ed. dr. Hatidža Krnjević, *Baština*, 17 (Beograd: Prosveta), s. a., 307-310, 314, 318, 332-338; Olga Zirojević, „Jelo i Piće“, u: *Privatni Život u Srpskim Zemljama u Osvit Modernog Doba*, ur. Aleksandar Fotić (Beograd: Clio, 2005), 233-234, 236-237, 239-241.

na Levantu zabilježili su da je u jednom selu u Bosni, udaljenom od Dubrovnika 30 francuskih milja ili vrsta (*lieue*), 1762. godine pomrlo svih 380 stanovnika! Vrlo je moguće da se radi o nekom selu na potezu od Neuma do Stoca, blizu Hutova blata, u tom dijelu Popova-polja.⁹² To, posredno ali jasno, također snaži pouzdanost tvrdnje iz Omer-kadijinog pisma.

Svaka epidemija, a kuga u ona vremena posebno, stvara i skupoću, ne samo raznih vrsta robe nego i osnovnih živežnih namirnica. Omer-kadija piše Smail-begu Džennetiću u Sarajevo da je u Trebinju 1764. godine, u kužno doba, oka pšenice pet para, oka pirinča deset para, a oka kafe stotinu para. Prema jednoj dubrovačkoj listi kurseva monetâ u Osmanskom Carstvu iz 1765. godine, real, tj. groš iznosio je 40 para, a cekin 160 para, a jedna osmanska para jednaka je jednom dubrovačkom dinaru.⁹³ Jedan popis šteta od 1218. A. H. / 23. IV 1803. – 11. IV 1804. A. D., koje su u kasabi i kadiluku Ljubinje počinili panduri stolačkih ajanâ Omer-bega i Ali-age Rizvanbegovića, svjedoči da je oka pšenice u kadiluku Ljubinje, uključujući i Trebinje, iznosila tada, čitavih četrdeset godina poslije Omer-kadijinog pisma, dvanaest para.⁹⁴ Pri analizi se mora uzeti u obzir konstantni rast cijena te kvarenje novca u Osmanskom Carstvu od 1774. godine; prema tome, „kužna“ cijena oke pšenice od pet para bila je, u svoje vrijeme, enormno visoka i izuzetna. Redovna cijena morala je biti niža. Ilustrativan je i podatak o cijeni kafe. „Kužna“ cijena joj je 100 para te 1764. godine. U Dubrovniku, gdje je Trebinje nabavljalo svoju kafu,

⁹² Panzac, *Veba*, 170; *Filan = Doba*, 250. Prema Vlajincu, *lieue* ili francuska milja, odnosno vrsta, iznosila je oko 4500 m. Up. Milan Vlajinac, *Rečnik Naših Starih Mera u Toku Vekova*, III, Posebna Izdanja CDXVIII, Odeljenje Društvenih Nauka 63 (Beograd: SANU, 1968), coll. 532a-b, s. v. *Lieue* (*la*). Kada se razdaljina preračuna, mogućnost da se radi o lokalitetu na potezu Neum–Stolac, ukraj Hutova blata, a u donjem dijelu Popova polja, ukazuje se kao visoko vjerovatna.

⁹³ Vuk Vinaver, „Monete u Srbiji Prvoga Ustanka“, *Zbornik Istorijskog Muzeja Srbije*, br. II (1960): 6 i n. 22.

⁹⁴ Državni arhiv Srbije, Beograd, Legat Andrije Luburića, *Zbirka Osmanskih Dokumenta*, Privr. Inv. № 228. Na dozvoli za uvid u original i pomoći prilikom rada u Državnom arhivu u Beogradu (2018, 2019, 2020) dugujem zahvalnost dr. Miloradu Perišiću, gđi Enisi Alomerović-Hubanić, gđi Petri Ćurčić i gđi Jeleni Ničević. Ovaj izvor objavljujemo u posebnoj studiji.

cijena kafe za uvoz u Bosnu 1773. godine bila je 70 para.⁹⁵ Dakle, opet je „kužna“ cijena daleko viša od redovne, i to vremenski kasnije! Vijesti o cijenama živežnih namirnica iz pisma reflektuju potrebe sarajevske elite, tj. ljudi kojima Omer-kadija piše, a ne lokalnog stanovništva Ljubinjškog kadiluka. Dostavlja im vijesti o robama koje oni inače koriste u svojim domaćinstvima, a ne daje kompletan pregled cijena tamošnjeg osnovnog živeža. Zato u pismu nema pomena o cijenama različitih vrsta prosa, ječma, raži, iako su te žitarice bile u širokoj upotrebi u tom kraju, široj od upotrebe uvijek najskuplje pšenice, o čemu potvrde daje, između ostalog, i pominjani popis zloupotreba i šteta koje su u Ljubinjškom kadiluku nanijeli Rizvanbegovićâ panduri, početkom XIX vijeka.⁹⁶

Omer-kadija navodi da postoje vijesti da je iz Gacka, zbog kuge, izbjeglo i na druga se staništa naselilo hrišćanâ-štićenikâ u broju od dvije stotine i pedeset. Omer-kadija brojem dvije stotine i pedeset misli, najprije će biti, samo na kućedomaćine. Tako bi faktički broj izbjeglih Gačana-hrišćana, ukoliko se koristi Hadžijahićev multiplikator šest, zapravo iznosio 1500 duša. U vrijeme nastanka ovog pisma izraz *raja* (*re'āyā*) na osmanskome Balkanu označava isključivo nemuslimansko stanovništvo, a ne društveni sloj bez obzira na konfesionalnu pripadnost, i to je, ubjedljivo, dokazano u jednoj skorijoj studiji.⁹⁷ U ovom izvještaju je bitno da on govori ne o privremenom uklanjanju pred boleštinom, nego o promjeni staništa (*naql-i mekân*); drugim riječima, o migraciji, odnosno o cvijićevskom metanastazičkom kretanju izazvanom

⁹⁵ Vuk Vinaver, „Prilog Istoriji Kafe u Jugoslovenskim Zemljama“, *Istorijski Časopis*, br. XIV–XV (1963–1965): 343 i n. 99.

⁹⁶ Vid. *supra* n. 94. Još sedamdesetih godina XX vijeka u Popovu i Ljubinjškom polju te okolini Trebinja bijeli, pšenični, hljeb nazivan je „kolač“ i smatran je luksuzom. Na podatku zahvaljujem poč. dru Vlajku Palavestri, naučnom savjetniku Zemaljskog muzeja, koji je u tim krajevima višekratno vršio terenska istraživanja, a budući da je i sâm bio starinom od obližnjeg Gatačkog polja, odlično je poznao tradicionalni gornjohercegovački život.

⁹⁷ Aleksandar Fotić, „Tracing the Origin (sic!, *recte*: Origins – op. N. F.) of a New Meaning of the Term *Re'āyā* in the Eighteenth-century Ottoman Balkans“, *Balkanica*, br. XLVIII (2017): 61–64.

epidemijama.⁹⁸ Da se radi o postupku koji se ubraja u obrasce dugog trajanja, potvrđuje i Bašeskijin podatak iz 1198. A. H. / 26. XI 1783 – 13. XI 1784. A. D. o naseljavanju gatačkih čifčija na kugom opustjele čiftlike u rogatičkom kraju; naseljenike, uzgred budi rečeno, nije bio dobar glas, ali Bašeskija, i pored toga, osuđuje neljudski i bespravni postupak i sarajevskih vlasti i tamošnje svjetine prema jednoj grupi tih čifčija, optuženih za hajdučiju.⁹⁹ Oni su se u Rogaticu naselili, očito, u toku strašne čume koja je bjesnila u prvim godinama devete decenije XVIII vijeka u čitavom Bosanskom pašaluku. Takvo seljenje je za njih bilo uobičajeno prilikom svake morije.

To nas dovodi do pitanja odnosa bijega i kuge. Bijeg se mora posmatrati dvojako: prvo kao izraz shvatanja i u učenju i u narodnoj medicini o tome šta je zaštita od kuge, a drugo kao dio metafizičkih predstava o ulozi predodređenja u čovječijoj egzistenciji te kao izraz mentaliteta formiranog vjerskim shvatanjima i vrijednostima izgrađenim na osnovu tih shvatanja. U narodnim ljekarušama i zapisima usmenih medicinskih predaja ne pominje se nikakav lijek, odnosno terapija protiv kuge, bilo narodno-farmakopejska, bilo magijska, bilo vjersko-ritualna. Grđić-Bjelokosićevi zapisi iz Hercegovine pominju terapije protiv teških bolesti kao što su bjesnilo, žutica, živa rana tj. tuberkuloza kože, crni prišt, srdobolja, sušica, frenjak tj. sifilis, trbušni tifus, kratelj tj. kolera, ali pomena nekoj terapiji protiv kuge nema.¹⁰⁰ U monografiji o folklornoj medicini u Kratovu, Stevan Simić bilježi tradicije o kugi koja se u tom kraju naziva čuma. Narod vjeruje da čumi nema lijeka, ali da je

⁹⁸ Jovan Cvijić, „Uzroci Metanastazičkih Kretanja“, *Naučnici*, izb. i predg. Vojislav Đurić, Srpska Književnost u Sto Knjiga, 61 (Novi Sad i Beograd: Matica Srpska i SKZ, 1972), 130. Najnoviju literaturu i analize o ulozi migracija u historiji Bosne u XVII i XVIII vijeku daje: Ramiza Smajić, „Migracijski Tokovi. Društveno-Političke Prilike u Bosanskom Ejaletu (1683–1718)“, (doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019), passim.

⁹⁹ *Filan=Molla*, 170; Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*², prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 234-235. Takođe: Avdo Sućeska, „Popis Čifluka u Rogatičkom Kadiluku iz 1835. Godine“, *POF*, br. XIV–XV (1964–65): passim.

¹⁰⁰ Luka Grđić-Bjelokosić, „Narodni Lijekovi“, in: *Iz naroda i o Narodu*, ed. Krnjević, passim.

moguće da se čovjek od nje sačuva bijegom u planine, jer čuma mori samo po naseljenim mjestima, gradovima i selima.¹⁰¹ Oba uzorka narodne medicine daju za pravo onim shvatanjima koja folklornu medicinu posmatraju kao složeno kulturno dobro, sa svojim historijskim razvojem, a ne kao bezvremeni izraz nekakvog navodno prelogičkog¹⁰² uma. Balkanska narodna medicina bila je pod uticajem učene osmanske avicenanske medicine, ali je i folklorna medicina uticala na praksu učene avicenanske medicine na osmanskome Balkanu, o čemu postoje brojne potvrde u medicinskim rukopisima na osmanskome jeziku, sastavljanim na Balkanu. Tu vidimo na djelu poznati ginzburgovski cirkularni model kulture, nastao pod velikim uticajem Bahtina.¹⁰³ Osmanska učena medicina rezolutno i većinski, ako ostavimo postrani manjinska protivna mišljenja, od sredine XV vijeka zastupala je stanovište da je bijeg pred kugom legitiman i masama gotovo jedini dostupan vid predohrane,¹⁰⁴ jer je glina s egejskog ostrva Lemnos (*terra lemnia; terra sigillata; t̄in-i maxtūm*) za koju se, još od Antike, vjerovalo da liječi od kuge, bila pod sultanskim monopolom, odnosno isporučivana je samo Saraju.¹⁰⁵

Moralnoteološko-pravni problem (ne)dopustivosti bijega pred kugom i drugim teškim epidemijskim bolestima ima u islamu svoju dugu i razuđenu historiju u koju se u ovom radu ne može ulaziti. Dovoljno je reći da su se, sasvim rano i usljed susreta s epidemijama tokom osvajanja vizantijske Velike Sirije, iskristalisala različita mišljenja. Problem je vezan uz šire pitanje Božjeg predodređenja i slobodne čovječije volje (*liberum arbitrium*).

¹⁰¹ Stevan Simić, „Narodna Medicina u Kratovu“, *Zbornik za Narodni Život i Običaje Južnih Slavena*, br. XLII (1964): 331, № 23.

¹⁰² Pišemo *prelogički*, a ne *predlogički* jer u bosanskom / srpskom / hrvatskom jeziku prefiks *pre-* ima vremensko, a *pred-* **samo** (podv. N. F.) mjesno značenje. Zato se piše preromanika, premoderan, presokratovci, prekosoovski ciklus itd.

¹⁰³ O tome vid. Peter Burke, „Bakhtin for Historians“, *Social History* XIII, br. 1 (1988).

¹⁰⁴ Nühket Varlık, „T̄aun“, *TDVİA* (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taun>).

¹⁰⁵ Pogledati Lowryjeve priloge u: *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Societies*, edid. Anthony Bryer and Heath W. Lowry, Jr. (Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Center, 1986).

Postojali su zastupnici apsolutnog predestinacionizma, umjerenog predestinacionizma te oni koji su se zalagali za slobodnu volju čovjekovu.¹⁰⁶ Još je bitno napomenuti da je u zapadnom širem intelektualnom okružju, još od Prosvjetiteljstva i Enciklopedije, prisutno neutemeljeno viđenje cjelokupne islamske kulture i života kao izrazâ „fatalizma“, odnosno slijepog pokoravanja sudbini kao takvoj. Islamisti su, od sredine XIX vijeka, upozoravali na to da su stvari mnogo komplikovanije,¹⁰⁷ ali je postavka o islamskom „fatalizmu“ u javnom diskursu opstajala i opstajala i služila dobro i političkom i kulturnom imperijalizmu Zapada. Jer fatalizam je jedno, a predestinacionizam je nešto sasvim drugo. Iako je kalvinistički predestinacionizam striktniji od islamskog,¹⁰⁸ u zapadnom javnom diskursu nije bilo pomena o nekom kalvinističkom, hrišćanskom, fatalizmu! Osmanski islam – kao izraz spoja maturidijske spekulativne teologije, hanefijskog prava, avicenansko-suhravardijejske neoplatonističke filozofije i intelektualnog sufizma Ibn-i Arebîjevog,¹⁰⁹ u svom je vernakularizovanom izdanju zastupao stav o dvojnosti univerzalne Božje volje (*îrāde-yi külliyye*) i čovjekove slobode da djeluje u okviru opšteg Božjeg plana (*îrāde-yi cüz'yye*).¹¹⁰ Dakle: umjereni predestinacionizam. Umjereni

¹⁰⁶ Josef van Ess, *Der Fehltritt des Gelehrten: die 'Pest von Emmaus' und ihre theologischen Nachspiele*, Supplemente zu den Schriften der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 13 (Heidelberg: Winter, 2001), sa detaljnim pregledom izvorâ i literature.

¹⁰⁷ O tome vid. Hilmar Ringgren, *Studies in Arabian Fatalism* (Uppsala: University of Uppsala, 1951), gdje se pokazuje kako je islamski predestinacionizam monoteistička reakcija na paganski arapski slijepi fatalizam; Josef van Ess, „Kadariyya“, u: *Encyclopaedia of Islam*² (Leiden: E. J. Brill, 1960–2007), col. 371b.

¹⁰⁸ Vid. Max Weber, *Protestantska Etika i Duh Kapitalizma*, prev. Nika Miličević, Logos, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 81–103 et passim.

¹⁰⁹ O tome vid. Shahab Ahmed, Nenad Filipovic, „Two 17th-Century Ottoman Heretics“, (referat u rukopisu sa konferencije *Islam i Prosvjetiteljstvo*, Institute for Advanced Study, Princeton, NJ, 2008.)

¹¹⁰ O popularizaciji tih ideja u istanbulskom društvu XVIII vijeka vid. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi. Sultan I. Abdülhamid (1774–1789)*, (İstanbul: TATAV, 2001), 77 i n. 427, gdje se citira stav iz vlastoručnog memoranduma sultana Abdulhamida I, upućenog velikom veziru, prema kome je Uzročnik svih uzroka, tj. Bog, dao u ruke svojim robovima slobodnu volju u partikularijama.

predestinacionizam bio je teološka podloga osmanskoj etici, političkoj filozofiji te životnoj filozofiji koje su bile utemeljene i na aristotelovskom principu zlatne sredine, sveopšte umjerenosti i spokoja duše kao vrhunskih vrlina i postvarenjâ filozofski shvatane sreće (*mizānu l-ḥaqq; āsūde ḥāl; ḥużūr*).¹¹¹ Osmanski leksikograf iz XVI vijeka Axterī donosi jednu predaju iz najranije historije islama i tumači je u skladu sa osmanskim maturidijskim umjerenim predestinacionizmom. U toku osvajanja Velike Sirije izbija stravična pošast, ravna Periklovoj te Justinijanovoj kugi. Veterani islamskih osvajanja, izvjesni Abū ‘Ubaida al-Ġarrāh, susreće drugog muslimanskog halifu ‘Umara koji je u bijegu pred morijom. Pita ga da li to on bježi od Božjeg *qadā*. Halifa odgovara da on bježi od *qadā* Boga Svemogućega prema onome što je Njegov *qadar*. Axterī tumači da se *qadar* može izbjeći, ali *qadā* ne može. Jer *qadā* je Božja zapovijed koja će se svakako izvršiti.¹¹² Osmanski pravници i ostali učenjaci većinom su vidjeli kugu i ostale boleštine kao *qadar* te su, podržani primjerom drugog halife ‘Umara, smatrali bijeg pred epidemijom vjerozakonski odobrenim izborom. Šejhulislam Ebūs’su’ūd Efendī (umro 1574)¹¹³ donosi fetve – pravna mišljenja o tom pitanju. On smatra da je opravdano skloniti se i u hrišćansko selo pred kugom, međutim, oni koji ostanu u zaraženom kraju ne mogu biti osuđivani jer se oslanjaju na Allaha pa šta im bude (*tevekkül*). S druge strane, ako neko namjerno dovede maloljetno dijete u već zaraženi kraj, zakonski je odgovoran i plaća krvninu (*diyyet*) u slučaju smrti djetetove. Nadalje, ukoliko iz zaraženog grada od npr. dvadeset i četiri četvrti uteknu vjerski službenici, a bolesna sirotinja ostane za njima vjerski

¹¹¹ Filipović, „Lady Mary“, 182–83.

¹¹² Gy.[ula] Káldy-Nagy, „Kaḍā“, in: *Encyclopaedia of Islam*² (Leiden: E. J. Brill, 1960–2007) col. 365a. Predaju detaljno, u svim sačuvanim varijantama, analizira Van Ess, *Der Fehltritt*.

¹¹³ Fundamentalna studija o ovoj ličnosti je: Snjezana Buzov, „The Lawgiver and his Lawmakers: The Role of Legal Discourse in the Change of Ottoman Imperial Culture“ (PhD Thesis, The University of Chicago, 2005). Knjigu Colina Imbera o istoj ličnosti preporučljivo je izbjegavati u širokom luku, i zbog autorove filološke nepouzdanosti, i zbog autorovog vulgarnog orijentalizma, i zbog autorove banalne konstrukcije nekakvog osmanskog ontološkog pragmatizma prema kome je sve što su Osmanlije činili i mislili proizvod navodnog državnog interesa.

nezbrinuta, takve nesavjesne vjerske službenike treba kazniti bastonadom i smijeniti (*‘azl*). Kuga je za njega tjelesna bolest u čiji se nastanak bjesovi (*cinn*) mogu, ali i ne moraju uplesti. Bijeg od kuge je dopušten (*cā’iz*) ukoliko se izvodi sa naumom i vjerovanjem u uticanje od Božje nesmiljene svemoći Božjoj milosti (*qahrından lu fina ilticā’ itmek niyyeti vü i’tiqādi ile*).¹¹⁴ Ove su fetve sačuvane u desecima hiljada kompletnih rukopisa, a pojedine od njih, među njima i one o kugi, prepisivane su u raznim kodeksima zilion puta. One su uticale na formiranje mentalitetskog doživljaja bolesti i vidova otpora prema njoj. Šejhulislam, u skladu sa svojom društvenom i životnom filozofijom srednjeg puta, dopušta različite stavove o bolesti, a ne naturanje jednog jedinog pristupa. U tom kontekstu treba tumačiti i Bašeskijinu skepsu prema bijegu od kuge.¹¹⁵ Šejhulislam onima koji ostanu u zaraženom kraju preporučuje uticanje Allahu (*tevekkül*) – izrazito sufijsko-mističku kategoriju. Bašeskija se, kao mistik, odlučio upravo za to a ne iz nekog antimedicinskog stava, a slučaj je htio da on prođe kroz tri morije sa minimalnim, za ono vrijeme, oštećenjima u porodici.

Odlika Omer-kadijine ličnosti onako kako nam se ona otkriva iz njegovog pisma jeste njegova životna radost te esteticizam. On, kao izrazito racionalan čovjek-pravnik, traži zaštitu od bolesti. Ali on u svome pismu navodi da se mnogo bolje osjeća u vedrom Trebinju i okolini nego u surom, kamenitom, Ljubinju. Usred morije, imao je vremena i za ljepotu krajolika, ono poznato mediteransko zelenilo i gotovo urbani život koji je nastao u trebinjskom dijelu Popova polja iza 1700. godine, zahvaljujući upravo vodi Trebišnjice uz koju su izgrađivane prekrasne kamene ladanjske kuće u osmanskome stilu, slične onima iz albanskog Berata i sa egejskog ostrva Hios. Osim toga, jasno je da su opetovane epidemije, barem jedna u svakih deset godina, nametale ljudima potrebu da se srode sa boleštinom, a ne da bogorade nad njom. Isto tako, stalno vraćanje epidemija pomagalo je i prirodnom odabiru, rastu bolje

¹¹⁴ Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd*, № 395, 499, 754, 888, 912, 913.

¹¹⁵ *Filan=Doba*, 251-252.

otpornosti i među preživjelima i među njihovim potomcima.

Hronologija epidemija već je uspostavljena u nauci. Na topografiji se mora još raditi, jer oslanjanje na samo dubrovačke i mletačke vijesti može stvoriti lažnu sliku geografske ograničenosti boleštinâ. Ali pred nama stoji mnogo rada i na medicinskoj, i na demografskoj, i na društveno-privrednoj, i na mentalitetskoj, i na kulturno-intelektualnoj historiji u vezi sa epidemijama u Bosni u vremenu 1463–1878. godine. Ovaj rad je mali prilog iskazanoj velikoj potrebi.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Orientalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina (OIS)
 - Fond: Acta Ottomanica, Zbirka ANUBiH (AO)
- Biblioteka Muhamed-bega Muslibegovića i njegovih nasljednika, Mostar, Bosna i Hercegovina
 - Hikāyetü ş-şeyxi l-‘arifi Ebū l-bāyezīd
- Državni arhiv u Dubrovniku, Hrvatska (DAD)
 - Fond: Acta Gallica
- Državni arhiv Srbije, Beograd (DAS)
 - Legat Andrije Luburića, Zbirka osmanskih dokumenata

Objavljeni izvori:

- Bašeskija, Mula Mustafa. *Ljetopis (1746–1804)*², prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1987.
- *Erlangenski rukopis. Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, ur. Radoslav Medenica, Dobrilo Aranitović. Nikšić: Univerzitetaska riječ, 1987.

- Gavrilović, Slavko. *Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka: Carinarnice*, II, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Drugo odeljenje – Spomenici na tuđim jezicima, XXXIII. Beograd: SANU, 1996.
- *Kazivanja očevidaca o Prvom srpskom ustanku*, ur. Velimir Starčević, Vojin V. Ančić, Nasleđe. Beograd: Etos, 2004.
- *Kur`an*, prev. Besim Korkut. Sarajevo: Orijentalni institut, 1977.
- *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 3. bsk. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- *XVII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, ur. Hayati Develi. İstanbul: Kitabevi, 2001.

LITERATURA

Knjige:

- Bogdanović, Marijan. *Ljetopis Kreševskog samostana (1765–1817): izvještaj o pohodu bosanskog vikarijata 1768. ed. dr fra-Ignacije Gavran*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.
- Čar-Drnda, Hatidža. *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Posebna izdanja XLIII. Sarajevo: Orijentalni institut, 2014.
- Ćišić, Husein. *Postanak i razvitak Grada Mostara*. Mostar: IC Štamparija Obzorja, 2007.
- *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Societies*. edid. Anthony Bryer, Heath W. Lowry, Jr. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Center, 1986.
- Ćorović, Vladimir. *Mostar i njegova Srpska pravoslavna opština*. Beograd: Srpska pravoslavna opština mostarska, 1933. (ćir.)
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı (İkinci Baskı)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

- Ess, Josef van. *Der Fehltritt des Gelehrten: die 'Pest von Emmaus' und ihre theologischen Nachspiele*, Supplemente zu den Schriften der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 13. Heidelberg: Winter, 2001.
- Filan, Kerima. *Saraybosnali Molla Mustafa'nın mecmuasi: XVIII. yüzyıl hayatına dair / Medžmua Mula Mustafe Bašeskije iz Sarajeva: o svakodnevnom životu u XVIII st.* Sarajevo: Connectum, 2011.
- Filan, Kerima. *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost.* Sarajevo: Connectum, 2014.
- Filan, Kerima. *O turskom jeziku u Bosni. Studija.* Sarajevo: Connectum, 2017.
- Gavran, dr. fra Ignacije. *Iz Bosne srebrene.* Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.
- Hasandedić, Hivzija. *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Kulturno nasljeđe. Sarajevo: Veselin Masleša, 1980.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ur. V. L. Ménage. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- Kreševljaković, Hamdija; Kapidžić, Hamdija. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Građa VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 5. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
- Kreševljaković, Hamdija. *Muteselimi i njihov djelokrug*, Radovi VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 3. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
- Kreševljaković, Hamdija. *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Djela VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 7. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994.

- Miović-Perić, Vesna. *Na razmeđu. Dubrovačko-osmanska granica (1667. –1806.)*, Monografije 14. Dubrovnik: HAZU, 1997.
- Mitterauer, Michael. *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen: Haus und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*, Kultur und Gesellschaft, Bd. 5. Stuttgart und Bad Canstatt: Frommann und Holzboog, 1979.
- Mujezinović, Mehmed. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, I – Sarajevo*, Kulturno nasljeđe. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
- Nagata, Yuzo. *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976.
- Panić-Surep, Milorad. *Kad su živi zavideli mrtvima.*² Beograd: Nolit, 1963. (ćir.)
- Panzac, Daniel. *La Peste dans l'Empire Ottoman, 1700–1850*, Collection Turcica, V. Leuven: Peeters, 1985. (Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700–1850)*, çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı, 2001.)
- Rakić, Svetlana. *Ikone iz Bosne i Hercegovine (16.–19. vijek)*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1998. (ćir.)
- Redhouse W. James. *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople: For the American Mission by A. H. Boyajian, 1890.
- Ringgren, Hilmar. *Studies in Arabian Fatalism*. Uppsala: University of Uppsala, 1951.
- Sarıcaoğlu, Fikret. *Kendi Kaleminden bir padişahın Portresi. Sultan I. Abdülhamid (1774–1789)*. İstanbul: TATAV, 2001.
- Skovran, Anika. *Umetničko blago Manastira Pive*. Cetinje: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, Beograd: Narodni muzej, 1980.
- Sokolović, Osman A. *Nekoliko starijih rukopisa o putovanju na hadž, o. iz Glasnika Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, VIII-XII (avgust-decembar)*, 1952.

- Vlainac, Milan. *Rečnik naših starih mera. U toku vekova*. III, Posebna izdanja CDXVIII, Odeljenje društvenih nauka, 63. Beograd: SANU, 1968. (ćir.)
- Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.

Članci:

- Ahmed, Shahab. Filipovic, Nenad. „Two 17th- Century Ottoman Heretics“. Referat u rukopisu sa konferencije *Islam i Prosvjetiteljstvo*, Institute for Advanced Study, Princeton, NJ, 2008.
- Ateş, Ahmet. „Seci“, u: *İslâm Ansiklopedisi*.
- Bojanić, Dušanka. „Istorijska osnova narodne pesme *Bolest Muja Carevića*“. *Prilozi za književnost, jezik i folklor XXXVIII*, br. 1-2 (1972): 91-97. (ćir.)
- Burke, Peter. „Bakhtin for Historians“. *Social History*, br. XIII (1988): 85-90.
- Cvijić, Jovan. „Uzroci metanastazičkih kretanja“, u: *Naučnici*, izb. i predg. Vojislav Đurić, Srpska književnost u sto knjiga, 61. Novi Sad: Matica srpska, Beograd: SKZ, 1972, 106-130. (ćir.)
- Ess, Josef van. „Ḳadariyya“, u: *Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1960–2007.
- Filipović, Nenad. „Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža“. *POF*, br. LIX (2009): 147-202.
- Filipović, Nenad. „Orientalni natpisi na hladnom oružju iz Zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija*, n. s., br. XL (1985): 195-216.
- Fotić, Aleksandar. „Tracing the Origin of a New Meaning of the Term *Re‘āyā* in the Eighteenth-century Ottoman Balkans“. *Balkanica*, br. XLVIII (2017): 55-66.
- Gadžo-Kasumović, Azra. „Imenovanja kadija i njihovih zamjenika/ pripravnika“. *POF*, br. LXVII (2017): 169-192.

- Gadžo-Kasumović, Azra. „Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha-bujuruldije-molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije“. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, p. o. br. XXXI (2010): 39-43.
- Grđić-Bjelokosić, Luka. „Narodni lijekovi“, u: *Iz naroda i o narodu*, ur. dr. Hatidža Krnjević, Baština, 17. Beograd: Prosveta, s. a., 239-281. (ćir.)
- Grđić-Bjelokosić, Luka. „Srpska narodna jela u Hercegovini i u Bosni“, u: *Iz naroda i o narodu*, ur. dr. Hatidža Krnjević, Baština, 17. Beograd: Prosveta, s. a., 301-42. (ćir.)
- Hadžijahić, Muhamed. „Metodološki postupci kod utvrđivanja broja bosanske populacije u kasnijem turskom periodu“. *Prilozi Instituta za istoriju XI–XII*, br. 11–12 (1975–76): 300-301. (ćir.)
- Hrabak, Bogumil. „Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463–1800.“. *Istorijski zbornik II*, br 2 (1981): 5-41. (ćir.)
- Itzkowitz, Norman. „Eighteenth Century Ottoman Realities“. *Studia Islamica*, br. XVI (1962): 73-94.
- Káldy-Nagy, Gy. „Kaḍā“, u: *Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1960–2007.
- Kapidžić, Hamdija. *Stolac u XVIII vijeku*, p. o. iz: *Gajret. Kalendar za 1941. godinu*. Sarajevo: Bosanska pošta, 1940, 4-6.
- Korkut, Besim. „Još o arapskim dokumentima u Državnom arhivu u Dubrovniku“. *POF*, br. XIV–XV (1964–65): 397-424.
- Kreševljaković, Hamdija. „Dženetići. Prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini“. *Radovi II*, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, br. 1 (1954): 111-163.
- Ménage, V. L. *On the Constituent Elements of Certain Sixteenth-century Ottoman Documents*, p. o. iz: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLVIII*, br 2 (1985).
- Mujezinović, Mehmed. „Hadži Jusuf Livnjak – Putopis iz 1024 (1615) godine“. *Život XXIII*, br. 4 (1974): 439-477.

- Mujić, Muhamed A. „Pitanje nastanka Stare pravoslavne crkve i njena popravka 1833. godine“. *POF*, br. XXVI (1976): 79-104.
- Pešalj, Jovan. „Između vrača i lekara: Obeležja zdravstvene kulture“, u: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, ur. Aleksandar Fotić. Beograd: Clio, 2005, 475-504. (ćir.)
- Popara, Haso. „Tri neobjavljena dokumenta o banjolučkom mutesellimu i muhafizu Ali-begu Grošiću - Prilog historiji Banje Luke 1738–1740.“. *AGHbB*, br. XXIX–XXX (2009): 5-40.
- Ruvarac, Dimitrije. „Cirkular mitropolita Pavla Nenadovića o ostavini umrlih bez dece“. *Srpski Sion*, br. XVII (1907): 167-170. (ćir.)
- Salzman, Ariel. „Between Saint-Domingue and the Sublime Porte: Revolution, Ottoman Realpolitik, and the Inter-Hemispheric Contingencies of Modern Political Thought“, u: *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, Halcyon Days, IX, ur. Marinos Sariyannis. Rethymno: Crete University Press, 2019, 349-388.
- Simić, Stevan. „Narodna medicina u Kratovu“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, br. XLII (1964()): 309-443.
- Skarić, Vladislav. „Trebinje u 18. vijeku“. *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLV, br. 2 (1933): 39-70.
- Stanojević, Gligor. „Kuga u Sarajevu 1731. i 1793. godine“. *Istorijski časopis*, br. XXVII (1980): 253-257. (ćir.)
- Sućeska, Avdo. „Popis čifluka u Rogatičkom kadiluku iz 1835. godine“. *POF*, br. XIV–XV (1964–65): 189-271.
- Tričković, Radmila. „In Memoriam. Hazim Šabanović ili jedan istoričar Beograda (Porječani, kod Visokog, 22. jula 1916. – Istanbul, 22. marta 1971)“. *Godišnjak Grada Beograda*, br. XVII (1970): 5-9. (ćir.)
- Veinstein, Gilles. „L'oralité dans les documents d'archives ottomans: paroles rapportées ou imaginées?“. *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* LXXV–LXXVI, br. 1–2 (1995). No. spec. *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, ur. Nicolas Vatin, 133-142.

- Vinaver, Vuk. „Monete u Srbiji Prvoga ustanka“. *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, br. II (1960): 3-31. (ćir.)
- Vinaver, Vuk. „Prilog istoriji kafe u jugoslovenskim zemljama“. *Istorij-ski časopis*, br. XIV–XV (1963–65): 329-346. (ćir.)
- Zachariadou, Elizabeth A. „Natural Disasters: Moments of Opportunity“, u: *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ur. Elizabeth A. Zachariadou. Rethymnon: Crete University Press, 1999, 7-11.
- Zirojević, Olga. „Jelo i piće“, u: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, ur. Aleksandar Fotić. Beograd: Clio, 2005, 233-258. (ćir.)
- Buzov, Snjezana. „The Lawgiver and his Lawmakers: The Role of Legal Discourse in the Change of Ottoman Imperial Culture“. PhD Thesis in Manuscript, The University of Chicago, 2005.
- Smajić, Ramiza. „Migracijski tokovi. Društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.–1718.)“. Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- Durmuş, İsmail. „Tarsî“, u: *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*. (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarsi>)
- Nagata, Yuzo. „Muhsinzâde Mehmed Paşa“, u: *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*. (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhsinzade-mehmed-pasa>)
- Varlık, Nükhet. „Tâun“, *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*. (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taun>)

Summary

Concerning Plague in Bosnia 1763-1764.

The paper analyses two archival sources on the great plague epidemics in Bosna and Hercegovina in 1763-1764. The first source is an official report from 1763 by judge of Banja Luka to the Ottoman Governor of Bosnia concerning two women who fled Banja Luka out of fear in front of the epidemics and after that were arrested and delivered to the court of Banja Luka. The second source is a private letter by the deputy judge of Ljubinje in Hercegovina, certain Omer, addressed to the Sarajevo potentate Smail-beg Džennetić. The source was composed in 1764. Omer's private letter deals with the plague in Ljubinje and in some other places of Hercegovina such as Stolac, Mostar, Gacko. The letter provides unique insight into the mentality of the 18th ct. Bosnian man of Ottoman-Islamic tradition and education having faced the plague. The plague, indeed, used to be a disease each and every inhabitant of the Ottoman Empire faced at least twice during his life. The documents support the views that the flight from the infested area was the single efficient way of fighting the epidemics, and that this way of fighting was widely applied. The case of arrested women demonstrates the real position of any legally major female person who, despite the letter of the law, was almost unable to endorse the flight in front of the epidemics as a profilactic step in an independent way, without the accompaniment of male person. The documents show the price booms, the temporary and permanent migration as additional phenomena of each and every plague outbreak. The given Bosnian epidemics was merely a branch of the pandemics in the entire empire which lasted in the period 1758-1766 to achieve its height in the period 1763-1764 from which dated the sources dealt with, published and analysed in this paper, too. The documents are provided in their integral critical edition and with the commentarized Bosnian translations, according to the internationally accepted rules for the edition of the unedited primary sources in the Ottoman language.

UDK: 070:297 (497.6) "18/19"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.89

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 4. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Mihad Mujanović

Filozofická Fakulta, Univerzita Karlova

Praha, Česká republika

mihad.mujanovic@gmail.com

Muslimani na stranicama *Bosansko-hercegovačkih novina* (1878–1881) i *Sarajevskog lista* (1881–1891)¹

Apstrakt: Članak sadrži prikaz muslimana u Bosni i Hercegovini u *Bo-sansko-hercegovačkim novinama* i *Sarajevskom listu*, zvaničnim glasilima austrougarske okupacijske uprave na prijelazu XIX i XX stoljeća. Studija je ograničena na period od nastanka navedenih novina do osnivanja lista *Bošnjak*, prve moderne muslimanske periodične publikacije u zemlji. Tekst se fokusira na učestalost vijesti o muslimanima, sadržaj, obim i diskurs zvaničnih i nezvaničnih informacija, i uz to na značaj izvještavanja s obzirom na muslimansku svakodnevicu. Vijesti posvećene islamskim vjernicima stavljene su u širi kontekst izgradnje državnog birokratskog aparata, na čelu sa Zemaljskom vladom u Sarajevu, i njegovog idejnog okvira, na koji je značajno utjecao austrougarski ministar finansija i upravitelj nad Bosnom i Hercegovinom Benjámín Kállay.

¹ Ovaj rad predstavlja proširenu i dopunjenu studiju objavljenu 2019. godine u stručnom časopisu *Slavenski pregled*. „Obraz muslimské společnosti v Bosně a Hercegovině na stránkách Sarajevského listu (1881–1891)“, *Slovanský přehled*, Historický ústav AV ČR, Praha, 105(2)/2019, 189–222. Članak je izašao uz finansijsku podršku projektu koji je omogućio GA UK br. 696119, pod nazivom *Privatni i javni život muslimana u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, na Filozofskom fakultetu Karlovog univerziteta.

Ključne riječi: Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, muslimani, Bošnjaci, Sarajevo

Abstract: This article sketches an overview of the image of Muslims in Bosnia and Herzegovina in *Bosansko-hercegovačke novine* and *Sarajevski list*, the official gazettes of the Austro-Hungarian occupation government, at the turn of the 19th and 20th centuries. The study concerns the period from the creation of these two gazettes to the founding of the newspaper *Bošnjak*, the first modern Muslim periodical in the country. The analysis focuses on the frequency of reports on Muslims, the content, extent, and rhetoric of official and non-official information and, finally, the relevance of this reporting concerning Muslim everyday life. It situates these news reports about Muslims in the broader context – that of the building a state administrative apparatus governed by the Land Government in Sarajevo and of its ideological framework influenced by Benjámín Kállay, the Austro-Hungarian minister of finance and administrator of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, Muslims, Bosniaks, Sarajevo

Dolaskom austrougarske vojske 1878. godine, Bosna i Hercegovina je ušla u neobično dinamičnu fazu ekonomskog i socijalnog razvoja. Njeno konfesionalno šaroliko društvo bilo je primorano da za kratko vrijeme prihvati značajne civilizacijske promjene, koje su ga približile srednjoevropskom načinu života i razmišljanja. Iako ju je na početku odbijala, dinamična i ubrzana „europeizacija“, rezultat novonastalih okolnosti, pogodila je i muslimansku zajednicu.

Kroz koje su promjene u razvoju u ovom periodu muslimani prolazili, teško se može procijeniti budući da su po tom pitanju dostupni izvori manje bogati od kasnijih decenija habsburške uprave. Jedan od rijetkih izvora informacija jeste dnevna štampa, i to prije svega službena. Stoga ćemo u radu dublje analizirati jedinu zvaničnu periodičnu publikaciju u Bosni i Hercegovini, koja je izlazila od početka okupacije pa do kraja Prvog svjetskog

rata, i to u vremenskom periodu od 1878. do 1891. godine, prije nego što se pojavio prvi moderni muslimanski list *Bošnjak* (1891–1910). Naš je cilj saznati kakve su vijesti o muslimanima bile štampane, koliko često, postoje li u njima određeni tragovi političko-ideološke orijentacije i čvrst i jedinstven stav, bilo da je riječ o samoj redakciji ili okupacionom režimu. Na posljednjem mjestu, ali ne manje važno, jeste pitanje samog oblika publikacije te načina na koji se mijenjala kroz vrijeme i kakvim se potrebama prilagođavala.

*Bosansko-hercegovačke novine*² (1878–1881), kao zvanično glasilo Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, počele su sa izlaženjem u septembru 1878. godine. Njihova aktivnost se neposredno nadovezala na vilažetski službeni list *Bosna* (1866–1878),³ koji je u Sarajevu izlazio do same austrougarske okupacije grada. Dolaskom urednika Ivana V. Popovića, u novinama je započela postepena transformacija koja se u augustu 1881. godine završila preimenovanjem u *Sarajevski list* (1881–1918).⁴ Promjenu u nazivu uredništvo je obrazložilo modernizacijom publikacije; navodno je originalni naziv bio odveć dugačak i nije dozvoljavao paralelnu verziju na latinici i ćirilici, učestalost izlaženja porasla je sa dva na tri puta sedmično, blago je porastao sadržaj i broj rubrika, ali je smanjen format. Istovremeno, nakon prebacivanja Zemaljske štamparije⁵ na novu adresu,

² God. 1, br. 1 (1. 9. 1878) – god. 4, br. 61 (31. 7. 1881). Glavni i odgovorni urednik bio je Čeh Jan Lukeš (1841–1899), od br. 106 u 1879. Vojt[ěh] Lukeš, od br. 58 u 1880. Ivan Vasin Popović (1851–1915). Popović, Srbin iz Bačke, polovinom 1880, a na osnovu konkursa, postao je i direktor Zemaljske štamparije (do 1890). Osim navedenog, uređivao je zvanični kalendar *Bošnjak*. Od 1883. novine su izlazile dva puta sedmično. Uporedi: Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku* (Sarajevo: Veselin Masleša: 1978), 74–84. Pošto su *Bosansko-hercegovačke novine* rasute po mnogim bibliotekama, a ni u jednoj nisu kompletne, autor nije imao pristup svim brojevima lista, prije svega iz 1879. Međutim, ovo nije imalo većeg utjecaja na ishod rada niti je umanjilo značaj postignutih rezultata.

³ Mujo Košić, „Posljednji broj lista *Bosna* iz 1878. godine“, *Bosniaca*, br. 9–10 (2005): 64–67.

⁴ God. 4, br. 62 (3. 8. 1881) – god. 41, br. 238 (2. 11. 1918). Odgovorni urednik do 1912. bio je I. V. Popović. List je izlazio tri puta sedmično: utorkom, četvrtkom i subotom. Od 1891. u nazivu lista (osim u večernjim izdanjima) nalazio se novi zemaljski grb. Uporedi: Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, 85–93.

⁵ Štampariju je 1866. osnovao novosadski Nijemac Ignaz/Ignjat Sopron (1821–1894), koji je

na ondašnji Filipovićeve trg (od 1910. Trg Franje Josipa I, danas Austrijski trg), premještena je i redakcija. Jedan od prešutnih razloga za dolazak Popovića i promjenu naziva zvaničnog medija Zemaljske vlade u Sarajevu bio je pokušaj distanciranja od prijelaznog perioda nakon preuzimanja osmanske provincije, kada je list imao funkciju ne samo da objavljuje službene akte već i da propagira novoosnovani režim i legitimizira njegove represivne mjere. Ovu pretpostavku potvrđuje činjenica da je list do odlaska beskompromisnog komandanta interventne vojske, generala hrvatskog porijekla Josipa Filipovića, u decembru 1878. godine, izlazio samo na latinici, do tog vremena lokalnom stanovništvu nepoznatom pismu, odnosno na njemačkom i hrvatskom prema pravopisu tzv. zagrebačke škole. Namjernim zanemarivanjem ćirilice i arapskog pisma, novi režim jasno je pokazao da mu do komunikacije sa četiri petine stanovništva, tj. pravoslavicima i muslimanima, nije nimalo stalo. Ćirilica je na kraju ponovo uvedena, dok je arapsko pismo bilo trajno odbijeno.⁶ Međutim, treba napomenuti da su i *Bosansko-hercegovačke novine*, kao i *Sarajevski list*, primarno bili namijenjeni zaposlenima u Zemaljskoj vladi, uglavnom porijeklom iz Cislajtanijske – austrijskog dijela dvojne monarhije – pa tek onda široj čitalačkoj publici. Stopa nepismenosti u Bosni i Hercegovini, posmatrano iz ugla nove uprave, bila je gotovo stoprocentna; krajem XIX i početkom XX stoljeća devetero od desetero ljudi nije znalo ni latinicu ni

u Sarajevo došao na poziv bosanskog valije Šerifa Osman-paše. *Sopronova pečatnja* je iste godine postala vlasništvo vilajetske uprave, pa je dobila i novi naziv *Vilajetska pečatnja* (od 1868. Vilajetska štamparija). U augustu 1878. štampariju su preuzele okupacijske snage (pod nazivom *Cesarsko-kraljevska vladina tiskarna*, od 1881. *Zemaljska tiskara*, od 1883. *Zemaljska štamparija*). Uporedi: Đorđe Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951* (Sarajevo: Svjetlost, 1952), 12–16. Štamparija je najprije bila smještena u Starom konaku (od 1870. do 1880), zatim je preseljena na Atmejdani (njegov istočni dio od 1878. zvao se Filipovićeve trg, i to do 1881. u prvobitnom objektu, a potom u drugom), od 1885. bila je u novoj zgradi Zemaljske vlade na Musali, a od 1889. u susednoj zgradi.

⁶ Radi lakše orijentacije, u daljem tekstu ćemo navoditi članke u novinama uglavnom na latinici (ako su izlazili samo na tom pismu ili paralelno još i na ćirilici). Ćirilice tekstove ćemo navoditi ako su objavljeni samo na tom pismu. Za potrebe ovog rada, služiti ćemo se isključivo gregorijanskim kalendarom.

ćirilicu.⁷ Čitanje dnevne štampe bila je aktivnost isključivo obrazovanog gradskog sloja, dok su nepismenima novine bile čitane. Do sredine 80-ih godina 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini je izlazio samo veoma ograničen broj štampanih novina (dužeg trajanja bili su privatni listovi *Bosnische Post* i *Vatan/Waṭan*, osnovani 1884. na njemačkom, odnosno osmanskom turskom jeziku, i *Sarajevska vila* od 1886. na srpskom), koje su ujedno od 1881. bile pod strogim nadzorom cenzure.⁸

Uredništvo *Sarajevskog lista* nastavilo je s ustaljenom praksom, po kojoj su zvanični tekstovi – Vladine naredbe i uredbе, sudske odluke i obavještenja (uglavnom o aukcijama nepokretne imovine) – bili na njemačkom, s prijevodom na pravopisno nedefiniran „srpskohrvatski“ jezik s ijekavskom refleksijom jata, na latinici i ćirilici. Latinična i ćirilčna verzija su se neznatno razlikovale po pravopisu. Latinično pismo više je naginjalo jezičkoj situaciji u hrvatskom okruženju (Hrvatskoj i Slavoniji), dok je ćirilčno pismo odgovaralo jezičkoj situaciji u srpskoj sredini. Najbolji primjer razlikovanja bio je u pisanju stranih imena, gdje su Hrvati ostavljali originalne oblike, dok su ih Srbi dosljedno transkribirali. Sami članci su izlazili ili na latinici ili na ćirilici. Međutim, vremenom je napušten morfološki (etimološki) pravopis zagrebačke škole. Njemački je iz lista isključen u februaru 1884. (izuzev povremenih oglasa), kada je došlo i do niza drugih promjena. Novine su tada u osnovi završile proces transformacije u društveno-političko glasilo i oficijelni tumač djelovanja okupacione uprave koji nije bio ograničen samo na Sarajevo i

⁷ Vojislav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1975), 295–298.

⁸ „Naredba zemaljske vlade od 30. oktobra 1881. br. 26074 u pogledu umnožavanja književnih i umjetničkih proizvoda i trgovine s tim predmetima“, *Sarajevski list*, 20. novembra 1881, 1–2, i još jednom 23. novembra 1881, 1–2. Na primjeru ove naredbe može se vidjeti koliko je jezički standard *Sarajevskog lista* i službene štampe Zemaljske vlade bio različit. Dok je prvi težio lokalizaciji tekstova, drugi se, bez obzira na lokalne posebnosti, zalagao za hrvatski standard. „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 30. oktobra 1881., br. 26074, glede umnožavanja literarnih i umjetničkih proizvoda i trgovine s tim predmetima“, *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo, 1881), 517–519.

zemaljske službenike.⁹ Između ostalog, format publikacije je bio uvećan, slavenski dijalekti u Bosni i Hercegovini od tada su kolektivno označivani za (bosanski) zemaljski jezik, a većina tekstova dosljedno je štampana paralelno na latiničnom i ćiriličnom pismu, u odvojenim stupcima.

Tokom 80-ih godina često je dolazilo do zamjene rubrika. Ustaljena praksa objavljivanja zapisnika sa sastanaka sarajevskog Gradskog vijeća (Zastupstvo) više nije prakticirana (ukinuto sredinom 1885. godine), Vladine naredbe i uredbе, koje su do tada često objavljivane u cjelini (do 1884), potpuno su se izgubile. Veliki prostor dobili su upisi u novoizgrađeni katastar (od 1884). Rubrika *Iz sudnice* nije dugo trajala (1884–1885), djelimično su je zamijenili policijski izvještaji i objave. Povremeno su se pojavljivali spiskovi s putnicima koji su stizali vozom u Sarajevo i imali važeću boravišnu dozvolu. Kasnije su se mogli naći i spiskovi s imenima gostiju smještenih u sarajevskim hotelima. U prvoj polovini 80-ih godina krenule su da izlaze rubrike *Zdravstvena situacija u zemlji* (od 1883) i *Izvještaj o rođenima i umrlima u Sarajevu* (od 1884), koje su potom redovno objavljivane još nekoliko decenija.

Vijesti zvanične prirode u razmatranom periodu zauzimale su samo marginalne dijelove novina, uglavnom stupce na prvoj strani te jednu do jednu i po stranu na kraju svakog izdanja. Na posljednjoj, obično četvrtoj strani, bili su razni oglasi, najčešće reklama za uveznu robu ili manje uobičajene usluge.

Nesrazmjerno više prostora – nakon dolaska urednika Ivana V. Popovića – dobijali su nezvanični članci o dešavanjima u Evropi i sa drugih kontinenata, najviše s Balkana i iz susjednih regiona, te na kraju i iz same Bosne i Hercegovine. Vijesti iz inostranstva su preuzimane iz strane štampe ili poslatih telegrama, te su predstavljale odraz ozbiljnosti

⁹ Početak transformacije novina najavljen je u jednom prilogu iz 1880. u kojem redakcija izjavljuje da „osim svojega **zvaničnoga** diela... ovaj je list u glavnom stavio sebi u zadatak, da obavještajem i drugim člancima **poučava** narod bosansko-hercegovački... Uredništvo ovoga lista ne žali truda da usavršuje list iz dana u dan... a naime da zadovolji čitaoce svoje donšajući im poučne članke pisane **razumljivim** narodnim jezikom.“ „Čitaocima“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 29. juli 1880, separat s kraja septembra 1880.

dešavanja u pojedinim dijelovima svijeta, naravno iz evropske perspektive. Mora se reći da je u prvoj polovini 80-ih godina veliko interesiranje bilo za događaje iz kolonija evropskih velesila, posebno iz onih s dominantnim muslimanskim stanovništvom. Od 1881. redovno se i naširoko izvještavalo o dešavanjima u Egiptu i Sudanu, gdje je izbio antibritanski ustanak, nakon kojeg je nastala mahdistička država. Godine 1885. srpsko-bugarski odnosi bili su pažljivo praćeni, posebno s obzirom na Istočnu Rumeliju¹⁰ i rat koji je uslijedio između ovih zemalja. Međutim, ni kasnije nisu manjkale vijesti iz političkog života obrenovićevske Srbije i procesa integracije Bugarske, gdje je došlo do prevrata i promjena na vladarskom prijestolu. Svoje mjesto našle su i vijesti iz Osmanskog carstva, konkretno sa crnogorske granice, Makedonije i Krete, gdje su rasle tenzije između hrišćana i muslimana, kao i vijesti iz Afganistana, na čijoj su se teritoriji uzajamno preplitali interesi Rusije i Velike Britanije. U drugoj polovini 80-ih godina detaljnijih vijesti bilo je sve manje, prije svega onih o situaciji u kolonijama, a zamijenile su ih kratke bilješke o dešavanjima u Evropi. Možemo pretpostaviti da je nova uprava sve manje bila sklona da Bosnu i Hercegovinu upoređuje sa kolonijama evropskih imperija, te je više težila da je uključi u širi evropski kontekst.

Ovlašno poređenje sa susjedima Bosne i Hercegovine, na veliko iznenađenje, pokazuje se da su *Bosansko-hercegovačke novine* i *Sarajevski*

¹⁰ Uporedi: „Plovdiv...“, *Sarajevski list*, 25. septembar 1885, 1–2 (prevrat u Istočnoj Rumeliji i pomirljiv stav Vlade prema muslimanima); „Statistični podatci u Ist. Rumeliji“, *Sarajevski list*, 25. septembar 1885, 3; „Sofija...“, *Sarajevski list*, 30. 9. 1885, 1 (muslimani Ist. Rumelije osnivaju oružane čete, Vlada zahtijeva razoružanje); „Plovdiv...“, *Sarajevski list*, 12. mart 1886, 1 (istanbulski muftija, šayh al-Islām, je poslao povjerenika u Plovdiv radi pregovara o statusu vakufa u novim okolnostima i kako bi odvratio muslimane od emigracije); „Plovdiv...“, *Sarajevski list*, 26. maj 1886, 2 (Grci i muslimani Ist. Rumelije su se odlučili na bojkot parlamentarnih izbora); „Golemo sabranije“, *Sarajevski list*, 10. novembar 1886, 2 (na skupštini za izbor novog kneza u Trnovu učestvovalo je 53 muslimana i 473 hrišćana, ali 7 okružja – vjerovatno većinski muslimanskih – izbore je bojkotiralo). Zanimljiv je bio slučaj više desetina slavenskih muslimanskih sela u južnim Rodopima, koja su odbila da budu dio Istočne Rumelije te potom ignorirala pripajanje Bugarskoj. Istrajnost ove tzv. Tamraške republike i Kardžalske pokrajine na kraju je dovela do uspjeha te su se 1886. obje teritorije vratile pod direktnu upravu sultana.

list najdetaljnije izvještavali o situaciji u Srbiji – čije su političke elite već nekoliko decenija pokušavale pripojiti Bosnu Kneževini Srbiji, prvo-bitno odbacujući austrougarsku okupaciju, da bi potom, pod utjecajem novih geopolitičkih okolnosti, promijenile svoj stav – gdje su analizirali ne samo turbulentne političke promjene već i socijalne i ekonomske trendove. Poredio se i razvoj u Srbiji i Bosni i Hercegovini, posebno u ekonomskoj sferi.¹¹ Događaji u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, sa kojima je pokrajina dijelila veći dio svojih granica, osim širih izvještaja iz političkog života, nisu se detaljnije razmatrali. Crna Gora, sa kojom je Zemaljska vlada u Sarajevu u ovo vrijeme imala najproblematičnije odnose, dolazila je na stranice novina uglavnom u vezi sa čarkama na granicama Skadarskog vilajeta, Kosovskog vilajeta (na teritoriji bivšeg Novopazarskog sandžaka) i Hercegovine, ili u vezi sa neprijateljstvom između hrišćana i muslimana.¹²

¹¹ Uporedi npr. „Листак: Друштвено и економско стање Србије“, *Sarajevski list*, 24. juli 1883, 1; 26. juli 1883, 1; 28. juli 1883, 1–2; 31. juli 1883, 1; 2. august 1883, 1; 4. august 1883, 1; 7. august 1883, 1–2; „Poreza u kraljevini Srbiji“, *Sarajevski list*, 28. juni 1889, 2–3.

¹² Uporedi: „Sarajevo: Razbojnički napad“, *Sarajevski list*, 8. septembar 1883, 1 (poveća četa Kolašinaca upala u Fočanski kotar); „Razbojnici“, *Sarajevski list*, 11. juli 1884, 3; „Razbojnički upadaj“, *Sarajevski list*, 22. april 1885, 2 (četveročlana četa iz Crne Gore pokušala preći u Bilečki kotar). Godina 1884. bila je prekretnica u borbi sa pljačkaškim bandama širom zemlje. U njihovim redovima bili su hrišćani, ali i muslimani. Zemaljska vlada, uz velike troškove i primjenu strogih mjera i nametanja drakonskih kazni razbojnicima i njihovim pomagačima, ostvarila je željeni uspjeh, a sigurnosna situacija u Bosni i Hercegovini je vrlo primjetno poboljšana.

[vijesti prenesene iz drugih novina] „Iz Skadra“, *Sarajevski list*, 22. juni 1884, 1 (osvetnički napadi između Crnogoraca i muslimana iz Gusinja); „Skadar“, *Sarajevski list*, 2. maj 1886, 2 (stanovnici Plava i Gusinja odbacuju teritorijalne ustupke prema Crnoj Gori); „Skadar“, *Sarajevski list*, 16. juni 1886, 1 (muslimani sa teritorije dodijeljene Crnoj Gori protestiraju, odbijaju da služe u vojsci i da šalju djecu u škole); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 11. juli 1886, 2 (crnogorsku granicu na sjeveru napalo je oko 2 000 kolašinskih muslimana, 40 je uhapšeno); „Skadar“, *Sarajevski list*, 6. august 1886, 2 (kolašinski muslimani odbijaju teritorijalne ustupke Crnoj Gori, Osmansko carstvo upućuje vojnike na lice mjesta); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 17. septembar 1886, 2 (osmanska vojska umiruje situaciju na granici sa Crnom Gorom koja još uvijek nije izmjerena); „Skadar“, *Sarajevski list*, 12. decembar 1886, 1 (iz Ulcinja se iselilo 700 muslimana u Osmansko carstvo, iz Bugarske se masovno vraćaju Crnogorci koju su tamo otišli dvije godine ranije); „Ulcinj“, *Sarajevski list*, 16. februar 1887, 2 (iz Ulcinja će se uskoro iseliti svi muslimani); „Skadar“, *Sarajevski list*, 10. august 1887, 1–2 (krvavi sukobi Albanaca i Crnogoraca na granici); „Skadar“, *Sarajevski list*, 18. januar 1888,

Izbor vijesti iz zemlje znatno je više bio slika ličnog ukusa urednika novina. Pored obaveznih vijesti vezanih za svakodnevne aktivnosti okupacijske uprave, uključujući i njen birokratski aparat (putovanja, svadbe, odmori, bolesti i smrti visokih režimskih funkcionera), te njene uspjehe (otvaranje škola, novih javnih zgrada i saobraćajnica), mogle su se pronaći i čisto civilne i privatne vijesti. Trebalo bi napomenuti da su novine namjerno zanemarivale informacije koje su otvoreno pokazivale nepovjerenje i direktno protivljenje novom režimu.¹³ Npr. za ustanak pravoslavaca i muslimana u istočnoj Hercegovini, koji je uslijedio nakon objave *Privremenog zakona obrane za Bosnu i Hercegovinu* u novembru 1881. godine,¹⁴ koji je dostigao vrhunac u martu naredne godine, mogao je da sazna jedino izuzetno pažljivi čitalac, i to samo u naznakama.¹⁵ Tek

2 (netrpeljivost muslimana prema hrišćanima u albanskoj sredini); „Skadar“, *Sarajevski list*, 10. juni 1888, 2 (crnogorska četa napala albanske svatove na osmanskoj teritoriji); „Beč“, *Sarajevski list*, 25. juli 1888, 1 (osvetnički napadi između Crnogoraca i Albanaca u Skadru); „Skadar“, *Sarajevski list*, 29. decembar 1889, 1. (napetost između muslimanskih doseljenika i starosjedilaca u albanskim krajevima, neki se vraćaju nazad); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 1. april 1891, 2 (Albanci iz Gusinja prodrli na teritoriju Crne Gore).

¹³ U potpunosti nedostaju vijesti o peticiji sarajevskih muslimana iz 1886. protiv promjene mezarja Čekr(e)činica, u vlasništvu vakufa, na gradski park i slabog utjecaja muslimana u Zemaljskoj vakufskoj komisiji (osnovana 1883). Nema ni pomena o pobuni sarajevskih muslimana iz 1890. zbog prelaska maloljetne Uzeife Delahmetović, služavke u kući gradskog zastupnika Esad-ef. Kulovića, na rimokatoličku vjeru. Njihove aktivnosti rezultirale su izglasavanjem vladine Naredbe o konverzijama (1891), što je dosta otežalo proces preobraćenja. Upoređi: „Nov perivoj u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 3. mart 1886, 2; „Glasnik zakona i naredaba“, *Sarajevski list*, 19. juli 1891, 2; „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 9. jula 1891., br. 52.694/I., o prelaženju ovozemnih pripadnika iz jednoga vjerozakona u drugi u Bosni i Hercegovini zastupljen vjerozakon“, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1891, 419–424. Za širu sliku otpora muslimana vidi Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914.* (Zagreb; Sarajevo: Zoro; Sarajevo: Institut za historiju BiH, 2000), 44–48. Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 19–42.

¹⁴ „Privremeni zakon obrane za Bosnu i Hercegovinu u novembru 1881. godine“, *Sarajevski list*, 4. novembar 1881, 6–10.

¹⁵ U svim štampanim tekstovima govori se samo o ustanku, i to bez bilo kakvog geografskog određenja. Također nedostaju vijesti o obimu, broju naoružanih na obje strane, broju žrtava i šteti na imovini. Nigdje nije spomenuta objava amnestije za ustanike. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 19. mart 1882, 1 (preuzeta vijest iz budimpeštanskih novina, koje su obavijestile

je ujesen 1882, odskora imenovani zajednički ministar finansija i neformalni suveren Bosne i Hercegovine Benjámín Kállay u austrougarskim delegacijama (parlamentu),¹⁶ opisao situaciju u problematičnoj Hercegovini. Potrebno je dodati da je ustanak značajno utjecao na oblik habsburške administracije u pokrajini i njen pristup prema lokalnim vjerskim zajednicama. Pored čisto vojnog karaktera okupacijskog režima na čelu sa zemaljskim poglavarom, počeli su se postepeno primjenjivati elementi civilne uprave: u drugoj polovini 1882. godine reorganizirana je Zemaljska vlada u Sarajevu i uvedena pozicija adlatusa (*civilni do-glavnik*), drugog čovjeka Vlade i najvišeg civilnog zvaničnika, potom je izmijenjen djelokrug rada šest okružnih i pedesetak kotarskih ureda. Kotarski uredi su ujedno postali i sudovi prvog stepena.¹⁷

Od lokalnih zajednica novine su preferirale najbrojniju srpsku pravoslavnu, vjerovatno zbog simpatija glavnog urednika koje su se istovremeno poklapale sa ciljeva režima, te odmah poslije nje i rimokatoličku. Ovo je posebno došlo do izražaja u periodu kada je na poziciji civilnog adlatusa bio ugarski aristokrata srpskog porijekla Fedor Nikolić (1882–1886). Nikolićev opoziv, koji historiografija do danas nije objasnila, očigledno nije bio u vezi sa njegovim neprikrivenim nacionalnim

o osvajanju ustaničkog centra u selu Krivošije, bečka vlada odobrila 8 mil. zlatnika za vojne operacije); „Cetinje“, *Sarajevski list*, 15. februar 1882, 4 (knez Nikola se izjasnio o neutralnosti prema ustanku). O temi opširnije: Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958). *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine* (Sarajevo: ANU BiH, 1983). Milivoje Buha, *Uloški ustanak 1882. i stanje u Hercegovini pod austrougarskom okupacijom: druga „Nevesinjska puška“* (Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004).

¹⁶ „Budimpešta“, *Sarajevski list*, 10. novembar 1882, 2 (Kállay je označio za glavni uzrok ustanka agitacije iz Crne Gore); „Из делегације“, *Sarajevski list*, 12. novembar 1882, 2–3.

¹⁷ Na početku svog mandata, ministar Kállay usredsredio se na dva aspekta uprave Bosne i Hercegovine: na reorganizaciju administrativnog aparata radi povećanja njegove efikasnosti i kako bi djelatnost organa odražavala potrebe naroda, pri čemu bi glavni dio odgovornosti preuzela Zemaljska vlada u Sarajevu, kao i na poboljšanje ekonomske situacije u zemlji. Uporedi: „Из делегације“, *Sarajevski list*, 15. novembar 1882, 2. Novonastale promjene u zemaljskoj upravi tumačene su preko obimnog teksta „Неколико ријечи о нашој адміністрацији (Писано за народ.)“, *Sarajevski list*, 15. novembar 1882, 1–2; 17. novembar 1882, 1–2; 19. novembar 1882, 2–3.

i vjerskim osjećanjima, već u vezi sa samouvjerenim i nadobudnim ponašanjem, koje je odudaralo od skromnosti i neupadljivosti njegovog nasljednika Huga Kutschere (na poziciji ostao do 1904). U *Sarajevskom listu* se češće informiralo o vjerskim praznicima pravoslavnih (proslava dana svetog Save i svetog Đorđa, Vaskrs, litije, itd) nego rimokatolika (Uskrs i, pod utjecajem doseljenika, Božić). Više su se pominjali visoki duhovnici pravoslavne crkve od rimokatoličke, npr. aktivnosti dabrobosanskih mitropolita Save Kosanovića i Georgija Nikolajevića, kao i mitropolite hercegovačko-zahumskog Leontija Radulovića, od aktivnosti vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera.¹⁸ Često se naglašavala djelatnost pravoslavne bogoslovije u Reljevu i pojedinačnih pravoslavnih opština. Novine su redovno izvještavale o otvaranju novih bogomolja. Trebalo bi napomenuti da je okupacijski režim inicirao nastanak nezavisnih pravoslavnih i katoličkih crkvenih provincija u Bosni i Hercegovini, koje su nakon kraja osmanske vladavine najprije morale izgraditi svoje materijalne baze i uspostaviti mrežu crkava.

Pominjanja muslimana (ondašnjim jezikom *m/Muhamedanci*, *m/Muhamedovci*, rjeđe *t/Turci*, vrlo rijetko *m/Muslomani*) bila su sporadična i uopće nisu odgovarala njihovoj brojnosti i značaju u Bosni i Hercegovini; godinu dana nakon osvajanja zemlje, pripadnici islamske vjere činili su 39% stanovništva, 1885. godine zbog migracije i doseljavanja katolika samo 37% i konačno 1895. samo 35%.¹⁹ Međutim, ova činjenica ne može da se pripíše averziji redakcije, već prije svega nedostatku želje da se o muslimanskom društvu sazna više i da se razumije. Prema muslimanima je, u skladu s ideološkim okvirom djelovanja Zemaljske vlade – kojem je konačan oblik dao Benjámín Kállay – bilo pristupano korektno i ne-

¹⁸ Novine su zabilježile postavljanje najviših duhovnih predstavnika, međutim dalji rad nadbiskupa Stadlera, osim nekoliko izuzetaka, nisu pratile. Uporedi: „Освећење и рукоположење Саве Косановића...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 14. april 1881, 2–3; „Svečanosti pri rukopoloženju prev. gosp. nadbiskupa J. Stadlera“, *Sarajevski list*, 18. januar 1882, 2–4.

¹⁹ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu* (Sarajevo, 1880); *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885* (Sarajevo, 1886); *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895* (Sarajevo, 1896).

pristrasno, ali bez očitih simpatija, te uz izvjesnu dozu umjerenosti. Muslimani su se zato na stranicama novina pojavljivali uglavnom u vezi sa državnom agendom, zvaničnim manifestacijama, posjetama i prijemima, ili imenovanjima za civilne ili duhovne funkcije. Vijesti posvećenih isključivo muslimanskim događajima bilo je nesrazmjerno malo. Redovno su se pominjali samo muslimanski praznici, tj. početak i kraj ramazana, kao i svečanosti s njim u vezi (*Ramazan-bajram*), a mnogo rjeđe su se pojavljivala kratka obavještenja o hadžu i prinošenju žrtava *Kurban-bajramu* (navođen i kao *Hadži-bajram*). U zemaljskim propisima pisalo je da „muhamedanci“ imaju pravo na osam slobodnih dana u godini, od toga četiri za *Kurban-bajram*, tri dana za *Ramazan-bajram* i jedan za proslavu Muhammedovog rođenja (*Mevlud-šerif*), što je bilo mnogo manje od 24–27 dana odmora za katolike i 26 dana za pravoslavce.²⁰

Iz gore navedenog može se zaključiti da su Muslimani u *Sarajevskom listu* uglavnom navođeni u vezi sa vršenjem administrativnih funkcija. Svu zemaljsku upravu, uključujući učitelje, ljekare i advokate, od habsburškog preuzimanja vlasti pokrivali su doseljenici iz drugih pokrajina Carstva, ali ne i funkcije gradonačelnika, zastupnika gradskih i seoskih općina i ograničenog broja pomoćnih kadrova u Zemaljskoj vladi, koje su obavljali lokalci. Imajući u vidu činjenicu da su muslimani imali većinu u gradovima i kasabama, ova mjesta su obično data upravo njima. Polovinom 80-ih bili su na poziciji općinskih načelnika u 37 gradova i kasaba od ukupno 43.²¹ Tipičan primjer bilo je Gradsko vijeće u Sarajevu,²²

²⁰ Uporedi npr. „Okružna naredba u svrhu provedbe obranbenoga zakona...“, *Sarajevski list*, 11. novembar 1881, 1 (muslimanskim vojnicima se dodjeljuje za odmor petak i sedam dana Bajrama); „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 3. aprila 1884., br. 7033, kojom je izdan naputak o uvođenju školskih praznika“, *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, februar 1894, 44–47.

²¹ *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1886, 1885, 85–88*. U gradske uprave po pravilu su bili birani predstavnici mjesnih uglednih predstavnika, od muslimana najčešće imućni veleposjednici, trgovci ili islamski učenjaci koji su bili lojalni novoj državnoj moći, ili su s njom održavali žive trgovačke veze.

²² Sarajevo je bilo prvi grad u zemlji u kojem je obnovljena samouprava, iako pod nadzorom Vladinog povjerenika. Josip Filipović izdao je odgovarajuću naredbu već 22. augusta 1878, tri dana nakon zauzimanja grada. Na sastavu Vijeća vidjelo se generalovo nepovjerenje

gdje su vjernici islamske vjeroispovijesti bili značajnije zastupljeni (najprije trećinski, potom i polovično) i imali garantiranu funkciju gradonačelnika. Do polovine 1885. redovno su se objavljivali obimni zapisnici sa sastanaka sarajevskog zastupstva. Čitaoci su tako mogli saznati ne samo konkretne aktivnosti gradske samouprave već i način na koji je funkcionirala. 1884. godine je usvojen novi statut grada (potom modificiran 1899. godine), koji je blago proširio ovlaštenja Vijeća i povećao broj njegovih članova (trećinu je birala Zemaljska vlada, ostatak biračko tijelo). Pisalo se i o izborima 1884,²³ 1887.²⁴ i 1890.²⁵ godine.

prema muslimanima, ali i težnja za određenim kontinuitetom vlasti: od 18 članova, njih 6 su bili pravoslavci, 4 katolici, 3 Jevreji i 5 muslimani (mahom veleposjednici, trgovci i sudije, neki prethodno aktivni u gradskoj upravi, i to: Mustaj/Mustafa-beg Fadilpašić/Fazlipašić, Sunul(l)a(h)-ef. Sokolović, Ragib-ef. Ćurčić, Vejsil-ef. Svrzo i Asim-ef. Ridža(l)ić Uzunić; posljednju dvojicu je 1879. zamijenio Mustafa Bakarević i Esad-ef. Ridža(l)ić Uzunić; od 1880. na sastancima je učestvovao i Ahmed-aga Kajmaković), iako je muslimanska zajednica tada činila oko 70% gradskog stanovništva. Na mjestu gradonačelnika sve do svoje smrti bio je veleposjednik M. Fadilpašić (1878–1892). Uporedi: Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, (Sarajevo: Arhiv grada, 1969), 10–13.

²³ Godine 1884. izabrani su: Esad-ef. Kulović (gradonačelnik 1905–1910), V. Svrzo, E. Uzunić, Mehmed-beg Kapetanović (gradonačelnik 1893–1899), Omer-beg Fadilpašić, Mehaga Imširija, Mujaga Šahinović i Nezir-ef. Zildžić; naknadno su postavljeni: Salih-aga Softić, Sunul(l)a(h)-ef. D/Tefterdarija, Mehaga Kumašin i Mujaga Bičakčić Mišoprež. Muslimani su imali rezerviranu polovinu od ukupno 24 mjesta (pravoslavci 6, katolici 3 i Jevreji 3; 1889. katolici su dobili još 3 mjesta). Izborno pravo imalo je tek 1.106 stanovnika, od toga je glasalo 839 (76%). Zemaljska vlada je na mjesto gradonačelnika izabrala muslimana s najvećim brojem glasova, dok je trećinu garantiranih mjesta popunila lojalnim ljudima sa nižih mjesta kandidatske liste ili potpuno mimo nje. „Izbori za gradsko vijeće“, *Sarajevski list*, 15. 3. 1884, 2; „Nova beledija u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 22. mart 1884, 2.

Prvi gradski izbori su pokazali da je u Sarajevu nastala uža grupa prorežimski orijentiranih porodica, nerijetko rodbinski povezanih, čiji članovi će se u sarajevskom vijeću smjenjivati nekoliko desetina godina.

²⁴ Godine 1887. izabrani su: M. Kapetanović, V. Svrzo, S. Sokolović (preminuo 1888), E. Kulović, O. Fadilpašić (preminuo 1887), M. Bakarević, Hašim-aga Glodo i M. Imširija; naknadno su postavljeni: Ali(ja)-aga Prešljo, Mahmut/d-beg Fadilpašić, Mujaga Ćurčić i Salih-beg Halilbašić. U ovom periodu su na čelu gradske uprave bila čak tri brata Fadilpašića. „Gradski izbori“, *Sarajevski list*, 18. mart 1887, 3; „Objava“, *Sarajevski list*, 30. 3. 1887, 3.

²⁵ Godine 1890. izabrani su: M. Kapetanović, V. Svrzo, H. Glodo, E. Kulović, M. Fadilpašić, M. Bakarević, Husein-aga Šabanović i M. Imširija; naknadno su postavljeni: Mulaga Merhemić (navođen i kao Mehremić, preminuo 1890), S. Halilbašić, A. Prešljo i Vejsil-aga Bakarević. „Gradski izbori“, *Sarajevski list*, 16. mart 1890, 2; „Objava“, *Sarajevski list*, 13. april 1890, 4.

Poređenja radi, prvi izbori za Gradsko vijeće u Mostaru, po veličini drugog najvećeg naselja u zemlji, održani su tek 1891, odmah nakon objavljivanja novog statuta grada.²⁶

Gotovo nikakvih informacija nema o aktivnostima organa Islamske zajednice. Vlasti su namjerno izostavile nastanak Rijaseta, najvišeg duhovnog vijeća, na čelu sa reisu-l-ulemom 1882. godine.²⁷ Pojavila se samo vijest o svečanom obredu imenovanja duhovnog poglavara. Ne-potrebno je reći da je to bio korak u otcjepljivanju muslimana u Bosni i Hercegovini iz šire duhovne zajednice s centrom u Istanbulu, što je imalo utjecaja ne samo u području duhovnosti već i u području politike. Osmanski vladar nije bio samo svjetovni moćnik već i nasljednik Poslanika, halifa. Okupacijom Bosne i Hercegovine došlo je do kršenja njegovih suverenih prava kao vladara, a naknadnim uspostavljanjem pokrajinske Islamske zajednice pala je sjenka na njegov ugled duhovnog vođe. Toga je bila svjesna i habsburška administracija, pa je o svom jednostranom potezu u tom smjeru šutjela. Samo u naznakama se izvještavalo

²⁶ U izborima je od oko 800 birača učestvovalo, prema procjeni, 700. U vijeće je ušlo 17 lica, od toga 9 muslimana, što je odgovaralo njihovom udjelu u gradskom stanovništvu. Mandat na osnovu direktnog izbora dobili su Ahmet-beg Hadžiomerović, Mahmut-ef. Fazil, Muhamed-aga Grebo, Muhamed-ef. Efica i Alaga Dizdar, ostale je imenovala sama Zemaljska vlada, pri čemu su Huse(j)in Tolić i Ali-ef. Dadić dobili mjesto zastupnika, iako nisu dobili potrebnu podršku birača, a postavljeni Said-beg Rusulbegović i Ali-beg Ćumurija se uopće nisu ni kandidirali. Gradonačelnik je postao Ibrahim-beg Kapetanović (brat Mehmed-bega Kapetanovića), na čelu grada od 1890, koji, prema zvaničnim rezultatima, u samim izborima nije ni učestvovao. Uporedi: „Gradski izbori u Mostaru“, *Sarajevski list*, 17. april 1891, 2; „Nova općina u Mostaru“, *Sarajevski list*, 14. juni 1891, 3.

²⁷ Članovi Rijaseta naimenovani su odlukom cara od 17. oktobra, svečana ceremonija imenovanja održana je u sarajevskom konaku na Bistriku tek sredinom decembra. Razlozi za odlaganje do danas nisu poznati. Sarajevski muftija Mustafa Hilmi-ef. hadži Omerović (1816/1817–1895) postao je reis, ali je zadržao svoju prvobitnu funkciju. U ulema-medžlis, konzistorij, izabran je kadija Hasan-ef. Adilagić Pozderac (?–1883) iz Cazina, kadija Mehmed Nezir-ef. Škaljić (1844–1905, navođen i kao Skalić ili Škalić) iz Sarajeva, ali porijeklom iz Rogatice, kadija Nur(i)-ef. Hafizović (?–1921, navođen i kao Nuredin ili Nurudin) iz Rogatice i muderris Husein-ef. Ibrulj/Ibrahimović (?–1891) iz Ljubuškog. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 15. decembar 1882, 1; „Svečana inštalacija Re-is-el-Uleme i članova Medžlisa Ulema u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 15. decembar 1882, 2. Uporedi npr. Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: 1882–1899*. (Sarajevo: Magistrat, 2002).

o promjenama na pozicijama muftija, podređenih Rijasetu, čiji je broj vremenom smanjen sa devet na šest, kako bi bio u skladu s administrativnom podjelom zemlje.²⁸ Nedostajale su i detaljnije informacije o formiranju i radu privremene Zemaljske vakufske komisije 1883. godine, zadužene za evidenciju i kontrolu imovine brojnih islamskih zadužbina. Kroz ovu komisiju Zemaljska vlada je usmjeravala djelatnost džamija, islamskih škola i velikog broja drugih institucija u vlasništvu vakufa.²⁹

Novi režim započeo je i transformaciju šerijatskog pravosuđa. Od reformi polovinom 60-ih godina 19. stoljeća šerijatski sudovi bili su nadležni samo za oblast porodičnog i nasljednog prava, i to samo u okviru muslimanske zajednice ili u slučajevima koji su se direktno ticali privatnih prava muslimana. Poslije detaljnijih konsultacija u Beču³⁰ 1883.

²⁸ U martu 1883. za muftiju u Mostaru imenovan je Šakir/Šaćir-ef. Džabić, a u Banjaluci Ibrahim-ef. Bajrić. Nešto kasnije pridružio im se muftija u Donjoj Tuzli Mehmed Teufik/Teufik-ef. Azabagić i u Bihaću Ahmed-ef. Ribić. U isto vrijeme je u ulema-medžlis 24. 6. izabran učitelj Sabit-ef. Smailbegović iz Tešnja, koji je zamijenio preminulog Husein-ef. Pozderca. Na mjestu travničkog muftije od 1877. bio je Muhamed Hazim-ef. Korkut. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. mart 1883, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 17. juli 1883, 1. Džabić je umro 1884, za novog muftiju je izabran njegov sin Ali Fehmi-ef. Džabić. „Iz Mostara“, *Sarajevski list*, 12. decembar 1884, 2. Ribića, koji je postavljen na mjesto direktora sarajevske ruždije (1884. škola je reorganizirana i useljena u novu zgradu), 1885. je na poziciji bihačkog muftije zamijenio Sulejman-ef. Šarac. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 13. decembar 1885, 1. Azabagić je krajem 1887. postao direktor Šerijatske sudačke škole, a na mjesto donjotuzlanskog muftije došao je brčanski muderris Muhamed-ef. (Hakki) Čokić. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 1. januar 1888, 1. Bajrića je 1891. u Banjaluci zamijenio Ibrahim-ef. Alihodžić. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. mart 1891, 1.

²⁹ O osnivanju komisije izašla je samo jedna kratka vijest. Odlukom ministarstva finansija od 15. marta, za predsjednika je imenovan sarajevski gradonačelnik M. Fadilpašić, računarskog revizora (evkaf muhasebedži) Mustafa-ef. Sarić i računarskog nadzornika (evkaf mufetiš) Ibrahim-beg Bašagić. Drugi članovi komisije su postali Mehmed-beg Kapetanović, Nur-ef. Hafizović, imam Muhamed-ef. hadži Jahić i pravnik Jusuf-beg Filipović. Sastanku o uspostavljanju 23. aprila prisustvovali su civilni adlatus Fedor Nikolić i drugi visoki zvaničnici Zemaljske vlade. Sastankom je predsjedavao M. Kapetanović (M. Fadilpašić nije bio prisutan jer je prvu polovinu 1883. proveo u Istanbulu rješavajući imovinsko-pravne odnose nakon očeve smrti). „Zvanično“, *Sarajevski list*, 3. april 1883, 1; „Vakufska komisija“, *Sarajevski list*, 24. april 1883, 3.

³⁰ Reformom pravosuđa bavila se posebna komisija Ministarstva finansija (*Justizkommission*), koja je od decembra 1881. do ljeta 1882. zasjedala u Beču. Zemaljska vlada u komisiju je imenovala tri člana, nadsavjetnika vrhovnog suda Eduarda Eichlera, Vladinog

godine došlo je do trajnije korekcije situacije na ovom polju.³¹ Kadije su nakon privremenog perioda građenja zemaljske uprave djelovale u okviru kotarskih sudova, koji su u isto vrijeme bili pod direktnom kontrolom Zemaljske vlade. Pored toga, u Sarajevu je bio i drugostepeni organ, Vrhovni šerijatski sud, realno pridružena sekcija Vrhovnog suda, o čijim aktivnostima i kadrovima se puno toga ne zna.³² Tokom 1884. i 1885. većina postojećih kadija u kotarskim uredima zvanično je imenovana šerijatskim sudijama. Birani su i novi kandidati, nakon što bi ispunili propisane kriterije.

Čitanjem *Bosansko-hercegovačkih novina* i *Sarajevskog lista* stiče se utisak da, ne računajući zvaničnu komunikaciju, Zemaljska vlada nije znala kako da se postavi prema muslimanima. Sa jedne strane, pokušala je da islamske vjernike uvjeri u svoju naklonost i razumijevanje za njihov položaj i situaciju – što je išlo u prilog dijelu tradicionalne muslimanske elite, koji je težio da zadrži duhovne ili svjetovne funkcije, odnosno da ih osvoji –, sa druge strane, teško je pronalazila kompromise i principe međusobnog uvažavanja i tolerancije. Muslimani iz Bosne i Hercegovine stoljećima su imali ulogu branilaca sjeverozapadne granice Osmanskog

sekretara Rudolfa Gluwczeskog (Główczewski?) i kadiju okružnog suda Nezira-ef. Škaljića. Komisija je svoj posao završila polovinom 1882, ali nakon stupanja na dužnost novog ministra finansija Kállayja konsultacije su se nastavile i dalje. Do same implementacije reforme došlo je tek u jesen sljedeće godine. „Osobne vijesti“, *Sarajevski list*, 7. decembar 1881, 2; „Lične vijesti“, *Sarajevski list*, 2. august 1882, 3.

³¹ Nadležnost šerijatskih sudova regulirala je *Naredba o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova po Bosni i Hercegovini*, koju je odobrio Car 29. 8. 1883, a objavila Zemaljska vlada 30. 10. 1883. Zatim je 1885. došlo do proširenja djelokruga rada šerijatskih sudova (*Naredba u pogledu uređenja nasljednjog prava i postupka, koji se preduzima pri ostavštinama nemuhamedanaca u Bosni i Hercegovini, Naredba, kojom se proširuje nadležnost šerijatskih sudova u pogledu ostavštine Muhamedanaca*). „Objava“, *Sarajevski list*, 6. novembar 1883, 1; „Objava“, *Sarajevski list*, 19. april 1885, 1. U istom periodu je došlo do reorganizacije nižih šerijatskih sudova (ukinuto je svih šest okružnih, a uveden samo po jedan u svakom kotaru). Uporedi: Mehmed Bečić, „Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 60 (2017): 59–82.

³² Jedini izuzetak bila je vijest iz 1887. da je Nur-ef. Hafizović napustio ulema-medžlis i postao šerijatski nadsudija. Na njegovo mjesto došao je Nezir-ef. Zildžić. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 6. juli 1887, 1.

carstva u Evropi i više puta suočili su se s vojskom Habsburške monarhije, te se tako njihovo protivljenje zauzimanju ove pokrajine 1878. godine nije moglo posmatrati kao izolirani incident i odudaranje od standarda. Međutim, uprkos problematičnoj prošlosti, okupacijski režim, posebno pod utjecajem Benjamina Kállaya, vjerovao je u uspjeh „europeizacije“ muslimana i bio je voljan da nađe trajan *modus vivendi* kako bi ostvario svoju namjeru. U mnogim aspektima osmansko uređenje nije suštinski mijenjano, npr. u poljoprivredi, obrazovanju i pravosuđu, iako je došlo do određenih modifikacija. Određena blagonaklonost nove administracije prema „muhamedancima“ mogla se vidjeti na primjeru života Hadži Loje (Salih Vilajetović), jednoga od vođa ustanka iz 1878. Nakon što je habsburška vojska osvojila Sarajevo, on se povukao u istočnu Bosnu, gdje se, teško ranjen, dvije sedmice krio u blizini Čajniča. Na kraju je uhvaćen i osuđen na smrt, kao i svi uhapšeni komandanti, ali je, zbog teškog zdravstvenog stanja i nakon što mu je amputirana noga, kazna preinačena na pet godina teške robije, koju je odslužio u češkom Terezínu.³³ Nakon što je pušten na slobodu 1884. godine, za stalno se preselio s porodicom u Mekku,³⁴ gdje je, prema nekim izvještajima, i umro.³⁵ S druge strane, očigledno je da su zvaničnici Zemaljske vlade bili manje voljni da učestvuju u obilježavanju muslimanskih praznika

³³ Tokom boravka u utvrđenom gradu izučio je terzijski zanat i naučio njemački. „Хаџи Лоја“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 13. januar 1881, 2. Kasnije se ozbiljno razbolio i duže vrijeme ostao u mjesnoj vojnoj bolnici, nakon čega je ponovo smješten u Malu tvrđavu koja je služila kao zatvor. „Хаџи Лоја“, *Sarajevski list*, 4. oktobar 1882, 3.

³⁴ Hadži Lojo pušten je u oktobru 1884, nakon čega je (navodno zbog zabrane povratka u Bosnu) zatražio da se iseli u Mekku. Njegova porodica, koja je do tada živjela u Sarajevu, prebačena je u Trst na račun Vlade, a potom su zajedno s bivšim zatvorenikom krenuli put Aleksandrije, a odatle u Arabiju. Njihovo odredište bio je grad Ta'if blizu Mekke. „O Hadži Hafizu Loji“, *Sarajevski list*, 2. novembar 1884, 2 (preuzeto iz *Vatana*); „Hadži-Loja“, *Sarajevski list*, 21. decembar 1884, 2 (vijest preuzeta iz lista *Akhbar*).

Svakako je zanimljivo da je sarajevsko zastupstvo od sredine 1879. materijalno pomagalo Lojinu užu porodicu, suprugu i troje djece, skromnom sumom od 15 zlatnika mjesečno. *Zapisnici sarajevskog gradskog zastupstva (1878–1881)*, ur. Haris Zaimović (Sarajevo: Historijski arhiv, 2018), 77.

³⁵ Prema drugim informacijama preminuo je u Izmiru. Uporedi: „O Hadži Loji“, *Sarajevski list*, 7. august 1887, 2.

i važnijih događaja, dok je birokratski aparat u cjelini pokazivao mnogo predrasuda u kontaktu s muslimanima. Sam izbor i dikcija vijesti u novinama bili su skloni da do kraja 80-ih godina islamske vjernike opisuju kao tvrdokorne fanatike i nazadnjake u borbi protiv napretka koji Evropa donosi. Ilustrativni primjer je bio i feljton ugarskog orijentaliste Árkana Vámbérija, u kojem je islam postavio na isti nivo kao hrišćanstvo, te je prilikom civiliziranja „divljaka“ u Africi i Aziji davao prednost Kur'anu nad Biblijom. Redakcija se s ovim zaključkom nije u potpunosti složila, što je i istakla u pratećim komentarima.³⁶ Još snažnija pristrasnost prema muslimanima izašla je na površinu u slučaju brutalnog ubistva hrišćanke u Sarajevu, za koje je odgovarao muslimanski šarlatan Ahmed Sokolović zvani Kustura. Veoma medijaliziran slučaj odigrao se između 1887. i 1888. godine, a okončan je izricanjem i izvršenjem smrtne kazne.³⁷ Pogubljenje Sokolovića, iako za to ne postoje

³⁶ Objavljeno u rubrici Listak. „Hrišćanstvo i Islam na istoku“, *Sarajevski list*, 5. februar 1888, 1–2; 8. februar 1888, 1.

³⁷ Dana 7. novembra 1887. nedaleko gradskog šetališta dotrčala je katolkinja An(et)a Šimunić sa Bjelava. Imala je vidljive povrjede na vratu i odmah je pala u nesvijest. U bolnici je rekla da ju je napao hodža Ali-pašine džamije na Koševu te da je ranjena u njegovoj kući. Po gradu su krenule da kolaju priče da je djevojka kod poznatog hodže došla po zapis (za ono vrijeme uobičajena stvar, bez obzira na pripadnost vjeri), ali da ju je on pokušao napastvovati. U međuvremenu, Sokolović je došao u policiju kako bi prijavio da se u njegovoj kući isjekla jedna mlada žena. Obaviješteni žandari odmah su ga uhapsili. Šimunićeva je rekla da ju je hodža dugo nagovarao da sa njim počne da živi, ali da je ona to odbijala. Potom je došla kod njega kako bi joj prorekao budućnost. Napadač je iskoristio situaciju i isjekao je po vratu. U tome su mu pomagale sestra i majka. Predsjednik Zemaljske vakufske komisije, i u isto vrijeme sarajevski gradonačelnik, M. Fadilpašić putem Sarajevskog lista saopćio je da Sokolović nije duhovnik, niti da za takvu vrstu djelatnosti ima dozvolu. U svom domu obavljao je djelatnost „pogodača-vračara“, koja je u islamu zabranjena. Šimunićeva je u januaru 1888. preminula u bolnici. Suđenje okrivljenom odigralo se početkom marta 1888. Sokolović je tvrdio da je djevojka povrede sama sebi nanijela zato što je u nju ušao zli duh, džin. Okružni sud u Sarajevu napadača je osudio na smrtnu kaznu, njegovi članovi porodice bili su oslobođeni krivice. Žalba kod Vrhovnog suda iz mjeseca augusta samo je potvrdila prethodnu presudu. Sokolović je zajedno s ostalim zatvorenicima pripremao bjekstvo iz zatvora, ali je njihova namjera na vrijeme bila otkrivena. Smrtna kazna bila je izvršena vješanjem 6. oktobra 1888. na Vracama. Sokolović je stoički saslušao presudu, pomolio se i bez tuđe pomoći došao do vješala. „Pokušano umorstvo“, *Sarajevski list*, 9. novembar 1887, 1; „Hodža-ubijca“, *Sarajevski list*, 11. novembar 1887, 2; „Hodža-ubijca“, *Sarajevski list*, 16. novembar 1887, 2; „O zaklanju curi“, *Sarajevski list*,

opipljivi dokazi, bilo je, pored velikog požara u Sarajevu 1879, predmet živih spekulacija među muslimanima i služilo je kao dokaz mržnje i pristrasnosti okupacijskog režima prema islamu i njegovim vjernicima.³⁸

Povremeni stručni članci, objavljivani u rubrici *Listak*, trudili su se promijeniti tradicionalno negativan stav stanovnika srednje Evrope prema muslimanima. Među njima možemo naći i članak *Pobratimstvo i posestrimstvo u Jugoslavena*³⁹ etnologa Friedricha S. Kraussa, *Pričanje o Đerzelez Aliji*,⁴⁰ omiljenom junaku muslimanskih epskih pjesama, *Kumstvo u Muhamedovaca*⁴¹ i *Begovi Čengići*⁴² zemaljskog službenika Konstantina (Koste) Hörmanna i *Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu* učitelja i folkloriste Ivana Zovka.⁴³ U ovu grupu možemo uvrstiti i kratku kolumnu Esad-ef. Uzunića, sarajevskog zastupnika, o

23. novembar 1887, 3; „Ubijca Ahmed Sokolović nije – hodža“, *Sarajevski list*, 25. novembar 1887, 2–3; „Ana Šimunićeva“, *Sarajevski list*, 27. januar 1888, 1; „Konačna rasprava“, *Sarajevski list*, 19. februar 1888, 2; „Iz sudnice“, *Sarajevski list*, 2. mart 1888, 2–3; „Ahmed Kustura hoće da bježi“, *Sarajevski list*, 1. april 1888, 1; „Parnica Ahmeda Kusture“, *Sarajevski list*, 10. august 1888, 2; „Vješanje“, *Sarajevski list*, 7. oktobar 1888, 3.

³⁸ Uopredi npr. Munir Šahinović-Ekremov, „Hafiz Kustura“, *Gajret*, 1. januar 1931, 5–7; Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)* (Sarajevo: Arhiv grada, 1969), 24–25.

³⁹ „Pobratimstvo i posestrimstvo u Jugoslavena“, *Sarajevski list*, 12. oktobar 1884, 1–2; 15. oktobar 1884, 1–2; 17. oktobar 1884, 1–2 (uzeto iz rukopisa knjige *Sitte und Brauch der Südslaven*, štampano 1885). Krauss, austrijski Jevrejin porijeklom iz Hrvatske, bavio se narodnom pismenošću i običajima južnih Slavena, posebno bosanskih muslimana, na inicijativu Antropološkog društva u Beču i krunskog princa Rudolfa. Obrazovani lingvisti opisao je narodnu kulturu tokom istraživačkih posjeta 1884. i 1885. Tokom svog života objavio je samo mali dio zbirke, u kojoj je bilo oko 60 hiljada stihova muslimanske epike, npr. „Tri riječi Hercegovca“ (Mostar, 1885), „Pandžić Huso i Pavečić Luka pobra“ (Mostar, 1885), „Smailagić Meho“ (Dubrovnik, 1886, u ono vrijeme najduža štampana muslimanska pjesma).

⁴⁰ „Причање о Ђерзелез Алији. Мухамедовски Краљевић Марко“, *Sarajevski list*, 29. juni 1888, 1; 1. juli 1888, 1–2. Uzeto iz knjige *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, 1888.

⁴¹ „Kumstvo u Muhamedovaca“, *Sarajevski list*, 14. april 1889, 1. Preuzeto iz *Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (dalje samo: GZM), 1889.

⁴² „Bezi Čengići“, *Sarajevski list*, 24. 5. 1889, 1–2. Preuzeto iz knjige Kosta Hörmann, *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1889).

⁴³ „Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 6. mart 1891, 2.

sarajevskoj tvrđavi.⁴⁴ Za to vrijeme radilo se o prvom dokumentiranom doprinosu bosanskohercegovačkog muslimana *Sarajevskom listu*. Pored toga, izlazili su književni članci i reportaže s islamskom tematikom.⁴⁵ Međutim, njihov neposredni utjecaj ne može se ocijeniti. S druge strane, nije moguće sumnjati u izuzetan doprinos zbirke muslimanske epike *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni Hercegovini* Koste Hörmanna. Dva toma narodnih pjesama (prvi tom 1888, drugi tom 1889), za navedeno vrijeme sasvim jedinstveni svojom temom i obimom, izašli su uz velikodušnu pomoć Zemaljske vlade u Sarajevu. Na stranicama *Sarajevskog lista* dobili su veliku pažnju i publicitet.⁴⁶

Okupacijski režim je od muslimana prvenstveno očekivao lojalnost i poslušnost. To se moglo pokazati u različitim prilikama. Godišnje proslave rođendana i drugih jubileja cara Franje Josipa I, kada se od muslimana očekivalo da se zajednički mole u džamijama za zdravlje i uspjeh vladara, podrazumijevale su se. Manje česte, ali impresivnije bile su svečane audijencije kod visoko postavljenih bečkih političara i članova habsburškog dvora. Na domaćem terenu je posebna težina bila na redovnim posjetama ministra finansija Kállaya, koji je najmanje jednom godišnje putovao u Bosnu i Hercegovinu, potom boravcima prijestolona-

⁴⁴ Esad Uzunić, „Nešto o gradu (kastelu) sarajevskom“, *Sarajevski list*, 16. april 1890, 1–2. Preuzeto iz GZM (1890).

⁴⁵ „Смрт Омера и Мериме“, *Sarajevski list*, 1. januar 1882, 1–4 (prateća studija i više verzija pjesme); „Braća“, *Sarajevski list*, 23. maj 1886, 1–2 (priča iz Perzije); Mićo, „Ибро свирач. Босанска идилја“, *Sarajevski list*, 18. august 1889, 1–3 (priča iz života jednog bosanskog Roma); P(etar) Mirković, „Turbe hazreti Alije“, *Sarajevski list*, 13. april 1890, 1–2 (pripovijedanja o grobu Alije kod Sanskog Mosta), preuzeto iz GZM (1890); Todor Zurunić, „Bajram u Beču“, *Sarajevski list*, 15. august 1890, 1 (sjećanje jednog zemaljskog službenika, inače prvog bosanskog visokoškolca); „Šeik Omar“, *Sarajevski list*, 21. novembar 1890, 1–2 (alžirska priča); „Priče o Nasradin hodži“, *Sarajevski list*, 3. maj 1891, 3–4 (književni dodatak *Sarajevskom listu*).

⁴⁶ „Novo bosansko djelo“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 5; „Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, 22. juni 1888, 1–2; 24. juni 1888, 1. Izdanje knjige je na stranicama novina pratila, za one prilike, dosta intenzivna reklamna kampanja. Uporedi: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: 1882–1903* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 198–201.

sljednika Rudolfa 1886.⁴⁷ i 1888. (sa suprugom Stephanie)⁴⁸ i temeljnom kontrolnom putovanju Albrechta von Österreich-Teschena, generalnog inspektora austrougarske vojske, 1886.⁴⁹ Car je zvaničnu posjetu Bosne i Hercegovine izbjegavao zbog njenog spornog međunarodnopravnog statusa, ali kad god bi se našao u blizini njenih granica, Zemaljska vlada je u njegovu čast slala delegacije ili vodeće predstavnike bosanskohercegovačkih vjerskih zajednica. Isto je važno i za bliske članove njegove porodice. Do ovoga je došlo odmah nakon zauzimanja pokrajine,⁵⁰ kasnije

⁴⁷ Krunski princ je tokom kratkog boravka u Hercegovini od 8. do 9. 4. 1886. obišao Trebinje i Mostar.

⁴⁸ Prijestolonasljednički par je putovao po Bosni i Hercegovini od 12. do 25. 6. 1888. Tokom bogatog programa boravka Rudolf je posjetio Sarajevo, Foču, Travnik, Jajce, Bugojno, Prozor, Jablanicu, Mostar, Čapljinu, Stolac, Bileću i Trebinje. Svuda je imao svečani doček. Zanimljivo je da je u Sarajevu princ sinu pedagoga Hasan-ef. Spaha, Fehimu, budućem reisu-l-ulemi, poklonio zlatan prsten sa svojim monogramom. „Darovi“, *Sarajevski list*, 24. 6. 1888, 2.

⁴⁹ Albrecht je boravio u Bosni i Hercegovini od 7. 5. do 3. 6. 1886. Tokom posjete je obišao Trebinje, Bileću, Stolac, Mostar, Konjic, Sarajevo, Goražde, Foču, Travnik, Zenicu, Tuzlu, Brčko, Gradišku, Banjaluku, Prijedor i Novi. U svim tim gradovima dočekali su ga gradski uglednici, većinom muslimani. Posebno je u Sarajevu imao veličanstven prijem, pripremljen do najmanjeg detalja. Samo pratnja na ulazu u grad sastojala se od 69 konjanika u nošnjama (muslimani i 10 pravoslavaca). „Nadvojvoda Albrecht u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 19. maj 1886, 1–2.

⁵⁰ U jesen 1878. otpremljene su dvije posebne delegacije u dvojnu monarhiju. Prva, hercegovačka, sastojala se od 26 članova, od toga 13 muslimana. Drugu, bosansku, činilo je 36 lica, od toga polovina muslimana. Hercegovačka delegacija je od 9. 11. boravila u Beču, zatim je od 13. do 16. 11. odsjela u Budimpešti. Goste je 14. 11. u audijenciji primio sam Car. Vladareva poruka gostima bila je više nego jasna: „Vi možete o Mojoj milosti i naklonosti uvjereni biti. Ja ću za blagostanje i napredak hercegovačkoga naroda sve činiti, ali zahtievam i od Vas, da se Vi Mojim zapoviestima i naredbama vlasti povinujete. Vi možete o mojim najtoplijim osjećanjima uvjereni biti; no ipak ću ja svaki izgred pristojno kazniti. Sve vjeroispoviedi zemlje, njihovi običaji i osnovana prava, kod mene će zaštititi naći, i kad se vratite, kažite svojim sugrađanima, da car iskreno njihovo blagostanje želi i danu rječ drži.“ Bosanska delegacija je stigla 9. 12. u Beč, zatim se 11. 12. prebacila u Budimpeštu. U ugarskoj prijestonici je deputacija 12. 12. Caru predala adresu u kojoj je osudila nemire prilikom ulaska austrougarske vojske u pokrajinu i zaklela se na vjernost i odanost habsburškom domu. Bosanci su 14. 12. u Budimpešti pozdravili i generala J. Filipovića, koji je uspješno okončao vojne operacije u Bosni i Hercegovini i vraćao se u Prag. „Viesti bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 21. novembar 1878, 1–2; „Viesti bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 24. novembar 1878, 2; „Hercegovačka deputacija“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 28. novembar 1878, 2; „Viesti

npr. prilikom svadbe carevića Rudolfa 1881,⁵¹ za vrijeme industrijske i poljoprivredne izložbe u Trstu 1882, gdje je Bosna i Hercegovina imala svoje predstavnike,⁵² zatim na adventskom sajmu u Beču 1883,⁵³ tokom carske posjete hrvatskoj Požegi 1885, kada je car nakratko otišao vozom za Bosanski Brod,⁵⁴ tokom boravka prijestolonasljedničkog para u

bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 28. novembar 1878, 2; „Hercegovačka deputacija“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 1. decembar 1878, 2; „Hercegovačka deputacija u Zagrebu“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 5. decembar 1878, 1–2; „Hercegovačka deputacija u povratku“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 12. decembar 1878, 1; „Viesti bosansko-hercegovačke: Brzjavi“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 15. decembar 1878, 2; „Viesti bosansko-hercegovačke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 19. decembar 1878, 2.

⁵¹ U Beč je krenula delegacija od 38 uglednika (mahom članova sarajevskog zastupstva i posjednika, od toga 22 muslimana) na čelu sa sarajevskim gradonačelnikom M. Fadilpašićem. Delegaciju je najprije primio ministar finansija József Szlávy, zatim je 10. 5. prisustvovala svadbenoj ceremoniji. U pokrajini su se organizirale brojne priredbe, u Sarajevu su trajale čak dva dana. Po prvi put je u čast jednog Habsburgovca priređena svečanost u Carevoj džamiji. „Bosan.-herceg. deputacija“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 8. maj 1881, 1–2; „Свечаности у Сарајеву“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 8. maj 1881, 2; „Na dan vjenčanja...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. maj 1881, 1; „Svečanosti u Sarajevu“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. maj 1881, 2–3; „Članovi bos.-herc. deputacije“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. maj 1881, 3; „Svadba...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 15. maj 1881, 2; „Svečanosti po Bosni i Hercegovini“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 15. maj 1881, 2–3.

⁵² „Nezvanično“, *Sarajevski list*, 20. septembar 1882, 1.

⁵³ Izložbu radova iz Bosne i Hercegovine je 10. 12. posjetio princ Rudolf sa suprugom. „Izložba bosanskih radnja u Beču“, *Sarajevski list*, 20. decembar 1883, 3.

⁵⁴ Iz cijele Bosne i Hercegovina poslato je 300 lica, na kraju se ispred cara 12. 9. našlo 476 uglednika, od toga 245 muslimana. Teško je procijeniti u kojoj je mjeri učešće bilo obavezno, odnosno je li bilo u pitanju spontano iskazivanje poštovanja. Za islamske vjernike nastupio je reisu-l-ulemi te gradonačelnici Sarajeva i Mostara. Dio delegacije se potom prebacio na zemaljsku izložbu u Budimpešti. „Bosan.-herc. deputacije za Požegu“, *Sarajevski list*, 6. septembar 1885, 2; „Požega“, *Sarajevski list*, 13. septembar 1885, 2; „Poklonstvo bosansko-hercegovačke deputacije pred Njegovim Veličanstvom u Požegi“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1885, 1–2.

Jedan od rezultata susreta sa Carem bila je amnestija za sva lica koja su osuđena ili prijavljena kod sudova zbog zločina uvrjede Veličanstva ili uvrjede članova Previšnjeg doma. „Objava“, *Sarajevski list*, 7. oktobar 1885, 1. List za cijelu 1885. je donio vijesti o 18 lica (od toga 10 muslimana) koja su krivično gonjena shodno odgovarajućem čl. 140. i 141. Krivičnog zakonika.

Careva posjeta Brodu 16. 9. 1885. podstakla je prikupljanje sredstava među stanovništvom od kojih je trebalo postaviti mermernu ploču radi podsjećanja na ovaj izuzetan događaj. U skupljanje priloga uključila su se i općinska zastupstva, npr. u Banjaluci. Na

Kotoru,⁵⁵ prilikom posjete princeze Stephanie Plitvičkim jezerima 1888.⁵⁶ i konačno tokom carske posjete Splitu 1891.⁵⁷ Osim toga, javno aktivni muslimani posjećivali su vladarski dvor u Beču.⁵⁸ Do vanredne situacije došlo je nakon samoubistva princa Rudolfa u januaru 1889, kada su uslijedila saučešća i solidarnost sa carskom porodicom.⁵⁹

kraju je izgrađen spomenik od devet metara s trojezičnim natpisom, turskim, „zemaljskim“ i njemačkim. Svečanosti je 24. 10. 1887. prisustvovao i zemaljski poglavar i brojni gosti iz cijele zemlje. U ime organizacionog odbora skupu se obratio Šemsi-beg Širbegović iz Dervente, a u ime lokalnih predstavnika općinski načelnik Hafiz Mehmed. „Njeg. Veličanstvo u Bos. Brodu“, *Sarajevski list*, 9. oktobar 1885, 3; „Iz Banjaluke“, *Sarajevski list*, 12. oktobar 1887, 2; „Svečanost u Bos. Brodu“, *Sarajevski list*, 26. oktobar 1887, 2–3; „Spomenik u bosanskom Brodu“, *Sarajevski list*, 26. oktobar 1887, 3; „Svečanost u Bos. Brodu“, *Sarajevski list*, 28. oktobar 1887, 2.

⁵⁵ Hercegovačka delegacija, koju je doveo mostarski okružni predstojnik, sastojala se od 164 lica. Muslimane je zastupao mostarski gradonačelnik Muhamed-beg Alajbegović. Prijem je održan na parobrodu „Miramare“ kod Dubrovnika. „Dubrovnik“, *Sarajevski list*, 25. mart 1885, 2.

⁵⁶ Prvu deputaciju je predvodio bihački općinski načelnik Mehmed-beg Alajbegović, a drugu prvi čovjek Cazina Ahmed-aga Pozderac. „Bosanci pred Carevičkom“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1888, 2.

⁵⁷ Cara su 28. 6. posjetile delegacije iz Mostara, Travnika i Bihaća, sve predvođene okružnim predstojnicima. Na njihovim čelima bili su općinski načelnici Ibrahim-beg Kapetanović, Muharem-beg Teskeredžić i Mehmed-beg Alajbegović, podnačelnici spomenutih općina te nekoliko duhovnika. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 28. juni 1891, 1.

⁵⁸ Car je u privatnoj audijenciji 7. 1. 1883. u Pešti primio novoimenovanog reisa i članove ulema-medžlisa koji su došli da mu se zahvale za „njihovu stvar“ i što je „imenovao konsistoriju“. Isti dan je delegacija predstavljena prijestolonasljedničkom paru. Princu nije trebao tumač, jer „govori prilično tečno srpski“. Kasnije je članove Rijaseta u Beču ugostio ministar Kállay. „Bosanska muhamedanska deputacija kod Cesara i prijestolonasljednika“, *Sarajevski list*, 13. januar 1883, 2; „Bosanska deputacija“, *Sarajevski list*, 16. januar 1883, 2; „Bosanska Deputacija“, *Sarajevski list*, 20. januar 1883, 2.

Ministar Kállay 15. 10. 1887. primio je u Beču 4 muslimana, koji su sutradan izvedeni pred cara. Delegaciju je činio općinski načelnik i podnačelnik Cazina, jedan vijećnik i mjesni imam. „Beč“, *Sarajevski list*, 21. oktobar 1887, 2.

⁵⁹ Reisul-ulema pridružio se crkvenim poglavarima u izjavama saučešća, ali je i dodao da u muslimanskim bogomoljama neće biti molitvi, budući da islam smrt ne tumači na isti način kao hrišćanstvo. „Smrt Carevića Rudolfa“, *Sarajevski list*, 3. februar 1889, 2. Na sahrani u Beču bio je sarajevski gradonačelnik M. Fadilpašić i podnačelnik Dimitrije Jeftanović. „Lične vijesti“, *Sarajevski list*, 6. februar 1889, 5. Mehmed-beg Kapetanović je za tu priliku komponirao baladu *Na grobu Carevića i kraljevića Rudolfa*, koja je u Bosni i Hercegovini u kratkom roku doživjela čak dva izdanja. „Na grobu Carevića i kraljevića Rudolfa“, *Sarajevski list*, 8. mart 1889, 3.

U slučaju da su muslimani propisno vršili svoje dužnosti javnih funkcionera i pokazivali odanost novom poretku, čekala ih je zaslužena nagrada, najčešće u obliku jednog od habsburških odlikovanja, Ordena gvozdene krune ili Ordena Franje Josipa.⁶⁰ U najčešće nagrađivane ubrajala su se istaknuta imena režima, sarajevski gradonačelnik Mustaj-beg Fadilpašić, koji je dobio čak tri ordena, i reisu-l-ulema Mustafa Hilmi-ef. Omerović, koji je bio jedini musliman iz toga vremena s najvišim odličjem, Ordenom Franje Josipa I stepena (veliki križ).⁶¹ Ironija sudbine je što je najviši predstavnik Islamske zajednice u zemlji na grupama na svečanim manifestacijama nosio križ, simbol druge vjere. U slučaju da su lojalni muslimani imali i odgovarajuće obrazovanje i radni staž, mogli su da razmišljaju i o stabilnom zaposlenju u zemaljskoj upravi i napretku na ljestvici novouspostavljene društvene hijerarhije. Ovo se ticalo prije svega mlađe generacije.⁶²

U tom kontekstu pomenimo i jedinstvenu publikaciju *Što misle muhamedanci u Bosni*, koju je 1886. godine u Sarajevu objavio Mehmed-beg Kapetanović. Bio je to direktan odgovor na anonimnu, na njemačkom

⁶⁰ Posebno plodna godina, bar što se ordenja tiče, bila je 1882. U junu je, svega nekoliko mjeseci nakon gušenja ustanka u Hercegovini, odlikovanje dobilo 56 lica, od toga 26 muslimana (između ostalih i načelnici Sarajeva, Mostara, Banjaluke, Donje Tuzle, Travnika, Foče, Brčkog, Maglaja, Gradačca, Ljubuškog, Nevesinja i Rogatice i travnički muftija). U novembru je značke dobilo još 40, među njima najmanje 11 muslimana (između ostalih i načelnik Goražda). U julu 1885. odlikovano je 12 lica, od toga 3 muslimana (između ostalih i načelnik Bijeljine). U augustu 1886. ordenje je dobilo 16 lica, od toga 7 muslimana (između ostalih i tuzlanski muftija i načelnici Jajca, Livna, Sanskog Mosta i Zenice). U augustu dvije godine kasnije bilo je nagrađeno 12 lica, od toga 6 muslimana (načelnici Sarajeva, Banjaluke, Donje Tuzle, Bosanske Gradiške, jedan sarajevski vijećnik i nadsudija Hafizović). U januaru 1890. Car je udijelio ordenje 12 lica, od toga 6 muslimana (između ostalih i načelnicima Zvornika, Odžaka i Ljubinja). „Zvanično“, *Sarajevski list*, 2. juni 1882, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 8. novembar 1882, 1–2; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 5. august 1885, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. august 1886, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 24. august 1888, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 14. februar 1890, 1.

⁶¹ „Zvanično“, *Sarajevski list*, 17. august 1887, 1 (isto ordenje dobili su i nadbiskup Stadler te mitropolita Nikolajević); „Previšnje odlikovanje“, *Sarajevski list*, 19. august 1887, 1.

⁶² Jedan od rijetkih primjera bio je Muhamed-ef. Kadić koji je prešao iz jedne uprave u drugu. Amila Kasumović, „Sultanov, carev i kraljev službenik: činovnička karijera Muhameda ef. Kadića“, *Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija*, knj. 5 (2018): 257–269.

jeziku napisanu brošuru *Bosanska sadašnjost i bliska budućnost* (*Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft*), koja je izašla u Lajpcigu iste godine.⁶³ Radilo se o javnom manifestu, koji je predskazao promjenu u društvenopolitičkoj orijentaciji muslimana Bosne i Hercegovine na zapad, ali uz očuvanje duhovne veze sa islamskim Istokom, i odbijao getoizaciju islamskog stanovništva u zemlji. Počasni Vladin savjetnik i sarajevski zastupnik ogradio se od konstatacije da su „Bošnjaci-muhamedanci“ neprijatelji Habsburške monarhije i da je jednakost islama s drugim vjeroispovijestima u provinciji nemoguća, te da je zato bolje ne sprečavati iseljavanje. Povratak osmanske vlade u Bosnu i Hercegovinu je, u ovakvim okolnostima, označio kao potpuno nemoguć. Također se priklonio lojalnosti caru, podržao uvođenje modernog školstva i latinice, i izjasnio se za miroljubiv suživot lokalnih zajednica u ravnopravnom položaju.⁶⁴ Sam sadržaj Kapetanovićevog rada nije eksplicitno naveden u *Sarajevskom listu*, ali je više puta dobio javno priznanje istaknutih muslimana.⁶⁵ Kapetanović je pod utjecajem

⁶³ Međutim, Kapetanović očigledno nije imao na raspolaganju spomenutu brošuru, već preštampano izdanje u zagrebačkom listu *Obzor*. Svoj odgovor najprije je predstavio na stranicama navedene periodike. Kasnije ga je objavio na njemačkom u *Bosnische Post*. Usporedi: Mehmed Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago* (Sarajevo: Preporod, 2003), 25–30. Kapetanović je imao određena iskustva u vođenju polemika: već 1879. putem novina opovrgao je kritiku dalmatinskog političara Mihe Klaića na novu Zemaljsku upravu i njenu blagu politiku prema muslimanima.

⁶⁴ Mehmed Kapetanović Ljubušak, *Što misle muhamedanci u Bosni*, (Sarajevo: Spindler i Löschner, 1886).

⁶⁵ Stiče se utisak da je pozitivan odjek muslimana na Kapetanovićevu brošuru režiran od strane okupacijskog režima. Usporedi: „Tešanji“, *Sarajevski list*, 24. februar 1886, 2 (zahvalnica muslimana iz Tešnja); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 26. februar 1886, 3 (zahvalnica muslimanskih uglednika iz Konjica); „Javna i najtoplija zahvalnost“, *Sarajevski list*, 26. februar 1886, 3 (zahvalnica muslimanskih uglednika iz Gračanice); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 28. februar 1886, 4 (zahvalnica gradonačelnika Mostara); „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 28. februar 1886, 4 (zahvalnica zeničkih muslimana); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 3. mart 1886, 4 (zahvalnica jednog bega iz Dervente); „Štovani g. uredniče!“, *Sarajevski list*, 5. mart 1886, 4 (zahvalnica načelnika Blagaja); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 7. mart 1886, 3 (zahvalnica ključkih muslimana); „Priposlano“, *Sarajevski list*, 10. mart 1886, 4 (zahvalnica Mehmeda Džikića, ispravno Đikića, mostarskog trgovca). Kapetanović je 1881. u *Bosansko-hercegovačkim novinama* objavio pismo u kojem je poricao „klevete“ da je narod Hercegovine protiv nove uprave zbog nepovoljnih uvjeta otkupa duhana. „Priposlano“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 17. februar 1881, 3. Možemo pretpostaviti

južnoslavenskih folklorista 80-ih objavio nekoliko etnografskih radova u Sarajevu, i to zbirku pjesama i poslovice *Narodno blago: po Bosni, Hercegovini i susjednim krajevima*,⁶⁶ naglašavajući slavenske korijene bosansko-hercegovačkih muslimana i u isto vrijeme južnoslavensku uzajamnost, te odmah poslije toga 1888. godine epsku kompoziciju *Boj pod Banjalukom godine 1737*, koja je veličala pobjedu muslimana nad hrišćanskom vojskom. Ova djela su naišla na topao prijem kod uredništva *Sarajevskog lista*.⁶⁷

Vrijedni pomena su muslimani koji su stekli značajan ugled među svojim sunarodnicima. Rifat Tatarović, prvi islamski vjernik sa završenim vojnim internatom u Sarajevu, osnovanim 1879, nastavio je studije u Beču.⁶⁸ Nakon toga služio je u 27. pješadijskom puku u Štajerskoj i na kraju se zaposlio kao carinski i duhanski službenik u Bosni i Hercegovini. Sarajlija Jusuf-beg Filipović (1842–1906) postao je prvi musliman sa važećom advokatskom dozvolom u 1884.⁶⁹ Pored toga, zasjedao je u Zemaljskoj vakufskoj komisiji, između 1893. i 1906. bio je vlasnik, a od 1895. godine i urednik lista *Bošnjak*. Drugi po redu, i na duže vrijeme i posljednji advokat iz redova muslimana, bio je Sarajlija Akif-ef. Biserović, čije je „uredovno sjedište“ postao Travnik.⁷⁰ Fehim Ćurčić, sin sarajevskog gradskog zastupnika i šerijatskog nadsudije Ragib-efendije,

da je Kapetanović i autor pisma, koje su te iste novine objavile dva mjeseca kasnije. U njemu anonimni pošiljalac pobija navode *Narodnog lista* da su muslimani od svih vjerskih zajednica u pokrajini najmanje zadovoljni novom upravom. „Priposlano“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 14. april 1881, 4.

⁶⁶ Knjiga je objavljena u Sarajevu najprije 1887. na latinici (460 str.), a potom 1888. u proširenoj verziji na ćirilici (396 str.). Zbirka je uključivala i nekoliko narodnih pjesama. „Književnost“, *Sarajevski list*, 24. juni 1887, 3; „Narodno blago“, *Sarajevski list*, 17. juli 1887, 2; „Књижевност“, *Sarajevski list*, 23. decembar 1888, 3.

⁶⁷ „Književnost“, *Sarajevski list*, 10. februar 1888, 4.

⁶⁸ „Bosanski kadeti“, *Sarajevski list*, 13. januar 1882, 2.

⁶⁹ Filipović je imenovan za advokata sa „uredovnim“ sjedištem u Sarajevu 27. 7, nakon što je položio pismeni i usmeni ispit pred komisijom Vrhovnog suda u Sarajevu. Istom profesijom, iako bez osposobljenja za advokata, bavio se i ranije. Svoju kancelariju otvorio je 18. 8. na Filipovićevom trgu, blizu tadašnjeg sjedišta Zemaljske vlade. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 3. august 1884, 1; „Muhamedanac – advokat“, *Sarajevski list*, 3. august 1884, 2; „Advokatska pisarna“, *Sarajevski list*, 31. august 1884, 2.

⁷⁰ „Zvanično“, *Sarajevski list*, 9. septembar 1887, 1.

godine 1885. je kao prvi musliman završio kurs za rezervne oficire, u rangu poručnika.⁷¹ Ćurčić je od 1899. godine bio sarajevski zastupnik i na kraju i gradonačelnik (1910–1915). Prvi muslimanski maturant je 1888. godine postao Ćamil Karamehmedović (1867/1868–1917) iz Trebinja,⁷² koji je nakon studija prava u Beču postao kotarski predstojnik u Kladnju, pa u Bihaću i na kraju u Cazinu, a kasnije je bio i poslanik u Saboru. Među domaćim pionirima u oblasti školstva navedimo pedagoge Mehmeda Karamehmedovića (nauke svršio 1889), Ćamilovog brata Mehmeda Mulabdića (1890),⁷³ Hajdara Fazlagića (1890) i Saliha Aličehića (1890), prvog muslimanskog diplomiranog studenta Više pedagoške škole u Beču i budućeg direktora sarajevske ruždije, koja je nosila službeni naziv II narodna osnovna škola, i s njom spojene pripreme škole za učitelje.

Zanimljiva je sudbina Ahmed-age Čanovića Nikšića, kojeg je zemaljski poglavar 1882. imenovao imamom za muslimanske vjernike u kaznionici u hrvatskom gradu Lepoglava.⁷⁴ Isti kazneni dom je neko vrijeme služio kao najstroži zatvor i za stanovnike Bosne i Hercegovine. Prva moderna kazniona izgrađena je u pokrajini tek u periodu između 1886. i 1889. u Zenici.⁷⁵

Čanović je, povodom rođenja careve unuke Elisabeth Marie (1883), na habsburški dvor poslao vodu s izvora Zemzem u Mekki, i za ovaj čin, dobro upakiran kao izraz lojalnosti, nagrađen od strane krunskog princa Rudolfa sa 100 zlatnika.⁷⁶

⁷¹ „Kurs za bos.-herceg. oficire“, *Sarajevski list*, 15. juni 1884, 2; „Novi bos.-herc. oficiri“, *Sarajevski list*, 4. januar 1885, 2.

⁷² U članku je navedeno samo njegovo prezime. „Ispit zrelosti“, *Sarajevski list*, 8. juli 1888, 2.

⁷³ Mulabdić je dobio čast da održi završni govor u školi. „Školska svečanost“, *Sarajevski list*, 16. juli 1890, 2.

⁷⁴ „Zvanično“, *Sarajevski list*, 14. april 1882, 1. Čanovića je 1884. zamijenio Hasan-ef. Dorić, koji je polovinom 70-ih kratko radio kao imam u beogradskoj džamiji. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 10. oktobar 1884, 1.

⁷⁵ Kazneni zavod je otvoren početkom 1888. i već 5. 3. došao je prvi transport od 30 osuđenika iz Lepoglave. Ostali zatvorenici čekali su da ih prebace iz Osijeka, Slavenskog Broda i Zagreba, kao i u pritvorima pri okružnim sudovima u Bosni i Hercegovini. Prvi, privremeni imam novootvorenog zatvora bio je učitelj Ibrahim-ef. Smajić Seljubac. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 14. mart 1888, 1; „Zemaljska kazniona u Zenici“, *Sarajevski list*, 14. mart 1888, 2.

⁷⁶ „Дар хоџин“, *Sarajevski list*, 20. oktobar 1883, 3; „Poklon hodže“, *Sarajevski list*, 25. oktobar 1883, 2. Vrijednost novca možemo vidjeti na primjeru jedne godišnje plaće: prema „organi-

Odnos okupacijske uprave i muslimana je očigledan na primjeru izgradnje ili obnove muslimanskih bogomolja. U Bosni i Hercegovini za razliku od mladih hrišćanskih nacionalnih država na Balkanu, islamske svetinje se nisu uništavale, već su se štitile i množile. Konkretni zapisi postoje o džamijama u Cazinu,⁷⁷ Vrbanji,⁷⁸ Sarajevu,⁷⁹ Orašju,⁸⁰

zacionalnom štatutu“ iz 1881. glavni učitelj u Šerijatskoj sudačkoj školi trebalo je da prima 700 zlatnika, podučitelj 500. „Natječaj“, *Sarajevski list*, 10. februar 1882, 5. Pisar Zemaljske vakufske komisije imao je plaću od 1000 zlatnika. „Natječaj“, *Sarajevski list*, 12. juni 1883, 6.

⁷⁷ Džamija u Cazinu, oštećena tokom snažnog zemljotresa u Bosanskoj i Vojnoj krajini 9. 11. 1880, obnovljena je tek nakon tri godine intenzivnog rada. Nakon izgradnje, zajedno sa Gazi Husrev-begovom džamijom u Sarajevu, ubrajala se u najveće islamske bogomolje u zemlji. Sam car Franjo Josip I je islamskoj zajednici za obnovu svetinje donirao 500 zlatnika, Zemaljska vlada je uz to dala pozajmicu za kupovinu materijala u iznosu od 3.000 zlatnika. Na svečanom otvaranju 2. 11. 1883, odnosno prvog dana islamske 1301. godine, bio je reisul-ulema Omerović, član ulema-medžlisa Smailbegović, sarajevski zastupnik Kapetanović i bivši major, bimbaša osmanske vojske, Mehmed-ef. Rašidagić. Od visokih predstavnika Zemaljske uprave nije bilo nikoga, od regionalnih predstavnika došao je okružni i kotarski predstojnik i načelnici obližnjih općina od Bihaća do Ključa. Pokroviteljstvo nad cijelom akcijom preuzeo je cazinski načelnik Ahmet-aga Pozderac, vođa otpora iz 1878. protiv austrougarske okupacije, a sada član Zemaljskog upravnog vijeća, savjetodavnog organa Zemaljske vlade koji je ukinut 1882. Uporedi: „Previšnja pripomoć“, *Sarajevski list*, 6. oktobar 1883, 2; „Obnovljena džamija“, *Sarajevski list*, 25. oktobar 1883, 2–3; „Lične vijesti“, *Sarajevski list*, 13. novembar 1883, 2; „Svetkovina u Cazinu“, *Sarajevski list*, 20. novembar 1883, 2.

Posljednjih godina se o obnovi džamije u Cazinu u Bosni i Hercegovini šire pogrešne informacije. Vrijeme gradnje i značaj carskog poklona se pogrešno navode. Uporedi npr. „Jedinstvena povijest: Cazinskoj Gradskoj džamiji je luster poklonio i sam car Franjo Josip“, *Klix.ba* (11. 3. 2018) (pristup ostvaren 31. januara 2020, <https://www.klix.ba/lifestyle/jedinstvena-povijest-cazinskoj-gradskoj-dzamiji-je-luster-poklonio-i-sam-car-franjo-josip/180310094>).

⁷⁸ Dana 12. 6. 1885. položen je kamen temeljac za novu džamiju u muslimanskom selu Vrbanja, u blizini Banjaluke. „Nova džamija“, *Sarajevski list*, 28. juni 1885, 2.

⁷⁹ Svečano ponovno otvaranje Gazi Husrev-begove džamije održano je u subotu 19. 12. 1885. na godišnjicu rođenja poslanika Muhameda. Prisutni su bili reisu-l-ulema, članovi ulema-medžlisa i Zemaljske vakufske komisije i drugi istaknuti predstavnici muslimanske zajednice. Zemaljsku vladu predstavljali su poglavar Appel, civilni adlatu Nikolić i drugi visoki zvaničnici. Lojalnost okupacijskoj upravi i caru u ime muslimana je iskazao sarajevski zastupnik Mehmed-beg Kapetanović. Polugodišnja obnova džamije, posebno njene bogate dekoracije, koštala je 12.000 zlatnika i dao ih je Gazi Husrev-begov vakuf. Uporedi: „Svečanost otvaranja begove džamije“, *Sarajevski list*, 20. decembar 1885, 1; „Otvaranje begove džamije“, *Sarajevski list*, 23. decembar 1885, 1–2.

⁸⁰ Obnovljena gradska džamija, izgrađena nakon doseljavanja muslimanskih izbjeglica

Mostaru,⁸¹ Donjoj Tuzli,⁸² Bugojnu⁸³ i još nekolicini drugih.⁸⁴ Na osnovu raspoloživih statističkih podataka, između 1876. i 1885. broj islamskih bogomolja u Bosni i Hercegovini porastao je sa 915 na 929, a potom 1895. na 1038,⁸⁵ tako da broj pomenutih svetinja u novinama nije realno oslikavao građevinske poduhvate muslimanske zajednice. Nesumnjivo je da ovdje nije riječ o slučajnosti, već o ciljanom izboru uredništva *Bosansko-hercegovačkih novina* i *Sarajevskog lista*. Izgradnji većine sakralnih objekata finansijski je doprinijela Zemaljska vlada, ministar

iz Srbije 1863. godine. Zemaljska vlada poklonila je 500 zlatnika. „Obnovljena džamija“, *Sarajevski list*, 5. januar 1887, 3.

⁸¹ Obnovljena je Sinan-pašina džamija, najstarija islamska bogomolja u gradu. „Nova džamija“, *Sarajevski list*, 20. maj 1887, 2.

⁸² Behram-begova džamija je izgrađena od donacija lokalnih muslimana i Zemaljske vlade. Okupacijska vlast je utjecala i na sam izgled bogomolje jer je forsirala da bude napravljena u novom, „istočnom“ umjetničkom stilu, inspiriranom prije svega islamskom arhitekturom Egipta. Autor projekta je bio okružni „mjernik“ Franz Mihanović. „Iz D. Tuzle“, *Sarajevski list*, 10. juni 1888, 2. Džamiju je nedugo nakon njenog otvaranja posjetila carevićka Stephanie, što je bio zaista neobičan događaj jer muslimanske žene u Bosni nisu posjećivale džamije. „D. Tuzla“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 4. Uporedi: Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila* (Sarajevo: Sarajevo Publishing – Međunarodni centar za mir, 1998), 32–42.

⁸³ Izgradnju džamije nadzirale su lokalne vlasti, a finansijski ju je podržala i Zemaljska vlada. Svečanom otvaranju 1890. prisustvovali su predstavnici svih konfesija. „Priposlano“, *Sarajevski list*, 24. oktobar 1890, 5–6.

⁸⁴ Franjo Josip I je 1880. izdvojio 100 zlatnika za opravak džamije u Kulen-Vakufu (i 500 zlatnika za novu crkvu u istom naselju). „Дописи“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 25. novembar 1880, 2. Car je 1882. poslao 200 zlatnika za izgradnju džamije u bihačkoj općini Papari. „Превишњи дарови“, *Sarajevski list*, 22. februar 1882, 4. Benjámín Kállay je 1886. za potrebe tešanske džamije darovao 100 zlatnika. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 30. maj 1886, 3. Zemaljska vlada dodijelila je islamskoj zajednici u Jajcu subvencije u iznosu od 250 zlatnika za popravku džamija. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 23. septembar 1887, 3. Civilni adlatu Nikolić je poklonio 50 zlatnika za popravku džamije u Seoci kod Zenice. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 9. novembar 1887, 2. Zemaljska vlada je finansijski pomogla popravku džamije u Ljubinju. „Javne zahvale“, *Sarajevski list*, 15. august 1888, 3. Zemaljska vlada je 1889. izdvojila 300 zlatnika za popravku džamija u Bosanskom Šamcu. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 2. oktobar 1889, 3. Zemaljska vlada je 1889. darivala 400 zlatnika za popravku munare u Visokom, sami muslimani sakupili su 321 zlatnik. Građevinske radove nadzirao je kotarski predstojnik. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 18. decembar 1889, 3.

⁸⁵ Vjekoslav Klaić, *Bosna (Zemljopis)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1878), 135–136. Ostali podaci na osnovu popisa iz 1885. i 1895.

finansija ili car – iako ne velikom sumom – i zato se početak izgradnje ili njen završetak mogao pretvoriti u društveni događaj s političkim predznakom, kojim se legitimirala habsburška uprava Bosne i Hercegovine. Prisustvo čelnih predstavnika okupacijskog režima na velikim narodnim skupovima podsticalo je muslimanske zvaničnike, posebno one koje je postavila Zemaljska vlada, da pokažu lojalnost i bezgraničnu zahvalnost caru i njegovom administrativnom aparatu. U takvim prilikama često je naglašavano – za razliku od stanja u drugim dijelovima Balkana – da Njegovo Veličanstvo traži ravnopravan status svih lokalnih vjeroispovijesti. Isti zaključak važi i u slučaju drugih islamskih objekata, npr. tekije u Višegradu,⁸⁶ medresa u Bihaću⁸⁷ i Cazinu⁸⁸ te Gazi Isa-begovog hamama u Sarajevu.⁸⁹ Specifičan je slučaj sarajevske ruždije (1884)⁹⁰ i Šerijatske sudačke škole u Sarajevu (1887),⁹¹ čija je namjena bila da

⁸⁶ Car je poklonio 300 zlatnika za izgradnju nove tekije u Višegradu šejhu Arifu Kapi. „Previšnja pripomoć“, *Sarajevski list*, 25. april 1884, 2. Višegradski derviši pripadali su halvetijskom tarikatu. Tekija je vjerovatno uništena tokom velike poplave Drine 1896.

⁸⁷ „Nova medresa“, *Sarajevski list*, 28. juli 1889, 2. U Bosni i Hercegovini je u to vrijeme radilo oko četrdeset medresa, od kojih su najstarije bile u Mostaru, Sarajevu i Travniku. Uporedi: „Najstarije medrese“, *Sarajevski list*, 7. septembar 1888, 2; Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983), 226–234.

⁸⁸ Ministar Kállay je darovao 100 zlatnika njenoj izgradnji. „Sa puta g. ministra Kállaja“, *Sarajevski list*, 4. juli 1884, 2. Medresa je završena 1890, ali o njenom otvaranju nije bilo ni riječi.

⁸⁹ „Parna Banja u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 9. april 1890, 2; „Gazi Isa-begova banja“, *Sarajevski list*, 12. decembar 1890, 2–3; „Isa begova banja“, *Sarajevski list*, 18. februar 1891, 2. Zgrada, koja stoji odmah pored Careve džamije i sjedišta Rijasetu, izgrađena je u „istočnom“, pseudomaurskom stilu, prema nacrtu arhitekta Josipa Vancaša. Zemaljska vakufska komisija izračunala je ukupne troškove izgradnje od 63.000 zlatnika.

⁹⁰ Škola je trebala je da služi kao primjer drugim ruždijama u Bosni i Hercegovini. „Ruždija“, *Sarajevski list*, 12. april 1884, 3; „Nova škola u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 12. septembar 1884, 2; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 13. decembar 1885, 1.

⁹¹ Namjeru da se izgradi moderna obrazovna ustanova za muslimanske službenike obznanio je car Franjo Josip I 1881, ali zbog nejasnog statusa i namjene škole, do praktične realizacije plana došlo je uz nekoliko godina kašnjenja. Statut škole Car je odobrio 17. 4. 1887, svečano otvaranje bilo je 19. 12. 1887. i prisustvovali su mu najviši predstavnici okupacijskog režima. Zgrada je izgrađena u rekordno kratkom roku u „istočnom“ stilu prema projektu češkog arhitekta Karela Paržika, kasnije je proširena za još jedno krilo sa dvorištem. Uporedi: „Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, kojom se objavljuje Previšnje odobreno ustrojstvo o školi šerijatskih sudija (mektebi nūvab) koja će se u Sarajevu ustanoviti“ i „Ustrojstvo za šerijatsku sudijsku školu u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 10. februar 1882, 1–2;

služi kao škola za muslimane, koji će se zaposliti kao šerijatske sudije ili viši islamski zvaničnici.

O slobodnim aktivnostima muslimana ne možemo puno toga naći na stranicama *Bosansko-hercegovačkih novina* i *Sarajevskog lista*. Svoju ulogu igrala je i činjenica da u ovom periodu islamski vjernici udruživanju nisu posvećivali mnogo pažnje, a nije ga podržavala ni sama Zemaljska vlada. Jedan od izuzetaka bile su javne čitaonice, kiraethane, namijenjene, uz par izuzetaka, samo muslimanima. Prva je bila osnovana u Sarajevu 1888,⁹² a potom je uslijedio sličan poduhvat u Banjaluci.⁹³ Ovi muški klubovi su prije svega služili za susrete gradskih uglednika, usko povezanih s okupacijskom upravom. Izuzetno, tu su se održavala i javna predavanja.⁹⁴ Muslimani su skromno doprinicali i aktivnostima Muzejskog udruženja, prethodnika Zemaljskog muzeja,⁹⁵

„Zvanično“, *Sarajevski list*, 25. maj 1887, 1; „Nova šerijatska škola“, *Sarajevski list*, 18. decembar 1887, 2; „Nova šerijatska škola“, *Sarajevski list*, 21. decembar 1887, 2.

⁹² U julu 1888. održana je osnivačka skupština čitaonice, kojoj je prisustvovalo 135 lica. Predsjednik čitaonice postao je gradonačelnik Sarajeva M. Fadilpašić, a potpredsjednik šerijatski nadsudija Nezir-ef. Škaljić. U stalan odbor udruženja ušao je i Kosta Hörmann, Vladin savjetnik. Redovni članovi su imali obavezu da plate godišnju nadoknadu od 6 zlatnika, članovi utemeljitelji jednokratno 100 zlatnika. Za potrebe kiraethane, Zemaljska vlada (ili možda grad Sarajevo?) izgradila je namjensku zgradu u „istočnom“ stilu prema nacrtu arhitekta Josipa Vancaša na Bentbaši. Svečano otvaranje održano je u oktobru, u prisustvu vodećih predstavnika okupacijske uprave i zastupnika ostalih konfesija u gradu. „Muham. narod. čitaonica“, *Sarajevski list*, 25. juli 1888, 3; „Muhamedovska čitaonica“, *Sarajevski list*, 17. oktobar 1888, 2–3.

⁹³ Ova čitaonica je tokom osnivanja imala 88 redovnih članova i 23 člana utemeljitelja. Predsjednik je postao bivši općinski načelnik Smail-beg Ibrahimbegović, a potpredsjednik tadašnji načelnik Ragib-beg Džinić. Funkciju sekretara imao je direktor lokalne narodne osnovne škole Dragutin Stepansky. „Banjalučka kiraetana“, *Sarajevski list*, 2. april 1890, 3.

⁹⁴ „Iz naših društava“, *Sarajevski list*, 28. februar 1890, 2; „Predavanje u kiraethani“, *Sarajevski list*, 14. mart 1890, 2.

⁹⁵ Glavnoj skupštini je prisustvovalo 29 lica. Stalni komitet udruženja imao je 15 članova, od toga 3 muslimana (sarajevski gradonačelnik M. Fadilpašić i zastupnik M. Kapetanović te Mehmed-ef. Hulusi, računarski revizor Zemaljske vakufske komisije i urednik Vatan). „Muzejsko društvo“, *Sarajevski list*, 30. decembar 1885, 2. Početkom 1886. udruženje je imalo već 227 članova, među njima 80 lica domaćeg porijekla (20 muslimana). „Muzejsko društvo“, *Sarajevski list*, 1. januar 1886, 2. Neki istaknuti muslimani muzeju su poklonili dragocjene predmete iz svojih zbirki. „Dar muzeju“, *Sarajevski list*, 3. juli 1887, 3; „Darovi zem. muzeju“, *Sarajevski list*, 29. juli 1887, 2.

i Ženske zadruge.⁹⁶ Bilo je samo nagovještaja o slobodnim aktivnostima muslimanskih moćnika. Oni su često organizirali sijela i zabave, tokom kojih su pušili i slušali epske pjesme u izvedbi guslara ili tamburaša, lovili divljač ili gledali konjske trke.⁹⁷ Konzumiranje alkoholnih pića, za razliku od svinjetine, nisu toliko izbjegavali.⁹⁸ Međutim, dolaskom okupacione vojske i uvođenjem evropskog načina života situacija se u tom pogledu značajno pogoršala.⁹⁹

Informacije o porodičnom životu muslimanskih vjernika veoma rijetko su se pojavljivale.¹⁰⁰ Uglavnom se radilo o smrti muslimana koji

⁹⁶ Dobrotvorno udruženje osnovano je 1885. Među njegovim članicama bilo je i nekoliko muslimanki, koje su ipak u kontaktima s javnošću zastupali njihovi supruzi. Uporedi: „Ženska zadruga u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 11. februar 1887, 2–3.

⁹⁷ „Трка у Босни“, *Sarajevski list*, 23. april 1882, 3; „Fini zijafet“, *Sarajevski list*, 6. septembar 1882, 4 (gozba u kući M. Kapetanovića prilikom posjete ministra Kállayja); „Iz društva“, *Sarajevski list*, 4. juli 1884, 2 (večera kod Kapetanovića u čast Kállayja); „Teferidž gradskog zastupstva“, *Sarajevski list*, 19. septembar 1884, 2 (sijelo u „Svrzinu dvoru“ kod Sarajeva); „Glavna skupština poljoprivrednog društva okružja bihačkog“, *Sarajevski list*, 11. maj 1888, 1–2 (konjske trke u Krupi).

⁹⁸ Jedan musliman iz Travnika je 1884. u pijanom stanju počinio samoubistvo vješanjem, što za to vrijeme nije bilo ništa posebno. „Samoubijstvo jednog Muhamedanca“, *Sarajevski list*, 30. maj 1884, 3. Dovoljno govori primjer mladog banjalučkog veleposjednika Ali-bega Džinića, koji je u alkoholiziranom stanju 1889. upucao dvije osobe i ranio još šest: izuzev jednog, svi su bili muslimani. „Ubica u piću“, *Sarajevski list*, 17. februar 1889, 2–3. Zimi je prekomjerno konzumiranje alkohola često završavalo smrzavanjem. „Iz vilajeta“, *Sarajevski list*, 26. februar 1890, 2.

⁹⁹ Konzumiranje alkohola je bilo posebno popularno među mladima, na šta je sarajevsko gradsko vijeće upozorio sam Vladin povjerenik. „Iz sarajevskog gradskog vijeća“, *Sarajevski list*, 24. juni 1885, 3. O ozbiljnosti ove pojave svjedoči činjenica da je samo u martu 1886. sarajevska policija zabilježila 148 prekršaja protiv naredbe o sprečavanju pijančenja, što predstavlja trećinu svih prekršaja. „Iz policije“, *Sarajevski list*, 14. april 1886, 3.

¹⁰⁰ Jedan od izuzetaka je vijest o Muharem-begu koji je 1881. odlučio da se preseli u Beč. Pošto je tražio austrijsko državljanstvo, morao je da se odrekne množenstva i da odabere samo jednu suprugu, mada su sva njegova djeca priznata kao zakonita. „О Мухарем-бегу“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. februar 1881, 3.

Veoma je zanimljivo i prvo javno suđenje u Sarajevu. Godine 1881. optužena su trojica muslimana Smajlovića (i još trojica njihovih svjedoka i jedan posrednik) da su zaveli šerijatski sud u Sarajevu i lažno su priznati kao nasljednici preminulog Muharem-age Bašagića (umro u martu 1878). „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 6. mart 1881, 2–3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 10. mart 1881, 2–3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 13. mart 1881, 3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 20. mart 1881, 2–3; „Rasprava...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 31. mart 1881, 3.

su radili za zemaljsku administraciju.¹⁰¹ Od kraja 80-ih godina također se najavljuju velika svadbena veselja za djecu uglednih djelatnika režima.¹⁰² Izuzetan društveni odjek imala je vjeridba i vjenčanje Riza-bega Kapetanovića, sina sarajevskog vijećnika Mehmed-bega, sa Munirom Bašagić, kćerkom računarskog nadzornika Ibrahim-bega i sestrom Safvet-bega.¹⁰³

¹⁰¹ Mostarski kadija Omer-ef. Gluhić – otac budućeg učitelja Ahmeta i pravnika Šefkije – i mostarski muftija Šaćir-ef. Džabić preminuli su 1884. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 24. oktobar 1884, 2. Načelnik Stoca Husaga Mujezinović i veleposjednik Ali-paša Čengić, sin osmanskog generala Deviš-age (Dedaga) i unuk junaka epova Smail-age, umrli su 1886. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 14. juli 1886, 2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 1. septembar 1886, 3. Godine 1887. preselio je na Ahiret načelnik Goražda Sulejman-beg Kuljuk i veleposjednik Omer-beg Fadilpašić, između ostalog sarajevski gradski zastupnik i gradonačelnikov brat. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 20. februar 1887, 2; „Omer beg Fadil Pašić“, *Sarajevski list*, 21. oktobar 1887, 2. Više kao kuriozitet bila je objava smrti bivšeg janjičara i potom učitelja u sarajevskoj ruždiji Mehmeda Zehira, porijeklom iz Buhare, koji je preminuo u 102. godini života. „Posljednji janjičar“, *Sarajevski list*, 23. decembar 1887, 2–3. Godine 1888. umrli su Sunulah-ef. Sokolović, sarajevski zastupnik, Ragib-ef. Ćurčić, šerijatski nadsudija, Salih-ef. Hadžihuseinović, astronom (muvekkit) Gazi Husrev-begovog vakufa, urednik vilajetskog godišnjaka i islamskog kalendara, i veleposjednik Omer-beg Čengić, politički pristav, mudir, u Kotarskom uredu u Rogatici. Čengić je umro od posljedica povrjeda koje je zadobio tokom lova. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 15. januar 1888, 1; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 14. mart 1888, 2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 6. juli 1888, 2–3; „Nesreća Omer bega Čengića“, *Sarajevski list*, 9. decembar 1888, 2–3. Godine 1889. preminuli su veleposjednik Ali-beg Filipović, otac advokata Jusuf-bega, Hasan-ef. Ruždija, učitelj u bihačkoj ruždiji porijeklom iz Anatolije, i Abdulah-ef. Alajbegović, nadzornik islamskih škola u sarajevskom okružju. „Naprasna smrt“, *Sarajevski list*, 6. januar 1889, 1–2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 24. april 1889, 2; „Čitulja“, *Sarajevski list*, 18. septembar 1889, 2. Godine 1890. umro je Muhamed-beg Alajbegović, prvi gradonačelnik Mostara poslije 1878, i sarajevski trgovac i zastupnik Mujaga Merhemić. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 26. januar 1890, 2; „Mulaga Mehremić“, *Sarajevski list*, 17. decembar 1890, 2. Godine 1891. preselio je na Ahiret Vejsil-ef. Svrzo, sarajevski zastupnik. „Čitulja“, *Sarajevski list*, 27. februar 1891, 2.

¹⁰² U 1889. se spominje brak Hajrudin-bega Begovića, veleposjednika iz Dervente, i Emine iz Bijeljine iz porodica Fidahić-Pašić, kao i Omera Muftića, jednog od sinova reisa hadži Omerovića, i kćerke Mehmeda Teofik-ef. Azabagića, direktora Šerijatske sudačke škole. „Svatovi“, *Sarajevski list*, 21. juli 1889, 2; „Svatovi“, *Sarajevski list*, 27. novembar 1889, 2. U 1890. je najavljeno vjenčanje poreskog pripravnika Lutfi-bega, čiji je otac Daut-beg Bašagić bio načelnik Nevesinja, sa djevojkom iz porodice Rašidkadić. „Svatovi“, *Sarajevski list*, 20. april 1890, 2.

¹⁰³ Raskošna svadba Riza-bega odigrala se 1. augusta na dan praznika sv. Ilije (Alidun) na porodičnom posjedu u selu Grbavica kod Sarajeva. Mladoženja je upriličio ceremoniju u „vojničkom“ stilu – nosio je uniformu i naručio vojni orkestar, a sam se ubrajavao među prve

Više prostora dobili su vjerski praznici, iako su objavljivane vijesti više imale oblik kratkih bilježaka sa gotovo istovjetnim sadržajem. Vijesti o hodočasnicima u Mekku pojavljivale su se s vremena na vrijeme, uglavnom između 1880. i 1882, pa opet početkom 90-ih godina.¹⁰⁴ Putovanje u islamske svete gradove bilo je izuzetno zahtjevno u ovom trenutku, kako finansijski, tako i fizički. Mogli su ga priuštiti samo imućniji muslimani, koji su se na putovanje u daleku Arabiju odlučivali u zrelijim godinama. U slučaju narušenog zdravlja ili očekivane smrti, muslimani su mogli da pošalju zamjenu (*bedel, bedelj*), što se često dešavalo.¹⁰⁵ Na putu su se hodočasnici sretali sa različitim smrtonosnim opasnostima¹⁰⁶ i bolestima,¹⁰⁷ u Hidžazu je često izbijala epidemija kolere.¹⁰⁸ Smrt za vrijeme hodočašća muslimani su shvaćali kao blagoslov

muslimanske dobrovoljce koji su obavili vojnu službu (regrutiran 1887). Veselju su prisustvovali svi sarajevski uglednici, uključujući zemaljskog poglavara i civilnog adlatusa. Prisutan je bio i ministar finansija Kállay. „Zaruke“, *Sarajevski list*, 10. april 1889, 3; „Svatovi“, *Sarajevski list*, 31. juli 1889, 1–2; „Muhamedovski svatovi“, *Sarajevski list*, 4. august 1889, 2.

¹⁰⁴ „Trinaest Muhamedanaca...“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 1. august 1880, 3 (na hadž se uputilo 13 vjernika iz Zvornika); „Хаџије у Меку“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 19. septembar 1880, 3 (na hadž otišlo 28 muslimana iz Sarajeva); „Povratak hadžija iz Meke“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 24. februar 1881, 2–3 (14 hadžija stiglo iz pravca Mitrovice); „Хаџије у Меку“, *Sarajevski list*, 31. august 1881, 2 (na hadž je krenulo oko 15 muslimana iz Sarajeva i još 9 iz Visokog); „Хаџије за Меку“, *Sarajevski list*, 2. septembar 1881, 2 (iz Visokog je otišlo još 16 hadžija); „Хаџије у Меку“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1881, 2 (iz Hercegovine je krenuo veći broj hadžija prema Metkovićima).

¹⁰⁵ Uporedi opis hadža od strane Edhema Mulabdića i Riza-bega Kapetanovića: Edhem-Riza, „Put u Meću“, *Nada*, 15. mart 1896, 103-110. Više tekstova sabrao je i izdao časopis *Behar* (Zagreb: KDBH Preporod, 2015, br. 127).

¹⁰⁶ Tragičnu sudbinu doživjeli su hodočasnici koje je u Mezopotamiji dočekala oluja, oko 1.300 njih je umrlo od jakog grada ili se udavilo u rijeci Eufrat. „Izginule hadžije“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 5.

¹⁰⁷ Samo 1889. na hadžu je umrlo najmanje 10 hodočasnika iz travničkog kraja i jedan iz sarajevskog. „Povratak hadžija iz Meke“, *Sarajevski list*, 15. septembar 1889, 2.

¹⁰⁸ Hadž je 1881. obavilo oko 15.000 hodočasnika koji su izabrali morski put. Epidemija kolere odnijela je nekoliko hiljada žrtava. Na neko vrijeme važila je zabrana ukrcavanja hodočasnika na brodove koji su plovili u Evropu, sami vjernici su po povratku vrlo često završavali u karantinu. „Zvanično“, *Sarajevski list*, 2. novembar 1881, 1; „Колера у Меки“, *Sarajevski list*, 13. novembar 1881, 5; „Колера у Хеџасу“, *Sarajevski list*, 20. januar 1882, 2. U jesen 1882. ponovo je izbila kolera. Samo 3.000 vjernika doputovalo je u hidžaske luke te je tako i broj žrtava epidemije bio znatno niži. „Objava“, *Sarajevski list*, 1. novembar

i vrhunac ovozemaljskog života. Broj vjernika koji su krenuli na hadž oscilirao je između nekoliko desetina i jedne stotine.¹⁰⁹ Vremenom je došlo do izmjene samog toka putovanja. Pješačka trasa na istok preko Istanbula više se nije koristila. Nakon izgradnje željeznice u Bosni i Hercegovini, hodočasnici su putovali kroz Hrvatsku do Trsta, a odatle brodom do egipatske Aleksandrije,¹¹⁰ dok su hercegovački muslimani često koristili trasu preko Dubrovnika.¹¹¹ Hodočašća na sveta mjesta islama, koja su na početku trajala i do godinu dana, sada bi oduzela samo tri mjeseca.¹¹² Ali, ono što je skoro bilo nepromijenjeno, bilo je rastajanje od hodočasnika i dobrodošlica pri povratku. U Sarajevu se odvijalo uz prisustvo velikog broja posmatrača, koji su se sa vjericima koji odlaze rastajali zajedničkom molitvom kod Ali-pašine džamije na zapadnoj periferiji grada.¹¹³ U istu svrhu se ovo mjesto koristilo u prošlosti, čak i

1882, 3; 3. novembar 1882, 3; „Kolera u Hedžasu“, *Sarajevski list*, 17. novembar 1882, 3; „Kolepa“, *Sarajevski list*, 24. novembar 1882, 2.

Godine 1882. u Mekki je bila otvorena prva telegrafska stanica. Do tada joj se protivila mjesna ulema. Na taj način su vijesti iz ove oblasti dolazile u redovnijim intervalima i to bez većih odlaganja. „Brzobjavna stanica u Meki“, *Sarajevski list*, 19. juli 1882, 3.

Od polovine 80-ih godina zdravstveni uvjeti u Hidžazu bili su bolji, ali su i dalje izbijale epidemije. Radi poređenja: 1888. hadž je obavilo preko 100.000 vjernika, 1909. već 250.000. „Istočna trgovina robljem“, *Sarajevski list*, 17. oktobar 1888, 3; „Hadžije u Meki“, *Sarajevski list*, 8. januar 1910, 2. Drugi izvori navode 70.000 hodočasnika za 1882. (26.000 ih je stiglo morskom trasom), sljedeće godine samo 51.000 i konačno 1885. već 120.000 (53.000 ih je došlo brodovima). Do kraja stoljeća broj hadžija porastao je na 200.000, a 1909. i 1910. dostigao je vrhunac od 300.000. David E. Long, *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Pilgrimage to Makkah* (Albany: State University of New York, 1979), 127.

¹⁰⁹ *Sarajevski list* preuzeo je vijest iz arapskih novina koje su se požalile da je broj bosanskohercegovačkih hadžija 1875. iznosio gotovo 200, ali da je danas samo 57. Ovaj pad sigurno nije bio rezultat promjene političke situacije u pokrajini, već prije svega rezultat nepovoljnih uvjeta obavljanja samog hadža. „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 16. novembar 1884, 3.

¹¹⁰ „Hadžije“, *Sarajevski list*, 1. juli 1887, 3 (na hadž krenulo 16 lica vozom iz Sarajeva preko Trsta).

¹¹¹ Uporedi: Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine* (Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem, 1435/2014), 73–91.

¹¹² „Hadžije“, *Sarajevski list*, 20. juni 1888, 5 (u Hidžaz otputovalo desetak osoba iz Sarajeva).

¹¹³ „Hadžije“, *Sarajevski list*, 5. juni 1889, 2 (na hadž krenulo iz Sarajeva oko 25 lica).

u slučaju ratova, u koje su odlazili vojnici smješteni u Sarajevu ili lokalni dobrovoljci. Po povratku, situacija se ponavljala.¹¹⁴ Učestalost vijesti sa hodočašća u Mekki povećana je 1890. i 1891. godine, kada je Ministarstvo finansija na čelo hadžija postavilo visoko pozicionirane muslimanske dostojnike. Titulu *reisu-l-hudžadž* prvo je imao šerijatski nadsudija Nezir-ef. Škaljić,¹¹⁵ a zatim tuzlanski muftija Muhamed-ef. Čokić.¹¹⁶

¹¹⁴ „Povratak hadžija iz Meke“, *Sarajevski list*, 15. 9. 1889, 2; „Povratak naših hadžija“, *Sarajevski list*, 12. novembar 1890, 2.

¹¹⁵ Iz Sarajeva su se prema Trstu i hidžaskoj luci Janbu uputile dvije grupe vjernika: prvih desetero krenulo je na put 26. 4, a druga grupa od pedesetero ljudi 9. 6. Rastanak sa drugom grupom bio je spektakularan, u njega se uključila i Zemaljska vlada. Iz cijele zemlje krenulo je na hadž oko 100 ljudi. S obzirom na to da je u Hidžazu opet izbila kolera, bosanski hodočasnici su na povratku u domovinu više puta bili u karantinu. Dobrodošlica u Sarajevo bila je imponantna. „Hadžije“, *Sarajevski list*, 30. maj 1890, 1; „Hadžije u Meku“, *Sarajevski list*, 11. juni 1890, 2; „Zaštitne mjere protiv kolere“, *Sarajevski list*, 10. august 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 13. august 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 5. septembar 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 10. oktobar 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 17. oktobar 1890, 2; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 7. novembar 1890, 2–3; „Naše hadžije“, *Sarajevski list*, 9. novembar 1890, 2; „Povratak naših hadžija“, *Sarajevski list*, 12. novembar 1890, 2.

Škaljić je s hodočašća u Mekku napisao detaljan izvještaj i proslijedio ga Zemaljskoj vladi. Uporedi: Hana Younis, „Smrtne slučajeve tokom hadža u Mekku kroz primjere iz građe Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu u periodu austrougarske uprave“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. XXXVII (2016): 197–217.

¹¹⁶ Na hadžiluk je krenulo osamdesetak vjernika, oko 20 njih iz Sarajeva. Impresivna proslava sa učešćem oko 2.000 ljudi održana je u Tuzli, čiji je muftija dobio veliku čast da predvodi čitavu ekspediciju; na svečanom rastanku bili su prisutni visoki zemaljski zvaničnici i predstavnici ostalih vjeroispovijesti. Hodočasnici iz cijele zemlje okupili su se u Bosanskom Brodu, odakle su vozom krenuli za Trst i zatim brodom u luku Janbu. Kasnije se hadžijama pridružio doktor Julije Makanec, istaknuti kulturni propagator (bio je jedan od osnivača Zemaljskog muzeja i prvi vlasnik *Bosniische Posta*), a od 1887. i zastupnik u Sarajevu, čiji zadatak je bio da nadgleda njihovo zdravstveno stanje. Međutim, i sam je u Džiddi podlegao tifusu. Za vrijeme hadža umrlo je dvadesetak hodočasnika, većina od iscrpljenosti. Na povratku kući vjernici su po nekoliko puta završavali u karantinu, a iz Istanbula su prema Bosni krenuli istočnom trasom, brodom do Varne, pa vozom do Ruščuka i konačno parobrodom preko Zemuna u Brčko i Bosanski Brod. „Hadžije za Mekku“, *Sarajevski list*, 13. maj 1891, 2; „Odlazak hadžija“, *Sarajevski list*, 17. maj 1891, 2–3; „Lična vijest“, *Sarajevski list*, 17. juni 1891, 2; „Julije Makanec“, *Sarajevski list*, 5. august 1891, 2; „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 16. august 1891, 2; „Dr. Julije Makanec“, *Sarajevski list*, 26. august 1891, 2; „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 26. august 1891, 2; „Bosanske hadžije“, *Sarajevski list*, 4. septembar 1891, 3; „Povratak hadžija“, *Sarajevski list*, 30. septembar 1891, 2.

Dva velika muslimanska praznika, *Kurban-bajram* i *Ramazan-bajram*, predstavljali su značajan datum u islamskom kalendaru. *Sarajevski list* je uvijek srdačno čestitao muslimanima. Dolazak i jednog i drugog Bajrama, ali i ramazana, redovno su najavljivani topovskim salvama iz žutog bastiona sarajevske tvrđave. Džamije, a posebno munare, tih su dana bile ukrašene svjetlima, a u muslimanskim kućama organizirala su se slavlja, uz muziku i pjesmu. *Ramazan-bajram* bio je svečani vrhunac mjeseca islamskog posta. Sam ramazan odvijao se tako da su se muslimani pridržavali stroge zabrane svih zadovoljstava tokom dana, ali nakon zalaska sunca šetali su po Sarajevu, posjećivali se i sjedili po kafanama – Šabanova kahva na Bentbaši bila je omiljeni ugostiteljski objekat.¹¹⁷ Na *Kurban-bajram* muslimani su prinostili žrtvu u vidu životinje. Čobani iz cijele zemlje su u gradove i kasabe unaprijed dovodili brojna stada ovaca kako bi zadovoljili povećanu potražnju vjernika i jednom godišnje dobro zaradili. Klanje kurbana odvijalo se u porodičnom krugu.¹¹⁸

Opširnije o temi vidi: Zijad Šehić, „Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku u doba austrougarske uprave 1878–1918“, *Saznanja: časopis za historiju*, br. 2 (2008): 69–85.

¹¹⁷ „Ramazan i bajram“, *Sarajevski list*, 16. august 1882, 3; „Рамазан“, *Sarajevski list*, 7. juli 1883, 3; „Bajram“, *Sarajevski list*, 4. august 1883, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 27. juni 1884, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 23. juli 1884, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 25. juli 1884, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 19. juni 1885, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 15. juli 1885, 1; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 4. juni 1886, 1; „Bajram“, *Sarajevski list*, 7. juli 1886, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 25. maj 1887, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 24. juni 1887, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 13. maj 1888, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 13. juni 1888, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 1. maj 1889, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 31. maj 1889, 2; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 23. april 1890, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 21. maj 1890, 3; „Ramazan“, *Sarajevski list*, 10. april 1891, 2; „Bajram“, *Sarajevski list*, 10. maj 1891, 2.

¹¹⁸ „Курбан байрам“, *Sarajevski list*, 22. oktobar 1882, 2; „Курбан байрам“, *Sarajevski list*, 29. oktobar 1882, 2; „Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 11. oktobar 1883, 3; „Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 16. oktobar 1883, 2; „Kratke vijesti“, *Sarajevski list*, 1. oktobar 1884, 2; „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 20. septembar 1885, 2; „Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 10. septembar 1886, 3; „Kurban Bajram“, *Sarajevski list*, 31. august 1887, 2; „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 19. august 1888, 1.

Jedini iskorak iz stabilnog ritma izvještavanja odigrao se 1888. Zemaljska vakufska komisija je, kontrolišući poslovanje Gazi Husrev-begovog vakufa, otkrila da on ima obavezu da isplaćuje godišnju rentu upravitelju zemlje, tj. tadašnjem zemaljskom poglavaru. On je tu sumu (100 zlatnika) uzeo i darivao za kupovinu kurbana, čije je meso podijeljeno siromašnima. „Poglar zemlje i Kurban bajram“, *Sarajevski list*, 15. august 1888, 2.

Zvanično priznata, ali ne i veoma praćena, bila je proslava rođenja Muhameda, islamskog Božijeg poslanika. Kao i kod Bajrama, predvečer na dan praznika se iz sarajevske tvrđave čula topovska salva. U okviru proslave javno se čitao mevlud, pjesnička obrada začeca i rođenja Poslanika Muhameda. Reisu-l-ulema je 1884. godine i sam učestvovao u čitanju mevluda u Gazi Husrev-begovoj džamiji.¹¹⁹ O dočeku Nove godine prema muslimanskom kalendaru novine nikada nisu pisale, tako da ostaje nejasno da li se u zemlji i proslavljao.

Muslimansko stanovništvo poštovalo je i neke običaje iz predislamske tradicije. Tu su se ubrajale proslave praznika Svetog Đorđa (*Đurđevdan*, *Jurjevo*) i Svetog Ilije (*Ilindan*, *Aliđun*). Prvi je proslavljan 6. maja,¹²⁰ a drugi 2. augusta.¹²¹ Na Đurđevdan su muslimanski i pravoslavni stanovnici Sarajeva išli na teferič na padine planine Trebević, na mjesto zvano Hrid. Tom prilikom su se najčešće pekla janjad. Muzika je svirala, pjevalo se. Nakon otvaranja pruge, ljudi su putovali i na udaljenije lokacije, npr. na Ilidžu. Dan Svetog Ilije su uglavnom slavili Romi.¹²²

Godine 1889. muslimanski predstavnici u Sarajevu odlučili su da čitaonicu, kiraethanu, pretvore u mjesto za zvanične susrete i čestitanja muslimanskog praznika. Isto se ponovilo i godinu dana kasnije. „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 7. august 1889, 2; „Kurban-bajram“, *Sarajevski list*, 27. juli 1890, 3.

¹¹⁹ „Proslava Muhamedova rodjendana“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 17. februar 1881, 2; „Muhamedovo rođenje“, *Sarajevski list*, 1. februar 1882, 2; „Mevlud“, *Sarajevski list*, 15. januar 1884, 2; „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 12. februar 1884, 3 (zahvalnica cazinskog načelnika Pozderca sarajevskom gradonačelniku Fadilpašiću i advokatu Filipoviću za njihove darove novootvorenoj džamiji, u kojoj je po prvi put bio objavljen mevlud); „Mevlud“, *Sarajevski list*, 16. oktobar 1891, 2.

¹²⁰ Sv. Đorđe je prema predanju umro 23. aprila 303. Međutim, datum njegove smrti je prema julijanskom kalendaru, i prebacivanjem na gregorijanski, bio 6. maj. U katoličkoj sredini poštuje se prvobitni datum smrti.

¹²¹ Praznik Sv. Ilije hrišćani tradicionalno slave 20. jula. Ovaj datum je naveden u julijanskom kalendaru i, prebacivanjem na gregorijanski, znači da je 2. augusta.

¹²² „Ђурђево дан“, *Sarajevski list*, 7. maj 1882, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 7. maj 1884, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 8. maj 1885, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 6. maj 1887, 3; „Gjurgjev-dan“, *Sarajevski list*, 8. maj 1889, 2 (zbog ramazana u proslavi nisu učestvovali muslimani); „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 7. maj 1890, 2; „Gjurgjev dan“, *Sarajevski list*, 8. maj 1891, 3 (zbog ramazana nije bilo svetkovine na Hridu). Praznik Sv. Ilije spomenut je samo u vezi sa svadbom Riza-bega Kapetanovića i proslavom 1888. „Sv. Ilija“, *Sarajevski list*, 3. august 1888, 2.

Bosansko-hercegovačke novine i *Sarajevski list* su samo marginalno opisivali suživot etnoreligijskih grupa u Bosni i Hercegovini. Međutim, uprkos nedostatku relevantnih primjera, više je nego jasno da su vjerske zajednice živjele konstantno odvojeno, a prisni kontakti među njima bili su prije izuzetak nego pravilo.¹²³ Najbolje se to moglo vidjeti na polju obrazovanja. Muslimanima i pravoslavicima bilo je dozvoljeno da održavaju i razvijaju paralelni školski sistem, uz koji je polovinom 80-ih godina 19. vijeka Zemaljska vlada gradila sistem javnih škola. To se odnosilo prije svega na osnovne škole, uz manje zakašnjenje otvarale su se i srednje škole (trgovačke i zanatske škole te gimnazije). Međutim, čak ni javno obrazovanje nije uvijek bilo u stanju da premosti postojeću izolaciju vjerskih skupina.¹²⁴ Kada je, primjera radi, 1886. godine otvorena

¹²³ U ove izuzetke ubrajaju se kontakti utjecajnih i bogatih lica svih vjeroispovijesti. Muslimanski veleposjednici, begovi, tu i tamo su prema hrišćanima pokazivali blagonaklonost. Novine su više puta informirale o begovima koji su darivali zemljište za izgradnju škola i crkava u većinski hrišćanskim područjima. Npr. begovi u Bijeljinskom kotaru su 1884. poklonili više parcela za osnovne škole i Mehmed-beg Kapetanović je 1885. izdvojio od svoje imovine dva placa za pravoslavne crkve. „Priznanje“, *Sarajevski list*, 12. septembar 1884, 2; „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 13. februar 1885, 4. Imućni muslimani često su pomagali i prosvjetiteljske aktivnosti. Fehim-beg Alibegović iz Kobaša je materijalno pomagao mjesnu školu i njene đake. „Javna zahvala“, *Sarajevski list*, 21. mart 1888, 3. Begovi su učestvovali i u školskim svečanostima, najčešće kao dio gradske delegacije, i u osvećivanju hrišćanskih bogomolja. Npr. muslimanski veleposjednici su 1890. prisustvovali otvaranju pravoslavne crkve u Blagaju kod Kupresa i finansijski su pomogli njen rad. „Slavno uredništvo!“, *Sarajevski list*, 1. august 1890, 3.

Primjera nepovjerenja ili čak otvorene netrpeljivosti između muslimana i hrišćana nema mnogo, ali ih ipak ima. Očigledno je da je redakcija službenih listova namjerno izbjegavala takve vijesti. Još u *Bosansko-hercegovačkim novinama* možemo naći tri pisma u kojima se hrišćani žale na muslimane; u prvom nepoznati Vlaseničanin prenosi riječi kritike lokalnog učitelja hrišćanina izrečene pred gradskim zastupstvom, inače većinski muslimanskim, što u mjesnoj školi nema dovoljno „turske“ djece, u drugom i trećem anonimni pisac izvještava da „фанатизам овдашњих Мухамеданаца“ sprječava pravoslavce da slobodno koriste zvono u crkvi, koje su inače kupili od careva dara. „Dopisi“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 11. novembar 1880, 2; „Дописи“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 25. novembar 1880, 2; „Допис“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 17. mart 1881, 2.

¹²⁴ Jedan od rijetkih izuzetaka je bila narodna osnovna škola u većinski katoličkom selu Osova kraj Žepča. Nju je pored 53 katolika pohađalo i 15 muslimana (od toga 3 redovno i 12 privatno), 17 pravoslavaca i još nekoliko protestanata i Jevreja. „Dopis“, *Bosansko-hercegovačke novine*, 6. mart 1881, 2.

narodna osnovna škola u Bugojnu, od 46 đaka samo su dvoje bili muslimani.¹²⁵ Narodna osnovna škola u Čajniču počela je sa radom 1889. godine, i u jednom razredu bili su samo muslimanski dječaci, a u drugom pravoslavni đaci, uključujući i djevojčice i dvije Jevrejke.¹²⁶ U prvom gradiću, muslimanski vjernici činili su petinu populacije, a u drugom nešto više od polovine. U vezi s izgradnjom mreže javnih škola, treba pomenuti i napore Zemaljske vlade da školuje i obuči nove nastavnike iz redova domaćeg stanovništva. Krajem 80-ih i početkom 90-ih prva generacija bosanskih nastavnika, uključujući i nekoliko muslimana,¹²⁷

¹²⁵ „Nova škola“, *Sarajevski list*, 28. mart 1886, 2.

¹²⁶ „Narodna osnovna škola u Čajnici“, *Sarajevski list*, 24. februar 1889, 2.

¹²⁷ Zemaljska vlada dugo se trudila da muslimani među učiteljskim kadrom imaju udio koji bi odgovarao njihovoj zastupljenosti u sveukupnoj populaciji. Međutim, s obzirom na to da nije bilo moguće popuniti upražnjena mjesta domaćim pedagogima, okupacijski režim je bar osigurao da se muslimanskim učiteljima omogući da djeluju u naseljima sa većinskim islamskim stanovništvom. Prva generacija od 13 Bosanaca, uključujući i nekoliko muslimana, završila je trogodišnji učiteljski kurs 1885. Nakon dvije godine su od pomoćnih učitelja mogli da postanu pravi. Do 1888, kada je kurs prerastao u učiteljsku školu, nastavu su završila 54 mladića, od toga 50 zemaljskih pripadnika (8 muslimana). Uporedi: „Prvi bosanski pomoćni učitelji“, *Sarajevski list*, 26. juni 1885, 2; *Prvi godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne dječjačke škole kao vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1888/9* (Sarajevo, 1889), 9.

Pripravnik u Cazinu (od 1885) Ahmet-beg Ibrahimpašić postao je 1888. privremeni učitelj u istoj školi. Pomoćni učitelj II narodne osnovne škole (ruždije) u Sarajevu (od 1886) Ismet Sahanić premješten je u Kladanj i njegovo mjesto preuzeo je Salih Aličehić, (od 1885) pomoćni učitelj II narodne osnovne škole (ruždije) u Mostaru, kojeg je tamo zamijenio Ahmet Šerifović iz Kladnja. Pripravnik u Prozoru je postao Derviš Čolaković, a u Gornjem Vakufu Uzeir Eminefendić. „Učiteljsko naimenovanje“, *Sarajevski list*, 22. februar 1888, 3; „Učiteljska premještanja“, *Sarajevski list*, 5. august 1888, 1; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 16. septembar 1888, 2. Pored toga, kao pomoćni učitelji radili su u Sarajevu Mehmed Kreševljaković, bratanac budućeg učitelja Hamdije, i u Foči Sulejman Sokoljanin. Godine 1889. Mustafa Midžić postao je pripravnik u Kladnju, gdje je zamijenio I. Sahanića, koji je premješten na istu poziciju u Maglaj. Hasan Hrustanbegović postao je pomoćni učitelj u D. Tuzli, a Tahir Konjhodžić u G. Tuzli. Također su namješteni pripravnici Jusuf Bajrević u Županjcu, Ibrahim Polić u Bugojnu i Mehmed Karamehmedović u Doboju. Pomoćni učitelj D. Čolaković postavljen je u mostarskoj ruždiji, a njegovo mjesto preuzeo je pripravnik Murat Muratbegović. „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 10. juli 1889, 2; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 2. august 1889, 3; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 11. august 1889, 2; „Učiteljska naimenovanja i premještanja“, *Sarajevski list*, 14. august 1889, 1–2; „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 30. august 1889, 2. M. Muratbegović premješten je 1890. iz Prozora, gdje ga je

bila je spremna da se uključi u osnovno obrazovanje. U srednjoškolskom obrazovanju muslimani su dugo učestvovali samo kao nastavnici vjeronauke i orijentalnih jezika.¹²⁸

Napori Muslimana da zadrže distancu u odnosu na druge vjerske grupe u vezi su i sa stavom islamske zajednice prema novim vlastima. Iz nekoliko izvora očigledno je da jednostavno muslimansko stanovništvo nije imalo potpuno povjerenje u Zemaljsku vladu i da se na novi poredak u odnosu na lokalne zajednice najsporije prilagođavalo. Muslimani su pokazivali slabo interesiranje za ulazak u vojsku, što se nakon uvođenja kvota potpisalo i na niskom broju dobrovoljaca.¹²⁹ Islamski vjernici su rjeđe slali svoju djecu u „svjetovne škole“ od hrišćana, pa su zbog toga obično propuštali školske proslave¹³⁰ i izbjegavali na primjer vakci-

zamijenio pripravnik Ahmet Gluhić, u Rahić. Pripravnik Hajdar Fazlagić postavljen je u sarajevskoj ruždiji. T. Konjhodžić premješten je u Bjelečić, a na njegovo mjesto u G. Tuzli došao je pripravnik Šerif Šerifović. Edhem Mulabdić dobio je mjesto pripravnika u Brčkom. „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 19. oktobar 1890, 2; „Učiteljska naimenovanja“, *Sarajevski list*, 22. oktobar 1890, 2–3; „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 24. oktobar 1890, 2; „Iz učiteljstva“, *Sarajevski list*, 31. oktobar 1890, 1–2.

¹²⁸ Važan položaj u tom pogledu imao je učitelj „istočnih“ jezika u sarajevskoj c. i k. gimnaziji. Od osnivanja škole na tom mjestu smjenjivali su se Hasan-ef. Spaho (od 1879), Ahmed-ef. Ribić (od 1880), Muhamed-ef. hadži Jahić (od 1884) i Ibrahim-beg Repovac (od 1889). „Zvanično“, *Sarajevski list*, 22. mart 1884, 1; „Zvanično“, *Sarajevski list*, 18. august 1889, 1.

¹²⁹ Situacija u Sarajevu bila je u tom smjeru drugačija, jer su ovdašnji muslimanski uglednici u vojsci vidjeli jednu od mogućnosti za napredovanje u karijeri za svoju djecu. Godine 1883. je odvedeno 20 mladića, od kojih 13 (65%) muslimana, 1885. 24 (17 muslimana) i potom 1889. već 27 (21 musliman). „Novačenje po Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, 2. oktobar 1883, 3; „Novačenje u gradu Sarajevu“, *Sarajevski list*, 14. oktobar 1885, 2–3; „Novačenje u Sarajevu“, *Sarajevski list*, 13. oktobar 1889, 2.

U Mostarskom kotaru je, s druge strane, 1883. odvedeno 60 mladića (5 muslimana), travničkom 39 (8 muslimana). Dvije godine kasnije, 31 muškarac (9 muslimana) regrutiran je u Mostarskom kotaru, a 22 (9 muslimana) u Travničkom. „Sarajevo“, *Sarajevski list*, 4. oktobar 1883, 1–2; „Novačenje“, *Sarajevski list*, 30. oktobar 1885, 3.

¹³⁰ U Livnu je narodnu osnovnu školu pohađalo 84 djece, od čega samo 20 (24%) muslimana, koji su pritom činili 44% stanovništva. „Nova škola“, *Sarajevski list*, 29. januar 1886, 3. I narodnu osnovnu školu u Sarajevu, s kojom je bila spojena učiteljska škola, krajem 1891. posjećivala su 183 učenika, od toga samo 16 (9%) muslimana. „Književnost“, *Sarajevski list*, 16. oktobar 1891, 3.

naciju svojih potomaka.¹³¹ Kako je vrijeme prolazilo, protivljenje državi bilo je manjeg intenziteta, ali je ostvareni napredak bio znatno slabiji u poređenju sa drugim zajednicama.¹³²

Nespремnost i nesposobnost usvajanja novih uvjeta kod muslimana doveli su do proširenja fenomena iseljavanja u Osmansko carstvo. Prvu vijest o tome *Sarajevski list* donio je krajem 1883. godine, i to reagirajući na vijesti drugih južnoslavenskih listova, koji su navodno tražili razne uzroke za migracije. Sam list je odlaske objasnio ekonomskim razlozima, dodajući i da se neki emigranti vraćaju svojim kućama.¹³³ Sljedeća vijest pojavila se početkom naredne godine. Novine su se tada izjasnile za ostanak „muhamedanaca“ u Bosni i Hercegovini, odnosno za njihov povratak u domovinu, budući da su s njom povezani, i da im postojeća zemaljska uprava garantira ravnopravnost i slobodu vjeroispovijesti.¹³⁴ Ovog puta

¹³¹ U Sarajevu je npr. svake godine bilo dobrovoljno cijepljenje protiv malih boginja. U maju i junu 1885. vakcinirano je 323 djece, od toga 141 (44%) muslimansko. Do kraja jula bilo ih je ukupno 374 (uključujući i 67 doseljenika), od toga 142 (38%) muslimana. Popis iz iste godine pokazao je da u gradu živi 27.124 lica, od toga 16.003 (59%) muslimana. „Urezivanje ospica“, *Sarajevski list*, 10. maj 1885, 2; „Urezivanje ospica“, *Sarajevski list*, 5. juli 1885, 2; „Popis stanovništva Sarajeva“, *Sarajevski list*, 17. juli 1885, 2–3; „Rezultat urezivanja ospica“, *Sarajevski list*, 6. septembar 1885, 2.

Razlike u vjeroispovijesti bile su još vidljivije u kontekstu cijele zemlje. Godine 1887. protiv malih boginja cijepljeno je 58.913 lica, od toga samo 14.763 (25%) muslimana. Od ukupnog broja, 10.535 (18%) lica bilo je primorano da se vakcinira, među njima 4.070 (39%) muslimana (uglavnom u kotarima Foča, Mostar i Banjaluka) i pravoslavci. Svaki četvrti musliman bio je prisilno vakciniran. Kako smo već naveli, muslimanska populacija brojala je oko 38%. „Urezivanje ospica u Bosni i Hercegovini“, *Sarajevski list*, 18. april 1888, 2–3.

¹³² Primjer je bila sarajevska c. i k. gimnazija: na početku školske godine 1882/1883. pohađalo ju je 124 učenika, od toga 8 (6%) muslimana, ali na kraju školske 1889/1890. bilo je već 160 učenika, od toga 23 (14%) muslimana. „Školske vijesti“, *Sarajevski list*, 18. august 1883, 3; „Književnost“, *Sarajevski list*, 20. juli 1890, 3.

¹³³ „Izselivanje iz Bosne“, *Sarajevski list*, 8. novembar 1883, 3. Tezu o ekonomskim razlozima za iseljavanje podržavao je i „Dopis“ iz Bosanskog Petrovca, štampan pola godine kasnije. U njemu je autor izvijestio o lošim ekonomskim uvjetima u Osmanskom carstvu, odgovarajući eventualne kandidate za emigraciju. „Petrovac“, *Sarajevski list*, 9. maj 1884, 2.

¹³⁴ „Sarajevo“, *Sarajevski list*, 14. februar 1884, 2 (protiv iseljavanja najprije su istupile sarajevske novine *Bosnische Post*, a *Sarajevski list* im se pridružio preuzimajući neke dijelove objavljenog teksta).

nije bilo ni riječi o ekonomskim razlozima. Iste godine novine su preuzele članak, štampan u novoosnovanom listu *Vatan* pod nazivom „Patriotizam“. U njemu se Muhamed Emin-ef. hadži Jahić (u samom tekstu nije naveden), učitelj orijentalnih jezika u sarajevskoj gimnaziji i nastavnik Gazi Husrev-begovog vakufa za tedžvid, pravilno učenje Kur’ana, izjasnio da u životu čovjeka ništa nije bitnije od vjere i domovine. Dužnost muslimana u Bosni i Hercegovini je da ostanu u zemlji ili da se u nju vrate, ili će njihova domovina izgubiti islamski karakter.¹³⁵ Međutim, iseljavanje nije prestajalo, što je bilo očigledno iz govora i obraćanja Benjámina Kállaya austrougarskim delegacijama 1891. Ministar je tada izjavio da su muslimani potomci bosanskog srednjovjekovnog plemstva i da su element koji se zalaže za državu, miran je i odan. Prema njegovom mišljenju, među emigrantima, posebno iz Posavine, uglavnom su bili ljudi koje je ošteti prijelaz sa naturalne razmjene u poljoprivredi na novčanu, razvoj željezničkog saobraćaja i pogoršanje ekonomske situacije sitnijih aga. Kállay se nije složio s izjavom da broj iseljenika – od 1883. do tada 11.359 – prijete biološkoj reprodukciji islamske zajednice, jer je ona 1885. brojila 492.000 članova, te rekao da je migracija rezultat nespremnosti muslimana da prihvate hrišćanske vlasti. Kao pozitivan primjer za ostanak muslimana naveo je Rusiju i Alžir. Po njemu su bosanski muslimani, za razliku od turskih naroda, pridošlica na Balkan, historijski vezani za svoju domovinu i emigrirali bi samo ukoliko bi njihova vjera bila potlačivana. Ministar je zaključio da se s Balkana u velikoj mjeri sele uglavnom „Osmanlije“, dok domaće stanovništvo (slavenski muslimani u Bosni i Bugarskoj) nikako.¹³⁶ Realnost je, međutim, bila znatno kompliciranija i za odlazak u Osmansko carstvo bilo je razloga ekonomskih i političkih, a u neku ruku i moralnih.¹³⁷

¹³⁵ „Patriotizam“, *Sarajevski list*, 10. oktobar 1884, 1–2.

¹³⁶ „Iz austro-ugar. delegacija“, *Sarajevski list*, 29. novembar 1891, 1–2.

¹³⁷ Uporedi npr. Mina Kujović, „O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave (Prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni)“, *Gračanički glasnik*, br. 22 (2006): 71–78. Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013). Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)* (Sarajevo: S. Bandžović, 2013).

Na kraju ćemo sažeti da prvih 15 godina habsburške okupacije Bosne i Hercegovine predstavlja važnu prekretnicu u odnosu novog režima i ovdašnjeg brojnog muslimanskog stanovništva. Početno nepovjerenje, zasnovano na oružanom otporu iz 1878. godine, i nezainteresiranost polahko su gubili intenzitet, čemu je značajno pomogla idejna orijentacija zajedničkog ministra finansija Benjámina Kállayja i s njim u vezi reforma državnog aparata s naglaskom na civilnu komponentu vlasti. Promjena stava okupacione uprave također se mogla vidjeti na stranicama *Sarajevskog lista*, koji je muslimanima davao više prostora i pokazivao veću naklonost nego u prošlosti *Bosansko-hercegovačke novine*, uz određene rezerve. Pored vijesti čisto administrativnog karaktera, sve su češće bile vijesti o muslimanskoj svakodnevici, proslavama praznika, vjerskim manifestacijama, građevinskim poduhvatima i društvenim aktivnostima, smrtima i vjenčanjima istaknutih lica. Međutim, izbor objavljenih vijesti sve vrijeme bio je predmet pažljivog odabira, jer je trebalo da posvjedoči o ispravnosti i konfesionalnoj ravnoteži cjelokupnog postupanja okupacione uprave. Ipak, na strani islamskih vjernika – uz izuzetak užeg kruga lojalnih veleposjednika i trgovaca – i dalje je postojao strah i sumnja u „hrišćanske vlasti“, koji su se manifestirali odbijanjem nove državne moći i njenog nadzora, posebno na polju obrazovanja i zdravstva.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, 1891.
- *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*. Sarajevo, 1896.
- *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, 1881.

- *Štastika miesta i pućanstva Bosne i Hercegovine prema popisu*. Sarajevo, 1880.
- *Štastika mjesta i Źiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*. Sarajevo, 1886.
- Zaimović, Haris (ur.) *Zapisnici sarajevskog gradskog zastupstva (1878–1881)*. Sarajevo: Historijski arhiv, 2018.

Štampa i godišnjaci:

- *Bosansko-hercegovaćke novine*, Sarajevo, 1878–1881.
- *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1886*, Sarajevo, 1885.
- *Gajret*, Sarajevo, 1931.
- *Nada*, Sarajevo, 1896.
- *Prvi godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne djećaćke škole kao vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1888/9*, Sarajevo, 1889.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1881–1891.
- *SluŹbeni dodatak Školskog vjesnika*, Sarajevo, 1894.

LITERATURA

Knjige:

- BandŹović, Safet. *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadŹirska pribjeŹišta (1876.–1923.)*. Sarajevo: S. BandŹović, 2013.
- BandŹović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraŹivanje zloćina protiv ćovjećnosti i mećunarodnog prava, 2013.
- Bogićević, Vojislav. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1975. (ćir.)
- Buha, Milivoje. *Uloški ustanak 1882. i stanje u Hercegovini pod austro-ugarskom okupacijom: druga „Nevesinjska puška“*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udŹbenike i nastavna sredstva, 2004.

- Ćurić, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
- Donia, Robert J. *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*. Zagreb; Sarajevo: Zoro; Sarajevo: Institut za historiju BiH, 2000.
- Durmišević, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: 1882–1899*. Sarajevo: Magistrat, 2002.
- Hörmann, Kosta. *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1889.
- Husić, Aladin. *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem, 1435/2014.
- Kapidžić, Hamdija. *Hercegovački ustanak*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Klaić, Vjekoslav. *Bosna (Zemljopis)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1878.
- Kreševljaković, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*. Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva, 1969.
- Kruševac, Todor. *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Kruševac, Todor. *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*. Sarajevo: Muzej grada, 1960. (ćir.)
- Kurto, Nedžad. *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing – Međunarodni centar za mir, 1998.
- Long, David E. *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Pilgrimage to Makkah*. Albany: State University of New York Press, 1979.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed. *Narodno blago*. Sarajevo: Preporod, 2003.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed. *Što misle muhamedanci u Bosni*. Sarajevo: Spindler i Löshner, 1886.

- Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: 1882–1903*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983.
- Pejanović, Đorđe. *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*. Sarajevo: Svjetlost, 1952.
- Šehić, Nusret. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.

Članci:

- Bečić, Mehmed. „Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava“. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 60 (2017): 59–82.
- Kasumović, Amila. „Sultanov, carev i kraljev službenik: činovnička karijera Muhameda ef. Kadića“, *Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija = Travaux. Histoire, Histoire de l'art, Archéologie*. br. 5. (2018): 257–269.
- Koštić, Mujo. „Posljednji broj lista Bosna iz 1878. godine“. *Bosniaca*, br. 9–10 (2005): 64–67.
- Kujović, Mina. „O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave (Prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni)“. *Gračanički glasnik*, br. 22 (2006): 71–78.
- Šehić, Zijad. „Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku u doba austrougarske uprave 1878–1918“. *Saznanja: časopis za historiju*, br. 2 (2008): 69–85.
- Younis, Hana. „Smrtni slučajevi tokom hadža u Mekku kroz primjere iz građe Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu u periodu austrougarske uprave“. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. XXXVII (2016): 197–217.

Summary

Muslims in the pages of *Bosansko-hercegovačke novine* (1878–1881) and *Sarajevski list* (1881–1891)

The first fifteen years of the Habsburg occupation of Bosnia and Herzegovina represented a significant milestone in the relations of the new regime with the numerous Muslim population there. Their initial distrust, going back to the armed uprising of 1878, and lack of interest in Muslim inclusion weakened over time. This was to a significant extent aided by the ideological orientation of the Austro-Hungarian minister of finances Benjámín Kállay and his reform of state administration that stressed the civil component of the government. The change in the occupying power's attitude was reflected in the pages of *Sarajevski list*, which now offered Muslims more space and evinced more sympathy towards them – though still with some qualifications. Next to the reports of a purely governmental type, there were ever more frequent appearances of news items about Muslims' everyday affairs, such as wedding celebrations, religious celebrations, building works, and community activities, as well as the marriages and deaths of notable personalities. The selection of what was published, was, of course, subject to very careful filtering, because it had to demonstrate the legitimacy and confessional balance of the occupation government. Nevertheless, on the side of Muslims – except for a small clique of loyal landed gentry and merchants – the lingering suspicion of the „Christian government“ remained, which manifested in their refusal of the new state power and its oversight, particularly in the areas of education and health care.

UDK: 32-05 Iwasiuk W.L. (497.6) "191/194"

343.3 (497.6) "191/194"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.137

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 4. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Tomasz Jacek Lis

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej,

Toruń, Polska

tomlis88@gmail.com

Wiktor Leo Iwasiuk – simbol austrougarskog zvjerstva ili žrtva vremena?

Apstrakt: Autor u ovom članku želi pokazati ko je bio Wiktor Leo Iwasiuk. Rođen je u Černovicama u Bukovini, a nakon školovanja 1912. godine stigao je u Bosnu i Hercegovinu. Bio je umjetnik u rješavanju zločina, što je koristio i u istrazi članova „Mlade Bosne“ nakon Sarajevskog atentata. Zahvaljujući njemu istražitelji su dobili dokaz da atentat nije bio plan nekoliko mladića, nego cijele organizacije. Zbog svoje uloge u istrazi, morao je nakon rata napustiti Balkan. Pored biografskih podataka autor u radu pokušava odgovoriti na pitanje zašto je i danas Iwasiuk simbol zvjerstava Austro-Ugarske, što se vidi ne samo u historiografiji nego i u filmovima.

Ključne riječi: atentat 1914, Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, povijest bosanske policije

Abstract: In my article I would like present history about Wiktor Leo Iwasiuk. He was born in Czerniewitz from Bukovina in austro-hungarian period. He was graduated Law fakulty University of Czerniewitz, and continue carier to the police. In 1912 he arrived to Bosnia and Hercegovina. He had a talent for catching criminals, that he take part in the investigation

members „Young Bosnia“. After First world war, he must leave Bosnia and Hercegovina, because new Yugoslav state power condemned him to death. I would like to present details of Iwasiuk biography, life and work, and ask about question, why today Iwasiuk is a negative symbol austro-hungarians' empire which created history and movies.

Keywords: attempt 1914, Austro-Hungary, Bosnia and Hercegovina, history of bosnian police

Uvod

Prelaz iz XIX u XX stoljeće bio je period kada se rodila moderna kriminalistička nauka.¹ Ubistva, silovanja, krađe, sve zločinačke zagonetke bile su pitanja koja su zanimala ne samo policajce nego i društvo, koje je tražilo senzaciju. Štampa je brzo shvatila da su teme nasilja i ubistva ljudima mnogo zanimljivije nego druge stvari. Dobar primjer je engleski Jack Trbosjek, čija je legenda uticala na svjetsku kriminalistiku,² kao i beletristiku.³ Pisci su počeli pisati popularne romane, gdje je glavni heroj bio policajac ili detektiv koji traži kriminalca, kao Scherlock Holmes, kojeg je stvorio Britanac Arthur Conan Doyle. Zahvaljući tome neki stvarni policajci bili su društvene zvijezde kao Alphonse Bertillon u Parizu⁴

¹ Govori se o tome da je simboličan početak moderne kriminalistike 1893. godina kada je izašla knjiga austrijskog znanstvenika Hansa Grossa, *Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen* (Graz: Leuschner & Lubensky, 1893). Karlheinz Probst, „Hans Gross – Der begründer der kriminalistik“, u: *Hans Gross: Werke des Wissenschaftlers und Arbeiten über ihn aus den Bücherbeständen der wissenschaftlichen Bibliothek der Nationalen Jurij Fedkowjtsch Universität Czernowitz. Zum 100. Todestag. Bibliografisches Verzeichnis*, ur. Sergej Nezhurbida, Eugen Skulysh (Czerniewitz: Knyjgi, 2015), 13-20; Jan Widacki, „Współczesny zakres nazwy 'kryminalistyka'“. *Studia Prawnicze. Rozprawy i Mateiraly* 12, br. 1 (2013): 37-38.

² Bogdan Lach, *Profilowanie kryminalistyczne* (Warszawa: Lex, 2014), 31-33.

³ Richard Alewyn, „Zagonetka detektivskog romana“. *Mogućnosti*, br. 3-4 (1970): 399.

⁴ Martine Kaluszynski, „Alphonse Bertillon et l'anthropométrie“, u: *Maintien de l'ordre et polices en France et en Europe au XIXe siècle*, ur. Philippe Vigier (Paris: Créaphis, 1987), 272-275.

ili Władysław Pomian Swolkien u Krakovu.⁵ Koje su bile karakteristike dobrog istražitelja? Mudrost, sjajan um, lukavstvo, odlučnost. Treba još dodati i sreću, koja je često bila najbitnija. U Bosni i Hercegovini, kao i svugdje u Evropi na prelazu iz XIX u XX stoljeće, bilo je zločina, o čemu dobro govore npr. statistike glavne kaznionice u Zenici⁶ ili uspomene češkog žandara Františka Valouška,⁷ a tamo gdje su zločini, tamo je potreban i dobar istražitelj. Jedan od kandidata za mjesto „bosanskog Scherlocka“ bio je Wiktor Iwasiuk koji je, umjesto da postane policijska legenda, postao jedan od najnegativnijih policajca ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u cijeloj Jugoslaviji.

Ne postoji mnogo ljudi u historiografiji ili popkulturi koji su prikazani u tako negativnom obliku kao Wiktor Leo Iwasiuk (Viktor Ivasjuk), jedan od policajca koji je sudjelovao u istrazi članova „Mlade Bosne“, koji su 28. juna 1914. godine ubili Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju von Chotek (Sofija Čotek). Iako je od tog događaja i istrage prošlo više od 100 godina, Iwasiukova ličnost je u kazalištu ili filmovima ipak uvijek korištena u negativnom kontekstu. Zašto? Upravo na ovo pitanje želim odgovoriti u ovom članku. Cilj mog istraživanja nije uljepšati sliku Iwasiuka, nego pokušaj sagledavanja njegovog života i rada u širem kontekstu. Čini nam se da je ovaj germanizirani Rusin iz Bukovine preuzeo na sebe cijeli negativni odijum istrage koja je trajala od juna do oktobra 1914. godine. Ovo je dosta zanimljivo jer on u tom periodu nije bio poznat čovjek, nego samo jedan od policajaca koji je vodio istragu, a osim njega tu su bili drugi ljudi, mnogo važniji za taj posao.

Wiktor Leo Iwasiuk rođen je 1885. godine u Černovicama u Bukovini. Nažalost ništa ne znamo o njegovom porijeklu. Prezime jasno

⁵ Krzysztof Jakubowski, *Kraków pod ciemną gwiazdą* (Warszawa: Agora, 2016), 6.

⁶ U policijskom izvještaju za 1913. godinu koji je pripremio katolički duhovnik u zavodu glavne kaznionice u Zenici možemo pročitati da je u zatvoru bilo je 185 zločinaca od čega ih je 122 bilo zatvoreno zbog ubistva. Najviše je bilo zatvorenika iz Banja Luke – 57, Mostara – 38, Travnika – 37 i samo 25 iz Sarajeva. Arhiv Nadbiskupije Sarajevo, Izvještaj o Kaznioni, sign. 343/20/3/1914, 2-4.

⁷ František Valoušek, *Sjećanja na Bosnu. Zapisi austrougarskog žandara na službi u Bosni* (Sarajevo: Bosanska riječ, 2015).

sugerira ukrajinske korijene,⁸ iako njegovo deklarisanje da je njemačke nacionalnosti, zajedno s katoličkom konfesijom,⁹ malo komplicira naše mišljenje o njegovom porijeklu. Mala pomoć mogu biti podaci o jezicima koje je govorio, a koje možemo pronaći u njegovom personalnom dosjeu u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Dva personalna dosjea koja su ostala u njegovoj građi nastala su vjerovatno između 1916. i 1918. godine.¹⁰ Odlično je govorio njemački, poljski, ukrajinski, a također i rumunski, malo lošije ruski, dok se samo sporazumijevao na srpskohrvatskom jeziku. Poznavanje mnogo stranih jezika bilo je rezultat odrastanja u pograničnom području, gdje je zbog miješanja kultura karakteristični elemenat bilo korištenje u svakodnevnom životu nekoliko jezika – jedan kod kuće, drugi među prijateljima, treći u upravi ili školi. Iwasiuk je živio u multikulturalnom društvu čiji je jezik i ponašanje prihvatio. Treba dati odgovor na pitanje da li je njemački identitet Wiktora bio njegov ili izbor roditelja koji su se osjećali Nijemcima? Odgovor nije lagan, ali poznavanje ukrajinskog jezika, kao i očevo prezime, mogu biti dokaz da je Wiktorov otac bio Rusin/Ukrajinac, pa je u kući koristio rusinski/ukrajinski jezik. Iako je vjerovatno da mu je otac bio Rusin/Ukrajinac i da je koristio rusinski/ukrajinski jezik, kuća gdje je živio nije bila tipično rusinska/ukrajinska. Prvo što nam o tome govori jest latinsko ime Wiktor i, prije svega, njegova katolička vjera. Zadržimo se nakratko na njegovom imenu. Ako se poslužimo antroponimijom, vidimo da je on imao dva imena – Wiktor Leo, što može biti dokaz da su roditelji došli do kompromisa u tom problemu. Wiktor je latinsko, moderno ime, a Leo ima istočne korijene, što odgovara ruskoj/ukrajinskoj

⁸ Bukovina je od XVIII stoljeća bila zemlja gdje je dolazilo mnogo grko-katoličkih Rusina, zbog čega su u XIX stoljeću Rusini bili najbrojniji građani u toj zemlji. Marius Petraru, *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004), 38.

⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Personalni Dosje, Wiktor Iwasiuk, 2.

¹⁰ U prvoj su podaci da nema dijete, ali postoji je da dobio promocije u 1916. godini, dok u drugoj stoji da ima sina rođenog krajem 1917. godine. A znamo da je napustio Bosnu i Hercegovinu u augustu 1918. godine.

tradicipiji.¹¹ Svi navedeni podaci, kada se sumiraju, daju rezultat da je njegova porodica bila kulturno, a vjerovatno i vjerski pomiješana, jer majka nema sumnje nije bila Rusinka/Ukrajinka nego Njemica, te je Wiktor uzeo njenu vjeru i identitet. Pri tome zanemarujemo rumunski i poljski, jer su Rumuni u većini bili pravoslavci, a da je njegova majka bila Poljakinja, onda nema sumnje da bi njegov identitet bio poljski. Vidimo to na primjeru područja Bosne i Hercegovine, kao i Galicije, gdje je većina porodica gdje je majka bila Poljakinja, a otac druge nacije, dijete imalo poljski identitet.¹² Dakle, odakle rumunski i poljski jezik? Odgovor nije težak. Černovice, glavni grad Bukovine, gdje je odrastao Iwasiuk, bilo je mjesto gdje je bilo najviše Rusina/Ukrajinca, a osim njih i 13 tisuća Rumuna i 15 tisuća Poljaka.¹³ Mladić koji je tamo živio imao je svugdje kontakt s poljskim i rumunskim jezikom i zato je odlično govorio te jezike.

Odrastanje u ovom kulturnom i vjerskom mozaiku imalo je utjecaj na njegov odgoj, iako se kao mlad čovjek deklarirao da je porijeklom Njemač (Deutsch¹⁴). Izbor njemačkog identiteta bio je povezan s nekoliko činjenica. Njemačka kultura u Bukovini, koju je podupirala Austrijska vlada, imala je prvenstvo nad drugim kulturama – poljskom, rusinskom, rumunskom, jevrejskom. Njemačka kultura, po mišljenju

¹¹ Jedan od zajedničkih svetaca u pravoslavnoj i katoličkoj crkvi bio je papa Leon I, koji je jačao crkvu i postoji kao simbol suradnje grčkog i rimskog svijeta. Kevin Uhalde, „Pope Leo I on Power and Failure“. *The Catholic Historical Review* 95, br. 4 (2009): 671-688. O vizantijskom porijeklu imena Leo/Leon pisao je poznati poljski lingvista Jan Stanisław Bystroń u periodu između dva svjetska rata: „Ime nekoliko papa [...] Ime imali su neki vizantijski carevi, koji su popularizirali ovo ime u istočnoj crkvi.“ Jan Stanisław Bystroń, *Księga imion w Polsce używanych* (Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój“, 1938), 249.

¹² U Poljskoj se govori o mitu „Poljske majke“ – ovo je bila tipična žena iz XIX stoljeća, kada Poljska nije postajala, koja je učila dijete poljskog povijesti, jeziku, čuvala tradiciju itd. Isabel Röskau-Rydel, *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772-1918* (Kraków: Wydawnictwo UP, 2011), 346-353; Marek Pietrzak, Eryk Bazylczuk, Hanna Sowińska, *Józef Szugyi Trajtler. Węgier z urodzenia – bydgoszczanin z wyboru* (Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy Świadectwo, 2013).

¹³ Otto Mieczysław Żukowski, *Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego* (Lwów: Gubrynowicz i Syn, 1914), 12.

¹⁴ ABiH, PD, Wiktor Iwasiuk, s. 2, 7.

Beča, bila je odgovorna za zapadnu civilizaciju, a najbolji dokaz tome je Univerzitet u Černovicama, koji je osnovan 1875. godine.¹⁵ Osim toga, uzimanje njemačkog identiteta bila je pragmatična stvar – bolje je bilo u Austro-Ugarskoj biti Nijemac (čak i od slavenskog oca), nego Rusin, jer uprkos Ustavu u kojem su sve nacionalnosti bile ravnopravne, uprava je davala više mogućnosti Nijemcima nego Slavenima. Osim toga postoji još jedna stvar. U nekim izvorima možemo pronaći podatak da Iwasiuk nije volio Slavene,¹⁶ što je vjerovatno istina, jer je 30-ih godina bio pristalica Velike Germanije (Grosedeutschland).¹⁷ S druge strane govori se o tome da je Iwasiuk kao germanizirani Ukrajinac htio biti veći Nijemac od pravih Nijemaca.¹⁸ U prilog ranije iznesenim podacima ide i svjedočanstvo da je Iwasiuk imao problema s ocem, kojeg nije volio, te je zato mrzio Slavene i više mu je odgovarao identitet i religija majke, nego oca.

Za mladog, ambicioznog čovjeka iz srednje bogate porodice, identitet je bio jasan. Odakle mišljenje da potiče iz kuće koja nije bila bogata? Da je njegova porodica bila bogata, Wiktor bi nakon obrazovanja u gimnaziji u Černovicama otišao na studije u Beč ili Prag, gdje su bili kvalitetniji univerziteti, a ne u Černovice, posebno ako je mladić bio Nijemac.¹⁹ Univerzitet u glavnom gradu Bukovine u odnosu na druge

¹⁵ Jeroen van Druenen, „Deutsche Kultur und geistiges Proletariat: Zur Ambivalenz der Czerniowitzer Franz-Josephs-Universität“, u: *Partizipation und Exklusion: Zur Habsburger Prägung von Sprache und Bildung in der Bukowina. 1848–1918–1940*, ur. Markus Vinkler (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2015), 42–46.

¹⁶ Vojislav Bogičević, *Sarajevski atentat. Pisma i saopštenja* (Sarajevo: Svjetlost, 1965), 13.

¹⁷ Pod pojmom Velika Germanija podrazumijevalo se ujedinjenje Austrije s Njemačkom. Hubert Stock, „...nach Vorschlägen der Vaterländisch Front“. *Die Umsetzung des christlichen Ständestaates auf Landesebene, am Beispiel Salzburg* (Wien – Köln: Böhlau Verlag, 2010), 100.

¹⁸ Jedno pismo daje podatke: „Oberpolizeirat Ingomar ist zwar deutscher Burschenschaftler, jedoch ruthenischer Abstammung und spricht selbst heute noch kein reines Deutsch. Er steht in nationalen Kreisen wegen seiner Lebensführung (Trinker) nicht im besten Ruf.“ Hans Schafranek, „Der NS-Putsch im Juli 1934: vorgeschichte in Salzburg“, u: *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*, ur. Christian Schindler (Wien: LIT, 2007), 185.

¹⁹ Ovo je vrlo bitno, jer je za Rusa, ili prije svega Rumuna, Univerzitet u Černovicama bio vrlo važan, budući da je imao odsjek za rusku, odnosno rumunsku književnost, tako da je ovaj univerzitet jačao identitet Rumuna i Rusa. Za Nijemca, ovo nije bilo značajno. Jan Surman, *Universities in Imperial Austria, 1848–1918: A Social History of a Multilingual*

univerzitete bio je provincijalni i zato su ljudi koji su tamo studirali imali male šanse da pronađu posao izvan Bukovine.²⁰ S druge strane, na pravnom fakultetu u Černovicama više od 5 godina bio je zaposlen „otac“ moderne kriminalistike Hans Gross, koji ipak otišao iz Bukovine 1902. godine kada se preselio u Prag.²¹ Iako ga Iwasiuk nije sreo, ipak su njegove moderne metode istrage koje je predavao bile popularizirane u Černovicama, što je moralo utjecati na studente.

Nakon obrazovanja Iwasiuk je 1909. godine dobio posao u kriminalističkom odsjeku policije u Černovicama, gdje je radio do novembra 1911. godine. Visok, mršav, s ovalnim licem i dugim nosom, karakterizirala ga je inteligencija, nekonvencionalno ponašanje na poslu, ali i velika ambicija, koja je česta u ljudima koji su siromašni, a sanjali su o velikoj karijeri. Možda se zato Iwasiuk odlučio u februaru 1912. godine doći u policiju u Sarajevu. Njegovi dolazak u glavni grad Bosne i Hercegovine desio se u istom periodu kada su se u gradu dešavali ulični protesti koje je vodila južnoslavenska mladež. Jedan od tih protesta završio se tragedijom, jer je u toku razbijanja Skupštine jedan od protestanata, 15-godišnji momak iz sarajevske gimnazije Salih Šahinagić, bio ranjen.²² Ovaj događaj izazvao je nered koji su trajali nekoliko dana, tokom kojih su se mladići borili s policijom. Iako odgovornost policije za ranjavanje Šahinagića nije bila očigledna,²³ uskoro su se u Sarajevu desile duboke promjene. Iskusni policijski činovnici, koji su imali lošu reputaciju u lokalnoj zajednici, zamijenjeni su preko noći novim činovnicima koji,

Space (Indiana: Purdue University Press, 2018), 106-109. Bio je to također jedini univerzitet u Austro-Ugarskoj koji je držao pravoslavnu teologiju. Zbog toga je nekoliko Srba iz Bosne i Hercegovine došlo tamo na školovanje. ABIH, Zemaljska Vlada Sarajevo, 1901, sign. 58/29/9.

²⁰ J. van Drunen, „Deutsche Kultur und geistiges Proletariat“, 46-48

²¹ Reingard Nisse, „Kriminalistik“, u: *Wörterbuch zur Inneren Sicherheit*, ur. Hans-Jürgen Lange, (Wiesbaden: Springer-Verlag, 2006), 156-157.

²² Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914*, (Chicago: Cornell University Press, 2015), 153. Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), 140-142.

²³ Władysław Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“. *Przegląd Współczesny*, br. 138 (1933): 51-52.

po mišljenju Władysława Glucka, jednog od tih novih policajaca, nisu bili dobro školovani: „Policijsku upravu u Sarajevu vodio je komesar uprave, kojem su pomagali službenici koji nisu bili posebno školovani za policijsku službu; oni su bili samo administrativni službenici, koji su trenutno radili na tom mjestu.“²⁴ U junu 1914. godine komesar je bio Mađar Eduard Gerde,²⁵ koji također nije imao iskustva – ranije je bio činovnik Statističkog odsjeka. Komesar je bio podređen Vladinom povjereniku za grad Sarajevo, a kao pomoć imao je tri policijska činovnika. Kako kaže Gluck: „Jedini ‘rođeni’ policijski činovnik, bio je specijalist za kriminalne događaje, germanizirani Rus Iwasiuk.“²⁶ Osim njega, kao policijski oficiri bili su zaposleni Petar Maksimović i Gluck. Władysław Gluck je 30-ih godina XX stoljeća često govorio o atentatu, kako u Poljskoj tako i Jugoslaviji. Njegovi memoari su vrlo bitan izvor, jer se većina podataka koji se tiču Iwasiuka nalazi tamo. Nakon I svjetskog rata, tokom 1935. godine on je postao popularan kao autor monografije *Sarajewo, (Historia zamachu sarajewskiego)* koja se ticala atentata, uprkos toga što je svijet nauke hladno prihvatio Gluckove tvrdnje.²⁷

Atentat i istraga

Prije događaja od 28. juna 1914. godine, Wiktor je unaprijeđen u višu poziciju dva puta. Nadređeni su ga s jedne strane hvalili da je efikasan kao policajac, a s druge strane su se žalili da su njegove metode rada

²⁴ „Władzę policyjną w Sarajewie wykonywał komisarz rządu przy pomocy urzędników, którzy nie byli w tym celu specjalnie szkoleni; byli to po prostu urzędnicy administracyjni przydzieleni czasowo do wykonywanych funkcji.“ W. Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 54.

²⁵ U kalendaru *Bošnjak* za 1914. još postoji kao upravitelj Josip Troyer de Monaldi, koji je ipak zbog bolesti bio na odmoru. *Bošnjak. Zvanični kalendar za prostu godinu 1914* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1913), 66.

²⁶ „Jedynym ‘urodzonym’ urzędnikiem policyjnym był specjalista do spraw kryminalnych, zgermanizowany Rusin Iwasiuk.“ W. Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 55.

²⁷ Hans Uebersberger, „Władysław Gluck: Sarajewo (Historja zamachu Sarajewskiego)“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Osteuropäische Geschichte*, br. 1 (1937): 139-141.

kontroverzne. Štaviše, zbog ambicioznosti je radio sve kako bi riješio kriminalnu zagonetku. Njegov šef je 1913. godine pisao:

„Umgemein ambitios, ist er unermüdlich bei der Arbeit, schont hiebei sogar seine nicht ganz feste Gesundheit nicht. Scharfsinn und Kühnheit bei Aufdeckung der Tat werbinden sich bei ihm mit allen Talenten eines erstklassigen Untersuchungsrichters. Wenn man von seiner durch Jugend entschuld baren Sucht nach Sensationen absieht, berechtigt er in seinen Leistungen zu den besten Erwartung.“²⁸

Upravo su uspjesi mladog istražitelja morali među njegovim kolegama, koji nisu imali „policijski nos“ kao Iwasiuk, izazivati ljubomoru. Vidi se to i u memoarima koje su ostavili Gluck i Pfeffer.

O atentatu koji se dogodio u Sarajevu nećemo govoriti jer je o tome već dovoljno pisano. Nas zanima jedino uloga Iwasiuka u istrazi koja je počela brzo nakon smrti Franca Ferdinanda i njegove supruge Sofije von Chotek. Ukratko, nakon atentata Sarajevo je potonulo u kaos koji se nikako nije mogao kontrolirati. Vlada je odlučila da zatvori grad jer su dolazile vijesti da su se osim atentata u gradu dogodili i drugi napadi.²⁹ Ne znamo šta je radio Iwasiuk direktno nakon ubistva austrougar-skog prijestolonasljednika i njegove supruge. Gluck, koji je brzo stigao u policijsku direkciju, rekao je: „Nakon atentata kroz nekoliko sati u policiji i kod komesara osjećalo se uzbuđenje i zbunjenost.“³⁰ Haos u gradu prerastao je u bezakonje čije su žrtve bili posebno srpski građani. Počeli su masovni napadi na Srbe, koji su osumnjičeni da su surađivali u

²⁸ „Umjerenost ambiciozan, neumoran u radu, pri tom tako ne šteti svoje krhko zdravlje. Oštroumnost i odvažnost u otkrivanju zločina povezani su kod njega sa svim sposobnostima prvoklasnih isljednika. Kada se zanemari njegova strast za golim senzacijama, pripisana njegovoj mladosti, on svojim djelima opravdava najveća očekivanja.“ ABiH, PD, Wiktor Iwasiuk, 5.

²⁹ Władysław Gluck, *Sarajewo. Historia zamachu sarajewskiego* (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1935), 159-160.

³⁰ „Po atentacie przez kilka godzin panowała w policji i komisariacie rządu atmosfera podniecenia i zupełnej dezorientacji.“ Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 61.

atentatu.³¹ Neredi koji su počeli bili su dokaz, o kojem govore mnogi izvori, da dolazak Franca Ferdinanda u grad nije bio dobro pripremljen, štaviše da policijske snage nisu bile dovoljne. Zato se širila anarhija koja posebno pogodila Srbe, ali ne samo njih jer, kako kaže Zijad Šehić, bio je to „mali rat“ u kojim je bilo žrtava i na strani Hrvata i muslimana.³² Moramo još dodati da protivnici Srba nisu bili aktivni samo u Sarajevu, jer je prema vijestima iz štampe (ne samo srpske nego i njemačke), napada bilo i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine – Mostaru ili Tuzli, gdje su početkom jula razbojnici napali kancelariju koju je vodio Srbin.³³

Kada se prva prašina slegla, počela je istraga koju je Józef Ilnicki, predsjednik Okružnog suda u Sarajevu, dao u ruke istražitelja Lea Pfeffera. Osim suda, u istrazi su angažirani i svi policajci, naravno i Iwasiuk. Za mladog 29-godišnjaka, tada još neoženjenog, istraga atentatora koji su ubili prijestolonasljednika bila je šansa da demonstrira svoje mogućnosti. Ukratko, pokazat će se da se da ono što je bilo izazovno za njegove kolege iz policije, za Iwasiuka se pokazao ne toliko težak posao. Zato je Iwasiuk mogao pokazati sve svoje adute kao policajac. Bio je dinamičan, u istrazi se osjećao kao „riba u vodi“, za razliku od Pfeffera, za kojeg je istraga bila kao mala „kazna“. Rođen u Karlovcu, kao činovnik Okružnog suda u Sarajevu bio je apatičan i slabo aktivan.³⁴ Osim toga imao je slab karakter, zbog čega osumnjičeni nisu htjeli surađivati s njim. Kasnije, u periodu između dva svjetska rata pisat će da je njegovo ponašanje bilo uzrokovano željom da pomogne članovima „Mlade Bosne“, što je bila laž, a o čemu govore i sami atentatori.³⁵ Istina je bila drugačija, Pfeffer nikad nije radio na istrazi koja je bila tako teška, koja

³¹ Izet Šabotić, *Život ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene istorije, 2019), 103; Andrej Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918* (Indiana: Purdue University Press, 2007), 18.

³² Zijad Šehić, „Atentat, mobilizacija, rat“. *Prilozi*, br. 34 (2005): 26-27.

³³ *Sarajevoer Tagblatt*, 3. juli 1914, 3.

³⁴ Christopher Clark, *Lunatycy. Jak Europa poszła na wojnę w 1914 roku*, (Warszawa: Dialog, 2017), 413-414.

³⁵ Ivan Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, (Sarajevo: Svjetlost, 1954), 72-77.

je zanimala društvo cijele Bosne i Hercegovine i svijeta. Kasnije će on u svojim memoarima govoriti da je sve to bilo zbog njegovog antiha-bsburškog stava.³⁶ S druge strane, policajci kao Gerde, Maksimović ili Gluck, tokom istrage nisu bili uspješni, iako je Gluck odranije čak i poznao Nedeljka Čabrinovića, pa i druge pripadnike „Mlade Bosne“.³⁷ Prvi dani nakon atentata nisu donijeli rezultate jer uhapšeni Gavrilo Princip i Vasa Čubrilović nisu željeli surađivati, odnosno govoriti ko su bili njihovi suradnici i jesu li bili povezani s Kraljevinom Srbijom. Razlog zastoja istrage nije bio samo stav atentatora ili sukob između Pfeffera i policije.³⁸ Sudski činovnik je stalno pisao da su mu policajci smetali u radu i zloupotrebjavali svoj službeni položaj.³⁹

U prvim satima nakon atentata sarajevska policija se bavila zatvaranjem pravih ili imaginarnih suradnika atentatora. Ukratko, u zatvorima u gradu bilo je jako mnogo ljudi, koji većinom nisu znali zašto su uhapšeni, pa je predsjednik Okružnog suda Ilnicki zabranio zatvaranje ljudi za koje nije bilo sudske odluke da moraju biti zatvoreni.⁴⁰ Iako jugoslavenska historiografija jednostavno govori da je ovo bio jedan od načina mučenja srpskog naroda, treba reći da su bili efikasni, jer su osim nevinih ljudi zatvorene i osobe koje su imale veze s atentatom.⁴¹

Jedan od njih bio je Danilo Ilić, koji je uhapšen kratko nakon ubistva Franca Ferdinanda. Policajci su znali da je on bio povezan s atentatom, ali to nisu mogli dokazati niti utvrditi kakva je bila njegova uloga u tom procesu. Nije to znao ni Pfeffer, zato je Iwasjuk odlučio da, kada već standardne metode nisu bile efikasne, treba probati nešto novo. Početkom jula uzeo je stvar u svoje ruke. „To je Iwasjuka, [neefikasna istraga Pfeffera, T. J. Lis], koji je bio ne samo vrlo ambiciozan nego također uvjeren da je izvanredan detektiv, ljutilo pa je htio na

³⁶ Kranjčević, *Uspomene*, 74.

³⁷ Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 60.

³⁸ Friedrich Würthle, *Dokumente zum Sarajewoprozess* (Wien: Österr. Staatsarchiv, 1978), 25.

³⁹ Leo Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu* (Zagreb: Nova Evropa, 1938), 55.

⁴⁰ Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 62-63.

⁴¹ Clark, *Lunatycy*, 414.

svaki način da se proslavi“ – pisao je Gluck Vojislavu Bogićeviću 1935. godine.⁴²

Kao prvi korak, počeo je ispitivati optužene koji su, kako govore neki izvori, bili maltretirani.⁴³ Ne možemo pouzdano utvrditi da li je ovo istina, jer neki od atentatora, kao Vaso Čubrilović ili Branko Zagorac, govore da nisu bili mučeni. Podacima koje daje Pfeffer u memoarima ne može se stvarno vjerovati jer sjetimo se da je on bio u sukobu s policijom.⁴⁴ Velimir Mandić je potvrdio da ga je Iwasiuk tukao, udarao u stomak i po glavi – „krv naša na te i dece Tvoje“ – pisao je vrlo emotivno u uspomena.⁴⁵ Jedan pogled na to što se događalo u vrijeme istrage s atentatorima i njihovim suradnicima dao je Friedrich Würthle, austrijski povjesničar koji je 1965. godine razgovarao u Sarajevu s Cvetkom Popovićem. On mu je rekao da kod Pfeffera niko nije bio tučen, a što se tiče policije, njeno ponašanje bilo je slično kao i kod službi bezbjednosti u drugim državama: „Bei der Polizei war das anders. Dort wurden die Angeklagten so behandelt, wie bei jeder Polizeibehörde der Welt.“⁴⁶ Kada pogledamo i sumiramo veliki broj izvora, čiji su autori atentatori ili suradnici Iwasiuka, vidimo da je on svugdje budio negativne emocije. Neki, kao Čubrilović, govorili su da je policajac rođen u Bukovini „zvijer“.⁴⁷ Gluck, kao i Pfeffer, bili su ljubomorni na njegovu efikasnost, a drugi, kao Čubrilović, Mandić ili Kranjčević, bojali su se njegove inteligencije i zvjerstva.

Ako čak i prihvatimo da je Iwasiuk maltretirao članove „Mlade Bosne“, to nije bilo presudno u istrazi. Nije pomagalo nasilje, trebala nam je dovrtljivost – pisao je Gluck⁴⁸ u kontekstu istrage. Danilo Ilić bio je

⁴² Bogićević, *Sarajevski atentat*, 146.

⁴³ Vladimir Dedijer, *Sarajewo 1914* (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1983), 167; Kranjčević, *Uspomene*, 115.

⁴⁴ Pfeffer, *Istraga*, 68.

⁴⁵ Velimir Mandić, *Bosna u lancima; ili povodom atentata Gavrila Principa* (Sarajevo: Bosanska Pošta, 1919), 32-33.

⁴⁶ Würthle, *Dokumente zum Sarajevoprozess*, 33.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ „Nie pomógł gwałt, musiał pomóc spryt.“ Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 169.

ključ za Iwasiukow uspjeh. Odakle je on to znao? Možemo pretpostaviti da mu je pomogla njegova bistrina i policijsko iskustvo. U Arhivu Bosne i Hercegovine nalazi se zbirka posvećena istrazi gdje se nalaze bilješke sa saslušanja Đure Vlasića, koje je vodio Iwasiuk.⁴⁹ One su se ticale Ilića i, iako na prvi pogled tamo nema ništa zanimljivo, kada pročitamo dokument, vidimo da je Ilić uživao poštovanje među momcima, a osim toga on se kao učitelj brinuo za druge mladiće. Iwasiuk, koji je to znao, otišao je u zatvor gdje je bio Ilić i zamolio da fotografiše nekoliko osumnjičenih (odatle potiče najpopularnija slika Gavrila Principa). U svim sobama gdje su bili Princip i drugi inicirao je sa žandarima razgovor o tome da istraga stoji u mjestu zbog čega će Vlada, za osvetu, ubiti nekoliko pravoslavnih Saralija.⁵⁰ Iako je bilo očigledno da to jedna zemlja kao što je Austro-Ugarska neće uraditi, mladići, koji su tvrdili da su Habsburgovci zvijeri, mislili su da se ovo može dogoditi.

Igra koju je odigrao Iwasiuk bila je efikasna. Ilić, koji se brinuo za Sarajlije, odao je ko su bili suradnici Čubrilovića i Principa, kao i neke veze s Kraljevinom Srbijom, što je bilo presudno za istragu.⁵¹ „Sjećam se posve dobro kako je Iwasiuk došao kod dr. Trojera, trljajući zadovoljno ruke i sav usplahiren, smješkajući se od zadovoljstva pričao Trojeru i meni kako je nasmario Ilića: ‘To što nije Pfefferu uspjelo za toliko dana, meni je uspjelo za jedan sat.’“⁵² Ovu verziju Gluck je ponovio nekoliko puta u Poljskoj, kao i u Jugoslaviji.⁵³ Bitno je da se Gluck nakon Iwasiukovog uspjeha posvađao s njim, o čemu i sam govori. U svojim uspomenama Würthle je istraživao teme atentata i istrage. Iz Arhiva u Salzburgu, gdje je nakon rata stanovao Iwasiuk, dobio je izvještaj koji je Iwasiuk napisao 1926. godine. On se malo razlikuje od onoga što je pisao Gluck

⁴⁹ ABiH, Dokumente iz istrage atetatora Gavrilo Principa, Preslušanje Gjure Vlainića, sign. 914/922.

⁵⁰ Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 71.

⁵¹ Clark, *Lunatycy*, 414; Dedijer, *Sarajewo 1914*, 172;

⁵² Bogićević, *Sarajevski atentat*, 146; Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 71.

⁵³ Gluck, „Kako je komesar Ivasjuk saznao imena ostalih zaverenika“, *Politika*, novembar 1933, 1-2.

(prije svega, u Iwasiukovom izvještaju je ne samo Ilić nego i Čabrinović povjerovao u laž da će Austrija ubijati pravoslavne Sarajlije), ali je ipak prihvatio da je ova igra s kamerom bila njegova ideja, koja je omogućila nove puteve u istrazi. U svakom slučaju nije to bila jedina užasna ideja koja je imala za cilj slamanje mladića kako bi progovorili. Postoji legenda da je na svom stolu Iwasiuk imao lobanju Bogdana Žerajića.⁵⁴ Nije istina da je Žerajićeva lobanja služila kao pepeljara, nego je služila kao predmet koji je trebao probuditi strah kod mladića za koje je Žerajić bio heroj.⁵⁵ Postoji informacija da se Franjo Josip I, kada je saznao za to, naljutio i kazao da policajac to prestane raditi.⁵⁶

Nismo uspjeli potvrditi optužbu da je Iwasiuk dao ideju da se promijeni datum Principovog rođenja u dokumentima, kako bi dobio smrtnu kaznu. Neki izvori govore da je postojala ideja da se promijeni datum rođenja Gavrila Principa, ali niko osim Glucka ne govori da je autor ove ideje Iwasiuk. Štaviše, prije 4 godine razgovarali smo sa Zygmuntom Krušelnickim, unukom Franje Krušelnickoga, u tom periodu sudijom Vrhovnog suda u Sarajevu, koji je rekao da mu je deda govorio, da su „neki“ ljudi htjeli promijeniti datum rođenja Gavrila Principa. Nije rekao ko su bili ti „neki“ ljudi. Godine 1935. u Austriji su ove tračeve ponovili nacisti, koji nisu voljeli Iwasiuka kao šefa policije u Salzburgu, jer je zatvarao naciste.⁵⁷ Sada je dobro pitati je li upravo ova ideja bila djelo Iwasiuka? Po našem mišljenju nije, zbog nekoliko razloga. Prvo, on je bio policajac „od glave do pete“, što znači da je za njega najbitniji bio cilj koji je želio postići. Na putu ka cilju radio je nekad i krivo, kao što su se sve službe bezbjednosti u cijeloj Evropi ponašale. Ovaj cilj je bio hapšenje članova „Mlade Bosne“ koji su pripremali atentat. Smrt Principa *de facto* za Iwasiuka nije značila ništa.

⁵⁴ Mandić, *Bosna u lancima*, 33.

⁵⁵ Würthle, *Dokumente zum Sarajevoprozess*, 34.

⁵⁶ Michael E. Holzmann, „... Und steht die Legion auf dem ihr zugewies'nen Posten“. *Die Österreichische Legion als Instrument früher NS-Aggressionpolitik* (Berlin: LIT Verlag, 2018), 140.

⁵⁷ Isto.

Treba reći još jednu stvar. Svi koji su govorili i pisali o Iwasiuku, iz različitih razloga su bili njegovi neprijatelji. Ovi podaci su vrlo subjektivni. Većina podataka o tome šta je radio Iwasiuk potiče iz memoara članova „Mlade Bosne“, Pfeffera koji se borio s policijom i prije svega Władysława Glucka, koji se svađao s Iwasiukom i bio ljubomoran na njega. Osim toga, uspomene Glucka ili Pfeffera su nastajale 30-ih godina XX stoljeća. Pfeffer se u tom periodu branio da je mrzio Austriju, da je bio dobar za Principa i njegovu ekipu, a s druge strane Gluck je bio član Poljsko-jugoslavenskog društva u Poznanju,⁵⁸ koje se predstavljalo kao prijatelj Jugoslavije, o čemu govori Kranjčević. Htio je cijelu odgovornost za muke „Mlade Bosne“ za vrijeme istrage baciti na Iwasiuka. U tom kontekstu zanimljivi su podaci koje su davali članovi „Mlade Bosne“ Ivo Kranjčević i Borivoje Jevtić. Prvi je pisao u memoarima da je Gluck, također, psihički maltretirao jugoslavenske omladince: „Uveče, valjda iza devet sati upadne u sobu Glik, ili Gluk sa grupom policijskih činovnika i upita me koliko mi je godina. Rekoh devetnaest, a on odgovori da je to dobro, jer se veleizdajnici mogu objesiti kada navrše osamnest godina. Ode zatim u susjednu sobu i donese neki model, pa me upita da li znam šta taj model predstavlja. Rekoh da ne znam, jer doista nisam znao. On mi objasni da je to model vješala i da ću na takvim vješalima posjetiti.“⁵⁹ Što se tiče Pfeffera, Jevtić ga je također optužio da su njegove „moderne metode“ istrage bile psihičko, kao i fizičko mučenje mladića. Pfefferovo „ispitivanje po nekoliko dana“, trajalo je dok se čovjek ne bi slomio fizički i psihički.⁶⁰ Čini se da najveća razlika između Glucka i Pfeffera s jedne te Iwasiuka s druge strane nisu bile metode, jer svi su maltretirali omladince, nego je policajac rođen u Černovicama bio efikasniji od drugih istražitelja. On je dobio dokaz da se atentatori mogu povezati s Beogradom, što je

⁵⁸ Krzysztof Wrocławski (ur.), *Polska w Bośni, Bośnia w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2003), 19-20.

⁵⁹ Kranjčević, *Uspomene*, 68.

⁶⁰ Borivoje Jevtić, *Sarajevski atentat: sećanja i utisci* (Sarajevo: Štamparija i izd. Petra N. Gakovića, 1924), 47.

bilo najbitnije za Austrijsku vladu, koja je tražila bilo kakav razlog da može napasti Srbiju.⁶¹

Wiktorov uspjeh u kontekstu toga što se s njim dogodilo dalje, bilo je njegovo najveće prokletstvo. Prije nego što se to okrenulo protiv njega, Iwasiuk je bio ponosan na svoj utjecaj u istrazi. Nekoliko dana kasnije uhapsio je spomenutog Kranjčevića, a također je ponudio ideju da tijela Danila Ilića, Veljka Čubrilovića i Miše Jovanovića, koji su dobili smrtne kazne, budu pokopana negdje u zemlji, gdje niko ne zna, a ne na nekom groblju, jer bi u suprotnom to moglo postati kultno mjesto, kao grob Bogdana Žerajića.⁶² Ako pogledamo tadašnji svijet iz austrijske perspektive, „Mlada Bosna“ je bila teroristička organizacija, a njeni pripadnici bili su teroristi. U tom smislu vidimo da su stavovi Iwasiuka bili napredni, jer se danas isto čini s tijelima terorista.⁶³ Nije to predstavljalo mržnju prema srpskom junaku, nego pragmatično mišljenje, jer su svi znali da je Žerajićev grob bio mjesto za susret antihabsburške omladine, koja je tamo ostavljala cvijeće.⁶⁴

Tokom 1916. godine, nakon osuđivanja članova „Mlade Bosne“, Iwasiuk je dobio mjesto šefa Kriminalističkog odsjeka Sarajevske policije.⁶⁵ Uspjeh na poslu poklopio se s uspjehom u privatnom životu. Wiktor se oženio (nažalost, ne zna se ko je bila njegova supruga), a krajem 1917. godine rodio mu se sin – Wiktor junior.⁶⁶ Ubrzo je sreći došao kraj. Dok je trajala austrougarska vlast, Iwasiuk je, kao strogi šef Odsjeka policije koji se bavio kriminalističkim stvarima, radio svoj posao. Ipak, kako se rat približavao kraju, shvatio je da će, ako Austro-Ugarska padne, on biti prva žrtva politike nove vlade. Zato je, bojeći se za svoj i život svoje porodice,

⁶¹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Polis-Clio, 2013), 64.

⁶² Gluck, „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“, 72.

⁶³ Na primjer, tako su se ponašali Amerikanci s tijelom Osame bin Ladena.

⁶⁴ Paul Jackson, „‘Union or Death’: Gavrilo Princip, Young Bosnia and role of ‘Sacred Time’ in Dynamics of Nationalist Terrorism“, *Totalitarian Movements and Political Religions* 7, br. 1 (2006): 55-56; Slobodan Šoja, „Bila jednom jedna omladina: Mlada Bosna između mučeništva et nerazumijevanja“, *Politeia*, br. 7 (2014): 117.

⁶⁵ Onda se promijenila struktura policije u Sarajevu. Eugen Sladović Sladovički, *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Zemaljska vlada za BiH, 1916), 116.

⁶⁶ ABiH, PD, Wiktor Iwasiuk, 7.

uzeo godišnji odmor i 22. augusta se posljedni put javio u svoj ured u Sarajevu. Napustio je Bosnu, gdje je živio posljednjih 6 godina, i preselio se u Austriju. Njegov strah je bio opravdan jer je nakon pada Habsburške monarhije Bosna i Hercegovina ušla u sastav Kraljevine SHS. Za mnoge bivše austrougarske činovnike to je značilo kraj, jer su bili izbačeni s posla, a neki i zatvoreni. Mnogo njih moralo je brzo napustiti balkanski prostor.⁶⁷ Iwasiuk, kao jedan od pravih simbola bivšeg austrougarskog režima, dobio je u Kraljevini SHS smrtnu kaznu. U Kraljevini SHS, kasnije Jugoslaviji, on je bio persona non grata, kao čovjek zahvaljujući kojem su Ilić i drugi bili ubijeni, a Princip umro u zatvoru u Terezinu. Za novu Jugoslaviju atentatori su postali nacionalni heroji, čiji je mit gradio novu jugoslavensku zemlju.⁶⁸

Wiktor Leo Ingomar

Opasnost od nove političke situacije dovela je do toga da je Iwasiuk 1919. godine promijenio prezime na Ingomar. U sudskoj molbi koju je napravio pisao je da zbog opasnosti od jugoslavenske vlade mora promijeniti svoje prezime, jer se boji za sebe i svoju porodicu. Tvrdio je da ga je u godinama 1914–1915. Vlada iskoristila, pa se nakon pada Austro-Ugarske cijela ljetnja južnih Slavena sručila na njega. Faktički, on je bio dobar primjer za sve koji su tražili osvetu za smrt članova „Mlade Bosne“. Napokon, njegovi bivši suradnici mogli su ga također ocrniti zajedno pokazujući da su oni čisti.

⁶⁷ Enes S. Omerović, „Odlazak kuferasa. Iseljavanje stranaca iz Bosne i Hercegovine neposredno nakon Prvog svjetskog rata“, u: *Nacije i Migracije: Studije iz bosanskohercegovačke historiografije. Zbornik radova*, ur. Amir Duranović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019), 69-121; Enes S. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 72-74.

⁶⁸ Mit o Gavrilu Principu i „Mladaj Bosni“ ima svoju dugogodišnju književnu tradiciju. David A. Norris, *In the Wake of the Balcan Myth. Questions of Identity and Modernity* (New York: St. Martin Press, 1999), 59-60; Melida Travančić, „Historical and ethno-ideological conditionality of literary interpretations of Gavrilo Princip“. *Pannoniana* 2, br. 1 (2017): 1-14; Slobodan G. Marković, „Anglo-American Views of Gavrilo Princip“. *Balkanica*, br. 46 (2015): 276-279.

U Salzburgu Iwasiuk je radio ono što je najbolje znao – bavio se bezbjednošću u gradu.⁶⁹ Nažalost, malo znamo o tome jer nismo dobili dokumente policijskog fonda, koji se nalazi u gradskom arhivu u Salzburgu. Možemo se poslužiti samo nekim podacima koje smo pronašli u drugim izvorima. Iako su podaci rijetki, iz toga što smo dobili dobro se vidi da je Iwasiuk i dalje bio lukav i efikasan. U 1931. godini bio je prvi policajac u Austriji koji se poslužio radijom i kinom da bi uhvatio ubicu žene. Ova akcija bila je jedna od prvih u Evropi koja se uspješno završila – ubica, 24-godišnjak, ubrzo je nakon prikazivanja njegove fotografije u kinu i opisa emitiranog na radiju bio uhapšen.⁷⁰ Godinu ranije Iwasiuk-Ingomar bio je kandidat za šefa policije u Salzburgu.⁷¹ Ovu funkciju dobio je 4 godine kasnije, 1934. godine.⁷² Ovo se desilo u istom periodu kada je Nacistička stranka u Austriji bila zabranjena. U vrijeme vlade Engelberta Dollfußa i njegovog zamjenika Kurta Schuschnigga jedna od osnovnih zadaća policije bila je hapšenje nacista u Austriji.⁷³ Wiktor se dobro osjećao na tom zadatku, jer je i tokom sarajevske istrage dobro znao kako voditi istragu s radikalnom omladinom. Najveći paradoks u tome je da Iwasiuk ranije nije bio protivnik antisemitske ideologije, čak je do juna 1934. godine bio sljedbenik Ernesta Röhma i njegovog SA, koji su željeli utjecati na situaciju u Austriji. Nakon „noći dugih noževa“ shvatio je da su nacisti opasni i okrenuo se protiv njih. S druge strane, Röhmovi sljedbenici nisu vjerovali da im Iwasiuk pomaže zbog ideologije, nego zbog novca, koji je uzeo za svoje usluge. Govorilo se još da je alkoholičar i da troši novac.⁷⁴ U 1938. godini nakon „anschlussa“ Austrije, Ingomar je među prvima bio uhapšen, ponovo kao sudionik

⁶⁹ Würthle, *Dokumente zum Sarajevoprozess*, 26-27.

⁷⁰ Werner Sabitzer, *Erste Mörderfahndung im Radio*. <https://www.veko-online.de/archiv-ausgabe-03-2017/925-historie-erste-moerderfahndung-im-radio.html> (20. 5. 2020).

⁷¹ Holzmann, „...*Und steht die Legion auf dem ihr zugewies'nen Posten*“, 139-140; Stock, „...*nach Vorschlägen der Vaterländisch Front*“, 100.

⁷² Holzman, „...*Und steht die Legion auf dem ihr zugewies'nen Posten*“, 140.

⁷³ Paweł Kaźmierczak, *Dietrich von Hildebrand wobec narodowego socjalizmu* (Kraków: WAM, 2011), 34-38.

⁷⁴ Schafranek, *Der NS-Putsch im Juli 1934: vorgeschichte in Salzburg*, 184-185.

bivšeg režima. Poslat je u logor u Dahau. Kako kaže Würthle, jugoslavenska štampa se radovala zbog toga što je napokon „zvijer“ koja je ubila srpskog heroja poslana u logor.⁷⁵ U januaru 1939. godine iz Dachaua je poslat u Stadelheim u Bavarskoj, odakle je pušten 1944. godine. Od posljedica iscrpljenosti umro je nekoliko sedmica kasnije.

Iwasiuk i masovna kultura

Negativne ocjene Iwasiuka, koje su dali autori memoarske građe, utjecale su na njegovu ocjenu ne samo u historiografiji⁷⁶, kao što smo naveli, nego i u kulturi. Tema atentata „Mlade Bosne“ bila je vrlo popularna. Snimljeno je nekoliko filmova i postavljeno nekoliko pozorišnih predstava s ovom temom. U posljednjih 60 godina bilo je nekoliko pokušaja da se ispriča priča o tome šta se dogodilo 28. juna 1914. godine. Kada je uloga Iwasiuka u pitanju, svi ovi pokušaji bili su isti – uvijek je bio opisan u negativnom kontekstu, prikazivan je kao zlo nasuprot mladih idealista iz „Mlade Bosne“. Zanimljivo je da se ova slika nije promijenila preko kinematografije koja se zanimala atentatom. Kao primjer može nam poslužiti nekoliko filmova: „Belle Epoque ili posljednji valcer u Sarajevu“ iz 1990.⁷⁷ i najnoviji srpski film „Branio sam Mladu Bosnu“ iz 2014,⁷⁸ koji je također prikazan kao serija, zatim „Sarajevski atentat“ iz 1968. godine⁷⁹ i „Sarajevo“ iz 2014. godine.⁸⁰ Iako se u nekim od filmova ne spominje Iwasiukovo ime, vidi se da negativni lik ima njegove karakterne crte. U svim filmovima policajac-psihopata muči članove

⁷⁵ Würthle, *Dokumente zum Sarajevoprozess*, 27.

⁷⁶ Pogledaj Vladimir Ćorović, *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svet-skog rata 1914–1918. godine* (Beograd: Udruženje ratnih dobrovoljaca, 1996); Dedijer, *Sarajewo 1914*, 167–168. Ратко Парезжанин, *Млада Босна и Први светски рат* (Искра Муних, 1974), 163, gdje autor kaže da je Iwasjuk bio degenerik; Dragoslav Ljubibratić, *Mlada Bosna i sarajevski atentat* (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1964), 196.

⁷⁷ Posljednji valcer u Sarajevu, 1990, rež. Nikola Stojanović.

⁷⁸ Branio sam Mladu Bosnu, 2014, rež. Srđan Koljević.

⁷⁹ Sarajevski atentat, 1968, rež. Fadil Hadžić.

⁸⁰ Sarajevo, 2014, rež. Kurt Mündl, Andreas Prochaska.

„Mlade Bosne“. Iwasiuk je, također, jedan od glavnih heroja austrijske predstave „Die Schüsse von Sarajevo“,⁸¹ koja je bila prvo pokazana u Bečkom kazalištu Josefstadt 2014. godine. Ova je predstava zasnovana na istoimenoj knjizi Mila Dora (Milutina Doroslavca) *Pucnji iz Sarajeva*, gdje je Iwasiukova slika jako negativna.⁸²

Svugdje je on je bezobzirna, beskrupulozna osoba, zaslijepljena mržnjom prema srpskoj omladini. To nije iznenađenje jer su „Die Schüsse von Sarajevo“, kao i „Branio sam Mladu Bosnu“, pa i drugi filmovi direktno povezani s poviješću onako kako ju je opisao Pfaffer u memoarima, kao i atentatori ili njihovi suradnici (Kranjčević, Mandić). Najviše o policajcu rodom iz Bukovine govori film „Belle epoque“, čiji je režiser bio Nikola Stojanović. Opisuje se period od 1910. do 1914. godine. U filmu je Iwasiuk, kojeg glumi Petar Božović, stariji nego pravi Iwasiuk; osim toga predstavljen je kao svemogući šef sarajevske policije. Naravno, ova filmska vizija nema veze sa stvarnošću, jer je Iwasiuk 1914. godine bio 30-godišnjak koji je stigao u Sarajevo dvije godine ranije i počeo raditi kao policijski službenik u XI platnom razredu⁸³ te samo dva mjeseca prije atentata dobio promocije za činovnika IX ranga. Do 1916. godine Iwasiuk nije imao nikakve visoke pozicije. U filmu se on angažira u istrazi članova „Mlade Bosne“ dugo prije atentata, dok se omladinom i jugoslavenskom zavjerenicima bavio njegov kolega Petar Maksimović, po vjeri pravoslavni Srbin. Iwasiuk se tada bavio kriminalističkim odnosima u Sarajevu, ubistvima, silovanjima itd. U „Branio sam Mladu Bosnu“, Iwasiuk, kojeg glumi Branislav Lecić, suprotnost je poštenom advokatu Rudolfu Cistleru (Nikola Rakočević), koji je branio člana „Mlade Bosne“ u vrijeme suđenja. Najveća „zvijer“ Iwasiuk je i u austrijskoj pozorišnoj predstavi „Die Schüsse von Sarajevo“, koja se u cjelini oslanja na Pfefferove memoare.

⁸¹ Die Schüsse von Sarajevo, 2014, rež. Milo Dor.

⁸² Мило Дор, *Пуцњи из Сарајева* (Вршац: Књижевна општина Вршац, 2000), 121-123.

⁸³ АБиН, PD, Wiktor Iwasiuk, 2.

Sažetak

Wiktor Leo Iwasiuk ocijenjen je u historiografiji kao i masovnoj kulturi jednostavno negativno. Ovaj članak nije njegova odbrana, niti pokušaj da se njegov imidž pokaže u drugom svjetlu, jer je njegova slika bila samo crno-bijela. Htio sam jedino, koristeći različite izvore, posebno memoare, pokazati kako mit o „Mladoj Bosni“⁸⁴ ima utjecaj na ocjenu nekog historijskog događaja ili ljudi. Iwasiuk je odličan primjer nekoga ko je imao najgore kvalitete. On je predstavljen kao personifikacija zla. Istina je drugačija, jer se nije razlikovao od svojih kolega iz policije, koji su vodili istragu članova „Mlade Bosne“. Svi oni su na neki način mučili ovu omladinu. Razlika je samo u tome što je Iwasiuk bio efikasniji od drugih, zbog svoje inteligencije i determinacije. Njegova efikasnost bila je razlog zašto ga kolege nisu voljele i što su bili ljubomorni na njega, kao i zašto ga je mrzila omladina. Tako je bilo i tokom I svjetskog rata, kada je bio odan Austrougarskoj vladi, zbog čega je u Jugoslaviji dobio smrtnu kaznu, kao i 30-ih godina, kada je kao šef policije u Salzburgu zatvarao austrijske naciste. Naravno da nije bio kristalno nevin, imao je on svoje grijehе, ipak smatramo da kazna koju dobio za života i nakon smrti, nije pravedna.

On je bio žrtva vremena u kojem je živio. U drugim okolnostima, da se nije dogodio atentat, vjerovatno bismo mogli pročitati da je Iwasiuk bio odličan policajac, koji nekad koristio kontroverzne metode, ali je zato bio efikasan. Zahvaljujući tome što je bio inteligentan i lukav, bio je korak ispred kriminalaca, pa i kolega. Uvodio je nove kriminalističke metode i bio pionir u tome. Mogao je biti sarajevski Sherlock Holmes ili Hercules Poirot, jer je imao sve talente za to, a ipak, umjesto ovoga

⁸⁴ Uloga mitova o „Mladoj Bosni“ imala je veliki utjecaj na povijest Bosne i Hercegovine kao i Jugoslavije: Damir Agičić, „Bosna je ... naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2003), 156-157. Više o tome Tomasz Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii* (Warszawa: Scholar, 2020), 262.

je postao simbol zla. Nova država južnih Slavena osudila ga je na smrt. Ova osuda nije bila samo pravna nego i kulturna, jer je on postao simbol – personifikacija prošle Vlade, koja je morala biti prikazana u negativnom svjetlu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Personalni dosje (PD)
 - Fond: Zemaljska Vlada Sarajevo (ZVS)
 - Dokumenta iz istrage atentatora Gavrila Principa, Preslušanje Gjure Vlainića
- Arhiv Nadbiskupije, Sarajevo (ANS)
 - Izvještaj o Kaznioni

Objavljeni izvori:

- Bogićević, Vojislav. *Sarajevski atentat. Pisma i saopštenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1965.
- Gluck, Władysław. „Sarajewo w czerwcu 1914. Wspomnienia“. *Przeгляд Współczesny*, 138, 1933.
- Kranjčević, Ivan. *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*. Sarajevo: Svjetlost, 1954.
- Mandić, Velimir. *Bosna u lancima; ili povodom atentata Gavrila Principa*. Sarajevo: Bosanska Pošta, 1919. (ćir.)
- Pfeffer, Leo. *Istraga u Sarajevskom atentatu*. Zagreb: Nova Evropa, 1938.

- Valoušek, František. *Sjećanja na Bosnu. Zapisi austrougarskog Źandara na službi u Bosni*. Sarajevo: Bosanska riječ, 2015.
- Würthle, Friedrich. *Dokumente zum Sarajevoprozess*. Wien: Österr. Staatsarchiv, 1978.

Štampa:

- Bošnjak. *Zvanični kalendar za prostu godinu 1914*. Sarajevo, 1913,
- *Sarajevoer Tagblatt*, Sarajevo, 1914.

LITERATURA

Knjige:

- Bystroń, Jan Stanisław. *Księga imion w Polsce używanych*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój“, 1938.
- Clark, Christopher. *Lunacy. Jak Europa poszła na wojnę w 1914 roku*. Warszawa: Dialog, 2017.
- Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Polis – Clio, 2013.
- Čorović, Vladimir. *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914–1918. godine*. Beograd: Udruženje ratnih dobrovoljaca, 1996. (ćir.)
- Dedijer, Vladimir. *Sarajewo 1914*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1983.
- Donia, Robert J. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
- Dor, Milo. *Pucnji iz Sarajeva*. Vršac: KnjiŹevna opština Vršac, 2000.
- Gluck, Władysław. *Sarajewo. Historia zamachu sarajewskiego*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1935.
- Gross, Hans. *Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1893.

- Hajdarpašić, Edin. *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914*. Chicago: Cornell University Press, 2015.
- Holzmann, Michael E. „...*Und steht die Legion auf dem ihr zugewies'nen Posten*“. *Die Österreichische Legion als Instrument früher NS-Aggressionspolitik*, Berlin: LIT Verlag, 2018.
- Jakubowski, Krzysztof. *Kraków pod ciemną gwiazdą*. Warszawa: Agora, 2016.
- Jevtić, Borivoje. *Sarajevski atentat: sećanja i utisci*. Sarajevo: Štamparija i izd. Petra N. Gakovića, 1924. (ćir.)
- Kaźmierczak, Paweł. *Dietrich von Hildebrand wobec narodowego socjalizmu*. Kraków: WAM, 2011.
- Lach, Bogdan. *Profilowanie kryminalistyczne*. Warszawa: Lex, 2014.
- Ljubibratić, Dragoslav. *Mlada Bosna i sarajevski atentat*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1964.
- Mitrović, Andrej. *Serbia's Great War 1914–1918*. Indiana: Purdue University Press, 2007.
- Norris, David A. *In the Wake of the Balcan Myth. Questions of Identity and Modernity*. New York: St. Martin Press, 1999.
- Omerović, Enes S. *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.
- Parežanin, Ratko. *Mlada Bosna i Prvi svetski rat*. Munich: Iskra, 1974. (ćir.)
- Petraru, Marius. *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004.
- Pietrzak, Marek, Bazylczuk, Eryk, Sowińska, Hanna. *Józef Szugyi Trajtler. Węgier z urodzenia – bydgoszczanin z wyboru*. Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy Świadectwo, 2013.
- Röskau-Rydel, Isabel. *Niemiecko-austriackie rodziny urzędniczne w Galicji 1772–1918*. Kraków: Wydawnictwo UP, 2011

- Šabotić, Izet. *Život ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene istorije, 2019.
- Sladović Sladovički, Eugen. *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zemaljska Vlada za BiH, 1916.
- Stock, Hubert. „...nach Vorschlägen der Vaterländisch Front“. *Die Umsetzung des christlichen Ständestaates auf Landesebene, am Beispiel Salzburg*. Wien – Köln: Böhlau Verlag, 2010.
- Stryjek, Tomasz. *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*. Warszawa: Scholar, 2020.
- Surman, Jan. *Universities in Imperial Austria, 1848–1918: A Social History of a Multilingual Space*. Indiana: Purdue University Press, 2018.
- Wrocławski, Krzysztof (ur.). *Polska w Bośni, Bośnia w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2003.
- Żukowski, Otto Mieczysław. *Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego*. Lwów: Gubrynowicz i Syn, 1914.

Članci:

- Agićić, Damir. „Bosna je ... naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 139-160.
- Alewyn, Richard. „Zagonetka detektivskog romana“, *Mogućnosti*, br. 3-4 (1970): 399-405.
- Drunen, Jeroen van. „Deutsche Kultur und geistiges Proletariat: Zur Ambivalenz der Czernowitzer Franz-Josephs-Universität“, u: *Partizipation und Exklusion: Zur Habsburger Prägung von Sprache und Bildung in der Bukowina. 1848–1918–1940*, ur. Markus Vinkler. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2015, 41-53.

- Jackson, Paul. „‘Union or Death!’: Gavrilo Princip, Young Bosnia and role of ‘Sacred Time’ in Dynamics of Nationalist Terrorism“. *Totalitarian Movements and Political Religions* 7, br. 1 (2006): 45-65.
- Kaluszynski, Martine. „Alphonse Bertillon et l’anthropométrie“, u: *Maintien de l’ordre et polices en France et en Europe au XIXe siècle*, ur. Alain Faure, Philippe Vigier. Paris: Créaphis, 1987, 269-285.
- Marković, Slobodan G. „Anglo-American Views of Gavrilo Princip“. *Balkanica*, br. 46 (2015): 273-314.
- Nisse, Reingard. „Kriminalistik“, u: *Wörterbuch zur Inneren Sicherheit*, ur. Hans-Jürgen Lange. Wiesbaden: Springer-Verlag, 2006, 154-160.
- Omerović, Enes S. „Odlazak kuferaša. Iseljavanje stranaca iz Bosne i Hercegovine neposredno nakon Prvog svjetskog rata“, u: *Nacije i migracije: Studije iz bosanskohercegovačke historiografije. Zbornik radova*, ur. Amir Duranović. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019, 69-121.
- Probst, Karlheinz. „Hans Gross – Der begründer der kriminalistik“, u: *Hans Gross: Werke des Wissenschaftlers und Arbeiten über ihn aus den Bücherbeständen der wissenschaftlichen Bibliothek der Nationalen Jurij Fedkowskytsch Universität Czernowitz. Zum 100. Todestag. Bibliografisches Verzeichnis*, ur. Sergej Nezhurbida, Eugen Skulysh. Czerniewitz: Knyjgi, 2015, 13-20.
- Schafranek, Hans. „Der NS-Putsch im juli 1934: vorgeschichte in Salzburg“, u: *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*, ur. Christian Schindler. Wien: LIT, 2007, 177-195.
- Šehić, Zijad. „Atentat, mobilizacija, rat“. *Prilozi*, br. 34 (2005): 23-38.
- Šoja, Slobodan. „Bila jednom jedna omladina: Mlada Bosna između mučeništva et nerazumijevanja“. *Politeia*, br. 7 (2014): 107-125.
- Travančić, Melida. „Historical and ethnico-ideological conditionality of literary interpretations of Gavrilo Princip“. *Pannoniana* 2, br. 1 (2017): 98-112.

- Uebersberger, Hans. „Władysław Gluck: Sarajewo (Historja zamachu Sarajewskiego)“. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Osteuropäische Geschichte*, br. 1 (1937): 139-141.
- Uhalde, Kevin. „Pope Leo I on Power and Failure“. *The Catholic Historical Review* 95, br. 4 (2009): 671-688.
- Widacki, Jan. „Współczesny zakres nazwy ‘kryminalistyka’“. *Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały* 12, br. 1 (2013): 37-47.

Sadržaji s www. (World Wide Web)

- Sabitzer, Werner. *Erste Mörderfahndung im Radio*. (pristup ostvaren 20. maja 2020, <https://www.veko-online.de/archiv-ausgabe-03-2017/925-historie-erste-moerderfahndung-im-radio.html>)

Summary

Wiktor Leon Iwasiuk a simbol of austro-hungarian cruelty, or victim his period?

The article presents the figure of Wiktor Leon Iwasiuk born in Bukowina, a Germanized Ruthenian, who after graduating in Chernivtsi decided to travel to Bosnia and Herzegovina in 1912 to work within the local police force. His arrival to Sarajevo came at a difficult time period with an unfortunate turn of events, ranging from economic stagnation, lack of reforms, as well as the rise of nationalism within the society's youth. The unrest often manifested itself with numerous amounts of protest which often lead to be violently suppressed by the state authorities.

Until the coup in Sarajevo, which took place in June 1914 – Iwasiuk was responsible for criminal affairs, not dealing with political crimes. He then become known as an intelligent, ambitious though a controversial Law enforcement officer, which is something we know from his documents. It wasn't until the assassination of Archduke Francis Ferdinand that Iwasiuk became involved in the investigation of the perpetrators, during which he had to track the network of assassins and their associates.

It is thanks to Wiktor Iwasiuk that the Sarajevo investigators were able to unravel the connection between Gavrilo Princip, Vasa Čubriović, Danilo Ilić and thus also the Serbian Intelligence. Thanks to the trick he used to mislead the members of „Young Bosnia“, he managed to obtain information of utmost pertinence from them. However, his success would soon become the reason for his problems. With the fall of the Austro-Hungarian Empire and Bosnia-Herzegovina's sudden placement within the kingdom of Yugoslavia. Iwasiuk then, as a faithful police officer to the former authorities turned out to be an enemy of the state, hence prompting his emigration from the Balkans and moving to Austria where he found employment within the police force in Salzburg. During his work he proved himself to be a great policeman, pioneer of modern

investigative methods (using, among others, radio and cinema). During the Austro-fascist period, Iwasiuk was in charge with the tracking of Nazis, for which he was sent to Dachau concentration camp in 1938, soon after the „Anschluss“ of Austria in 1938, only to leave the camp in 1944 and shortly die thereafter. The participation in the investigation of Archduke Frans Ferdinand’s assassins was the turning point in his life.

The investigative success made him a victim to the times he lived in, not only because he was sentenced to death in absentia, but due to the fact that he executed his duties very well, which meant he had to leave Bosnia and Herzegovina. Moreover, another reason for his departure, was the fact that he wrongly became a symbol of Austro-Hungarian atrocities, which later had an impact on his life. His person was often later used in culture and art, always seemingly in a negative context, which I prove on the example of a few films made in the second half of the twentieth century, where Iwasiuk is always depicted as a psychopath who abuses the Yugoslav youth.

Translated by **Krystian Horslund**

UDK: 342.724:297 (497.6) "1941"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.167

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 4. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Adnan Jahić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Tuzla, Bosna i Hercegovina

adnan.jahic67@gmail.com

Muslimanske rezolucije 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja

Apstrakt: Osamdeset godina od njihove pojave, muslimanske rezolucije iz 1941. godine ne prestaju da privlače pažnju kako profesionalnih historičara, tako i šire akademske i društvene javnosti. Dok su starija literatura i publicistika promovirale uglavnom tipska, izvankontekstualna i naglašeno afirmativna gledanja na njihov sadržaj, novija kritička historiografija je postavila više pitanja o stvarnom smislu, značenju i dometima ovih važnih historijskih dokumenata. U ovom radu autor nastoji rasvijetliti širu pozadinu nastanka rezolucija, analizira njihov sadržaj, propituje vjerodostojnost i održivost nekih njihovih tvrdnji i ocjena, bavi se izrečenim i prešućenim u njihovim porukama, te oslikava prijepore i kontroverze koji su pratili pojavu muslimanskih rezolucija do današnjeg vremena.

Ključne riječi: muslimanske rezolucije, muslimani, NDH, ustaše, zločini, pravo, pravda

Abstract: Eighty years since their appearance, the Muslim Resolutions of 1941 have not ceased to attract the attention of both professional historians and the wider academic and social public. While some older literature and publicist writing have promoted mostly typical, extra-contextual and emphatically

affirmative views on their content, the recent critical historiography has raised many questions about the real substance, meaning and scope of these important historical documents. In this paper, the author seeks to shed light on the broader background of the resolutions, analyzes their content, makes questions about the credibility and sustainability of some of their claims and assessments, deals with the told and unspoken matters in their messages, and portrays the contested views and controversies that have been following the appearance of the Muslim resolutions to the present day.

Keywords: the Muslim resolutions, Bosnian Muslims, NDH, Ustashas, crimes, law, justice

Uvod. Zašto je šutio Kulenović?

Desetak godina nakon Drugog svjetskog rata, Muhamed Pilav, jedan od dvojice muslimana u predratnoj ustaškoj emigraciji, dao je u *Američkom hrvatskom glasniku* svoju ocjenu držanja prvaka bivše Jugoslaven-ske muslimanske organizacije (JMO) u prvim mjesecima Nezavisne Dr-žave Hrvatske (NDH). Kritičar predratne politike Spahine stranke Pilav zamjerio je rukovodstvu bivše JMO sa dr. Džafer-begom Kulenovićem na čelu što nije našla za shodno da u danima okupacije zađe u narod i obavijesti ga o međunarodnoj situaciji te pripremi za predstojeće do-gađaje. To je dovelo do toga, pisao je, da niko nije bio toliko osakaćen i izranjavan kao muslimani Bosne i Hercegovine, „zahvaljujući upravo dr. Džaferu“. Osuđujući ustašku državu, autor je naveo da je Kulenović, na pitanje većine članova Centralnog odbora JMO zašto je bez konsul-tiranja ušao u ustašku vladu, odgovorio: „To sam učinio na svoju ruku i u svoje ime.“ Takvim svojim postupkom i izjavom, zaključio je Pilav, Kulenović se definitivno odvojio od muslimanskog naroda, čiji je stav prema ustaškoj politici jasno došao do izražaja kroz rezoluciju cjeloku-pne ilmije i najuglednijih muslimana Bosne i Hercegovine.¹

¹ Prema: Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Služba državne sigurnosti Repub-ličkog sekretarijata unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: SDS

Slična zapažanja iznio je i Pilavov savremenik Muhamed Hadžijahić. On je u svom ratnom spisu 1944. godine zabilježio da je Kulenovićev dolazak iz Simovićeve u Pavelićevu vladu 7. novembra 1941. zadao bosanskim muslimanima „strahovit udarac“, kako na domaćem, tako i na međunarodnom planu. Kulenović je to učinio bez obzira na činjenicu što su muslimanski politički prvaci na svom zasjedanju u Doboju zaključili da mu nije mjesto u hrvatskoj vladi, neovisno o pritiscima sa ustaške strane.²

Makar su pojedini detalji u gornjim navodima teško provjerljivi, iznesene ocjene i zapažanja dolazile su od dobro upućenih posmatrača ratne zbilje i političke stvarnosti u NDH. Dr. Mehmed Alajbegović, u dva navrata ministar u Vladi NDH, u svom poslijeratnom zatvorskom spisu naveo je da je Paveliću pošlo za rukom uvesti u Vladu Džafera Kulenovića „radi privlačenja Muslimana“, a kada je to postigao, „pustio ga je po strani“, dok su Hakija Hadžić, Alija Šuljak i istomišljenici harangirali Muslimane i radili aktivno za ustaški pokret. Kulenović je imao ured „bez ugleda i posla“, pa prema tome i bez utjecaja, a stvarni potpredsjednik Vlade bio je Vjekoslav Vrančić. Kulenović nije učinio ništa povodom brojnih inicijativa prema Zagrebu da se zaustavi zločinačka politika ustaša u Bosni; odgovarajući kritičarima kako u Vladi predstavlja „samo sebe“, nije odstupao sa svog položaja, „premda se krvavo kolo u Bosni i Hercegovini vrtilo dalje“.³

Posljedica Kulenovićevog ulaska u Vladu bila je kompromitacija nekada najjače stranke bosanskih muslimana – Bošnjaka – u očima običnog svijeta i brojnih stradalnika. Bugarski ambasador u NDH Jordan

RSUP SRH), HR-HDA-1561, 010.0.7. Uprava državne bezbjednosti NR Hrvatske Upravi državne bezbjednosti Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove FNRJ Beograd. Datum: 18. 7. 1956.

² Muhamed Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana. Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944* (Sarajevo: Centar za bosansko-muslimanske studije, 1991), 37–38.

³ HDA, SDS RSUP SRH, HR-HDA-1561, 004.2. O bosansko-hercegovačkim muslimanima – Elaborat Alajbegović dr. Mehmeda, 7.

Mečkarov izvijestio je samo dan nakon Kulenovićevog imenovanja za potpredsjednika Vlade o primjetnom hlađenju muslimana prema Zagrebu,⁴ koje je, očito, imalo u pozadini raznorodne uzroke i poticaje, od favoriziranja katolika nauštrb muslimana do uvlačenja muslimana u pogubnu kampanju protiv „grko-istočnjaka“. Od kraja 1941. Kulenović je personificirao oportunističku i neproduktivnu struju bošnjačke elite koju su napadali kako protivnici, tako i pristaše NDH, svi iz svojih razloga. Jedan kritičar, koji je smatrao pogubnim insistiranje na muslimanskom partikularizmu u hrvatskoj državi, napao je „naše najistaknutije ljude“ da se nisu ni za korak pomakli od „metoda predratne politike“. Još uvijek se zanose mislju da je najbolje „držati neki neodređeni stav, pa za svaki slučaj da se ima pristupa i u jedan i u drugi tabor“. Upozorio je muslimane, naročito one koji su odgovorni za njihovu sudbinu, „da sadašnja zbivanja nisu parlamentarna natezanja oko sastava vlade i političkih kombinacija i koalicija“, već „povjesni i sudbonosni događaji“ koji od muslimana traže da se jasno opredijele za jednu ili drugu stranu. Autor je, očigledno, glavninu muslimana na pozicijama u NDH smatrao „slabim Hrvatima“ i šićardžijama koje ne zanima sudbina običnog muslimanskog svijeta, već samo „vjerski aršini i ključevi“ preko kojih si teže ugrabiti „masnije položaje“ i sigurnost u zavjetrini ratne neizvjesnosti.⁵

Premda bi se za Džafer-bega Kulenovića teško moglo reći da je držao „neki neodređeni stav“, ni on ni njegovi stranački saradnici po zauzimanju pozicija u vlastima NDH nisu bili naročito vidljivi u javnom životu ustaške države. Kulenović nije ostavljao traga bilo kakve aktivnosti u prilog zaštiti prava svojih sunarodnjaka. No, njegovo je prisustvo u Vladi NDH svejedno poslužilo jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u

⁴ Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945* (Zagreb: Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest, 2009), 158.

⁵ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-810/B-3. Autor je skriven iza pseudonima *Mujezin*. Oglašavao se u nekoliko navrata opširnim analizama vojno-političke situacije tokom 1943. godine. Pripadao je, čini se, sve užem sloju Bošnjaka koji su bili na poziciji bezuslovne lojalnosti Trećem Reichu i NDH.

donošenju negativnih ocjena o držanju Bošnjaka u okupiranoj Jugoslaviji. Povodom Kulenovićevog ulaska u Vladu NDH ministar Branko Čubrilo-
vić je na londonskom radiju rekao da će se nakon rata postaviti pitanje „da
li će muslimani uopšte moći da sarađuju kao braća u obnovljenoj, velikoj
i slobodnoj državi“, jer su oni, makar bili i mirni posmatrači, „krivci i su-
krivci mučenja srpskog naroda“.⁶ Pouzdanik dr. Juraja Krnjevića Stjepan
Gaži, koji je radio u jugoslavenskom konzulatu u Ženevi, pisao je u jed-
nom izvještaju od 4. decembra 1941. kako su se Muslimani odmah na-
kon Aprilskog rata „proglasili Hrvatima“ i iza toga otpočeli sa zvjerstvima
kako protiv Srba u Bosni, tako i protiv Hrvata komunista u Hrvatskoj, „a
da kod toga nikog nisu pitali za legitimaciju“. Pečat ovom pravcu dao je
postupak Džafera Kulenovića koji je postao potpredsjednik ustaške vlade
„i može se reći da je to jedina politička sila koja stvarno postoji i koja
drži Pavelića, jer se dobro zna broj pravih Ustaša“.⁷ I dok su jugoslaven-
ski emigrantski krugovi, temeljem Kulenovićevog ulaska u Vladu NDH,
širili u javnosti savezničkih zemalja izrazito negativnu sliku o držanju
Bošnjaka i njihove elite u ustaškoj državi, odgovorna lica u zemlji su se
suočavala sa haotičnim prilikama u društvu i tražila od svog političkog
vođe da preuzetu funkciju iskoristi kako bi se obuzdalo nasilje i prekinule
patnje običnih ljudi. „Ti si, dragi Džafer“, pisao je reisul-ulema Spaho
Kulenoviću, „ulazeći u vladu u ovim sudbonosnim danima ponio veliku
odgovornost prema narodu, pa Ti je dužnost da tražiš izlaza iz ove ne-
podnošljive situacije. Molim Te stoga, da na najmjerodavnijim mjestima
sve ovo izneseš i tražiš, da se počinjene pogreške [hrvatskih upravnih i
vojnih vlasti] odmah isprave, te da se učini sve što treba, kako se one više

⁶ Prema: Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (u ratu i revoluciji 1941. – 1945.)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012), 759–760.

⁷ Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj* (Zagreb: Globus, 1985), 41.

ne bi ponavljale.“⁸ Kulenović nije poduzimao ništa,⁹ pa je mnogima bilo jasno da se moraju tražiti zaobilazni putevi kako bi se zaustavilo nasilje i spriječile nove narodne nesreće.

Kritike i osude

Četrnaestog augusta 1941, isti dan kada je Džafer-beg Kulenović u Zagrebu izjavio da je bivša JMO već od prvog dana NDH uključena u ustaški pokret,¹⁰ u Sarajevu je Skupština Organizacije ilmije NDH „El-Hidaje“ izglasala rezoluciju kojom je, biranim riječima, pozvala ustašku vlast da zavede punu zakonsku sigurnost svih žitelja NDH. Oglašavanje visoke uleme, koja je i u Kraljevini Jugoslaviji imala aktivnu društvenu ulogu, podsjećalo je na predstavke reisa Čauševića i njegovih muftija koji su se žalili novim vlastima nakon Velikog rata na pljačke i ubijanja muslimana – popunjavajući politički vakuum nastao ratnom pometenošću muslimanskih stranačkih organizacija. Makar je rezolucija bila objavljena samo u njenom službenom glasilu, vodstvo „El-Hidaje“ sa Mehmedom ef. Handžićem na čelu po svoj prilici je smatralo da je nastupio trenutak kada je potrebno zauzeti se za muslimanski živalj, s obzirom na to da su politički prvaci ostali nijemi i pasivni, a neki i aktivno podržavali režim u njegovoj politici terora i represije. No, „El-Hidajina“ ulema nipošto nije bila jedini faktor u bošnjačkom društvu koji je kritički gledao na unutrašnju zbilju NDH 1941. godine. Uznemirujuće prilike u lokalnim zajednicama prisi-

⁸ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Zbirka Fehim Spaho (dalje: FS), SF-800. Pismo Fehima Spahe Džaferu Kulenoviću od 5. veljače 1942.

⁹ U septembru 1944. godine jedan pouzdanik iz Zagreba zabilježio je u svom izvještaju: „Dr. Džaferbeg Kulenović gotovo i nema pristaša među muslimanima Bosne i Hercegovine. Ovo se pripisuje njegovoj nedjelatnosti na položaju podpredsjednika vlade, a k tome još i okolnost, da je do sada uvijek – po mišljenju muslimana – uzpješno spriječavao svaki dobronamjerni pokušaj državne vlade koji je išao za sređivanje prilika u Bosni i Hercegovini. Dr. Džaferbeg Kulenović je među muslimanima omražen napose zbog toga, što je spriječio da se provede u djelo ustav Islamske Vjerske Zajednice, koji ustav je sastavljen od priznatih stručnjaka svećenstva i šeriatskih sudaca.“ Vidjeti: Vojni arhiv (dalje: VA), Beograd, Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH), kut. 153c, fasc. 4, dok. 14.

¹⁰ *Hrvatski narod*, 15. kolovoza 1941, 1.

ljavale su zabrinute prvake da reagiraju i traže lijeka postojećim nevoljama, a nerijetko i upiru prstom u konkretne krivce. Tako se Imamat džemata u Gornjem Vakufu požalio krajem maja 1941. na samovolju lokalnih ustaša katolika koji su, kako su naveli, nakon što su uzurpirali sve pozicije u gradu, zauzeli prema muslimanima isti onakav stav kakav bi zauzeli prema pravoslavnim, „kada bi ih kod nas bilo“.¹¹ U junu 1941. prijedorski imam Derviš ef. Bibić zaputio se u Sarajevo reisu Spahi sa pismom grupe uglednih Prijedorčana koji su tražili od svoga vjerskog vodstva da „u muslimanskom interesu“ pozove na prekid nasilnih konverzija na katoličanstvo i osiguranje vjerske slobode za pravoslavno stanovništvo.¹² U septembru 1941. džematski imam u Ljubuškom obavijestio je reisa da su bez ikakve procedure otpušteni iz službe stalni radnici u Duhanskoj stanici u Ljubuškom: Abdulah Orman, Mustafa Kadragić, Hazim Ćerić, Hasan Osmić i Reško Hrnjičević.¹³ Nezadovoljstvo su ispoljavale i pristaše novog režima, razočarane držanjem ustaša, časnika i ljudi na funkcijama, u kritičnim trenucima po sigurnost mjesta. Trojica „Hrvata građana Gračanice“ obavijestila su poglavnika Pavelića 17. septembra 1941. o držanju čelnih ljudi grada i kotara prilikom četničkog napada na Gračanicu 23. augusta 1941. Teretili su ih da su svojim bijegom iz grada i kukavičkim držanjem ostavili na cjedilu „mirni i staloženi narod Gračanice“ koji je napušten od svojih prvaka morao dočekati četnike. Četnici su, srećom, brzo bili odbijeni – zahvaljujući energičnoj intervenciji „naše drage vojske“.¹⁴ Jedan razočarani

¹¹ GHB, Arhiv Islamske zajednice (dalje: AIZ), Ulema-medžlis (dalje: UM), 1-2864/1941. Unutar: UM, 2-304-1941.

¹² Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42* (Uppsala: Uppsala University Library, 2005), 229.

¹³ Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća* (Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2014), 338.

¹⁴ HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (dalje: MUP NDH), HR-HDA-223, kut. 141, 47565. U predstavi su terećena sljedeća lica: ustaški logornik Gračaničkog kotara Franjo Taborski, kotarski pristav i zamjenik kotarskog predstojnika Franjo Šajkaš, načelnik općine Gračanica Hifzo Hifziefendić, predstojnik poreznog ureda u Gračanici Josip Trkman i kotarski školski nadzornik Anto Zidarić. Predstavku su potpisali: željeznički činovnik Ratimir I. Gadža, trgovac Ibrahim Širbegović i bilježnik Salih Džaferović.

pristaša Hakije Hadžića i Alije Šuljka pisao je vojskovođi Kvaterniku 15. oktobra 1941. o obimu sabotaze koja je prethodila uništenju muslimanskih sela Bilećkog kotara i oštro napao političku i vojnu vlast Bileće da su izdale narod i državu i omogućile „četnicima“ da pobiju nedužni muslimanski živalj. Naveo je da su muslimanski prvaci Bileće molili zapovjednika mjesta satnika Branka Nališa da odredi jednu satniju vojnika koja bi patrolirala noću oko Bileće, ali da im je satnik odgovorio da vojske ne dā, rekavši „da [se] Poljska nije isturila na granicu, ne bi rat izgubila“. Bojnik Jagić skinuo je za vrijeme četničkog napada na Bileću znakove časničkog dostojanstva, sakrio se u podrum, a svoju gospođu sklonio iz vojarne u kuću poznatog četnika Lučića u čaršiji. Sav narod tvrdi da su glavni krivci pokolja u Bilećkom kotaru ubrzo bili nagrađeni, uključujući kotarskog predstojnika Marka Šakića, koji je dobio sedmu grupu i premještaj za kotarskog predstojnika u Sarajevu. Kada je odlazio u Sarajevo, oproštajno večer priredili su mu većinom Srbi, „a do njega je sjedila žena odmetnutog četnika učitelja Kokolja koji je zapovijedao jednom četničkom bandom i baš vršio ove pokolje“. Autor izvještaja, koji je službeno bio ovlašten od ministra udružbe da ode u Trebinje i Bileću i organizira izmještanje тамошњих stradalnika u Tuzlu, zaključio je da bi spomenute vojne i civilne upravitelje Bileće trebalo pitati zašto, kada je već izvršen napad na Berkoviće i Divin, nisu evakuirali žene i djecu iz Općine Plane u utvrđeni logor u Bileći, zašto su ravnodušno gledali kako četničke bande vrše pokolje i zauzimaju ostale općine, „i zašto su dali 500 metaka na 1.000 seljačkih pušaka u općini Plane“. Potužio se da su četnici u Bilećkom kotaru vršili najbestijalnije zločine. „Žene su skidali gole i na cestama ih klali, svu djecu koja im je pala šaka poklali su a mnogo žive djece pobacali u najdublje jame.“¹⁵

¹⁵ Institut za historiju u Sarajevu (IHS), Sarajevo, Arhivska građa (AG), kut. 65/1941-45, 14. Prijepis pisma vojskovođi. Tuzla, 15. X 1941. Vidjeti o ustaničkim zločinima u Bilećkom kotaru u: „Izvještaj Uglješe Danilovića Tempu“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 4 (1951): 179–182. Također vidjeti: *Spomenica poginulim Bilećanima u NOR i revoluciji* (Bileća: Opštinski odbor SUBNOR-a Bileće, 1983), XXIV; Branko Popadić, „Na prostoru Stoca i Bileće“, u: *Hercegovina u NOB*, 2, ur. Sveto Kovačević (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar – Beograd – Istorijski arhiv Hercegovine – Mostar, 1986), 631–650; Tahir Pervan, *Nad jamom*

Pismo Fehima Spahe

Naročito aktivan u ispoljavanju nezadovoljstva i osudama postupaka pojedinih vojnih i političkih zvaničnika bio je reisul-ulema Fehim Spaho. Suprotno kasnijim stereotipima da je bio neosjetljiv prema tuđim nevoljama,¹⁶ brojne obavijesti nedvojbeno pokazuju da vjerski poglavica muslimana nije štedio truda u pokušajima da zaštiti svoje sunarodnjake i smanji patnje običnih ljudi, ne samo muslimana nego i pripadnika drugih vjera.¹⁷ On je, dakako, glavnu brigu ispoljavao prema muslimanima, naročito od vremena kada je, kako se čini, postao svjestan uzaludnosti zauzimanja za pravoslavni i jevrejski živalj u NDH i kada se suočio sa razmjerima stradanja muslimana u prvim mjesecima ustanka. Najotvoreniju kritiku haotičnog stanja u NDH ispoljio je u jednom pismu nepoznatom državnom zvaničniku, vjerovatno sredinom septembra 1941. godine, koje, zbog njegovih indikativnih navoda, zavređuje da bude detaljnije predstavljeno. U njemu Spaho podsjeća na ranije pismo koje je 8. juna 1941. poslao Slavku Kvaterniku, na koje mu vojskovođa nije odgovorio, a u kojem je reis prenio žalbe u pogledu sljedećeg: komadanja Bosne razgraničenjem velikih župa, postavljanja isključivo katolika kao povjerenika u sarajevskim sudovima i državnim odvjetništvima, popunjavanja istaknutih mjesta u općinama Sarajevskog i Mostarskog kotara samo katolicima te primanja u željeznički tečaj u Sarajevu 41 katolika i svega 9 muslimana. Konstatirao je da su muslimani imali povoljniji procenat u „beogradskoj saobraćajnoj školi“. Dalje je iznio različite prigovore, od primoravanja muslimanske djece u Trebinju da idu u privatno dječije zabavište časnih sestara, nespojivost čega sa šerijatom je iznio i poglavniku, do teških psovki i vrijeđanja muslimana od strane ustaša katolika. Naveo je da su na više mjesta, poput Gornje Tuzle, Gračanice i Sarajeva, vršeni pretresi po muslimanskim kućama, bez dužnog obzira prema vjerskim običajima muslimana. Ustaško

(Sarajevo: Safe House, 2010), 72–81. Usporediti: GHB, ZRDA, A-810/B. Odbor narodnog spasa (dalje: ONS), III knjiga. Poglavlje „Četnički zulumi“ [Bileća].

¹⁶ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* (Sarajevo: OKO, 1998), 320.

¹⁷ Za ilustraciju vidjeti: HAS, FS, SF-694; HAS, FS, SF-698; HAS, FS, SF-745.

povjereništvo za Bosnu i Hercegovinu, naveo je, zaniijekalo je da su ustaše igdje istupile protiv muslimana,¹⁸ premda su u svim slučajevima bili uznemiravani samo muslimani i muslimansko ženskinje. Iznio je tvrdnje o nejednakom tretmanu Jevreja koji su prešli na islam i Jevreja koji su prešli na katoličanstvo te dodao da se u Budoželju kod Visokog prijetilo džematskom imamima da će biti ubijen „ako bude dalje prevodio grko-istočnjake na islam“.¹⁹

Glavne reisove žalbe odnosile su se na držanje vojnih zvaničnika kada su odmetnici napali sela i gradove. Nakon stradanja muslimanskih žitelja Avtovca i Mulja kod Gacka vojne vlasti su povelile istragu, potvrdile da je izvještaj Imamata u Avtovcu istinit i tek dostavile reisu rezultat istrage, bez ikakvog zaključka o daljnjoj zaštiti naroda. Strahujući od novih pokolja, kod Spahe je 30. augusta 1941. došla deputacija Gačana koja ga je obavijestila da je „četnička djelatnost ponovo počela“, pa je reis vojskovođa poslao novo pismo u kojem je zatražio da se narodu dā oružje i municija da se može sam braniti, kao i da se u Gacku i okolini pojača vojna posada te u nju uvrste vojnici iz brdskih krajeva, vješti tamošnjem terenu, „jer sadanja vojska, koja je došla iz slavonskih ravnica, ne poznaje ovog terena i teško se bori s četnicima“. Tražio je i da državna vlast pomogne ili eventualno sama povede evakuaciju žena, djece i staraca u koji drugi kraj, zajedno s ljetinom koja se upravo sabire, „jer prijete velika opasnost, da četnici provale baš radi ove ljetine, da bi je prigrabili sebi i omogućili svoju ishranu“. Vojskovođa opet ništa

¹⁸ Nakon što mu je reis Spaho uputio nekoliko pritužbi na ponašanje ustaša prema muslimanima, ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Jure Francetić, podsjećajući reisa na poznate stavove poglavnika o muslimanima, odgovorio mu je: „Ne odgovara istini, da se sa ustaške strane niti u jednom slučaju istupilo kao protiv muslimana, nego naprotiv je istina, da su muslimani iako pristaše raznih bivših režima sa strane Ustaških dužnostnika gdje je to ikako bilo moguće postavljeni na vodeća mjesta.“ Vidjeti: GHB, AIZ, UM, 1-2864/1941. Unutar: UM, 2-304-1941. Dopis Francetića Spahi od 26. lipnja 1941.

¹⁹ Za odnos hrvatske vlasti prema ovim Spahinim žalbama vidjeti: HDA, MUP NDH, HR-HDA-223, kut. 32, 921. Izvještaj Velikog župana Velike župe Lašva i Glaž dr. Nikole Tusuna Ministarstvu unutarnjih poslova NDH od 5. rujna 1941. godine. Sve su pritužbe ocijenjene izmišljenim.

nije odgovorio, „niti imam kakva daljeg izvještaja šta je učinjeno“. Reis je optužio za izdaju zapovjednika vojne jedinice kojoj je bila povjerena zaštita Berkovića, na putu između Stoca i Bileće. Dok se mnogi građani i za mnogo manje krivice, pa i nevini, stavljaju pred prijevani sud, ovaj je časnik predan redovnom vojnom sudu u Mostaru, gdje se govori da bi mogao biti riješen bilo kakve krivnje. Na reisu pritužbu protiv dotičnog časnika sa nadležnog mjesta stigao mu je samo odgovor da je u pitanju „jugoslavenski oficir“. Sljedeći navod ilustrira koliko je muslimanski vjerski starješina imao informacija o kobnim zbivanjima izbjeglog stanovništva iz Bileće i okoline:

„Svi muslimani iz kotara Bileća, ukoliko nijesu pobijeni, njih oko 3.500 hiljade na broju, izbjegli su. Sve njihove kuće su popaljene, a cijeli imetak opljačkan. Oni se nemaju kuda vratiti, a i ne misle da se vraćaju. Jedna njihova deputacija otišla je u Zagreb, da traži, da im se da neko mjesto u Bosni, kuda bi se mogli preseliti. Za 700 njihovih izbjeglica, koji su imali biti dopraćeni u Stolac, a tamo nijesu stigli, uopće se ne zna šta je s njima.“²⁰

Da je reis ovoj predstavi dao nešto općenitiji ton i da je usvojena od strane nadležne vjerske skupštine ili nekog drugog foruma, vrlo vjerovatno bi je historijska nauka zabilježila kao *Spahinu rezoluciju*. Ona je donijela nekoliko karakterističnih pritužbi muslimanskih rezolucija koje je potpisala i poslala na različite adrese muslimanska elita u jesen 1941. Premda je isticao individualnu odgovornost, neizravno je Spaho napao cijeli sistem – da je gradio poredak po mjeri Hrvata katolika, ispoljavajući krajnju neosjetljivost prema potrebama, pravima i osjećajima muslimana. No, Spahu je od potpisnika rezolucija dijelila ključna razlika: nigdje nije spomenuo nasilje nad Srbima. Iz njegove ostavštine

²⁰ GHB, ZRDA, A-814/B. Prijepis sačuvanog reisul-uleminog pisma je, nažalost, nepotpun. Čini se da mu nedostaje prva strana iz koje bi se moglo vidjeti ko je zvaničnik kojem je reis pisao. Na zadnjoj strani nema ni potpisa ni datuma niti bilo kakve oznake. Moguće je da je upućeno potpredsjedniku Vlade NDH Osman-begu Kulenoviću, jer se reis njemu obraćao povodom drugih problema i nevolja.

je vidljivo, naveli smo, da Spaho nipošto nije indiferentno posmatrao nepravde prema jevrejskom i srpskom narodu. On je, međutim, kao vjerski poglavica, očito smatrao da mu je dužnost pokušati zaustaviti, ili barem ublažiti patnje svojih suvjernika koji su došli na udar protumuslimanski nastrojenih srpskih ustanika, a to je, vjerovao je, mogao postići jedino u okvirima redovne komunikacije sa organima ustaške države, makar ta komunikacija bila impregnirana tonovima ljutnje, kritike i osude. U takvoj komunikaciji za pretpostaviti je da je držao neproduktivnim izazivati zvaničnike NDH upiranjem prstom u nepravde i zločine nad pravoslavicima i temeljem toga umanjivati izgledu u pogledu očekivane pomoći muslimanima. Spaho nije vjerovao u svrsishodnost potpisivanja rezolucija,²¹ ostajući privržen individualnom zagovoru kao, po njegovom sudu, jedinom produktivnom sredstvu borbe za narodni interes. Nije promijenio ovaj pristup, neovisno o upozorenju iznijetom u njegovom pismu državnom tajniku NDH Asimu Ugljenu, da je pojava rezolucija u uslovima tonjenja NDH u duboki ratni kaos sasvim razumljiva i da bi ponašanje nadležnog ministarstva prema ličnosti reisul-uleme i njega moglo otjerati u „rezolucionare“.²²

Rezolucije. Osuda zločina ili bijeg od odgovornosti?

Spahina predstavka bila je kudikamo oštrija i konkretnija u odnosu na skupštinsku rezoluciju „El-Hidaje“ donijetu 14. augusta 1941. To je i razumljivo, ima li se u vidu da je „El-Hidajina“ rezolucija bila javni dokument, a „El-Hidajino“ vodstvo u prvim mjesecima NDH prožeto entuzijazmom u pogledu donošenja novog ustava Islamske vjerske zajednice u skladu sa težnjama udruženja. U takvim okolnostima „El-Hidajina“ rezolucija više je ličila na novi akt lojalnosti i podrške NDH nego na deklaraciju uperenu protiv njene politike. Na nekoliko mjesta je izražena privrženost hrvatskoj državnoj i nacionalnoj ideji, čak je insistirano da se „svakako Sandžak

²¹ Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 754–755.

²² Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 196.

uključiti u okvir Nezavisne Države Hrvatske“. No, pomnije čitanje jasno razotkriva tri glavna motiva i razloga koja su potaknula autore rezolucije na njeno pisanje: nastojanje da država što prije ozakoni novi ustav IVZ po mjeri visoke uleme, očiglednu neravnopravnost katolika i muslimana u NDH i zabrinjavajuće stanje sigurnosti u zemlji. Za to stanje nije prozvana hrvatska država, nego su samo pozvane državne vlasti „da što prije zakonski zavedu sigurnost u svim krajevima ne dozvoljavajući da se što bilo čini na svoju ruku kako ne bi nevini ljudi stradali“. Ovo bi se moglo shvatiti kao želja – nerealna i neutemeljena – da redovna vlast suzbije maligni utjecaj ustaškog pokreta, čije je destruktivno djelovanje moralo biti poznato „El-Hidaji“. Autori rezolucije, međutim, ni na jednom mjestu nisu spomenuli divljačko bezakonje nad Srbima, nego samo nevine muslimanske žrtve, „koje nedužne padoše u nemirima, koji se ovih dana mjestimično događaju“. Također su smatrali umjesnim osuditi samo one pojedine muslimane „koji su na svoju ruku sa svoje strane eventualno napravili kakav bilo ispad i učinili kakvo nasilje“. Ovim su brojni zločini ustaša svedeni na sporadične nered i ispade do kojih su doveli „neodgovorni elementi i neodgojeni pojedinci“, na svoju ruku, izvan sistema, koji je brižljivo amnestiran od bilo kakve odgovornosti. „El-Hidaje“ ove pojedince nije nazvala „divljim ustašama“, ali je jasno naglasila da ljagu ovih ljudi odbija od sebe i od svih muslimana. Poput reisa Čauševića nakon Sarajevskog atentata 1941. godine, autori rezolucije pozvali su sve muslimane u Bosni i Hercegovini da se u duhu visokih uputa islama, „i u interesu države“, strogo klone svakog nedjela.²³

Premda je veza ove rezolucije sa dolazećim muslimanskim rezolucijama bila jedva vidljiva, Muhamed Hadžijahić je ispravno ocijenio da se ona može smatrati njihovim začetkom, naročito sarajevske rezolucije,²⁴ iza koje su ponovo stali istaknuti članovi „El-Hidaje“. No, taj joj status nije donijela osuda zločina, već zahtjev za uspostavom reda i sigurnosti,

²³ *El-Hidaje* V, br. 1 (1941–2): 27–29.

²⁴ Muhamed Hadžijahić, „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine“, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 275.

kao i osiguranjem ravnopravnosti katolika i muslimana u javnom životu NDH. „El-Hidaje“ je, sasvim razumljivo, u prvom planu imala bosanski muslimanski živalj; premda je zahtjev za vladavinom prava i zakona imao univerzalno značenje, glavni motiv je poticao iz posljedica njihove dosljedne primjene, a to su sigurnost i zaštita muslimana. Prema navodima Kasima ef. Dobrače, idejni začetnik sarajevske rezolucije Mehmed ef. Handžić rekao je svom bliskom prijatelju kojeg je pozvao kući na sije-
lo: „Noćas smo na sielu samo nas dvojica. Na ovom sielu treba da padne tekst jedne izjave ili rezolucije, koju će potpisati muslimanski predstavnici i bar jedan dio građanstva. Niko nema prava da nas uništava, a niti da nas gura političkim pravcem, koji će imati za posljedicu naše stradanje. Muslimani imaju pravo da to javno i otvoreno reknu.“²⁵ Dio „[...] da nas uništava“ izvjesno se odnosio na srpske ustanike, a „da nas gura političkim pravcem“ očito na hrvatske ustaše – Handžić je, kako izgleda, vrlo brzo postao svjestan položaja muslimana između čekića i nakovnja, savršenog sistema manipulacije, žrtve i uništenja. Dva mjeseca nakon „El-Hidajine“ rezolucije, u kojim su se dogodili zločini u Berkovićima, na Trusini, u Kulen-Vakufu, a ustaše vršile bespoštedna „čišćenja“ u selima koja su dovođena u vezu sa pobunjeničkom akcijom, inicijatori sarajevske rezolucije, poznate također kao „ramazanska“, smatrali su da moraju biti mnogo konkretniji u navođenju odgovornih za postojeći kaos i mjerama koje treba poduzeti da se zaštite životi i prava običnih ljudi. Tako su vinovnici zločina nad nedužnim muslimanskim civilima označeni kao *neodgovorni elementi i pobunjeni Srbi* – nije upotrijebljen od vlasti i novinara redovno korišten termin „četnici“, odnosno „četničko-komunističke bande“. Jedna poslijeratna izjava sugerira da su krugovi bliski KPJ u Sarajevu imali određenog utjecaja na stilizaciju nekih formulacija u rezoluciji.²⁶ Odgovornost za pobunjeničku akciju, za razli-

²⁵ Kasim Dobrača, „Rad Handžića u El-Hidaji i njegov društveni rad uobće“, *El-Hidaje* VIII, br. 2–3 (1944): 86.

²⁶ Dr. Zaim Šarac, utjecajni antifašista i predsjednik podzemnog Narodnooslobodilačkog odbora u okupiranom Sarajevu, nakon Drugog svjetskog rata ugledni ministar i narodni poslanik te član Ustavnog suda, potpisao je u Sarajevu 10. maja 1964.

ku od augustovske rezolucije „El-Hidajine“ skupštine, sada je neizravno pripisana vladajućem režimu, a izravno „pojediniim vlastima“ u NDH koje su, kako je navedeno, poduzimale i poduzimaju poteze koji još više izazivaju „oštre reakcije pobunjenika“, posljedica čega su nova stradanja bijednog i nezaštićenog stanovništva. Ovim je ponovljena kritika koju su isticali mnogi domobranski i oružnički zapovjednici, zgranuti nekontroliranim nasiljem ustaša. „Umjesto da se pristupilo otvorenoj borbi sa pobunjenicima t. j. sa onima koji su se digli na ustanak“, stajalo je u izvještaju zapovjednika 4. oružničke pukovnije o stanju u istočnoj Bosni i Hercegovini, „pristupilo se uništavanju njihovih sela i ubijanju njihovih porodica, pljački i tome slično, što je imalo za posljedicu, da je otpor bivao sve žešći, pa su se pobunjenicima priključili i oni, koji na to nikad nisu ni pomišljali.“²⁷ Mnogobrojne ljudske žrtve, oteti i uništeni imeci, paljenje sela, prekid mirnog života seljaka koji su se u masama upućivali ka gradovima, siročad koja su se potucala tražeći hranu i zaštitu – sve je to potaklo autore rezolucije da istaknu „da ovo nisu žrtve koje su rodoljubi dužni podnieti za svoju grudu“, nego je riječ o općem neredu „koji se sve više širi i vodi propasti Hrvata muslimana Bosne i Hercegovine“. Ključno zapažanje je tek slijedilo:

izjavu kojom je jamčio moralno-političku korektnost bivšeg člana Glavnog odbora „El-Hidaje“ i poslijeratnog političkog zatvorenika Kasima ef. Dobrače. U toj je izjavi priznao da je nastojao preko Dobrače utjecati na sadržaj sarajevske rezolucije prije potpisivanja. „Dok je ova rezolucija bila još u vidu koncepta, prigovorio sam Vam [Dobrači] da bi trebalo određene izraze i osude, koji bi mogli biti nezgodni za partizane, brisati odnosno ispraviti. Lično ste se složili, ali ste me kasnije obavijestili, da Vam to nije uspjelo u cijelosti [kurziv: A. J.] izvršiti zbog opiranja drugih, koji su Rezoluciju trebali potpisati, – pošto su se ti izrazi odnosili na neke elemente koji nisu bili pod komandom i vlasti partizana.“ Šarac je dodao da se ovom rezolucijom u osnovi željelo „osuditi zločine fašista“ i da je u njihovim razgovorima Dobrača uvijek osuđivao regrutovanje i učestvovanje „naših ljudi“ u raznim fašističkim organizacijama i vojnim formacijama, naročito u 13. brdskoj SS diviziji. Vidjeti: Adnan Jahić, „Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu“, *Historijska misao*, br. 1 (2015): 181–184.

²⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 1 (Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1951), dokument br. 245, 546–547.

„Sve ovo podrmava svako uvjerenje u sigurnost i daje povoda da se na temelju samoga toka činjenica, a nešto možda i propagandom neodgovornih elemenata, stvara u širokim i neupućenim slojevima uvjerenje, da je ovo sistem, koji se smišljeno provodi.“

Dio „sistema“ je prepoznat i u tvrdnjama „mnogih katolika“ koji su prebacivali odgovornost za sva nedjela na muslimane i tumačili „sve događaje“ kao međusobno razračunavanje između muslimana i pravoslavaca. Potpisnici rezolucije nisu problematizirali udio proustaške muslimanske elite u „izazivanju“ pravoslavaca te su sve muslimane vršitelje zlodjela okarakterizirali kao „ološ i kriminalne tipove“ kojih ima u svakoj zajednici. Konstatirano je „da ni oni nisu to od sebe činili dok im nije dato oružje, uniforma, ovlašćenje, a često put i naredbe“. Ovo su navodili, primijetimo, i potpisnici drugih rezolucija, ali i pojedine vojne vlasti koje su pisale o mobilizaciji muslimana u akcijama protiv „grko-istočnjaka“. Kada je zapovjednik oružničke postaje u Žirovcu u augustu 1941. spriječio novi upad naoružane muslimanske mase i nove zločine nad mirnim pravoslavnim seljacima na području Dvora na Uni, koji su „čišćeni“ uprkos činjenici što se radilo o kotaru koji nije bio proglašen pobunjeničkim krajem, morao se suočiti sa neugodnim pitanjem velikog župana iz Bihaća po čijem je naređenju zaustavio upad muslimana na područje njegove postaje, kao i prijetnjom da će ga kao „nehrvata“ po svaku cijenu izbaciti iz državne službe.²⁸ Ipak, makar su zločini nedvojbeno zahtijevali naoru-

²⁸ Izvještaj zapovjednika oružničke postaje Žirovac prenijet je u izvještaju Zapovjedništva 3. hrvatske oružničke pukovnije od 25. augusta 1941. U njemu je navedeno kako je 22. augusta u oko 8 sati ujutro oko 2.000 muslimana [sic] pod vodstvom zapovjednika oružničke postaje Ravnice (sjeverno od Bosanske Krupe) upalo na područje susjedne postaje Žirovac te počelo hvatati ljude bez obzira na spol, klati ih i pljačkati sve redom što im je došlo do ruke. Nakon ubijanja i pustošenja ova je masa pvela sa sobom oko 300 sve samih žena i sitne djece i sve ih poklala na području Ravnica. Kotarski predstojnik u Dvoru na Uni odmah je naložio zapovjedniku oružničke postaje Žirovac da svim silama zaustavi svaki rad samovoljnih masa, što je dovelo do višesatnog oružanog okršaja oružnika i civila sa jedne i druge strane Une, nakon kojeg su Bosanci bili protjerani. Dan poslije ponovo je muslimanska masa, sada bez vodstva oružnika, navalila na područje Žirovca, ali je kotarski predstojnik zatražio pomoć od velikog župana iz Petrinje te su muslimanski civili potpuno razbijeni; oko 50 napadača je razoružano, oduzete su im opljačkane stvari, a potom su

žanje, ovlaštenje i naredbu, kojih nije moglo biti bez nositelja političke moći u NDH, uglavnom ustaša katolika, potpisnici rezolucije nisu mogli imati saznanja dostatna za tvrdnju s kojom su smjelo istupili – da muslimani „ni u kojem slučaju“ ne snose odgovornost za počinjena zlodjela niti su im bili inicijatori, osim ako se pod *muslimani* ne misli na cijeli narod ili zajednicu. Ponovljena je tvrdnja koju su navodili mnogi savremenici – i koja nije mogla biti izmišljena – da su razna nedjela u Bosni činili ljudi pod fesovima, dozivajući se pritom muslimanskim imenima, iz čega su potpisnici rezolucije izvukli zaključak da je u pozadini bila skrivena namjera ljudi iz sjene da se zločin neraskidivo veže za muslimanski element. Da muslimani nikome nisu mislili i spremali nikakvo zlo dokaz je, istakli su, njihova prošlost za turskog vremena, kada su bili jedini gospodari, tolerirali sve vjere i nikome nisu zuluma činili, ali i činjenica da su muslimani – bivši jugoslavenski vojnici – odmah nakon Aprilskog rata 1941. predali vojno oružje novoj vlasti.

Iako je glavni cilj bio zaustaviti nasilje koje je prijetilo novim stradanjima muslimana, u zahtjevima upućenim svim odgovornim faktorima

odvedeni u Glinu. „Ovom prilikom pomenuta vojska uhitila je i zapovjednika oružničke postaje Ravnice narednika Pilingera Marina, istoga razoružala i također odvela sa sobom u Glinu da tamo objasni po čijoj je zapovjedi predvodio ovu masu i dozvolio im da rade na svoju ruku što su htjeli.“ Vidjeti: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zbirka NOR-a (dalje: NOR), Neprijateljska dokumenta (dalje: ND) 1941. Kompilacija izvještaja Zapovjedništva 3. hrvatske oružničke pukovnije, 6–7. Nije se radilo o 2.000, već o 200 naoružanih bosanskih muslimana, kako se vidi iz izvještaja Oružničke postaje Dvor na Uni od 24. augusta 1941. Usporediti: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata*, tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, ur. Slavko Vukčević (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), dok. 244, 585–586; Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41–45* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 50–51. Prema Đuriću, naoružani muslimani pod vodstvom Pilingera bili su ustaše iz Cazina i Bužima koji su, zajedno sa ustašama muslimanima iz Vrnograča, već izvršili mnoge zločine nad srpskim življem Cazinske krajine. Đuro Zatezalo je zabilježio da su 22. augusta 1941. ustaše, oružnici, domobrani i „civilni Muslimani-ustaše“ upali u srpska sela duž Suve međe iz pravca Bosanske Otoke i Vrnograča te u srpska sela Dvorskog i Glinskog kotara. Hvatali su muškarce, žene i djecu. „Njih 700 zvjerski ubijaju noževima i maljevima u šumi Rastovača, nedaleko [od] Suve međe kraj Gornjeg Žirovca.“ Vidjeti: Đuro Zatezalo, „Razvoj i rad KPJ i organa narodne vlasti. Čerkezovački partizanski odred“, u: *Dvor na Uni. Od prijeslavenskog doba do naših dana*, knj. 1, ur. Mile Joka (Dvor na Uni: Skupština Općine Dvor na Uni, 1991), 301.

u državi i muslimanskim vjerskim i političkim predstavnicima potpisnici rezolucije dali su zahtjevu za sigurnost, pravdu i kažnjavanje zločinaca najširi građanski karakter – izričito je naglašeno „bez ma kakvih razlika“, čak je insistirano na punoj vjerskoj trpeljivosti, u državi koja je rušila vjerske objekte, poticala konverzije na katoličanstvo i vršila progone i likvidacije ljudi na vjerskoj osnovi. Nije traženo sudsko gonjenje samo počinitelja zločina nego i onih koji su naređivali zlodjela, pa čak i onih koji su te zločine omogućili. Ključni zahtjev bio je da zakone ubuduće primjenjuju samo redovna vlast i redovna vojska, čime je izravno napadnut ustaški pokret, ne samo divlje ustaše nego i redovne zaklete ustaše uključene u kampanju protiv „grko-istočnjaka“. Iza rezolucije svojim potpisima stali su ugledni članovi vjerskog i društvenog života sarajevskih muslimana: čelni ljudi „El-Hidaje“, članovi Ulema-medžlisa sa izuzetkom Mehmedalije ef. Ćerimovića, direktor vakufa dr. Hazim Muftić, upravitelji islamskih obrazovnih zavoda, predsjednici i sekretari muslimanskih društava, uključujući prvog čovjeka prohrvatske „Narodne uzdanice“ Edhema Mula-bdića, političke ličnosti poput Uzeir-age Hadžihasanovića, Hasan-age Nezirhodžića i Edhema Bičakčića, kadije, imami, trgovci, profesori, suplenti i studenti, pa i pojedinci izrazito hrvatske nacionalne orijentacije hafiz Akif Handžić, Hazim Šabanović i Halid Čaušević.²⁹

Premda u osnovi vrlo srodna sarajevskoj rezoluciji, predstavka Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Prijedoru od 22. septembra 1941, iza koje su stali ugledni Prijedorčani, označena je u popratnoj noti zapovjednika Vojne krajine Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 6. novembra 1941, za razliku od sarajevske, fočanske³⁰ i drugih

²⁹ GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Sarajevska rezolucija od 12. listopada 1941.

³⁰ Nažalost, sadržaj ove fočanske rezolucije, koju historiografija nije zabilježila, nije nam poznat. Vjerovatno bi doprinio rasvjetljavanju, u historijskoj nauci još uvijek prilično maglovitih, odnosa u Foči u prvim mjesecima NDH, naročito u kontekstu neutemeljenih tvrdnji da su zločini ustanika i četnika posvuda imali u pozadini ustaška divljanja i likvidacije srpskog stanovništva. Za prilike u Foči od aprila do decembra 1941. usporediti: VA, NDH, kut. 258, fasc. 3, dok. 13; Adil Zulfikarpašić, „Put u Foču. 25. I. 1942. godine“, *Godišnjak*, br. 4 (1957): 44–55; Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva* (Beograd: Prosveta, 1989), 282–284.

deklaracija, kao naročito uperena protiv Hrvata katolika. Cilj joj je dokazati zapostavljanje muslimana u korist katolika, „pa su joj svakako inicijatori tzv. Jugomuslimani“.³¹ Ipak, sudeći prema ocjeni jednog ustaškog zvaničnika, ovi „Jugomuslimani“ nipošto nisu bili neka beznačajna manjina u Prijedoru. Muslimani u Prijedoru nisu baš tako siguran element kako se drži. „Čaršijski Muslimani nerijetko gundaju protiv vlasti i države i odmeću se u četnike i komuniste, osobito đaci [...]“³² Nakon rata jedan ustaški emigrant doveo je u vezu agilnog hodžu Derviša ef. Bibića sa mjesnom KPJ. Bibić je u džamiji javno tvrdio „da su Islam i Kuran vrlo blizki komunizmu“.³³ Ovi navodi bacaju svjetlo na činjenicu da u rezoluciji muslimana Prijedora uopće nisu spomenuti ni partizani ni četnici, već isključivo hrvatska vlast i ustaše katolici koji su terećeni da vode politiku diskriminacije muslimana i njihovog konfrontiranja sa pravoslavicima. Potpisnici rezolucije, međutim, predstavili su prijedorske muslimane kao lojalni hrvatski element, koji samo želi ravnopravan tretman u javnom i političkom životu prijedorskog kraja, uključujući priliku da se uključi u upravne strukture i ustaški logor – što mu katolička manjina ne dozvoljava, pod izgovorom da je nepouzdan. Otuda svu vlast u Prijedoru drže katolici i od osnivanja NDH nijedan mještанин musliman nije zaposlen ni u kakvoj službi, „iako je poslije istjerivanja Srba ostalo dovoljno mjesta“. Posljedica takve politike je kulturna i društvena marginalizacija muslimana, uključujući neosnovane optužbe na račun muslimanske mladeži da je inficirana komunizmom, kao i pritiske na prijelaznike na islam da pređu na katoličanstvo. Najteže optužbe potpisnici su iznijeli na račun ustaškog logora koji je, kako su naveli, mobilizirao mjesni muslimanski živalj u krvavim kampanjama protiv pravoslavnog stanovništva:

³¹ ABiH, NOR, ND 1941, 174/7774.

³² Navedeno prema: Izudin Čaušević, „Ustaška vlast i teror na Kozari 1941–1942 godine“, u: *Kozara u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945). Radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977. godine u okviru proslave Titovih jubileja i 35-godišnjice kozarske epopeje*, ur. Nikola Babić (Prijedor: Nacionalni park „Kozara“, 1980), 115.

³³ Safet Jaskić, *Srbokomunistički zločin nad Bosnom*, reprint izdanje, (Tuzla: Izdavačko prometno preduzeće „Hamidović“, 2003), 74.

„Za vrijeme pobune u okolini našega kotara bez pitanja ma koga od muslimana naoružao je ovaj logor između ostalih muslimana i najgori muslimanski ološ pa čak i cigane te je ovakove tipove uz suradnju divljih ustaša upotrebljavao za ubijanje mirnog građanskog stanovništva grčko-iztočne vjere, a to se poslije radilo u cilju da se pokaže kako su jedini muslimani zulum činili, i da je jedino katolička crkva jedino sigurno mjesto za zaštitu ovih ljudi od muslimanskog zuluma.

Prikazivanje muslimana u ružnom svjetlu ide tako daleko da pojedine pokretne ustaše katoličke vjere čak i sudovima privode žene pohapšenih pobunjenika i pokušavaju da svjedoče kako njihovi muževi nisu pobjegli u šumu od 'korektnog ponašanja ustaša već od zuluma muslimana ustaša koji pristaju uz ustaše te pljačkaju i ubijaju bez milosti'.

U obližnjoj ispostavi Kozarcu, divlje ustaše, kojima se sada ne može uhvatiti traga, sa naperenim puškama sile muslimane mještane da sjekirama ubijaju pohapšene seljake grčko-iztočne vjere, a poslije se to prikazuje kao likvidiranje nekih starih računa između ovih seljaka i muslimana. Znanjem toga logora i divlje ustaše nose fesove te se stvara zabuna da sve zlo dolazi od muslimana. Čak i ime Tomislava Dizdara nekakvog ustaškog zapovjednika, koji je prvi izdao naredbu za mjesno ubijanje iskorišćava se da se prikaže kao da je taj zapovjednik musliman.

Siromašni mještani muslimani stavljaju se pod prijeki sud, osuđuju na smrt i strijeljaju zato što su navodno iz vilica poubijanih ljudi išćupali nekoliko zlatnih zuba, dok se nitko i ne osvrće na nestanak milionskih imetaka koji su usred bijelog dana i to za vrijeme pobune raznešeni od drugih, o čemu je otišla pritužba na nadležno mjesto.³⁴

Dostupni izvori govore u prilog mnogih tvrdnji iznesenih u prijedorskoj rezoluciji. Jedan njemački izvor navodi da su početkom juna 1941. ustaše poslani iz Ljubuškog, po nalogu velikog župana Ljubomira Kvaternika, pobile mnogobrojne pravoslavce, među kojima i žene i djecu, u

³⁴ ABiH, NOR, ND 1941, 174/7774. Deklaracija Muslimana iz Prijedora.

Sanskom Mostu, Ključu, Bosanskom Petrovcu i Prijedoru.³⁵ U izvještaju pukovnika Dolanjskog navodi se da je u Prijedoru, pored domaćih ustaša, uzelo učešća u klanjima i nešto hercegovačkih ustaša („pokretne ustaše“), koje su po nalogu vlade došle iz Hercegovine na područje Sanskog Mosta, Ključa, Bosanskog Petrovca i Prijedora. Pored njih, tvrdi Dolanjski, u Prijedoru je bio i izvjestan broj zagrebačkih ustaša, ali se ne zna pod čijom su komandom došli.³⁶ U julu i augustu 1941. ustaša Pinto, preobraćeni Židov koji je postao katolički bogoslov, poklao je zajedno sa mjesnim i zagrebačkim ustašama u roku od 13 dana oko 1.500 ljudi u Prijedoru.³⁷

Ipak, koliko je vjerodostojna tvrdnja da su svi zločinci muslimani tek po nalogu i pod pritiskom vodećih ustaša činili zločine nad pravoslavnim življem Prijedora i okolnih mjesta? Potpisnici rezolucije nisu se ogradili od postupaka svojih sunarodnjaka u klanjima tokom ljeta 1941, poput Husejna Mujagića koji je predvodio divlje ustaše na području Kozarca, gdje je sjekirama pobijeno nekoliko stotina „grko-istočnjaka“.³⁸ Nisu spomenuli trake za slobodno kretanje koje su, kako bi

³⁵ *Zločini*, ur. Vukčević, dok. 372, 971.

³⁶ Radilo se, kako se navodi u knjizi Vedrane Adamović, o pripadnicima tzv. Kvaternikove garde, koja je u prvim danima NDH položila zakletvu na Sveučilišnom trgu u Zagrebu, a zatim se pod zapovjedništvom pukovnika Mate Čanića zaputila u Bosnu. Bila je stationirana dijelom u Banjoj Luci, a dijelom na području Prijedora. Zapovjednik u Prijedoru bio je ustaški satnik Slavko Dasović. Prema izvorima na koje se autorica poziva, pripadnici tzv. Kvaternikove garde, oko 120 mladića u dobi između 16 i 20 godina, stigli su u Prijedor 29. jula 1941, uoči masovnog pokolja Srba. Na glavama su imali husarske crvene kapice sa slovom „U“, a zapovjednik im je bio Vjekoslav Dizdar iz Makarske. Dizdar je neposredno rukovodio ubistvima Srba u Prijedoru 1. augusta 1941. Vidjeti: Vedrana Adamović, *Godine stradanja 1941/42. NDH i njeni zločini nad srpskim narodom u Prijedoru i okolini 1941/42. (Prilog proučavanju zločina genocida nad srpskim narodom u Potkozarju)* (Prijedor: Muzej Kozare, 2018), 29–31, 81, 84, 96. U prijedorskoj rezoluciji, kako smo vidjeli, zapovjednik je naveden kao Tomislav Dizdar. Tzv. Kvaternikova garda bila je, čini se, sastavni dio bosanskohercegovačkog odjela hrvatske vojske, obrazovanog sa zadatkom da preuzme vlast i formira vojne jedinice na teritoriji Bosne i Hercegovine. Vidjeti: Milan Vukmanović, „Okupacija i uspostavljanje ustaške vlasti na području Bosanske krajine i Srednje Bosne u prvim mjesecima 1941. godine“, u: *Oblasna partijska savjetovanja na Šehitlucima u junu i julu 1941. u razvoju ustanka u Bosanskoj krajini* (Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1981), 71–72.

³⁷ HDA, Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku (OZNA), HR-HDA-1491, 4.1.9.

³⁸ Čaušević, „Ustaška vlast i teror na Kozari“, 107.

se razlikovali od pravoslavaca, nosili muslimani i katolici u Prijedoru za vrijeme Ilindanskog pokolja.³⁹ U prijedorskom kraju, kao i drugdje, ustaše nalogodavci su uvukli u pokolje dio lokalne fukare i ološa primamljivim obećanjima pljačke i bogaćenja, kako sugerira i jedan detalj iz Memoranduma Srpske pravoslavne crkve vojnom zapovjedniku okupirane Srbije Heinrichu Dankelmannu. U njemu se navodi da su u Prijedoru formirana specijalna odjeljenja sastavljena „od muslimana i cigana“ koja su odvlačila leševe poubijanih Srba uz nagradu da slobodno pljačkaju žrtve. „Oni su ih skidali nage, a čak su žrtvama skidali zlatne zube te tovarili po sedam do osam leševa na kola i odvozili do ogromnih jama u blizini groblja koje su nastale od avionskih bombi te bacali ih i zatrpavali, a delimično bacali u Sanu.“⁴⁰ Bivši kotarski predstojnik u Dvoru na Uni dr. Marin Bučan svjedočio je nakon rata da su masovna klanja Srba u kotarevima Bosanske krajine, uključujući Prijedor, uslijedila nakon naređenja koja su došla iz Ministarstva unutarnjih poslova NDH, a da su imovinu pobijenih i opljačkanih međusobno dijelili kao nagradu neposredni izvršioци likvidacija.⁴¹ Mada je obim učešća jedne zajednice u počinjenim zločinima veoma teško ustanoviti, a prodrijeti u glavne razloge i motive gotovo nemoguće, razložno je pretpostaviti da su i u Prijedorskom kotaru zavladaile iste one društveno-psihološke prilike, obilježene atmosferom neizvjesnosti, straha i izbjegavanja da se javno djeluje, koje su pogodovale mobilizaciji socijalnog taloga posvuda u NDH – ljudi koji su živjeli od danas do sutra, u čestom sukobu sa zakonom, primitivnih pogleda na život i društvo, spremnih iskoristiti pogodan trenutak i staviti se na raspolaganje novim moćnicima, koji su zauzvrat nudili obilno zadovoljavanje njihovih „potreba“.

Potpisnici prijedorske rezolucije nisu dali konkretne prijedloge šta uraditi kako bi se postojeće stanje promijenilo, samo su zamolili istaknute

³⁹ Adamović, *Godine stradanja*, 90–92.

⁴⁰ *Zločini*, ur. Vukčević, dok. 249, 612–613.

⁴¹ Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I (Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1988), 736–737.

muslimane da dopru do poglavnika i drugih visokih zvaničnika kako bi se opisanim pojavama stalo na put, „i to sa najvišeg mjesta“. Konkretniji su u svojim zahtjevima bili potpisnici muslimanske rezolucije u Bosanskoj Dubici, povodom nesnošljivog stanja terora i anarhije uperenog protiv mirnog života stanovnika ovog graničnog bosanskog kotara. Usto, za razliku od rezolucije u Prijedoru, autori rezolucije u Bosanskoj Dubici smatrali su potrebnim otvoreno osuditi zločine nad srpskim življem koji, navodeno je, nisu imali nikakve veze sa odmetanjem i pobunom. Glavnu odgovornost za ova zlodjela snosi ustaški logor u Bosanskoj Dubici, koji potpuno zanemaruje naredbe i intencije državne i kotarske vlasti, ali i težnje i želje uznemirenih mještana Bosanske Dubice. Već prvi koraci samozvanih ustaša, koji su bili hizmećari svih mogućih političkih struja u bivšoj Jugoslaviji, pokazali su kakvo će nesretno stanje nastati u Dubičkom kotaru:

„Odmah se je počelo sa progonom, pljačkom i ubijanjem nedužnih i mirnih građana i seljaka pravoslavne vjere, koji su se pred tim neviđenim nasiljem počeli sklanjati po šumama i laćati se oružja.

Tako je nastalo ovo nesnosno i očajno stanje u kojem gine na hiljade naših sinova, žena i djece, u kojem se divljačkim načinima uništavaju sela i gradovi i plodovi teških napora, žrtava i rada, okrvavljene nam Herceg-Bosne.

I ako je Poglavnikovom Odredbom zavedeno redovno stanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, članovi ustaškog logora u našem mjestu produžavaju sa nasilničkim metodama, a u stalnoj oprečnosti sa kotarskom vlašću, koja je vodeći računa o željama većine poštenog, mirnog i radinog stanovništva, nastojala da zavede red i mir i stvori povjerenje u redovne vlasti ove države.“

Potpisnici rezolucije u Bosanskoj Dubici naglasili su da „svjesno i pošteno građanstvo“ želi da se prestane sa progonom, paljenjem, klanjem i pljačkanjem, da se zaustave sva nasilja prema pravoslavnom stanovništvu koje mirno živi i radi kod svojih domova, a ustaški dužno-

snici u Bosanskoj Dubici ih nazivaju neprijateljima ove države. Uz želju za mir, rad i bezbrižnu sutrašnjicu, dubički uglednici su iznijeli četiri konkretna zahtjeva – podudarna zahtjevima rezolucije sarajevske elite: da se svi ustaški dužnosnici i oružani članovi ustaškog logora otpuste iz službe i privedu zasluženoj kazni, da se u Bosansku Dubicu uopće ne upućuju ustaške satnije, već samo domobrani, da se istinitost iznesenih tvrdnji podvrgne strogoj i opsežnoj provjeri i da se povede računa o zahtjevima rezolucije kako ovaj kraj ne bi sustigla sudbina Kulen-Vakufa i drugih mjesta. Navedeno je da potpisnici imaju i moralno pravo da istupe sa rezolucijom. „Naši sinovi i braća bore se na istočnom frontu, služe i bore se u našem domobranstvu, rade u rudnicima i fabrikama Njemačke, naša sela gore, naši naponi i patnje su neviđene, mi imamo moralno pravo kad tražimo da se naš glas čuje.“⁴²

Iako su potpisnici muslimanskih rezolucija u prvi plan stavljali uspostavu reda i zakonitosti i prestanak nasilja nad nedužnim stanovništvom bez obzira na vjeru i porijeklo, nesporno je u njihovoj pozadini, pored nezadovoljstva mjerama represije koje su vodile stradanju muslimana, bio i narastajući interesni sraz između muslimanske i katoličke elite, uslovljen očiglednom katoličkom dominacijom na koju su gradski muslimanski krugovi reagirali karakterističnom osjetljivošću i pritužbama. Razlog reagiranja, barem u nekim sredinama, nije bio samo briga za ravnopravnost njihovih suvjernika nego i težnja da se ne ostane uskraćen za „pripadajuće“ beneficije i privilegije. U žalbi „delegata banjalučkih muslimana“ upućenoj 9. augusta 1941. velikom županu Velike župe Sana i Luka Ladislavu vitezu Alemanu iznesene su pritužbe na račun novog banjalučkog gradonačelnika Rudolfa Ertla – vrlo slične pritužbama potpisnika prijedorske deklaracije, ali uz protezanje nezadovoljstva na „prikraćenost“ muslimana prilikom likvidacije židovskih i pravoslavnih

⁴² HDA, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku (ZMGIA-H), HR-HDA-1450, D-2179, MF59, 447. Rezolucija Bos. Dubičkih Muslimana. Prilog dopisu Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije vojnim i redarstvenim vlastima u Zagrebu. Datum: 30. siječanj 1942. Iz priloženog dokumenta ne vide se datum, adresat i okolnosti donošenja rezolucije.

radnji, „jer su muslimanima dane samo dvije a katolicima sve ostale radnje“. Kao ni u drugim predstavkama i rezolucijama, nije osuđena otimačina jevrejske i srpske imovine, niti otpuštanje jevrejskih i srpskih namještenika, ali jeste otpuštanje iz službe 48 muslimana, kao i umirovljenje pet muslimana, „od kojih je većina mogla još da radi i posluži općini“.⁴³ Ipak, mjesec dana od sarajevske rezolucije, banjalučki muslimanski uglednici istupili su sa rezolucijom uperenom isključivo protiv ustaške politike diskriminacije, terora i zločina prema nepoćudnim elementima, ostavljajući u drugom planu pitanje ravnopravnosti i prava muslimana u komunalnim okvirima. Banjalučka rezolucija od 12. novembra 1941, koju su katolički kritičari nazvali pamfletom i podvalom čiji je cilj amnestirati muslimane od bilo kakve odgovornosti za nereda i zločine koji su se desili, bila je sadržajno najbogatija i najdalekosežnija po iznesenim tvrdnjama i optužbama i nije ostavljala nikakve sumnje da je teretila ne tek skupinu neobuzdanih ustaša, nego cijeli sistem ustaške države, sa izuzetkom, dakako, samog poglavnika koji je posredstvom muslimanskih članova Vlade trebao biti „upoznat“ šta se događa u nesretnim kotarevima „Hrvatske krajine“.

U Bosanskoj krajini su se desili neki od najstravičnijih zločina u okupiranoj Jugoslaviji, pa su autori rezolucije smatrali neophodnim odrediti se prema tim događajima i objasniti ulogu muslimanskog elementa u njima. Oslikana je, izrazito otvoreno, sva okrutnost ustaškog režima, usmjerenog na bespomoćni pravoslavni živalj i njegove prvake.

„Ubijanje svećenika i drugih prvaka bez suda i presude, strijeljanje i mrcvarenje u gomilama često posve nevinih ljudi i žena pa i djece, gonjenje u masama od kuće i iz postelje čitavih porodica s rokom od jedan do dva časa za spremanje te njihovo deportiranje u nepoznate krajeve, prisvajanje i pljačkanje njihove imovine, rušenje bogomolja, često njihovim vlastitim rukama, siljenja na prelazak u rimokatoličku vjeru, sve su to činjenice koje su zaprepastile svakog čestitog čovjeka i koje su na nas muslimane ovih krajeva djelovale najneugodnije.“

⁴³ *Zločini*, ur. Vukčević, dok. 191, 462.

Istaknuto je da muslimani nikada nisu očekivali, a kamoli željeli „ovakve metode rada i upravljanja u našim krajevima“. Iako s rezervom, autori su te postupke nazvali *politikom*, koja je rezultirala katastrofalnim posljedicama; vjerska snošljivost, ranije na visini, došla je pod znak pitanja, a bratstvo dva dijela naroda, katoličkog i muslimanskog, „na putu je da doživi potpuni slom“. Ovo zapažanje iznosili su i pojedini vojni zvaničnici iz Banje Luke, ali su negirali isključivu odgovornost katolika za takvo stanje. Rascjep između muslimana i katolika je „skoro gotova stvar“. Impresionirani radom i uspjesima „četnika“, muslimani se pobojavaju za sebe, pa se dešavalo da uzimaju u zaštitu „grko-istočnjake“. U razgovoru oni sebe potpuno odvajaju od Hrvata, pa kažu: „Mi muslimani... a vi Hrvati.“ Zbog loših materijalnih prilika izvjestan broj muslimana ispoljava simpatije prema „komunistima i grko-istočnjacima“, a u izbjegličkim krugovima u Beogradu neki muslimani šire letke u kojima za svu nesreću Bosne krive Hrvate, navodeći da su Hrvati u fesovima vršili nasilja nad Srbima.⁴⁴ Za ovo udaljavanje, međutim, autori banjalučke rezolucije prvenstveno su krivili „neke ustaše i druge odgovorne i neodgovorne faktore“, ali i jedan dio katoličkog svećenstva koji, istaknuto je, beskrupulozno iskorištava novo političko stanje. Njihovi postupci jasno pokazuju da u stvarnom životu NDH pripadnici islama nemaju jednaka prava:

„Propaganda za pokrštavanje je uzela takvog maha, da podsjeća na špansku inkviziciju. Pod njenim pritiskom i uz toleriranje javnih organa izvršena su pokatoličavanja hrišćana u masama. I tako su oni, kojima se do tada poricala svaka građanska vrijednost i nacionalna srodnost, postali i građanski punopravni i nacionalno Hrvati, samo zato što su formalno primili katoličku vjeru. Ravnopravnost Islama izticana često pisanim slovima i mnogim izjavama s najviših mjesta, dovodi se često u pitanje u životu i praksi. Prelazak na Islam, koji mi nismo propagirali, nije nikada pružao onu zaštitu kao prelazak na

⁴⁴ Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATKTK), Tuzla, Radnički pokret i NOB u sjeveroistočnoj Bosni 1920. – 1945. [digitalizirana arhivska građa] (RP-NOB), 3-OJ66-41. Duglasno izvješće Zapovjedništva II. Domobranskog zbora za vrieme od 16.-31. prosinca 1941. godine.

katoličku vjeru. Mnogi intelektualci takav pokušaj su platili životom, kao što je to bio slučaj u Travniku. Čuju se često i pogrдне pjesme, od strane ustaša, koje vrijeđaju vjerski osjećaj muslimana i pririće im se ista sudbina kao i hrišćanima.⁴⁵

Jedan dio ustaške vojnice, i ne samo oni „divlji“, vršio je teške ispade i atake na hrišćane, ali i na pojedine muslimane. Tako je u Banjoj Luci, nasred avlije gradske bolnice, u po bijela dana, ustaša Josip Babić usmratio nevinog seoskog hodžu Edhema ef. Hodžića. „I što je najžalosnije, ne zna se ni danas, da li je zločinac uopće uhapšen, a kamo li kažnjen ekzemplarno, kako je to tražilo i traži svo banjalučko i ostalo muslimansko stanovništvo.“ Slučaj usmrćenog hodže je plastično oslikao društveno-psihološku zbilju i lahkoću oduzimanja ljudskog života u NDH. Šta se desilo? Dvadesetosmogodišnji imam iz Kozarca Edhem ef. Hodžić, teškog mentalnog stanja, doveden je 30. septembra 1941. u banjalučku bolnicu na liječenje. Ubrzo je izašao u dvorište bolnice i počeo vikati na sav glas: „Živio Kralj Petar!“ Na te riječi jedan ustaša je „izvadio svoj samokres i ispalio na Hadžića [sic] dva hitca prostrijeljivši mu glavu i na mjestu ga ubio“.⁴⁶ Dan poslije, na dženazi ubijenom imamu, održao je kraći govor čuveni banjalučki političar i javni radnik ing. Suljaga Salihagić, koji je pred okupljenom masom izjavio da je Hodžiću „um potamnio od straha“ usljed prizora jednog groznog zločina. Dodao je da oni koji bi trebali „da nas uzmu u zaštitu i da nas brane od napadaja, oni isti su ubili ovoga jadnoga čovjeka na jedan upravo zvjerski način“.

⁴⁵ „Slučaj u Travniku“ odnosi se na ubistvo građevinskog inženjera Stanka Turudije iz Travnika. Prema Mustafi Mulaliću, ustaše su ga ubile jer je, umjesto na katoličku vjeru, prešao na islam, pod obrazloženjem da je i islam državna vjera u NDH. Pogledati: Adnan Jahić, „Zbivanja u Bosni i Hercegovini 1941. godine prema Hronici Mustafe Mulalića“, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 177–178. Isto je naveo i reis Spaho u svom pismu dr. Osman-begu Kulenoviću od 22. septembra 1941. Vidjeti: GHB, AIZ, Povjerljiva arhivska građa, POV-5, 1193/1941. Dragi Osman-beže!

⁴⁶ ABiH, NOR, ND 1941. Kompilacija izvještaja Zapovjedništva 3. hrvatske oružničke pukovnije, 10. Izvještaj zapovjednika redarstvene straže u Banjoj Luci Stjepana Tereta od 1. listopada 1941.

Na to su se prolomili povici negodovanja okupljenih građana protiv ubice i ustaša.⁴⁷ Drugi vidovi napada na muslimane, istakli su potpisnici, čine terećenja za komunizam; zbog pokojeg komuniste sa muslimanskim imenom progone se i hapse i oni koji nikada nisu bili komunisti, dok mnogi katolici, koji su bili poznati kao komunisti, ne samo da se prikrivaju nego se često i nagrađuju raznim položajima i sinekurama. No, potpisnike rezolucije naročito je ispunilo negodovanjem što su oni elementi, „koji su prouzrokovali ovaj ustanak“, uvukli u svoju protusrpsku akciju i dio muslimanskog ološa – što oni žale i osuđuju:

„Mi znamo dosta primjera gdje su ustaše pristupile klanju i ubijanju hrišćana pod fesovima na glavi. To je bilo u Bosanskom Novom, gdje su četiri kamiona ustaša došla iz prijeka pod fesovima, udružili se s muslimanskim ološem i izvršili klanje hrišćana u masama. Isto se desilo i u Bosanskoj Kostajnici gdje je na isti način i za jedan dan poklano 862 hrišćanina. I u Kulen Vakufu su to isto radili i tu se naročito istakao Miroslav Matijević ustaša iz Vrtoča. Tu je poklano oko 950 hrišćana, što je dalo povoda za osvetu četnika od 6 rujna, kada je Kulen Vakuf zapaljen i gdje je platilo glavom 1.365 muslimana (ljudi, žena i djece). Mi znamo slučajeva gdje su neke ustaše katolici udarali na hrišćane s povicima: ‘Udri Mujo! Drži Huso! Ne daj tamo Meho ...’ i slično. Mi znamo i takvih slučajeva gdje se je šaputalo hrišćanima kako ih ubijamo i koljemo mi ‘balije’ da ih tako istrijebimo. Da smo mi htjeli trijebiti, ubijati i prevjeravati Srbe i druge, mi smo to mogli lakše učiniti prije nekoliko stotina godina kada smo imali više vlasti nego danas i kada se je mogao takav postupak lakše pravdati nego danas.“

I nakon što je izazvan sukob između muslimana i hrišćana, muslimanski vojnici su pozvani da guše taj sukob, da nastave ubijati Srbe i oni njih, „pa da se tako međusobno satiremo i iztrebljemo ne znajući kada će to prestati ni kakvim će posljedicama uroditi“. Tako će najvišu cijenu opet plaćati nedužni muslimanski civili, dok se vinovnici nereda povlače

⁴⁷ GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Govor koji je „izazvan od naroda“ održao ing. Suljaga Salihagić na dženazi rahmetli Edhema ef. Hodžića 1. X 1941. godine.

u pozadinu, paradiraju u uniformama i zabavljaju se pljačkom srpske i jevrejske imovine. Na kraju rezolucije potpisnici su se pridružili ciljevima i zahtjevima sarajevskih muslimana od 12. oktobra 1941. i zamolili muslimanske predstavnike u Vladi NDH da o svemu izvijeste poglavnika i ulože sav svoj upliv „da se ovome strašnom stanju učini kraj“.⁴⁸ Rezoluciju su potpisali vjerski uglednici, bivši gradonačelnici, šerijatske sudije, učitelji, činovnici, trgovci, zanatlije i drugi viđeniji članovi banjalučkog društva, uključujući gradonačelnika i brata ministra u Vladi NDH Hilmije Bešliagića Hakiju i govornika na dženazi ubijenog imama Suljagu Salihagića.

Preostale tri dostupne rezolucije, mostarska, bijeljinska i tuzlanska, uglavnom su iznosile iste ili slične tvrdnje i pritužbe, uz važnu razliku koja je odvajala bijeljinsku od svih ostalih rezolucija: označavanje svih žitelja Bosne i Hercegovine *Bosancima*, koji su povijesno formirani kao posebnost u odnosu na Hrvate i Srbe. U mostarskoj rezoluciji su u šest jezgrovitih konstatacija osuđeni svi zločini počinjeni u NDH i izražena želja da se zavede potpuna jednakost, ravnopravnost i zakonitost za sve ljude u NDH, bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost – izričito su spomenuti „pravoslavni Srbi“, a ne „grko-istočnjaci“ (koji se pod tim nazivom spominju u bijeljinskoj rezoluciji), što bi se moglo dovesti u vezu sa činjenicom da su neki od istaknutih potpisnika mostarske rezolucije bili pobornici srpske i jugoslavenske nacionalne ideje u bivšoj državi.⁴⁹ Nisu spomenuti ni ustaše, ni ustanici ni komunisti, ali su zato upozorena „braća muslimani“ da dobro razmisle o skrovitim namjerama pojedinaca koji su ili intelektualni začetnici ili egzekutori raznih zlodjela „nad našim sugrađanima“, a koji u svojim krugovima „bez ustezanja

⁴⁸ Pri navođenju smo se služili tekstem rezolucije unutar: GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Banjalučka rezolucija od 12. studenog 1941. Izvjesne očigledne greške pri prepisivanju i druge nelogičnosti korigirali smo prema verziji u: HDA, Velika župa Posavje (dalje: VŽP), HR-HDA-254, kut. 3, 148/1942. Kotarski predstojnik u Brčkom velikom županu Velike župe Posavje dr. Vladimiru Saboliću. Rezolucija Muslimana Banje Luke.

⁴⁹ Zlatko Hasanbegović, „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine. Problem interpretacije“, *Bošnjačka pismohrana* 12, br. 36–37 (2013): 170.

to namjenjuju i nama muslimanima“.⁵⁰ Riječ muslimana grada i kotara Bijeljine od 2. decembra 1941. bila je donijeta, kao i tuzlanska rezolucija od 11. decembra 1941, povodom pokolja izvršenog nad nedužnim stanovništvom Koraja 27. novembra 1941.⁵¹ Bile su najizravniji izraz zabrinutosti muslimanske elite sjeveroistočne Bosne stanjem javne sigurnosti i posljedicama sve intenzivnijeg nasilja po njihove sunarodnjake, nakon što je izostalo oglašavanje povodom terora i deportacija Srba u ustaške logore. Čini se da je donošenje rezolucije u Bijeljini bilo u izvjesnoj vezi i sa sukobom vojnih krugova i utjecajne bijeljinske elite na čelu sa Murat-begom Pašićem, koji je vjerovatno stajao iza rezolucije, jer se upravo kod njega nalazio originalni primjerak sa potpisima.⁵² Njegov istomišljenik veliki župan Velike župe Posavje dr. Vladimir Sabolić tumačio je rezoluciju kao izraz nezadovoljstva bijeljinskih muslimana nebrigom nadležnih vojnih struktura prema njihovoj sigurnosti, no njen sadržaj pokazuje da je glavni cilj bio obuzdati zagovornike odmazde i spriječiti ponavljanje Koraja. Zato su osuđeni postupci „i jednih i drugih neodgovornih lica“ te su pozvani i katoličke i muslimanske ustaše i pobunjeni „grkoistočnjaci“ da prestanu sa krvoprolićem i osvetama „koja vode samo našoj obćoj propasti i iztrebljenju“. Tuzlanska rezolucija je bila najdalje od građanskog usmjerenja sarajevske i banjalučke rezolucije: dok su ustaničke akcije nazvane „neredima“ u kojim su stradali prvenstveno muslimani, protusrpska kampanja je opisana tek kao „ispadi“ od strane neodgovornih elemenata. Osnovni cilj rezolucije, koja je zapravo bila pismo „ministru predsjedniku“ Kulenoviću, bila je molba da se zaustave „neredi“, kojim su kumovali „ispadi“, ako ne isključivo vojničkim putem, onda i političkim mjerama, poput pozivanja

⁵⁰ ABiH, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sarajevo (dalje: ZKURZ), Referati, kut. 7, 82. Rezolucija muslimana grada Mostara.

⁵¹ O pozadini i okolnostima donošenja ovih rezolucija vidjeti: Omer Hamzić, „Podsjećanje na dvije muslimanske rezolucije iz 1941. godine – bijeljinsku i tuzlansku“, *Gračanički glasnik*, br. 34 (2012): 110–117.

⁵² HDA, VŽP, HR-HDA-254, kut. 3, 194/1942. Krilno oružničko zapovjedništvo Tuzla Velikoj župi Posavje – Bosanski Brod. Datum: 14. siječnja 1942.

na odgovornost i javnog kažnjavanja „svih krivaca za nezakonite čine“.⁵³ I bijeljinska i tuzlanska rezolucija uslijedile su kada je postalo jasno da su ustaničke akcije već postale ozbiljna prijetnja sigurnosti muslimana sjeveroistočne Bosne.

Iz dostupnih izvora se ne vidi da su ustaške vlasti bile naročito uznemirene pojavom muslimanskih rezolucija, a ni spremne na ozbiljnije represivne mjere protiv njihovih potpisnika. Muhamed Hadžijahić piše da je kod ustaša ovaj put prevladao „hladan razbor i računica“, pa su se ograničili na sitnije represalije prema pojedincima na nižim položajima.⁵⁴ Nije potkrijepio svoje navode o reakcijama čelnih ljudi NDH, premda bi tvrdnje o prijetnjama potpisnicima mogle biti vjerodostojne. Manje je vjerodostojna navodna Pavelićeva prijetnja „da će sarajevskim asfaltom prije poteći krv autora rezolucije nego li će se vlada NDH odreći svog programa“, jer bi njena autentičnost podrazumijevala Pavelićevu spremnost da prizna odgovornost ustaša, pa i njega lično, za pojavu i širenje ustanka i postojeći kaos u državi. Dostupni izvori govore, kako to i Hadžijahić potvrđuje, da je vladajućim ustaškim krugovima pojava rezolucija bila manifestacija nepouzdanosti muslimanskog elementa koji, smatrali su, još uvijek kalkulira i ne vidi hrvatsku državu kao trajni okvir za svoj život i budućnost. Vlasti, međutim, nisu dozvoljavale da se ta manifestacija razvije u širi društveni kapital nezadovoljnih gradskih elita, pa su suzbijale umnožavanje i rasturanje rezolucija, tretirajući ih kao ilegalni propagandni materijal.⁵⁵ Zašto su izostale ozbiljnije mjere protiv potpisnika? Prije svega jer se radilo o stotinama uglednih i utjecajnih ljudi. Potpisnici su, slično učesnicima muslimanskog autonomnog pokreta dvije godine ranije, istupili kao jaka i organizirana falanga čije bi slamanje zahtijevalo težak i neizvjestan društveni obračun. Paveliću i ustašama nije trebalo otvaranje novog fronta u uslovima širenja pobunjeničke akcije i gubitka gradova i kotareva u istočnoj Bosni.

⁵³ ATKT, Ustaška nadzorna služba (UNS), 5671/64.

⁵⁴ Hadžijahić, „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine“, 281.

⁵⁵ Jahić, *Vrijeme izazova*, 350.

Dok je ustaški režim, zarad viših državnih interesa, uglavnom ignorirao navode i zahtjeve u rezolucijama, pojedinci su u njima gledali zapanjujuću gomilu podmetanja i kleveta uperenih protiv NDH i njene hrvatske katoličke većine. Katolički banjalučki biskup fra Jozo Garić pisao je predsjedniku Hrvatskog državnog sabora Marku Došenu da su sve muslimanske rezolucije „*pamflet pun paklenih kleveta i mržnje proti katoličkoj Crkvi*“, kojim muslimani teže da „*svoje vlastite grijehe i zločine svalje na katolike i da se operu pred Srbima*“.⁵⁶ Garić je s pravom primijetio da su autori rezolucija propustili navesti koliko je muslimana divljih ustaša sudjelovalo u pokoljima pravoslavaca. On je, međutim, u cijelosti zanemario ključnu ulogu nalogodavaca i izvanbosanskih ustaša katolika te je ustvrdio da su krvoprolića u kotarevima Bosanske krajine izvršili „isključivo muslimani“, a da su neznatna manjina katolika, napose svećenici, „svi od reda“ štitili nevine pravoslavce „prije nego je se među njima pokazao pokret za prelaz na katolicizam“.⁵⁷ Garić je napao muslimane da im nije padalo na pamet da prave rezolucije kada su se nasilja i pokolji događali, nego kada je zastala njemačka ofanziva na Rusiju – strahujući od srpske odmazde. Biskup je dijelom bio u pravu: rezolucije su doista „pravljene“ nakon što su najokrutniji zločini već bili počinjeni. On je, ipak, previdao da je glavni motiv bio osuditi i zaustaviti nasilje koje je prijetilo životima i imovini muslimana. Drugi dio Garićeve tvrdnje je bio bez osnova, jer su sve rezolucije već bile potpisane do zaustavljanja njemačke vojske pred Moskvom, 5. decembra 1941.

Banjalučka rezolucija izazvala je naročito negodovanje među katolicima, što se vidi i po komentaru nepotpisanog kritičara koji je, očigledno,

⁵⁶ Prema: Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001), 331. Isticanje: izvorno.

⁵⁷ Tvrdnja da su sve zločine nad pravoslavicima 1941. činili muslimani nije bila rijetka među katoličkim krugovima. Prema kazivanju Have Hadžiosmanović, izvjesna sestra Olga, nastavnica u jajačkom klosteru, pričajući djeci o nemilim događajima, izjavila je: „Djeco, ne mojte misliti [sic] da ovaj pokolj vrše katolici, jer je to strogo zabranjeno po našoj vjeri. To sve prave muslimani i od stotinu onih koji vrše pokolj nad Srbima nema po jedan katolik a ostalo su sve muslimani i takvi će biti strijeljani.“ GHB, AIZ, A-809/B-1. Izvještaj Halima Malkoča, imama iz Jajca.

dobro poznao društvene prilike u Banjoj Luci i smatrao važnim ukazati na prešućene činjenice u rezoluciji.⁵⁸ U osvrtu na ovaj „infamni pamflet“ odmah je pripisao – čini se osnovano – autorstvo nad rezolucijom ing. Suljagi Salihagiću, istaknutom političaru, publicisti i aktivnom radniku prosrpskog „Gajreta“, tereteći ga da je u Velikom ratu došao kao austrijski šuckor u jedno srbijansko selo i predstavio se nekoj starici kao Srbin muslimanske vjere. Potom je godinama uvjeravao Srbe da je odvajkada bio Srbin, zatim je potkraj Jugoslavije izdao brošuru u kojoj je zagovarao autonomiju Bosne i Hercegovine,⁵⁹ da bi se po formiranju NDH stavio na čelo banjalučkih muslimana i sada među njima „vodi glavnu riječ“. Teretio je i njegovu suprugu Ifaket-hanumu: da je na sjednici Odbora za proslavu poglavnikovog imendana, pred gradonačelnikom Hakijom Bešlagićem, izjavila da ona uopće nije Hrvatica, „kao što nisu ni drugi Muslimani“. Dodao je da je rekla da su se Muslimani ranije držali Srba „ukoliko su ih trebali“, a sada će se držati Hrvata, „ako im se dade ono što im je obećano sa najvišeg mjesta“. U suprotnom – radit će na svoju ruku! Kritičaru su ovi navodi bili dovoljni da dokuči razloge i pozadinu rezolucije. Ako su gospoda potpisnici, pitao je, sa zabrinutošću gledali šta se sve događalo, šta su učinili da se to spriječi? Kako i kada su reagirali na zlodjela svojih „suplemenjaka“ u cazinskom, ključkom, krupskom, prijedorskom, sanskom i novskom kotaru? Koliko je bilo katolika u Kulen-Vakufu? Je li Matijević mogao sam izvršiti onakav pokolj? Kada već priznaju da je bilo zločinaca i njihove vjere, zašto se onda toliko zauzimaju za taj svoj ološ? Šta su učinili da se

⁵⁸ Vidjeti: ABiH, ZKURZ, Referati, kut. 7, 82. „Kratki osvrt na prednji infamni pamflet“. Nažalost, na dokumentu nema ni datuma ni potpisa. Nije isključeno da ga je pisao sam biskup Garić, njegov tajnik fra Kruno Brkić ili neko od njima bliskih katolika.

⁵⁹ Riječ je o brošuri Suljage Salihagića pod nazivom *Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice. Kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas*. Štampana je i izdana u Banjoj Luci, čini se krajem 1940. godine. U njoj, na stranama 39–40, Salihagić zaista spominje razgovor koji je 1915. vodio sa „jednom ženom“ u selu blizu Kosjerića, ali je cilj razgovora drukčiji od onog koji navodi kritičar, a autor nije došao u Srbiju kao šuckor, već kao pripadnik „Baukumpanije“, graditeljske regimente, kao inženjer u austrijskoj oficirskoj uniformi i sa fesom na glavi.

sačuva „bratstvo obaju djelova naroda“? Ove ozbiljne primjedbe potpisnicima, ipak, devalviralo je svaljivanje krivice samo na jedan element: autor osvrta sveo je sve pokolje u Bosanskoj krajini na bezakonje divljih ustaša muslimana, a prekrštavanje pravoslavaca na prijelaz iz nužde „da bi se zaštitili od zuluma Muslimana“. „Zašto ne navedu slučajeve propagande koja potsjeća na Špansku inkviziciju? Gdje je pravljen pritisak na pokatoličenje?“ Cijela rezolucija pisana je „u podle svrhe“, uključujući zlobno izrabljivanje „jednog nesretnog slučaja“, pogibije hodže u Banjoj Luci. Da u ovoj zemlji vladaju druge prilike, onaj koji je držao govor na grobu „nesretno poginulog“ (Salihagić) sjedio bi sada s onu stranu brave! Kritičar je u tvrdnjama potpisnika banjalučke rezolucije vidio samo hrpu nekonzistentnih navoda i ocjena – nije negirao, ali nije ni priznao odgovornost ustaša katolika za počinjena zlodjela i teške ljudske tragedije, ustanak koji je izbio i poremećene društvene odnose u kotarevima Bosanske krajine.⁶⁰

⁶⁰ Kako u hrvatskim, tako i u srpskim krugovima muslimanske rezolucije su imale izrazito negativan odjek, barem ako je suditi po reakciji jedne četničke komande na pismo opskurne „Narodne muslimanske organizacije“ koja je odgovorila na optužbe u četničkoj *Poruci Muslimanima Bosne* – ukazujući na to da su muslimanski uglednici jasno izrazili svoj odnos prema NDH i ustaškim zločinima putem rezolucija koje su potpisivane u svim većim gradovima. Omalovažavajući rezolucije, četnička komanda je odgovorila: „Platonske rezolucije muslimanske inteligencije nisu donele u praksi ništa. One mogu da posluže kao lepi, istoriski dokumenti, ali bez rezultata. Trebalo je više raditi, a manje pisati.“ Potpisnici nisu imali hrabrosti upustiti se u pravu borbu, pa su radije izabrali „jalove rezolucije“. Vidjeti: GHB, ZRDA, A-810/B. ONS, II knjiga. Jedna od četničkih komanda. Izvršnom odboru Narodne muslimanske organizacije za Bosnu i Hercegovinu. Nedatirano. Ovaj je komentar, dakako, odražavao prvobitni odnos četničkog pokreta prema Bošnjacima, obilježen masovnim zločinima koji su pravdani „odmazdom“ za zločine ustaša nad srpskim narodom u prvim mjesecima NDH. No, dvije godine kasnije, kada su četnici pokušavali uključiti Bošnjake u borbu za obnovu Jugoslavije na monarhističkim osnovama, u *Poruci đenerala Draže Mihailovića muslimanima širom Jugoslavije* iz 1944, muslimanske rezolucije su pomirljivo spomenute kao primjeri „svesti i građanske hrabrosti“, ali je dodato da su one, usljed ustaške politike koja je imala računa da se muslimani i pravoslavni međusobno bore do istrebljenja, u konačnici ipak ostale „glas vapijućeg“. Jahić, *Vrijeme izazova*, 474–475.

Ocjene

Za razliku od dijela historijske literature i publicistike, kritička historiografija je iznijela rezerve u pogledu pozadine, svrhe i značenja muslimanskih rezolucija 1941. Branko Petranović je primijetio da je rezolucija „El-Hidaje“ od 14. augusta 1941. „šovinistički žalila samo za muslimanskim žrtvama ne spominjući srpske“.⁶¹ Robert J. Donia je podsjetio na to da su „historičari iz ere socijalizma“ istakli da su potpisnici rezolucija kritizirali zločine kao devijantne ekscese, ali nisu napadali ključni ustaški program nasilne fizičke eliminacije određenih grupa. Dodao je da oni, ipak, jesu pozvali vlasti NDH da uspostave red i spriječe daljnje nasilje.⁶² Tomislav Dulić je pisao da se muslimanski uglednici nisu tako snažno suprotstavljali mjerama diskriminacije kao ubistvima. Tokom ljeta 1941. potpisnici rezolucije u Banjoj Luci nisu pozivali na vraćanje imovine Srbima, niti na njihovo ponovno postavljanje na administrativne položaje. Niko od potpisnika nije digao glas protiv rasnih zakona i drugih antijevrejskih mjera. Kada je riječ o mjerama diskriminacije protiv Srba, muslimanski uglednici zauzeli su slično stajalište kao većina Nijemaca prema mjerama eliminacije Jevreja iz javnih službi i drugim ograničenjima njihovih prava. Oni, ipak, nisu prihvatili ubijanja i prisilne konverzije, dijelom iz razloga vlastitih interesa, a dijelom zbog toga što su masovna ubistva koja su se dešavala pred njihovim očima vrijeđala njihov moralni osjećaj. Dulić je primijetio tendenciju potpisnika da individualiziraju zločine pripadnika vlastite etničke grupe, dok su grijesi „drugog“ predstavljani kao kolektivna krivnja i odgovornost.⁶³ Slične poglede iznijela je i Emily Greble. Ne može se previdjeti da je većina potpisnika sarajevske rezolucije podržavala njemačku i ustašku agendu prethodnih mjeseci. Makar su sada propovijedali protiv religijske netolerancije, dvanaest potpisnika su također potpisali i antisemitsku

⁶¹ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knjiga prva (Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1983), 95.

⁶² Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), 214.

⁶³ Dulić, *Utopias of Nation*, 232–235.

peticiju da se „zaustave Jevreji“ u martu 1941. Bilo je kritike, ali ne i protesta protiv diskriminacije i deportacija Jevreja. Sarajevsku rezoluciju treba razumjeti kao proizvod situacije. Bio je to direktan odgovor na radikalizaciju ustaške politike, koja se osjetila diljem muslimanske zajednice, kao i na podređeni položaj muslimana u NDH. Pokušaj da se ospori ustaški način vladanja, no ne i pokušaj da se zaustavi genocid.⁶⁴ Zlatko Hasanbegović je dodatno skrenuo pažnju na potrebu sagledavanja političko-društvenog konteksta donošenja pojedinih rezolucija. Prema njegovom mišljenju, za pravilno valoriziranje rezolucija važno je imati uvid u to da se njihovo donošenje događalo u vremenu kada je u NDH dolazilo do puštanja „revolucionarne stihije“ te postepene promjene politike državne represije prema nepoćudnim narodima i zajednicama.⁶⁵

Pri ocjeni muslimanskih rezolucija 1941. važno je ostati u okvirima historije balkanskih naroda prve polovine XX stoljeća i ne zanemariti modele kolektivnog rasuđivanja i djelovanja njihovih elita. Iskustva prve Jugoslavije pokazala su šta je konfesionalno obojen nacionalizam uradio ideji južnoslavenskog zajedništva. Ova realnost je bila uslovljena naslijeđenim društvenim i političkim barijerama. Kako je pisao Ivo Banac, ni austrougarski ni osmanski ni postosmanski obrazac državnosti nisu poticali razvitak pluralističke političke kulture, a još manje kulturu prilagođavanja.⁶⁶ Zapravo je *kultura vlastitosti* određivala forme i domete kolektivne svijesti i društvene akcije. Potpisnike rezolucija 1941. valjalo bi posmatrati kao pripadnike jednog skućenog, slabašnog i uznemirenog naroda, više puta šokiranog iznenadnim historijskim zapletima i zaokretima, a ne kao borce za univerzalna ljudska prava, koja su u njihovo vrijeme, čak i u politički mnogo razvijenijim društvima, bila u najbolju ruku tek jedan magloviti ideal. U tom smislu ne iznenađuje izostanak osude protujevrejskih mjera i „šovinističko“ žaljenje samo za

⁶⁴ Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler’s Europe* (Ithaca – London: Cornell University Press, 2011), 126–127.

⁶⁵ Hasanbegović, „Muslimanske rezolucije“, 171–172.

⁶⁶ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Globus, 1988), 385.

muslimanskim žrtvama. Da li je u zatvorenim i nedemokratskim društvima tog vremena moglo biti drugačije? Usto, jesu li potpisnici rezolucija mogli znati da neće snositi posljedice za svoje potpise? U NDH su ubijani posve nedužni ljudi – ko je jamčio potpisnicima da neće potpasti pod tačke 1. i 2. Zakonske odredbe za obranu naroda i države koje su nalagale smrtnu kaznu za svakoga ko na bilo koji način „povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju“?⁶⁷ Nezadovoljni položajem svojih sunarodnjaka u Kraljevini Jugoslaviji, mnogi bošnjački uglednici su u razbijanju Jugoslavije i nastanku NDH vidjeli dugo priželjkivani nagovještaj boljeg vremena – makar nauštrb interesa drugih naroda i zajednica. No, to nije podrazumijevalo odsustvo osjećaja za pravdu i ignoriranje prava „drugog“. Fehim Spaho je i prije i za vrijeme NDH više puta urgirao u korist pripadnika drugih naroda i vjera. Nema razloga misliti da su se pripadnici visoke uleme rukovodili drukčijim moralnim normama u odnosu prema inovjercima. Među potpisnicima rezolucija je bilo muslimana koji su više bili po volji bivšeg režima nego vlastite zajednice. No, u vremenu o kojem pišemo (pitanje je da li je danas puno drukčije) elite su se smatrale pozvanim istupati i zalagati se prije svega za interese vlastitog naroda i zajednice, etničke, političke ili vjerske grupe, smatrajući da se ima ko starati za prava „drugog“, zaokupljene mišlju da je već učinjeno „dovoljno“ nepravde prema „nama i našima“ i da je krajnje vrijeme da se stave u prvi plan njihove potrebe i interesi. Navedeno bi moglo objasniti zašto su, nakon kritike protusrpskih demonstracija i poziva na dobrosusjedstvo, izostale u godinama Velikog rata reakcije katoličkih i muslimanskih vjerskih prvaka na represivne mjere austrougarskog režima prema pripadnicima srpske zajednice. Kao što pomaže razumijevanju potpunog muka srpske političke, intelektualne

⁶⁷ *Nezavisna Država Hrvatska. Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941*, Knjiga I, (svezak 1.–10.), ur. A. Mataić (Zagreb: Knjižare St. Kugli, 1941). Zakonska odredba za obranu naroda i države od 17. travnja 1941.

i vjerske elite na vijesti o teroru i ubistvima muslimanskih žitelja Podrinja, istočne Hercegovine i Sandžaka u prvim godinama Kraljevine SHS. Vidjeli smo kako su neki katolički krugovi reagirali na navode u rezolucijama. Ne samo da je izostala osjetljivost na patnju običnog čovjeka nego je zanemareno i stradanje pripadnika čitave grupe. Tomislav Dulić je postavio pitanje zašto Katolička crkva u NDH nije istupila sa protestom poput rezolucija muslimanskih intelektualaca u Bosni i Hercegovini. Nadbiskup Alojzije Stepinac jeste, ističe Dulić, intervenirao u korist pojedinaca i manjih grupa ljudi, ali to nikada nije zadobilo formu otvorene i organizirane kampanje širom zemlje, dok su u isto vrijeme katolički klerici zdušno učestvovali u prisilnim konverzijama. Situacija nije bila ništa bolja ni sa pravoslavne strane. Srpska pravoslavna crkva suzdržala se od bilo kakvog protesta protiv četničkih zločina. Dulić je iznio mišljenje da su mnogi pravoslavni i katolički svećenici uložili isuviše mnogo u izgradnju nove države (Jugoslavije i NDH) da bi je otvoreno kritizirali i napadali. Sa muslimanima to nije bio slučaj, zbog marginalizacije u društvu ustaške države, neovisno o stvarnim namjerama režima prema islamu i muslimanima.⁶⁸ Ipak, zaključimo, bez obzira na to koliko su smisao i vrijednost muslimanskih rezolucija bili relativizirani užim staleškim i etničkim interesima njihovih potpisnika, te nespremnosću da se glavnim osudama dā najšire građansko značenje, ovi odvažni društveni akti nesporno ostaju svijetao primjer hrabrosti i odgovornosti konkretnih ljudi koji su založili svoja imena i integritet za jedan novi poredak u kojem ne bi carovali opasna krvava anarhija i vjerska i nacionalna mržnja i isključivost.

⁶⁸ Dulić, *Utopias of Nation*, 235–236.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sarajevo (ZKURZ)
 - Zbirka NOR-a (NOR)
- Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATKT):
 - Zbirka: Radnički pokret i NOB u sjeveroistočnoj Bosni 1920. – 1945. (RP-NOB)
 - Zbirka: Ustaška nadzorna služba (UNS)
- Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB), Arhiv Islamske zajednice:
 - Fond: Ulema-medžlis
 - Zbirka: Povjerljiva arhivska građa (POV)
 - Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (ZRDA)
- Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo (HAS):
 - Zbirka: Fehim Spaho (FS)
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA):
 - Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH, HR-HDA-223)
 - Fond: Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku (OZNA, HR-HDA-1491)
 - Fond: Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH, HR-HDA-1561)
 - Fond: Velika župa Posavje (VŽP, HR-HDA-254)

- Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku (ZMGIA-H, HR-HDA-1450)
- Institut za historiju u Sarajevu, Sarajevo (IHS):
 - Arhivska građa (AG), kut. 65
- Vojni arhiv, Beograd (VA):
 - Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH)

Objavljeni izvori:

- Boban, Ljubo. *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*. Zagreb: Globus, 1985.
- Dedijer, Vladimir – Miletić, Antun. *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*. Beograd: Prosveta, 1989.
- Mataić, A. (ur.) *Nezavisna Država Hrvatska. Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941*. Knjiga I. (svezak 1.–10.). Zagreb: Knjižare St. Kugli, 1941.
- Vukčević, Slavko (ur.) *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata, tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 1. Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1951.

Štampa:

- *Hrvatski narod*, Zagreb, 1941.

LITERATURA

Knjige:

- Adamović, Vedrana. *Godine stradanja 1941/42. NDH i njeni zločini nad srpskim narodom u Prijedoru i okolini 1941/42. (Prilog proučavanju*

- zločina genocida nad srpskim narodom u Potkozarju*). Prijedor: Muzej Kozare, 2018.
- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.
 - Bulajić, Milan. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1988.
 - Donia, Robert J. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
 - Dulić, Tomislav. *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*. Uppsala: Uppsala University Library, 2005.
 - Đurić, Ljuban. *Banijski partizanski odredi 41–45*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
 - Greble, Emily. *Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca – London: Cornell University Press, 2011.
 - Hadžijahić, Muhamed. *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana. Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944*. Sarajevo: Centar za bosansko-muslimanske studije, 1991.
 - Hasanbegović, Zlatko. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (u ratu i revoluciji 1941. – 1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012.
 - Jahić, Adnan. *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2014.
 - Jaskić, Safet. *Srbokomunistički zločin nad Bosnom*, reprint izdanje. Tuzla: Izdavačko prometno preduzeće „Hamidović“, 2003.
 - Kisić Kolanović, Nada. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945*. Zagreb: Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest, 2009.

- Krišto, Jure. *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001.
- Pervan, Tahir. *Nad jamom*. Sarajevo: Safe House, 2010.
- Petranović, Branko. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knjiga prva. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1983.
- Redžić, Enver. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO, 1998.
- *Spomenica poginulim Bilećanima u NOR i revoluciji*. Bileća: Opštinski odbor SUBNOR-a Bileće, 1983.

Članci:

- Čaušević, Izudin. „Ustaška vlast i teror na Kozari 1941–1942 godine“, u: *Kozara u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945). Radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977. godine u okviru proslave Titovih jubileja i 35-godišnjice kozarske epopeje*, ur. Nikola Babić. Prijedor: Nacionalni park „Kozara“, 1980, 101–122.
- Dobrača, Kasim. „Rad Handžića u El-Hidaji i njegov društveni rad uobće“. *El-Hidaje* VIII, br. 2–3 (1944): 82–88.
- Hadžijahić, Muhamed. „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine“, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973, 275–282.
- Hamzić, Omer. „Podsjećanje na dvije muslimanske rezolucije iz 1941. godine – bijeljinsku i tuzlansku“. *Gračanički glasnik*, br. 34 (2012): 110–117.
- Hasanbegović, Zlatko. „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine. Problem interpretacije“. *Bošnjačka pismohrana. Zbornik radova XIX simpozija „Bošnjačko iskustvo antifašizma“* 12, br. 36–37 (2013): 165–175.
- „Izveštaj Uglješe Danilovića Tempu“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 4 (1951): 179–186. (ćir.)

- Jahić, Adnan. „Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu“. *Historijska misao*, br. 1 (2015): 181–206.
- Jahić, Adnan. „Zbivanja u Bosni i Hercegovini 1941. godine prema Hronici Mustafe Mulalića“, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 169–185.
- Popadić, Branko. „Na prostoru Stoca i Bileće“, u: *Hercegovina u NOB*, 2, ur. Sveto Kovačević. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar – Beograd – Istorijski arhiv Hercegovine – Mostar, 1986, 631–650.
- Vukmanović, Milan. „Okupacija i uspostavljanje ustaške vlasti na području Bosanske krajine i Srednje Bosne u prvim mjesecima 1941. godine“, u: *Oblasna partijska savjetovanja na Šehitlucima u junu i julu 1941. u razvoju ustanka u Bosanskoj krajini*. Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1981, 57–98.
- Zatezalo, Đuro. „Razvoj i rad KPJ i organa narodne vlasti. Čerkezovački partizanski odred“, u: *Dvor na Uni. Od prijeslavenskog doba do naših dana*, knj. 1, ur. Mile Joka. Dvor na Uni: Skupština Općine Dvor na Uni, 1991, 297–323. (ćir.)
- Zulfikarpašić, Adil. „Put u Foču. 25. I. 1942. godine“. *Godišnjak*, br. 4 (1957): 44–55.

Summary

The Muslim Resolutions of 1941. On the occasion of 80 years since their signing

In this paper, the author tries to shed light on the broader background of the Muslim resolutions of 1941, analyzes their content, makes questions about the credibility and sustainability of some of their claims and assessments, deals with the told and unspoken matters in their messages, and portrays the contested views and controversies that have been following the appearance of the Muslim resolutions to the present day. The author points out the importance, when evaluating the Muslim resolutions of 1941, to stay within the history of the Balkan nations of the first half of the 20th century and not to neglect the models of collective reasoning and actions of their elites. The experiences of the first Yugoslavia showed what confessionally colored nationalism did to the idea of the South Slavic unity. In the Balkans, the culture of *oneness* has determined the forms and domains of collective consciousness and social action. The signatories to the 1941 Muslim resolutions should be seen primarily as individuals belonging to a cramped, weak and restless people, repeatedly shocked by sudden historical incidents and upheavals, rather than as fighters for universal human rights, which in their time, even in politically much more developed societies, were in most cases just one hazy ideal. However, no matter how much the meaning and value of Muslim resolutions were relativized by the narrower class and ethnic interests of their signatories, and by their unwillingness to give the broadest civic meaning to their main condemnations, these bold social acts have undoubtedly remained a shining example of the courage and responsibility of specific people who pledged their names and integrity for a new order which would not be dominated by dangerous bloody anarchy and religious and national hatred and exclusivity.

UDK: 323.281 (497.6 Zenica) "198"
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.211
Izvorni naučni rad
Primljen: 21. 4. 2020.
Prihvaćen: 27. 7. 2020.

Mirza Džananović

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina
mirzadzanan89@hotmail.com

Slučaj „Šimić“ i kraj Saveza komunista u Zenici

Apstrakt: Ante Šimić, radnik „Željezare“ Zenica, imao je zapažen istup kao delegat na Šestom kongresu Saveza sindikata Bosne i Hercegovine održanom 1982. godine. U svom izlaganju naveo je nepravilnosti koje su se javljale u tadašnjem društvu, a najveća kritika bila je upućena funkcionerima koji su uživali blagodatni otmjenih vikendica u Neumu i Vlašiću, korištenja službenih vozila pa i helikoptera, dok je radnička svakodnevnica bila potpuno drugačija. Zbog izrečenih stavova Šimić je proživio ogromnu ličnu i profesionalnu torturu koja je široj javnosti ostala nepoznata do izbijanja prvo afere „Agrokomerc“, a zatim i afere „Neum“. Zahvaljujući trogodišnjem pritisku brojnih medija, ali i pojedinih sindikalnih organizacija, Ante Šimić je rehabilitovan, a Savez komunista u Zenici je u potpunosti diskreditovan, što je jedan od važnijih uzroka lošeg rezultata na prvim demokratskim izborima u decembru 1990. godine.

Ključne riječi: Ante Šimić, Savez komunista, afera „Agrokomerc“, afera „Neum“, Savez sindikata

Abstract: Ante Šimić, an ironworker from Zenica, had a distinguished speech as a delegate at the Sixth Congress of the Union of Trade Unions of Bosnia and Herzegovina held in 1982. In his presentation, he cited ir-

regularities that occurred in the society at the time, with the greatest criticism being given to officials who enjoyed the benefits of fancy cottages in Neum and Vlašić, as well as the use of official vehicles and even helicopters, while the daily life of the workers was completely different. Due to his stated views, Šimić went through a huge personal and professional torture, which remained unknown to the general public until the outbreak of the „Agrocomerc“ affair and then the „Neum“ affair. Thanks to three years of pressure from numerous media outlets and some trade union organizations, Ante Šimić has been rehabilitated, and the League of Communists in Zenica has been completely discredited, which is one of the major causes of poor results in the first democratic elections in December 1990.

Key words: Ante Šimić, League of Communists, „Agrokomerc“ affair, „Neum“ affair, Trade Unions

Ante Šimić je bio samo jedan od nekoliko hiljada radnika zaposlenih u „Željezari“ Zenica, ali je u dva navrata postao velika medijska zvijezda. Prvi put 1982. godine, kada je na Šestom kongresu Saveza sindikata Bosne i Hercegovine ostavio snažan utisak na sve prisutne svojim izlaganjem i nakratko postao heroj brojnih radnika. Naredni put Ante Šimić je u fokus medija došao 1987. godine u jeku brojnih afera koje su potresale bosanskohercegovačko političko rukovodstvo. Međutim, Šimić je tada bio prvenstveno simbol patnje jednog čovjeka koji je prepušten sam sebi u obračunu sa cijelim partijskim sistemom. Šimićevo izlaganje na Kongresu iz 1982. godine postalo je aktuelno pet godina poslije, s obzirom na to da su tada vile i vikendice, službena auta i helikopteri, te brojne druge zloupotrebe na koje je ukazivao bile poznate svima kroz afere „Agrokomerc“, „Neum“ i brojne druge. Kroz pažljivu analizu životne sudbine Ante Šimića, radnika i sindikaliste iz Zenice, možemo pratiti, na jednoj strani, proces postepenog slabljenja moći i ugleda Partije od republičkog do lokalnog nivoa, te demokratizacije, i generalno jačanja pozicije medija u bosanskohercegovačkom društvu u drugoj polovini osamdesetih godina na drugoj strani.

Šesti kongres Saveza sindikata Bosne i Hercegovine

U velikoj dvorani sportskog centra „Skenderija“ u Sarajevu 8. i 9. oktobra 1982. godine održavao se Šesti kongres Saveza sindikata Bosne i Hercegovine – prvi od smrti Josipa Broza Tita. Zasedanje je otvoreno svečanim intoniranjem himne „Hej Slaveni“, a završeno je izvođenjem pjesme „Druže Tito, mi ti se kunemo“.¹ Ekonomska stabilizacija bila je tema koja je dominirala u brojnim raspravama (plenumskim i komisij-skim) na Kongresu, ali se razgovaralo i o zapošljavanju, pravima radnika, poboljšanju radnih uslova, povećanju društvenog standarda itd.² U radu Kongresa učestvovali su i radnici iz Zenice (ukupno 24 delegata), a lokalni listovi su detaljno pratili i izvještavali o svim dešavanjima i raspravama koje su se vodile u Sarajevu.³ Iako su svi delegati iz Zenice dobili priliku da daju izjave i dodatno pojašne svoje stavove, mišljenja, ali i očekivanja, posebnu pažnju kompletne javnosti u Bosni i Hercegovini privuklo je izlaganje Ante Šimića. Riječima: „Želim da vas u ime 21.225 radnika Željezare Zenica i radne organizacije ‘PREMIZ’ pozdravim i zaželim plodonosan i uspješan rad ovog Kongresa, a posebno sprovođenje dogovorenih stavova u djelo“, počeo je Anto Šimić izlaganje koje je nekoliko puta bilo prekinuto burnim aplauzom.

„Dok govorimo o zaštiti standarda radnika ne smijemo izgubiti iz vida ni naše učenike, studente, penzionere sa niskim primanjima koji nisu ništa u povoljnijem položaju od radnika kada je riječ o životnoj egzistenciji. I dok o ovome govorimo na drugoj strani imamo nezakonita bogaćenja pojedinaca u privatnom i društvenom sektoru. Nezakonito se otuđuje imovina u sportskim i drugim organizacijama. Dozvolite, ali nikada nismo imali više milijardera u našem društvu nego što danas imamo. Obrću se teške milijarde. Troše u neželjene svrhe. Ono što ne može učiniti društveni sektor, to čini privatni.

¹ B. Marjanović, „Radnici na braniku samoupravljanja“, *Metalurg*, 14. oktobar 1982, 2.

² „Titovo djelo je snaga ovog naroda“, *Oslobođenje*, 9. oktobar 1982, 1, 4–5; „Radnička klasa je odlučna da ispuni svoje zadatke“, *Oslobođenje*, 10. oktobar 1982, 1, 5–6.

³ N. Buturović, „Kongres stabilizacije“, *Naša riječ*, 8. oktobar 1982, 1, 2; F. Midžić-M. Đulan, „Rudari ispred svih“, *Oslobođenje*, 8. oktobar 1982, 4.

Prave se skupocjene vikendice. Kuće i vile. Zauzimaju najljepši predjeli naše zemlje na moru i planinama. Čak se i ograđuje dio morske obale kao lično vlasništvo. Naši radnici nisu oduševljeni ovakvim ponašanjem posebno kada im pojedinci iza ovakvih i sličnih govornica pričaju o mjerama ekonomske stabilizacije, a sami se suprotno ponašaju. Troše društvena sredstva pa makar to bili i krediti. Vozimo se društvenim prevozom, ponekad i u onim pravcima gdje imamo zaista udobne i komforne vozove i autobuse. Nije rijedak slučaj da se pojedinci voze na odmore, more i vikendice društvenim kolima, pa čak i helikopterom. Sve u eri stabilizacije. Ovome se mora stati u kraj jer imamo tih pojava počev od pojedinaca u rukovodnim strukturama osnovnih organizacija udruženog rada i radnih zajednica, preko radnih organizacija opštinskih struktura, Republike pa sve do Federacije. Na ovo ne bi trebalo niko da se ljuti jer su to prenesene konstatacije radnika iz OOUR Željezare, PREMIZ-a, RMC-a, Zeninga i drugih radnih organizacija sa područja Zenice. Drug Mika Špiljak, kada je bio predsjednik Sindikata Jugoslavije, boravio je u Zenici i rekao da nijedan zaposleni Jugosloven u Jugoslaviji nije u stanju da se obogati od svoje plate stečene radom. Ne kazuje li to koliko imamo bogataša mimo stvarnih rezultata rada?“

Svoje izlaganje završio je pozivom da se nelegalno stečena imovina oduzme, odnosno da se nacionalizuje i iskoristi za opći razvoj društva.⁴

Šimićevo izlaganje je izazvalo ovacije prisutnih, a prvi izvještaji u medijima su također bili pozitivni. Iako su se i brojni drugi delegati, pa i oni iz Zenice, kritički odnosili prema dotadašnjim naporima uloženim u ekonomsku stabilizaciju zemlje te naročito isticali nedostatak odgovornosti kako radnika tako i rukovodilaca na svim nivoima, opća ocjena je bila da je Ante Šimić najjasnije i najpreciznije ukazao na stvarno stanje u zemlji.⁵ Uostalom, slične zaključke donijeli su i Savez komunista

⁴ „Ne ljutite se, sve je istina, ili kako vratiti nezarađeno“, *Metalurg*, XII, 14. oktobar 1982, 3.

⁵ „Izrazio puls klase“, *Metalurg*, 14. oktobar 1982, 3.

Jugoslavije, na sjednici održanoj 24. septembra 1982. godine,⁶ Savez socijalističke omladine Bosne i Hercegovine na 10. kongresu održanom od 14. do 16. oktobra 1982. godine u Sarajevu⁷ te Savez sindikata Jugoslavije na 9. kongresu održanom od 11. do 13. novembra 1982. godine u Beogradu.⁸

Dešavanja na proširenoj sjednici Predsjedništva Opštinskog vijeća Saveza sindikata Zenica

Međutim, u Zenici se 28. oktobra održala proširena sjednica Predsjedništva Opštinskog vijeća Saveza sindikata Zenica sa, naizgled, bezazlenim tačkama dnevnog reda. Zvanični povod sjednice bilo je razmatranje provođenja stavova sa Šestog kongresa, odnosno preciziranje konkretnih zadataka na njihovoj realizaciji.⁹ Tačka 2. dnevnog reda nosila je naziv „Koliko smo se angažovali u toku rada i poslije Kongresa Saveza sindikata BiH“. Ispostavilo se da je upravo ona bila glavni razlog sazivanja sjednice, što se moglo zaključiti nakon izlaganja uvodničara Živka Kljajića, ujedno i predsjednika OVSS Zenica, koji je postavio pitanje motiva izlaganja Ante Šimića na Šestom kongresu. Smatrao je da Šimić nije imao pravo svoje izlaganje predstaviti kao mišljenje, odnosno stav svih radnika iz Zenice.¹⁰ Kljajića je podržao i Kemal Karačić, predsjednik Vijeća Saveza sindikata BiH, kome su posebno bile sporne izjave o nacionalizaciji i o korištenju helikoptera u privatne svrhe jer „se na prste mogu izbrojati ljudi koji ga koriste“ i dobro je poznato „ko može koristiti helikopter i koji su to ljudi“, a uostalom, i ako ga koriste, to „su ljudi da nema sata kada oni ne trebaju“. Karačić je naglasio da „smo mi iz Republike morali da reagujemo“ jer su im izjave Ante Šimića pokvarile kompletan „utisak Kongresa“, iako su oni

⁶ „Zaključci“, *Naša riječ*, 18. oktobar 1982, 5–6.

⁷ „Kongres akcije, stvaralaštva i poleta“, *Naša riječ*, 18. oktobar 1982, 1.

⁸ „Sindikata akcije“, *Oslobođenje*, 11. novembar 1982, 1; „Šta kažu zenički delegati“, *Naša riječ*, 12. novembar 1982, 1.

⁹ „Istupanja bez ovlaštenja“, *Metalurg*, 11. novembar 1982, 3.

¹⁰ R. Milanović, „Sudbina Ante Šimića, sindikaliste“, *Naši dani*, 22. januar 1988, 18.

„duboko uvjereni da to nisu stavovi prave radničke klase“.¹¹ Sama činjenica da su na sjednicu jednog općinskog ogranka sindikata došli članovi radne grupe Predsjedništva CKSKBiH (Ivan Brigić, Mato Andrić, Anton Zrnić) te predsjednik Vijeća Saveza sindikata BiH (Živko Kljajić),¹² bila je jasan znak da je njihov zadatak „razvrstati“ radničku klasu na „pravu“ i onu koja to nije, a čiji je predstavnik očigledno bio Ante Šimić. Anton Zrnić, član Predsjedništva CKSKBiH, jasno je i potvrdio da se sastanak ne može završiti dok se ne donese konačna ocjena Šimićevih stavova. Sve eventualne sumnje kakva bi ocjena tih stavova mogla biti uklonio je Živko Kljajić koji je naveo da „mi ovdje ne donosimo ocjenu stepena odgovornosti, to će proizaći samo od sebe“, ali da se „došlo do toga da svako ko pogriješi, a prizna grešku, to je olakšavajuća okolnost“.¹³ Svoju ulogu u obračunu sa Šimićem imali su i ostali lokalni sindikalci kao što su Josip Pojavnik, Zdravko Bilić, Milan Pucar i drugi, ali bilo je i onih koji su u potpunosti podržali Šimića. Najglasniji u podršci Šimića bio je Eniz Ibrahimagić, koji je rekao da radnici mnogo znaju te da „pričaju da funkcioneri prave vikendice – kreditima“, ili da je „funkcioner autom zgazio čovjeka koji ima sedmoro djece“ i da je „uslovno kažnjen“, a ono što posebno radnike boli „kad bi otišli u Neum i pogledali kakav je put do vikendica“ u odnosu na puteve u naseljima gdje oni žive. Zbog toga su, nakon Šestog kongresa i Šimićevog izlaganja, svi rekli „bravo Anto“.¹⁴ Postavljeno je i pitanje pravne opravdanosti kritike Šimićevih stavova s obzirom na to da su svi delegati na Kongresu glasali za usvajanje njegovog izlaganja, i to nakon održane diskusije. Negativna ocjena Šimićevih stavova značila bi i neslaganje sa već usvojenim odlukama i zaključcima cijelog Kongresa.¹⁵

U konačnici, neposredno nakon sjednice Predsjedništvo je izdalo saopćenje za medije u kojem se navelo da je izlaganje Ante Šimića na

¹¹ F. Midžić, „Pravo na helikopter“, *Oslobođenje*, 9. avgust 1989, 3.

¹² N. Buturović, „Partija čuva kadrove“, *Naša riječ*, 22. decembar 1989, 5.

¹³ R. Milanović, „Sudbina Ante Šimića, sindikaliste“, *Naši dani*, 22. januar 1988, 19.

¹⁴ „Jedino – prvi dan“, *Naša riječ*, 1. avgust 1989, 2.

¹⁵ R. Milanović, „Sudbina Ante Šimića, sindikaliste“, *Naši dani*, 22. januar 1988, 18.

Šestom kongresu kritički ocijenjeno, a naročito njegovi pojedini stavovi koje je „nekritički plasirao u nekim sredstvima informisanja“.¹⁶ Stav Predsjedništva OVSS Zenica bio je da Šimić nije imao pravo da iznosi stavove u ime svih radnika, te da je uprkos nekim kvalitetnim ocjenama najveći dio izlaganja potpuno neprihvatljiv. Naročito je negativno ocijenjena njegova izjava o nacionalizaciji imovine, ali i „niz drugih tvrdnji koje se ne zasnivaju na činjenicama, nego predstavljaju pronošnje raznih priča, intriga i neistina o stanju u našem društvu i ponašanju najodgovornijih organa i pojedinaca“. Također, navedeno je da se Šimić složio sa ocjenama i zaključcima Predsjedništva, te je time okončana svaka rasprava oko njegovog izlaganja.¹⁷

Konačni obračun i početak „šutnje“ Ante Šimića

Objavljeno saopćenje označilo je kraj spominjanja imena Ante Šimića u medijima narednih, kasnije se ispostavilo, pet godina. Ipak, iza zatvorenih vrata drama se nastavila još nekoliko mjeseci. Šimić je već bio proglašen krivim u Predsjedništvu CKSKBiH i Opštinskom vijeću Saveza sindikata,¹⁸ odnosno na republičkom i općinskom nivou, pa je isti proces trebalo provesti i u sindikalnim i partijskim organizacijama u sklopu radnih kolektiva, što i nije bilo jednostavno s obzirom na to da je Šimić imao podršku radnih kolega. Poseban izazov je bio izdejstvovati izricanje određene kazne Šimiću, a kako bi se ona osigurala, određena je grupa viših funkcionera, čiji je zadatak bio aktivno učestvovati na spomenutim sjednicama. Takva praksa bila je prisutna i prije, a provodila se samo u slučaju obilježavanja značajnijih datuma ili događaja (npr. obilježavanje godišnjice samoupravnih sporazuma ili otvaranje novih proizvodnih pogona) ili u svrhu provođenja kaznenih mjera protiv pojedinaca.¹⁹

¹⁶ F. Midžić, „Dezinformacija umjesto kolektivnog stava“, *Oslobođenje*, 6. novembar 1982, 4.

¹⁷ „Istupanja bez ovlaštenja“, *Metalurg*, 11. novembar 1982, 3.

¹⁸ N. Buturović, „Partija čuva kadrove“, *Naša riječ*, 22. decembar 1989, 5.

¹⁹ N. Buturović, „Partija čuva kadrove“, *Naša riječ*, 22. decembar 1989, 5.

Prvo je, 24. novembra, održan sastanak Osnovne organizacije Saveza komunista Aglomeracije I i II kojem su prisustvovali i Anton Zrnić (član Predsjedništva CKSKBiH), Mane Medić (predsjednik OKSK Zenica), Muris Šišić (sekretar OKSK Zenica) te više članova OKSK Zenica. Delegati su još jednom otvoreno stali na Šimićevo stranu, a sjednica je počela pitanjem Mladena Bogeljića „koje su to strukture koje potenciraju grešku i traže odgovornost Šimića?“, ponavljajući lični stav da se i dalje slaže sa Šimićevom diskusijom na Šestom kongresu. I brojni drugi su potvrdili da je Šimić delegiran na Kongres od strane sindikata te da je imao saglasnost da diskutuje o tim problemima te je i tada, na konferenciji sindikata Željezare, dobio odobrenje i aplauz. Međutim, „gosti“ na sjednici su bili neumoljivi te su insistirali na Šimićevoj odgovornosti zahtijevajući izricanje odgovarajuće kazne. U konačnici raspravu je prekinuo sam Šimić sa pozivom da „OOSK odmah danas opredijelite za sankcije prema meni“ jer je „član SKJ 24 godine i ovo je prva greška koju sam napravio“, a kao razlog za takav stav naveo je da „sam i ja i moja porodica veoma psihički opterećeni“. Najviše su ga pogađale razne priče koje su već kružile po gradu „da sam u bolnici, u ludnici i slično“, te zbog toga želi da se čitav slučaj konačno i završi. Sastanak je završen usvajanjem drugarske kritike.²⁰

Šimićevim mukama ipak još uvijek nije bio kraj, jer je bilo nužno održati i proširenu sjednicu Predsjedništva konferencije Osnovne organizacije Saveza sindikata Željezare Zenica, zakazanu za 10. decembar 1982. godine. Sastanku su prisustvovali i već pominjani Kemal Karačić, Živko Kljajić, Nikola Tomašević, Zdravko Bilić, Mane Medić i, po prvi put, Anđelko Vasić, član Predsjedništva SSBiH.²¹ Sjednica je organizovana u kratkom roku i u napetoj atmosferi, jer su članovi tvorničkog sindikata bili u sukobu sa općinskim, na čiju je inicijativu uostalom sastanak i zakazan. Željezarski sindikat je nekoliko mjeseci zahtijevao od općinskog da im se obrazloži istup i ponašanja Ante Šimića, odnosno da im se kaže koji dio je

²⁰ R. Milanović, „Sudbina Ante Šimića, sindikaliste“, *Naši dani*, 22. januar 1988, 20.

²¹ B. Ilić, „Šimićev sadržaj po Karačićevom metodu“, *Naša riječ*, 11. avgust 1989, 4.

i zbog čega sporan. Ta informacija im je bila vrlo bitna s obzirom na to da je Šimićevo kongresno izlaganje proisteklo sa prethodno održane sindikalne konferencije. Situaciju je dodatno zaoštrila informacija o prisustvu visokih općinskih i republičkih partijskih i sindikalnih funkcionera. Iako je rukovodstvo općinskog sindikata navelo da se sjednica treba održati bez prisustva medija, predsjednik sindikata Željezare Milan Lazić pozvao je novinara *Metalurga* B. Marjanovića i *Naše riječi* D. Miloševića.²² Cilj sastanka je bio i definitivno osuditi Šimićev istup, ali i izvršiti odgovarajuću kontrolu štete koju je cijeli slučaj izazvao. Naime, bilo je jasno da je Šimićev najveći grijeh bilo pominjanje vikendica u Neumu i na Vlašiću te poziv na nacionalizaciju imovine. Mediji su prenijeli njegove izjave koje su naišle na odobravanje i radnika i ostatka javnosti, a također je bilo već dobro poznato da se Šimić nalazi u „nemilosti“ partijskih i sindikalnih organizacija i naročito viših funkcionera. Zbog toga su konstantno kolale priče o njegovoj sudbini (da se nalazi u zatvoru ili ludnici), što je dodatno otežavalo smirivanje situacije.²³ Iz navedenih razloga prisustvo novinara nije bilo poželjno, ali je i taj problem u konačnici riješen jasnim instrukcijama šta i na koji način se trebalo napisati. Uostalom, svjesni situacije u kojoj su se našli, i sami novinari su pitali kakav izvještaj da objave sa sjednice.²⁴ Iako je sjednica potrajala nekoliko sati i završila se tek u kasnim večernjim satima, postignut je željeni rezultat. Anđelko Vasić se nametnuo kao glavni akter sjednice te je u konačnici isposlovao usvajanje osude iznesenih stavova na Šestom kongresu, dok je Šimiću, nakon što se i sam obratio na sjednici i ponovio „samokritični“ stav, izrečena drugarska kritika, ali bez konkretne kazne.²⁵ Činilo se da je kompletna afera konačno okončana, i to na poprilično bezbolan način za sve uključene strane, uključujući i Antu Šimića, čije ponašanje nije zvanično sankcionisano. Kraj sjednice označio je i početak petogodišnje Šimićeve šutnje o cijeloj situaciji.

²² B. Ilić, „Ni novinari nisu bili ono što su sada“, *Naša riječ*, 21. avgust 1989, 2.

²³ B. Ilić, „Šimićev sadržaj po Karačićevom metodu“, *Naša riječ*, 11. avgust 1989, 4.

²⁴ B. Ilić, „Ni novinari nisu bili ono što su sada“, *Naša riječ*, 21. avgust 1989, 2.

²⁵ N. Buturović, „Zašto Vasić nije *anđelko*“, *Naša riječ*, 21. juli 1989, 2.

Afera „Neum“ i aktualizacija „slučaja Šimić“

Druga polovina osamdesetih godina obilježena je brojnim izazovima i aferama koje su žestoko destabilizirale političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine te doprinijele daljem komplikovanju ekonomskih prilika u zemlji.²⁶ Privreda cijele zemlje bila je u potpunom rasulu, inflacija se konstantno povećavala, a štrajkovi radnika postajali su sastavni dio svakodnevnog života. Veliki privredni kombinati, koji su decenijama bili nosioci razvoja pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine, sada su postajali središta sukoba i afera koje su mjesecima punile novinske članke i rušile i ono malo preostalog ugleda i kredibiliteta tadašnjih političkih elita.²⁷ Loša situacija na saveznom i republičkom nivou možda se i snažnije odražavala na lokalne sredine, što se može vidjeti na primjeru Zenice. Nekada snažno industrijsko središte nalazilo se pred potpunim privrednim kolapsom. Zenica je u devetu deceniju dvadesetog stoljeća ušla prepuna optimizma i velikih planova za budući razvoj grada i njegovo konačno pretvaranje u snažan regionalni centar.²⁸ Nakon finansijske stabilizacije najvažnijeg preduzeća u gradu „RMK“ krajem sedamdesetih i početka treće faze proširenja „Željezare“ izrađeni su i usvojeni ambiciozni prostorni i urbanistički planovi grada koji su predviđali transformaciju Zenice u središte cijele Srednje Bosne. Međutim, polovinom desetljeća pojavili su se prvi veći problemi u poslovanju „RMK“ Zenica koji su se odrazili na ekonomsku situaciju u cijelom gradu te je realizacija brojnih projekata u Zenici dovedena u pitanje. Uprava Kombinata je poduzela različite mjere suočavanja sa ekonomskim neprilikama, a jedna od njih bila je i praksa potpisivanja tzv. „specijalnih aranžmana“

²⁶ Ivica Lučić, *Uzroci rata, Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine* (Zagreb: Despot Inifinitus, 2013), 195–205; Sabina Veladžić, „Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – ‘stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju“, *Historijska traganja*, br. 7 (2011): 201–229.

²⁷ Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* (Sarajevo: Svjetlost, 2000), 279.

²⁸ Mirza Džananović, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, (Zenica: Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zjenica“, 2017), 41–43.

zbog kojih je krajem 1987. godine „RMK“ uvučen u aferu „Agrokomerc“, koja će se okončati smjenom Stanka Tomića, direktora „RMK“.²⁹

Afera „Agrokomerc“ je pokazala sve slabosti političkog i ekonomskog sistema, ali je također otvorila brojna druga društvena pitanja, poput sve izraženijih razlika između bogatih i siromašnih, zatim sve češćih zloupotreba položaja i korištenja društvene imovine u privatne svrhe i slično. Posebnu pažnju izazvala je afera oko vikendica u Neumu čija je izgradnja finansirana sredstvima obezbijedenim putem povlaštenih kredita.³⁰ Zapravo, sve ono na što je Anto Šimić u svom izlaganju na Šestom kongresu Saveza sindikata Bosne i Hercegovine održanom u oktobru 1982. godine ukazivao, sada se „ponovo otkrivalo“.³¹ Razlika je bila u tome što je Šimić tada bio usamljen i progonjen, a sada su se novinari, intelektualci i pojedini funkcioneri utrkiivali ko će prije i oštrije osuditi uočene nepravde te sebi priskrbiti reputaciju boraca za pravdu. Za to vrijeme Šimić je preživljavao veliku ličnu dramu. Njegov istup na Kongresu zvanično nije sankcionisan, naprotiv, još dvije godine je ostao u Predsjedništvu opštinskog sindikata, a nastavio je raditi i na visokim pećima u „Željezari“.³² Ipak, u svakodnevnom životu Šimić je bio osoba koju se izbjegavalo i zbog koje se prelazilo na drugu stranu ulice, zbog čega „sam imao osjećaj da sam kužan“.³³

Borba za rehabilitaciju Ante Šimića

Izbijanjem afere „Agrokomerc“ situacija se iznenada promijenila, a ime Ante Šimića se sve više pominjalo po različitim sjednicama i sastancima. Prvi koji se prisjetio čitave afere bio je prvoborac Milan Praštalo, koji je na sjednici Predsjedništva SUBNOR-a Bosne i Hercegovine u jesen

²⁹ Mirza Džananović, „Abdići među nama – odjeci afere ‘Agrokomerc’ u Zenici“, *Prilozi*, br. 47 (2018): 253–254.

³⁰ Lučić, *Uzroci rata*, 211–212.

³¹ Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina: između Tita i rata* (Beograd: Samizdat B92, 2005), 99.

³² R. Milanović, „Sudbina Ante Šimića, sindikaliste“, *Naši dani*, 22. januar 1988, 20.

³³ „Meni je vrijeme presudilo“, *Metalurg*, 6. maj 1988, 6.

1987. godine pokrenuo priču oko eventualne rehabilitacije Ante Šimića.³⁴ Smjena Stanka Tomića sa čela „RMK“ i sudski proces protiv njega koji je uslijedio,³⁵ te otvaranje pitanja kupovine stanova za pojedine lokalne partijske funkcionere (npr. predsjednice zeničke partijske organizacije Ljiljane Poljak) dodatno ohrabрили zeničke novinare da izvuku „slučaj Šimić“ iz zaborava. Poseban podsticaj ponovnom otvaranju ovog slučaja dalo je izbijanje afere „Neum“ kojom je Šimićev govor iz 1982. godine, a u kojem su se, između ostalog, pominjale i vikendice funkcionera, postao izrazito aktuelan. Osim lokalnih medija, uskoro su i novinske agencije iz drugih gradova počele da pretresaju „slučaj Šimić“, a detaljan članak su objavili sarajevski *Naši dani*.³⁶ Uskoro je i Ante Šimić prekinuo šutnju te je pristao da uradi intervju sa novinarima *Borbe*, *Oslobođenja* i *Metalurga*, u kojima je zapravo potvrdio navode o progonu i izolaciji kojima je bio podvrgnut, a s čim je kompletna javnost već i bila upoznata.³⁷

Zahtjevi za Šimićevu rehabilitaciju postajali su sve glasniji, ali su lokalni partijski funkcioneri odbacivali i svaku pomisao na pokretanje takvog procesa, uporno izjavljujući da „slučaja Šimić“ nije ni bilo te da je ta priča za njih završena. Ipak, da se priča oko Ante Šimića neće tako lahko, a ni brzo završiti, pokazala je sjednica CKSK Bosne i Hercegovine, na kojoj je Fuad Muhić, predsjednik Komisije za ideološki rad, zatražio hitno rasvjetljavanje „slučaja Šimić“ i njegovu rehabilitaciju, na šta je uslijedio žestok odgovor predsjednice OKSK Zenice Ljiljane Poljak.³⁸ Opštinski komitet je na prvoj narednoj sjednici, održanoj 11. maja 1988. godine, ipak uvrstio na dnevni red Informaciju o istupanju delegata Ante Šimića, a rasprava o ovoj tački je trajala više od četiri sata. Tok rasprave je jasno ukazao na podijeljena mišljenja unutar OKSK Zenica o „slučaju Šimić“. Interesantno je da je predsjednica zeničke partijske organizacije

³⁴ R. Milanović, „Sudbina Ante Šimića, sindikaliste“, *Naši dani*, 22. januar 1988, 20.

³⁵ Džananović, „Abdići među nama“, 262–265.

³⁶ R. Milanović, „Sudbina Ante Šimića, sindikaliste“, *Naši dani*, 22. januar 1988, 20.

³⁷ „Meni je vrijeme presudilo“, *Metalurg*, 6. maj 1988, 6.

³⁸ M. Vukotić, „Varnice sa političke govornice“, *Naša riječ*, 25. april 1988, 5.

Ljiljana Poljak bila protiv rehabilitacije Ante Šimića, iako nije bila učesnik događaja iz 1982. godine, a da su Dragutin Turski i Anto Zrnić, koji su direktno učestvovali u obračunu sa Šimićem na strani progonitelja, bili za njegovu rehabilitaciju.³⁹ S obzirom na to da je sjednica potrajala do ponoći, odlučeno je da se rasprava o spomenutoj tački dnevnog reda nastavi u ponedjeljak 16. maja te da se tada formulira i konkretan zaključak na osnovu dostavljenih materijala o cijelom slučaju. Ovaj put prevladalo je mišljenje da Antu Šimića treba rehabilitovati jer je, nakon detaljnog pregledanja svih materijala, utvrđeno da nije napravio nikakav prekršaj te da je nepravедno sankcionisan. Također, po prvi put se spomenulo i pitanje utvrđivanja odgovornosti za njegov progon, što je bio dodatni pokazatelj da se „slučaj Šimić“ neće ubrzo okončati.⁴⁰

U narednim mjesecima održan je niz sjednica različitih partijskih organizacija na temu „slučaj Šimić“ na kojima je definitivno preovladalo mišljenje da Šimića treba rehabilitovati, ali i pronaći odgovorne za njegov progon, s tim da se imena potencijalnih krivaca još uvijek nisu spominjala. Doduše, pojedine partijske organizacije u „Premizu“ su zahtijevale odgovornost Ljiljane Poljak zbog njenih istupa na sjednici CKSKBiH.⁴¹ Ipak, prvi korak ka rehabilitaciji Šimića učinili su Predsjedništvo CKSKBiH i CKSKBiH, na sjednicama održanim početkom jula 1988. godine, na kojima je konstatovano da je Šimićeva diskusija iz 1982. godine bila znak velike hrabrosti te da zbog izrečenih stavova na Šestom kongresu nije smio snositi odgovornost.⁴² Takav zaključak unio je samo nove nemire u partijske organizacije u Zenici. Naime, OKSK Zenica je smatrao da je usvajanjem Informacije o Šimiću na sjednici održanoj 16. maja ta priča završena jer je dobio javnu moralnu satisfakciju. Međutim, partijske organizacije u „Željezari“ i „Premizu“ imale su drugačije mišljenje te su zahtijevale i zvaničnu rehabilitaciju Šimića,

³⁹ N. Buturović, „U ponedjeljak ponovo o Šimiću“, *Naša riječ*, 13. maj 1988, 5.

⁴⁰ N. Buturović, „Na pola puta do istine“, *Naša riječ*, 20. maj 1988, 3.

⁴¹ B. Ilić, „Odgovornost za progonitelje“, *Naša riječ*, 20. juni 1988, 5.

⁴² „Usvojena informacija o Anti Šimiću“, *Naša riječ*, 11. juli 1988, 3.

kao i utvrđivanje odgovornosti i sankcionisanje njegovih progonitelja. Osim toga, preko 50 OOSK je tražilo utvrđivanje odgovornosti radne grupe CKSKBiH iz 1982. godine, odnosno njenih članova, čija su imena po prvi put jasno navedena.⁴³ Doduše, desetak OOSK, među kojima i dvije iz preduzeća „Vodoprivreda“, na čijem čelu se nalazio Mane Mandić, koji je 1982. godine bio predsjednik OKSK Zenica, odbile su Informaciju o „slučaju Šimić“, s obrazloženjem da je OKSK Zenica podlegao pritisku javnosti, odnosno da su čitavu priču isforsirali novinari, a doveli su u pitanje i statutarnu utemeljenost propitivanja ocjena partijskih organa iz prošlosti.⁴⁴ Rasprave različitih partijskih organizacija u Zenici o „slučaju Šimić“ postajale su izrazito napete i ukazivale su na ogromnu razliku u stavovima između radnika na jednoj i visokih lokalnih funkcionera na drugoj strani. Sve češći su bili i pozivi na utvrđivanje odgovornosti Ljiljane Poljak zbog rasprave sa Fuadom Muhićem, zbog čega je u jednom trenutku predsjednica OKSK Zenica zatražila od članova Komiteta da se izjasne o njenom povjerenju. Iako su članovi odbili taj zahtjev sa obrazloženjem da za to ne postoje nikakvi razlozi, to je bio još jedan pokazatelj o dubokoj podijeljenosti partijskog članstva u Zenici.⁴⁵

Sukob opštinskih partijskih funkcionera sa kolegama iz partijskih organizacija iz „Željezare“, u vezi sa „slučajem Šimić“, trajao je mjesecima i nikako nije gubio na intenzitetu. Katastrofalna ekonomska situacija, stalne obustave rada i štrajkovi radnika, problemi u nabavci sirovina za proizvodnju, kao i plasmana proizvedenih roba na tržištu, te sve teža naplata potraživanja bile su teme koje su opštinski funkcioneri stavljali u fokus. Iako su se spomenuta pitanja direktno ticala radnika i uprave „Željezare“, ove partijske organizacije su insistirale na rješavanju „slučaja Šimić“, odnosno utvrđivanju odgovornosti uključenih u ovu aferu. Ovakvoj atmosferi doprinijela su i dešavanja oko „afere Agrokomerc“,

⁴³ Tražila se odgovornost Mate Andrića, Ivana Brigića, Kemala Karačića, Anđelka Vasića, Antuna Zrnića, Maneta Mandića, Živka Kljajića, Mule Hadžića i Dragutina Turskog.

⁴⁴ N. Buturović, „Ponovo o odgovornosti Šimićevih progonitelja“, *Naša riječ*, 4. novembar 1988, 2.

⁴⁵ I. Marjanović, „Komitet kaže – to je završeno“, *Metalurg*, 10. novembar 1988, 6.

ali i pojačan interes medija van Zenice za sudbinu Ante Šimića. *Oslobođenje*, *Naši dani*, *Borba* i druge novinske agencije su konstantno objavljivale članke koji su se ticali „slučaja Šimić“, a TV Sarajevo je u julu 1989. godine emitovala i dokumentarnu emisiju na tu temu.⁴⁶ Ante Šimić se nalazio u fokusu prvenstveno zbog afere sa vikendicama u Neumu te medijske kampanje koja se vodila, naročito u beogradskog *Politici*, protiv Anđelka Vasića, predsjednika Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije. Doduše, Vasić je u *Politici* napadan iz drugih razloga, ali je njegovo učešće u obračunu sa Šimićem korišteno kao dodatni argument.⁴⁷ Poziciju mu je dodatno otežao izlazak sindikalnih organizacija Dokumentarno-obrazovnog programa TVSA, *Naše riječi* i Radio-Zenice iz Saveza sindikata Jugoslavije.⁴⁸ U zeničkim medijima „slučaj Šimić“ se sada sve češće nazivao „slučaj Vasić-Šimić“.

Pored osipanja članstva Saveza sindikata, intenzivirao se i proces osipanja partijskog članstva na svim nivoima, a naročito u Zenici. Iako se kao jedan od glavnih razloga navodio i rast cijene članarine, sve izvršene analize su pokazivale da su presudan utjecaj na značajan pad broja članova izvršile brojne afere, prvenstveno „afera Agrokomerc“ i „slučaj Šimić“, zbog kojih je izgubljeno povjerenje u rad Partije.⁴⁹

Pod pritiskom medija i velikog dijela članova Opštinsko vijeće Saveza sindikata Zenica konačno je napravilo prvi korak ka mogućem rješenju „slučaja Šimić“. Naime, na sjednici održanoj 2. augusta 1989. godine donijeta je odluka o dostavljanju na uvid kompletne dokumentacije o spomenutom slučaju svim sindikalnim organizacijama sa teritorije Zenice, nakon čega je planirana rasprava.⁵⁰ Iako je prvobitni plan bio da se

⁴⁶ „Kolektivno iz Sindikata – zbog Anđelka Vasića“, *Naša riječ*, 14. juli 1989, 5.

⁴⁷ Anđelić, *Bosna i Hercegovina*, 144; „De ti je baza Vasiću?“, *Naši dani*, 14. april 1989, 4.

⁴⁸ „U vilajetu prejakih riječi“, *Naša riječ*, 11. avgust 1988, 4.

⁴⁹ N. Buturović, „Postupiti po volji članstva“, *Naša riječ*, 20. januar 1989, 3; N. Buturović, „Graditi jedinstvo na interesima radničke klase“, *Naša riječ*, 24. mart 1989, 3; M. Trnka, „Februarski štrajk produbio nepovjerenje“, *Naša riječ*, 14. april 1989, 5; N. Buturović, „Potraga za izgubljenim entuzijazmom“, *Naša riječ*, 22. maj 1989. godine, 2.

⁵⁰ B. Ilić, „Kako radništvo kaže“, *Naša riječ*, 4. avgust 1989, 1.

javna rasprava održi 25. augusta, taj termin je nekoliko puta pomjeren s obrazloženjem da je materijal preobiman te da zahtijeva više vremena za pažljivu analizu.⁵¹ Ante Šimić je konačno zvanično rehabilitovan odlukom donesenom na sjednici OVSS Zenica održanoj 19. oktobra 1989. godine, u kojoj je navedeno „da je šikaniranje Ante Šimića poteklo iz Predsjedništva CKSKBiH“ te da zbog toga „CKSKBiH, kao inicijator, mora sagledati svoju ulogu u ovom slučaju“. OVSS Zenica je i zvanično uputilo zahtjeve CKSKBiH, OKSK Zenica i SSBiH, u kojima se tražilo da se utvrdi odgovornost pojedinih članova i naročito rukovodioca ovih organa u obračunu s Antom Šimićem.⁵²

Puno veći značaj imala je Šimićeva rehabilitacija na sjednici Predsjedništva Vijeća Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, održanoj 22. novembra 1989. godine u Sarajevu, kojoj su prisustvovali svi sudionici dešavanja iz 1982. godine. Po prvi put pred zvaničnim organima javno je govorio i Ante Šimić, koji je opsežno obrazložio kompletan proces svoga stradanja, a u samokritičnom maniru prisutnima su se obratili i Anđelko Vasić i Milan Pucar.⁵³ Osim Šimićeve rehabilitacije, na sjednici su usvojeni i prijedlozi o opozivanju Kemala Karačića sa svih funkcija na koje ga je birao i predlagao Sindikat (mjesto delegata Sindikata u Skupštini SRBiH, predsjednik Savjeta za zaštitu standarda i socijalnu politiku te član Nadzornog odbora SSBiH), zatim prijedlog o izricanju mjere javne kritike Vasiću i Pucaru, a kompletan „slučaj Šimić“ je također upućen i CKSKBiH, jer je, prema riječima delegata, to „izvorište slučaja“, kako bi se razmotrio na predstojećem Desetom kongresu.⁵⁴ Međutim, na Desetom kongresu održanom u decembru 1989. godine nije bilo ni riječi o „slučaju Šimić“,⁵⁵ a uzrok treba tražiti prvenstveno u važnosti ostalih tačaka koje su se razmatrale, s obzirom na to da je predstojilo održavanje 14. vanrednog kongresa

⁵¹ B. Kokotović, „Slučaj Šimić pred epilogom?“, *Naša riječ*, 9. oktobar 1989, 2.

⁵² B. Ilić, „Šimić i zvanično rehabilitovan“, *Naša riječ*, 23. oktobar 1989, 1.

⁵³ B. Mišetić, „Ne bježati od odgovornosti“, *Naša riječ*, 24. novembar 1989, 3.

⁵⁴ B. Mišetić, „Poštovana riječ članstva“, *Naša riječ*, 4. decembar 1989, 3.

⁵⁵ N. Buturović, „Igre bez granica“, *Naša riječ*, 15. decembar 1989, 2.

SKJ. Ipak, krug se u konačnici zatvorio rehabilitacijom Šimića na mjestu gdje je sve i počelo, odnosno na Osmom kongresu SSBiH održanom 30. marta i 1. aprila 1990. godine u Sarajevu, kada je usvojen i novi naziv ove organizacije – Savez samostalnih sindikata BiH.⁵⁶

Kraj Saveza komunista u Zenici

Želje Ljiljane Poljak da se „slučaj Šimić“ okonča tiho i bez velikih posljedica po OKSK Zenica nisu se ispunile. Naprotiv, sudbina Ante Šimića je skoro tri godine popunjavala stranice *Naše riječi*, *Metalurga*, *Oslobođenja* i brojnih drugih novinskih agencija, a u konačnici je završila i na TVSA. Negativan publicitet se sve više odražavao i na OKSK Zenica, čije se članstvo osipalo svakoga dana, a na sjednicama su sve češće do izražaja dolazili različiti stavovi pojedinaca.⁵⁷ Nekada jedinstvena i poprilično monolitna organizacija sada je bila mjesto sukobljenih mišljenja i žustrih rasprava, a u međuvremenu je došlo i do promjene rukovodstva OKSK Zenica, jer je na mjesto Ljiljane Poljak došao Fikret Plevljak. Međutim, kadrovske promjene nisu donijele ništa novo jer se privredna situacija u gradu intenzivno pogoršavala, „RMK“ je nakon afere „Agrokomerc“ bio na koljenima, „Vatrostalna“ se suočavala sa sličnom aferom u svojim redovima, „Izgradnja“ je teško pronalazila, a još teže naplaćivala urađene poslove, a budućnost „Željezare“ je bila neizvjesna.⁵⁸ Osim toga, zeničkoj javnosti je posebno smetala činjenica da, po njihovom shvatanju, najveći krivac za obračun sa Šimićem, Anđelko Vasić, nije bio smijenjen sa funkcije predsjednika Sindikata Jugoslavije. „U bijelim vilama na plavom Jadranu crveni drugovi nedostižni su pravdi“, pa zašto bi i „slučaj Šimić“ imao drugačiji ishod, pitali su se novinari *Naše riječi*, jer „Vasići‘ idu dalje, sistem je njihov, a obično članstvo, obično kasno postane svjesno da

⁵⁶ B. Ilić, „Igre s granicama strpljenja“, *Naša riječ*, 2. april 1990, 3.

⁵⁷ N. Buturović, „Nama treba Šimićeva rehabilitacija“, *Naša riječ*, 18. decembar 1989, 2.

⁵⁸ Senaid Bolić, „Politički život u Zenici 1990. – 1991. godine prema pisanju *Naše riječi*“, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017), 354–356.

je služilo i poslužilo“.⁵⁹ Međutim, ako lokalna partija i funkcioneri nisu bili popularni, lokalni heroji i disidenti poput Ante Šimića i Branka Tuće jesu. Ante Šimić je uz svog imenjaka Antu Markovića po svim anketama provedenim u Zenici bio ubjedljivo najpopularnija ličnost, ostavivši iza sebe Bogića Bogićevića, Nenada Kecmanovića, Nijaza Durakovića i brojne druge. Ista anketa je pokazala da su se lokalni partijski funkcioneri nalazili pri dnu ljestvice popularnosti, zajedno sa Slobodanom Miloševićem, Edinom Rešidović i Franjom Tuđmanom.⁶⁰

Uvođenjem višestranačkog sistema Savez komunista se prilagodio novim uslovima te je na prve demokratske izbore izašao sa novim nazivom i strukturom. Uprkos velikim očekivanjima, naročito u velikim urbanim i industrijskim centrima poput Zenice, izlazni rezultati volje građana su bili poprilično razočaravajući. SKBiH – SDP u Zenici je osvojio 10 mjesta u Skupštini Općini, odnosno 19,9%, što jeste bio solidan rezultat u poređenju sa osvojenim brojem glasova u drugim gradovima, ali daleko od prvobitnih očekivanja.⁶¹ Brojni su faktori utjecali na ovakav rezultat izbora, ne samo u Zenici već i u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, ali jedan od značajnijih su definitivno i brojne afere s kraja osamdesetih, koje su naštetile ugledu Saveza komunista. U Zenici su najviše odjeknule „afera Agrokomerc“ i, naročito, „slučaj Šimić“ jer je to bio eklatantan primjer obračuna kompletne partijske strukture sa pojedincem, pri tome uzornim radnikom i cijenjenim sindikalnim aktivistom.

Zaključak

Kada je 1982. godine nastao „slučaj Šimić“ republičke i lokalne partijske organizacije su imale snagu i mogućnost da se kompletna afera završi „iza zatvorenih vrata“. Međutim, nakon izbijanja „afere Agrokomerc“, ali

⁵⁹ N. Buturović, „‘Vasići’ idu dalje“, *Naša riječ*, 13. oktobar 1989, 3.

⁶⁰ „Ante ‘svenacionale‘“, *Naša riječ*, 21. maj 1990, 2.

⁶¹ Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa* (Sarajevo: Promocult, 1996), 113, 120.

i drugih koje su potom uslijedile, ugled ali i snaga Saveza komunista na svim nivoima u Bosni i Hercegovini su bili u slobodnom padu. Poseban podsticaj tom procesu davali su i mediji koji su iskoristili unutarpartijska previranja kako bi se izborili za veću slobodu izvještavanja naročito o pitanjima koja su se ticala svih građana Bosne i Hercegovine. Izvještavanje medija, naročito lokalnih, o „slučaju Šimić“ najbolji je pokazatelj uloge i značaja koji su novinari imali u društvu krajem osamdesetih godina. Iako je „slučaj Šimić“ ponovo aktuelizovan zahvaljujući istupu Milana Praštala na sjednici Predsjedništva SUBNOR-a Bosne i Hercegovine, te uprkos činjenici da je Ante Šimić imao ogromnu podršku zeničkih radnika i sindikata, ipak su mediji bili ti koji su kompletnu aferu držali u fokusu i vršili konstantan pritisak na lokalne partijske funkcionere da se čitav slučaj konačno izvede na čitac. Samo zahvaljujući njima „slučaj Šimić“ je konačno nakon skoro tri godine održavanja nebrojenih sjednica i sastanaka i objavljenih desetina novinskih članaka dobio svoj konačni epilog. Afera „Agrokomerc“ i „slučaj Šimić“ su bili samo najznačajniji potresi na političkoj sceni u Zenici u drugoj polovini osamdesetih godina, ali upravo ova dva događaja su ostavila najviše i najdublje posljedice. Afera „Agrokomerc“ je srušila upravu „RMK“ Zenica i na vidjelo i definitivno izbacila katastrofalnu privrednu situaciju u gradu, a „slučaj Šimić“ je imao isti efekat na lokalnu partijsku organizaciju. Ako uzmemo u obzir očiglednu podjelu u stavovima između sindikalnih organizacija koje su vodili radnici i onih koje su vodile lokalne političke elite, onda možemo lahko razumjeti zašto je nasljednik Saveza komunista, SKBiH – SDP, u Zenici, industrijskom i radničkom gradu, doživio popriličan debakl na prvim višepartijskim izborima 1990. godine.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Štampa:

- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1982, 1988, 1989, 1990.
- *Naši dani*, Sarajevo, 1988, 1989, 1990.
- *Naša riječ*, Zenica, 1982, 1988, 1989, 1990.
- *Metalurg*, Zenica, 1982, 1988, 1989, 1990.

LITERATURA

Knjige:

- Anđelić, Neven. *Bosna i Hercegovina: između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92, 2005.
- Arnautović, Suad. *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa*. Sarajevo: Promocult, 1996.
- Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost, 2000.
- Džananović, Mirza. *Grad u dimnjacima – urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*. Zenica: Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zjenica“, Zenica, 2017.
- Lučić, Ivica (Ivo). *Uzroci rata, Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.

Članci:

- Bolić, Senaid. „Politički život u Zenici 1990. – 1991. godine prema pisanju *Naše riječi*“, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017, 351–368.

- Džananović, Mirza. „Abdići među nama – odjeci afere ‚Agrokomerc‘ u Zenici“. *Prilozi*, br. 47 (2018): 247–268.
- Veladžić, Sabina. „Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – ‘stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju“. *Historijska traganja*, br. 7 (2011): 201–229.

Summary

The „Šimić case“ and the end of the League of Communists in Zenica

When the „Šimić case“ arose in 1982, both republican and local party organizations had the strength and ability to end the whole affair „behind closed doors“. However, after the outbreak of the Agrocomerc affair, as well as others that followed, the reputation and strength of the League of Communists at all levels in Bosnia and Herzegovina were in free fall. A special impetus was given to the process by the media, who used the intra-party turmoil to fight for greater freedom of reporting, especially on issues affecting all citizens of Bosnia and Herzegovina. Reporting to the media, especially local ones, about the „Šimić case“ is the best indicator of the role and importance of journalists in Bosnian society in the late 1980s. Although the „Šimić case“ was re-actualized thanks to Milan Praštalo's speech at the SUBNOR BIH Presidency session, and despite the fact that Ante Šimić had an enormous support within workers and trade unions in Zenica, it was the media who kept the whole affair in focus and exerted constant pressure on local party officials to finally bring the case to clean. It is only through them that the „Šimić case“ finally received its final epilogue after almost three years of countless sessions and meetings and the publication of dozens of newspaper articles. The Agrocomerc affair and the „Šimić case“ were only the most significant upheavals on the political scene in Zenica in the second half of the 1980s, but it was these two events that left the greatest and deepest consequences. The Agrocomerc affair overthrew the management of RMK Zenica and brought to light and definitely showed the catastrophic economic situation in the city, and the „Šimić case“ had the same effect on the local party organization. If we take into account the apparent division of views between trade union organizations led by workers and those led by local political elites, then we can understand why the successor of the League of Communists, SKBiH – SDP, in Zenica, an industrial and workers' town, experienced quite a debacle on the first multiparty elections in 1990.

UDK: 343.343.5 (497.6 Banja Luka) "1993"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.233

Izvorni naučni rad

Primljen: 1. 5. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Edin Omerčić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

edin.omercic@iis.unsa.ba

„... *Jer dok smo mi ratovali ...*“¹ – Pobuna dijela 1. krajiškog korpusa tzv. Vojske Republike Srpske²

Apstrakt: U ovom tekstu će na osnovu relevantne arhivske građe, štampe i literature biti riječ o pobuni dijela 1. krajiškog korpusa tzv. Vojske Republike Srpske u Banja Luci. Pobuna pod nazivom akcija „Septembar ‘93“ je počela 9. septembra 1993. godine i okončana je kroz desetak dana. Uz naglašeno socijalno nezadovoljstvo imala je i mnogo dublje političke razloge koje razotkrivaju stenogrami sa sjednica Narodne skupštine Republike Srpske i Vrhovnog saveta obrane SR Jugoslavije. Sjednice su pokazale stavove srpske političke elite i vojnog rukovodstva u Republici Srpskoj prema ovom događaju. Na temelju iscrpno analiziranih izvora autor postavlja pitanje da li je Radovan Karadžić inicirao i potaknuo Pobunu koja je nominalno bila uperena protiv „ratnih profitera“, s ciljem učvršćivanja svoje moći homogenizacijom političkih struktura SDS-a.

¹ „Proglas Kriznog štaba boraca Prvog krajiškog korpusa“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 1.

² Istraživanje za ovaj rad je realizirano putem projekta *Shaping and promoting the war crime trial narratives in the Western Balkans* „Balkan Transitional Justice Programme grant“ koji je finansiran sredstvima Matra Regional Rule of Law Program.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, rat u Bosni i Hercegovini, Banja Luka, Republika Srpska, Vojska Republike Srpske, vojna pobuna, Srpska demokratska stranka, Akcija Septembar '93, Radovan Karadžić

Abstract: Based on the relevant archival material, press and literature, this text will discuss the rebellion of the part of the First Krajina Corps of the so-called Army of the Republika Srpska in Banja Luka. The uprising called action „September '93“ began on September 9, 1993 and ended in about ten days. In addition to the pronounced social dissatisfaction, it also had much deeper political reasons, which are revealed by transcripts from the sessions of the National Assembly of the Republika Srpska and the Supreme Defense Council of Federal Republic of Yugoslavia. The sessions showed the attitudes of the Serbian political elite and the military leadership in Republika Srpska towards this event. Based on exhaustively analyzed sources, the author raises the question of whether Radovan Karažić initiated and instigated the Rebellion, which was nominally directed against „war profiteers“, with the aim of consolidating his power by homogenizing the political structures of the SDS.

Key words: Bosnia and Herzegovina, War in Bosna and Herzegovina, Banja Luka, Republika Srpska, Bosnian Serbs Army, Military Rebellion, Serbian Democratic Party, Action September '93, Radovan Karadžić

Uvod

O temi pobune dijela jedinica tzv. Vojske Republike Srpske (VRS)³ tokom septembra 1993. godine je već pisano, a pored novinskih tekstova i izvještaja iz beogradskog, Miloševiću opozicijskog, magazina *Vreme*,⁴ banjalučkog dnevnog lista *Glas* tokom i nakon same pobune, koje u ovom istraživanju koristim kao izvornu građu, postoje i radovi objavljeni u naučnim časopisima.⁵

³ Vojsku Republike Srpske smatram paravojskom, budući da je od svog osnivanja u maju 1992. godine bila izvan nadležnosti legalnih republičkih vlasti Bosne i Hercegovine i djelovala na njenom teritoriju s ciljem rušenja njenog međunarodnog političko-pravnog subjektiviteta.

⁴ Miloš Vasić, „Banjalučka pobuna – Država bez hleba“, *Vreme*, 20. septembar 1993, 14–17.

⁵ Nikica Barić, „Akcija *Septembar 93* – pobuna Vojske Republike Srpske u Banjoj Luci“, *Prilozi*, br. 41 (2012): 185–201.

Pobuna je prema Nikici Bariću trebala dovesti do rušenja „paljanskog“ rukovodstva u Republici Srpskoj⁶ (dalje: RS), odnosno Karadžiću signalizirati da je došlo vrijeme da se okonča rat.⁷ Barić je pokušao objasniti političke razloge zbog kojih je došlo do pobune u Banja Luci, no o okolnostima u kojima je došlo do pobune ne govori dovoljno. Propustio je primijetiti kako se operacije Hrvatske vojske na području Medačkog džepa,⁸ podudaraju i sa početkom i krajem akcije „Septembar ‘93“⁹, ma koliko to slučajno bilo. Osim toga, događaje u Banja Luci promatra isključivo kao odraz sprege između predsjednika Srbije, Miloševića i rukovodstva RS.¹⁰

Xavier Bougarel je akciju „Septembar ‘93“, pored toga što se dešavala u vrijeme donošenja Owen-Stoltenbergova mirovnog plana, te u vrijeme kada je u Cazinskoj krajini proglašena Abdićeva „Autonomna pokrajina Zapadna Bosna“, promatrao i kao unutrašnju teškoću srpske republike u Bosni i Hercegovini koja je bila povezana s kriminalizacijom privrede i iscrpljenošću stanovništva i vojske.¹¹ Ističe kako su tačni razlozi i okolnosti pobune nejasni, ali primjećuje da se pobuna podudara sa ispoljenim antagonizmom između Srbije i „Republike Srpske“, ali i s prekidom parlamentarne koalicije između Socijalističke partije

⁶ Budući da je ova paradržavna tvorevina od svog osnivanja nekoliko puta mijenjala službeni naziv, u radu se koristi danas ustaljeni naziv Republika Srpska, koji je sankcioniran u Daytonu, Općim okvirnim sporazumom za Bosnu i Hercegovinu krajem 1995. godine.

⁷ Barić, „Akcija Septembar 93“, 200.

⁸ Iz Barićevog teksta se može zaključiti kako je operacija Hrvatske vojske na području Gospića tokom septembra 1993. godine trajala jedan dan. Barić, „Akcija Septembar 93“, 189. O političko-vojnom kontekstu operacije “Džep ‘93” vidjeti dokumente koje je prikupio Rupiće, Mate ur., *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995.*, *Dokumenti*, Knjiga 9 (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2010.)

⁹ O zločinima Hrvatske vojske u Medačkom Džepu vidjeti: M. Cherif Bassiouni, *Investigating War Crimes in the Former Yugoslavia War 1992–1994. The United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*. (Antwerpen-Cambridge: Insertia, 2017.) kao i U.N. Doc. S/1994/674/Add.2 (Vol.III), *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex VII: Medak Investigation*, (Dec. 28, 1994).

¹⁰ Barić, „Akcija Septembar 93“, 200.

¹¹ Xavier Bougarel, *Bosna, Anatomija rata* (Sarajevo: University press, 2018), 112–113.

Srbije kojoj je na čelu Milošević i Šešeljeve Srpske radikalne stranke.¹² Bougarel isto tako naglašava kako je pobuna odražavala zaoštavanje neprijateljstva Srba iz Bosanske krajine prema Srbima iz istočne Bosne, odnosno urbanih Banjalučana prema Palama.¹³

Dopunjavajući sve navedeno, uvidom u stenografske bilješke sa 34. sjednice Narodne skupštine republike Srpske¹⁴ (dalje: NSRS) koja se održavala za vrijeme trajanja akcije „Septembar ‘93“¹⁵ postaje vidljivo da je ova pobuna imala dijametralno suprotnu funkciju – da Karadžića održi na čelu RS, odnosno da javnosti, političkom i vojnom vrhu u RS ukaže na katastrofalne posljedice koje slijede ukoliko bi se rukovodstvu RS i Srpske demokratske stranke (dalje: SDS), naravno, s Karadžićem na čelu, uskratila vlast i oduzela pozicija moći. Kako bih dokazao ovu tvrdnju, u radu se oslanjam na iznesena mišljenja stručnjaka-svjedoka sa suđenja koji su dostupni na mrežnoj bazi Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (Dalje: MKSJ), kao i na memoarsku građu političkog rukovodstva RS.¹⁶ Stenogrami sa sjednica NSRS koji do sada

¹² *Ibidem*.

¹³ O srazu dihotomija estetika pučkog, kolektivnog, tradicijskog, mitološkog imaginarija sa gospodskim, individualnim, modernim i realnim sustavom vrijednosti vidjeti u: Ivo Žanić, *Barjak na planini, Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995*. (Zagreb: Srednja Europa, 2018).

¹⁴ Budući da je ova Skupština od svog osnivanja 1991. godine pa nadalje nekoliko puta mijenjala naziv, u ovom radu se koristi naziv Skupštine koji stoji na stenogramu sa 34. sjednice. Ujedinjene nacije, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (dalje: MKSJ), Haag, *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine republike Srpske održane 27–29. avgusta, 9–10. septembra i 29. 9. – 1. 10. 1993. godine*. (pristup ostvaren 26. aprila 2020 <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMS-DocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-00-39/ACE22151R0000148797.TIF>)

¹⁵ Izvori za pobunu koriste različite nazive, „Pobuna vojske“, „Akcija Septembar ‘93“, „Akcija S ‘93“, „Pobuna Septembar ‘93“ i slično. U radu će se koristiti termin „Akcija Septembar ‘93“.

¹⁶ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, dnevnik 1993–1995: sećanja i svedočenja. Deo 1* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 330–332; Biljana Plavšić, *Svedočim*, druga knjiga, (Banja Luka: Trioprint, 2005), 34–35. Koljević je o „Akciji Septembar ‘93“ pisao pod utjecajem štampe, s nekoliko dana zakašnjenja, dok su memoari Plavšićeve nastali iz njenog antagonizma prema Karadžiću. Do sada su ova sjećanja dva najbliža objavljena svjedočanstva političkog vrha srpske republike o dešavanjima iz septembra 1993.

nisu korišteni u izučavanju ove problematike pokazuju da je Karadžić vješto uspio da pridobije vojnu i političku elitu, te da se pobuna koja je samo nominalno bila uperena protiv njega završi u korist političke dominacije frakcije SDS-a na čijem je čelu bio. Analizom arhivske građe MKSJ moguće je steći uvid u način na koji je Karadžić iskoristio pobunu u svoju korist i zapravo još više učvrstio vlastitu političku poziciju.

U tekstu će, radi boljeg razumijevanja povijesnog smisla pobune, biti prezentiran politički kontekst prvo na međunarodnom, a potom i na regionalnom nivou, unutar kojeg se ona dešava.

Banjaluka je sve, a Krajina ništa.¹⁷

Ključni faktor, koji je unutar historijskog konteksta koji je tokom 1993. godine doprinio nesigurnoj poziciji političke moći Karadžića i njegovog kruga suradnika, jest njegova vlastita nesposobnost da, unatoč vojnoj sili koja im je stajala na raspolaganju i njihovoj čvrstoj odluci da se postigne cilj ujedinjenja svih Srba i teritorija koje su nastanjivali na prostoru SFRJ, zamišljene ciljeve ostvari i ideju provede do kraja. Konkretno, prve dvije *Odluke* donesene na NSRS potkraj 1991. – *Odluka* koja se odnosila na ostanak srpskog naroda Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji te *Odluka o raspisivanju i provođenju plebiscita srpskog naroda u Bosni Hercegovini* – nisu nikada sprovedene.¹⁸ Naprotiv, krajem februara 1992. godine srpska politička elita u Sarajevu morala je iznaći rješenje za višestruko nepovoljnu situaciju koju joj je nametala međunarodna zajednica, odnosno pregovori s Cutileirom i krajiška oporba unutar

¹⁷ Izjava Voje Kuprešanina koja je bila uperena protiv „tvrde“ Krajiške, odnosno banjalučke struje unutar SDS-a i njihovog upornog insistiranja na politici autonomije Krajine. Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Brđanin, (IT-99-36), *Stenografske bilješke sa sastanka Kluba poslanika Srpske demokratske stranke*, 28. februar 1992. (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE4879R0000042027.TIF>)

¹⁸ *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I, br. 1 (Sarajevo, 15. I 1992), 2.

SDS-a, s kojom su sukobi bili stalni.¹⁹ Srpski politički predstavnici su strahovali od mogućnosti da „krivim potezom“ Predsjedništvu i Vladi Republike Bosne i Hercegovine omoguće povoljniji rasplet krize u vidu međunarodnih priznanja koja su, kako se tada činilo, bila na vidiku.²⁰

Karadžić nije uspijevaao da ostvari želje srpskog naroda izražene kroz *Plebiscit* iz 1991. godine, koji je ponovljen 15. i 16. maja 1993. godine na referendumu u RS.²¹ Nije mu polazilo za rukom da ostvari Strateške ciljeve srpskog naroda iz maja 1992. godine. Na razne načine je održavao poziciju svoje političke moći u RS, pa je tako i manipulacijom vezanom za ujedinjenje RSK s RS kroz juni 1993. godine „kupio“ dodatno vrijeme. Ipak, do ujedinjenja ni ovoga puta, kao ni nakon donošenja *Deklaracije o ujedinjenju* 31. oktobra 1992. godine, nije došlo. Početkom jula 1993. godine, na sastanku dviju delegacija paradržavnih tvorevina u Topuskom, dogovoreno je kako se ujedinjenje ima odvijati postepeno, budući da će prednost imati rezultati međunarodnih pregovora, koji su bili u fazi razbijanja i razgradnje bosanskohercegovačke državnosti i međunarodnog subjektiviteta, dok bi se s druge strane radilo na uvezivanju informativnih, pravnih, prosvjetnih, kulturnih i obrazovnih sistema.²² Krajem istog mjeseca ponovno je kroz medije dignuta politička tenzija koja je nastojala zamagliti neuspjeh zacrtane politike, a ovoga se puta govorilo o ujedinjenju

¹⁹ Na sjednici Kluba poslanika SDS, održanoj 28. februara 1992. godine, ispoljeni su antagonizmi među srpskom političkom elitom. SDS nelojalna struja je zagovarala da Krajina bude uređena kao republika, izvan Bosne i Hercegovine, a u sklopu buduće, nove Jugoslavije. Ovu opciju predvodile su ugledne ličnosti u Krajini kao što su profesori Predrag Lazarević, Đorđe Mihić, direktor Ekonomskog instituta u Banja Luci Duško Jakšić, potom Predrag Radić, koji je bio ujedno i predsjednik banjalučke općine, kao i predsjednik banjalučkog SDS-a Radoslav Vukić i Radoslav Brđanin, koji je u to vrijeme obavljao funkciju potpredsjednika Skupštine Autonomne regije Krajina. „Ko je ko u Bosanskoj Krajini, Kreativno trenje“, *Javnost*, 28. mart 1992, 4.

²⁰ *Oslobođenje*, 17. januar 1992, 1.

²¹ Drugo referendumsko pitanje je bilo izražavanje želje za osamostaljivanje Republike srpske i njeno priključivanje drugim državama i narodima za što se opredijelilo isto tako 90%, tj. većina glasača. *Ibidem*.

²² *Glas srpski*, 7. jula 1993, 1, 3, 4.

stranačkih organizacija SDS u Crnoj Gori, Srbiji, RSK i RS,²³ da bi nedugo zatim Karadžić u intervjuu, u kojem je najavio rat s profiterima, između ostalog, iznio i svoju gotovo naučnofantastičnu viziju načina rješavanja saobraćajne nekompaktnosti prostora RS: „Mi ćemo u Republici Srpskoj morati da razvijamo vazdušni saobraćaj. Mi već radimo na formiranju državnog preduzeća za vazdušni saobraćaj. Taj saobraćaj mora da bude dovoljno jeftin i pristupačan svakome, da se iz Trebinja u Banja Luku može odnijeti rano povrće, voće veoma brzo, jednostavno za sat vremena. To će biti, kao u poslijeratnoj Rusiji, jeftin, neluksuzni nekomforni transport robe. Zatim, mali avioni od 20 do 40 sjedišta koji će krstariti Republikom i prevoziti, prije svega poslovne ljude.“²⁴

Za razliku od 1992. godine, činilo se da će konstelacija odnosa tokom 1993. biti povoljnija za srpsku stvar. Na međunarodnom nivou, nova su rješenja za mir i zadovoljavajući ustavno-pravni poredak Bosne i Hercegovine tražena na pregovorima u Genevi.²⁵ Ovom prilikom je Međunarodna zajednica rat u Bosni i Hercegovini prikazivala kao sukob triju strana, u kojem se negirao međunarodni politički subjektivitet Bosne i Hercegovine. Na taj su način nacionalističke paradržavne tvorevine postale ravnopravni partneri državnoj delegaciji Bosne i Hercegovine u mirovnim pregovorima vezanim za Republiku Bosnu i Hercegovinu. U takvoj situaciji, gdje je postojala čitava lepeza pregovarača, od predstavnika Međunarodne zajednice pa do paradržavnih organizacija, donesen je mirovni paket, koji je prvo, početkom septembra 1993, kao *Sporazum o miru i uniji republika Bosne i Hercegovine* bio odbačen, da bi krajem septembra bio prihvaćen kao *Mirovni sporazum o Bosni i Hercegovini*,²⁶ u medijima

²³ *Glas srpski*, 7054, 29. juli 1993, 16.

²⁴ „Intervju predsjednika Republike Srpske dr Radovana Karadžića, Država – prva brigada“, *Glas srpski*, 31. juli 1993, 1–3.

²⁵ Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997), 127–136.

²⁶ Tekst *Sporazuma* u cijelosti donose Bilić, Ivan i Tuđman, Miroslav (ur.) *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.–1995.* (Zagreb: Udruga Svetog Jurja, 2005), 314–334.

poznat kao Owen-Stoltenbergov mirovni plan – ali samo u skupštinama paradržavnih formacija. Karadžić je pregovore u svojim javnim istupima tumačio kao konačno međunarodno priznanje RS.

U tom smislu, može se zaključiti da se septembarska pobuna dešava u vrijeme „ratnog predaha“, kada se govorilo o definitivnom okončanju rata,²⁷ a politički vrh RS je kroz svoje javne istupe najavljivao ubrzo međunarodno priznanje ove tvorevine. Istovremeno s odvijanjem pregovora u Genevi, Vrhovni savet odbrane SR Jugoslavije spremao je novu finansijsku „injekciju“ Vojsci Jugoslavije kako bi se rat mogao nastaviti, a na vojnom planu su paravojske srpske republike u Bosni i Hercegovini završile operacije koje su „proširivale koridor“ i „uklanjale Drinu kao granicu“, odnosno operacije koje su bile u skladu s najmanje dva strateška cilja srpskog naroda.²⁸

Banja Luka je bila regionalni centar koji je tokom procesa disolucije jugoslavenske federacije, kao i tokom rata u Hrvatskoj te agresije na Bosnu i Hercegovinu, bio u *ratnom zaleđu*. Odnosno, grad nije bio direktno izložen ratnom razaranju, ali je doživio ogromne ekonomske, socijalne i kulturne promjene.²⁹

Pozivanje stanovništva na predaju naoružanja, poziv na javno i masovno okupljanje na gradskim i seoskim javnim površinama,³⁰ s ciljem deportacije, zatvaranja i likvidacije, bila je standardna procedura kojom se u bosanskohercegovačkim gradovima od proljeća 1992. godine vr-

²⁷ *Glas srpski*, 26. juli 1993, 3.

²⁸ O vojnim operacijama tokom razdoblja januar–juli 1993. i širenju „Srpskog koridora“, kao i borbama na Drini od kraja 1992. do augusta 1993. godine vidjeti: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990 – 1995, Volume I* (Washington, DC, 2002), 183–186; *Volume II* (Washington, DC, 2003), 379–399.

²⁹ Armina Galijaš, *Eine Stadt im Krieg, Der Wandel der Bosnischen Stadt Banja Luka* (Beč: Universitat Wien, 2009).

³⁰ Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Karadzic and Mladic, (IT-95-5/18), *Audio tape entitled Mogao Sam Biti Car, Mile Kitic i Juzni Vetar a tape of broadcast on Serb Radio Sanski Most*, broj dokaznog materijala P00725, P00725b. (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Exhibit/NotIndexable/IT-95-5%252318/ACE117561R0000464990.TIF>)

šilo etničko čišćenje, zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava te genocid. Tokom ranih devedesetih godina 20. stoljeća i u Banja Luci je izvršeno protjerivanje i ubijanje nesrpskog stanovništva i političkih neistomišljenika vladajuće SDS.³¹

Poluge moći su se dijelile prema nacionalnom i stranačkom ključu koji su uspostavile nacionalne stranke koje su pobijedile na bosanskohercegovačkim izborima u novembru 1990. godine.³² Banja Luka je u Skupštini opštine imala ukupno 130 delegata, te je bila opština s najvećim brojem delegata u Bosni i Hercegovini. Natpolovičnu većinu u Skupštini opštine Banja Luke činili su delegati SDS-a.³³ Početkom aprila 1992. godine „naoružane formacije“ SDS su blokirale Banja Luku iz svih putničkih pravaca, kako bi na taj način prisilili pojedine članove ARK³⁴ na ostavke, ali i kako bi izvršili pritisak na JNA da u skladu sa željama SDS-a izvrši kadrovske promjene u vojsci.³⁵ Nakon aprila 1992. Banja Luka je ušla u razdoblje koje je obilježeno autoritativnom, jednostranačkom vladavinom SDS i na njenom se teritoriju odvija kampanja koja je bila „smišljena s ciljem da se trajno odstrani, silom ili strahom, nesrpsko stanovništvo“.³⁶

³¹ UN, Vijeće sigurnosti, *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992)*, Annex IV, The policy of ethnic cleansing, S1994/674/Add2 (Vol. I), 28 decembar 1994.

³² Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Brđjanin (IT-99-36), *Zapisnik sa sastanka predstavnika političkih stranaka*, 22. i 23. 10. 1991. (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33706R0000133325.TIF>)

³³ Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Robert J. Donia, *The Origins of Republika Srpska, 1990–1992: A Background Report*, Statement of expert witness presented to the ICTY under rule 94 bis, submitted on 30. july 2002, 37.

³⁴ Autonomna regija Krajine nastala je nakon osnivanja i neustavnog udruživanja srpskih skupština opština s područja Bosanske krajine u tzv. Zajednicu opština Krajine 1991. godine.

³⁵ Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992.*, *Analiza situacije*, 24. (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <https://balkaninsight.com/wp-content/uploads/2020/08/Public-Redacted-Version-of-the-Expert-Report-of-BROWN-Ewan.tif>); „Akcija nove organizacije pod imenom Srpske odbrambene snage (SOS), Blokirani prilazi Banjaluci“, *Politika*, 4. april 1992, 5.

³⁶ Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, *Podaci o predmetu, „Krajina“* (IT-99-36), Radoslav Brđjanin, 4. (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <https://www.icty.org/case/brđjanin>)

Dok se o stranačkom pljačkanju društvene, državne imovine, prirodnih, industrijskih i ostalih republičkih resursa Bosne i Hercegovine ne piše kao o kriminalu, već kao o „promjeni vlasnika“, banjalučki *Glas* je pisao o sivoj, ratnoj ekonomiji stanovništva kako bi se stvorio privid pravne države.³⁷ Od kraja augusta 1993. godine takvo je pisanje postalo učestalije, a za cilj je imalo: ili biti okidačem pobune i/ili pripremiti podršku javnosti za pobunu, jer se pored njegove učestalosti šalje i poziv na obračun s kriminalom koji je često dovođen u vezu s dezertersvom, odnosno neispunjavanjem vojne obaveze za „svesrpsku stvar“.³⁸

Suradnja političkog rukovodstva sa pripadnicima kriminalnog miljea će dovesti do žestoke političke borbe kojoj je za cilj bilo osvajanje, odnosno očuvanje vlasti i pozicije moći u RS-u Bosni i Hercegovini, u kojoj su političke i društvene elite srpskog naroda uvelike računale na podršku vojnog vrha, ali i pripadnika kriminalnog miljea.³⁹

Ovim navedenim mračnim metamorfozama srpskog društva, ali i Banja Luke kao grada, svjedočili su i srpski vojnici, ratnici. Neke dimenzije

³⁷ „Banja Luka, buvlja pijaca, godine ratne 1993., Od konjaka do upaljača“, *Glas srpski*, 10. august 1993, 1; P. M. „Stop mjenjačnicama“, *Glas srpski*, 26. april 1993, 4; Momo Joksimović, „Šverc cigaretama u Republici srpskoj“, *Glas srpski*, 14. maj 1993, 10. Vlasnici ugostiteljskih objekata mogli su raditi tek nakon što bi vlasnik regulirao vojnu obavezu i „izmirio sve obaveze prema društvu“. P. Šipovac, „Šta čeka vlasnike ugostiteljskih objekata. Nedisciplinovanim dvogodišnja zabrana“, *Glas srpski*, 8. april 1993, 3; P. P., „Akcija pojačane kontrole lica i saobraćaja“, *Glas srpski*, 4. april 1993, 4.

³⁸ Dž. Popović, „Izvršni odbor Udruženja učesnika rata 1990–93. opštine Kneževo, Stroge kazne profiterima“, *Glas srpski*, 18–19. april 1993, 8; Velimir Bojko, „...a poslije rata?“, *Glas srpski*, 3. maj 1993, 5. Bilo je traženo i da se u slučaju neodazivanja na mobilizaciju ili u slučajevima napuštanja područja Republike Srpske pojedincima daje otkaz na poslu. Gojko Dakić, „Neodazivanje na mobilizaciju – otkaz“, *Glas srpski*, 6. maj 1993, 6. Ovo je svakako bio i jedan od načina borbe s opozicijom, pa je tako i kompletna redakcija banjalučkog lista *Novi prelom* bila mobilizirana u vojsku srpske republike. Od polovine 1993. pa gotovo do pred kraj 1995. godine ovaj opozicioni list nije izlazio iz štampe. Kadrovska komisija SDS-a, koju su činili Radoslav Brdanin, Jovan Karanović i Vojo Kuprešanin, 16. marta 1993. godine donijela je zaključke po kojima se predviđa gubitak statusa zaposlenih za sve one čiji sinovi nisu odgovorili vojnoj obavezi ili se nalaze van teritorija Republike Srpske. List je ponovno pokrenut i izlazio je nakon uspostave primirja 1995. godine. Vidi: *Novi prelom*, 15 februar – 15. mart 1993, 2.

³⁹ Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992.*

tih promjena padale su im teže od drugih. Dok im etničko čišćenje Banja Luke nije smetalo,⁴⁰ bili su izuzetno osjetljivi na neadekvatno priznanje njihove žrtve za nacionalnu stvar i bujanje ratnih profitera koji su se njome „nemoralno“ okoristili:

„[...] Kada se vratimo, najčešće vrlo rijetko u svoj grad vidimo da smo postali građani nekog iks reda, prašnjavi, prljavi, uljezi i stranci u svom gradu o kojem niko ne brine. Taman što progutamo sa gorčinom taj prvi utisak kući nas čeka neimaština i naša bespomoć. Gospodo nama je lakše na najtežem ratištu nego kada dođemo svojoj kući, a bespomoćni smo da bilo šta racionalno i efikasno učinimo. [...]“⁴¹

„Mi nismo marsovci“ – Izvještavanje štampe o akciji „Septembar ‘93“

Neposredno po izbijanju pobune, Banja Luka je bila u televizijskoj blokadi,⁴² tako da je štampa, odnosno *Glas srpski*, imao veliku ulogu u usmjeravanju toka pobune. Nakon 9. aprila 1993. godine i sastanka održanog u organizaciji Izvršnog odbora SDS-a, banjalučke informativne kuće su bile pod izravnim utjecajem Karadžićeve struje SDS-a,⁴³ dok je jedinjoj nezavisnoj i privatnoj radiostanici onemogućavan normalan rad.⁴⁴ Na ovom je sastanku ponovno ispoljen antagonizam između općinskih i republičkih struktura u SDS-u, ali je ocijenjeno kako je brojne probleme u programskoj, uređivačkoj, kadrovskoj i materijalnoj politici potrebno prevazići i raditi na zajedničkom „ostvarenju srpskog nacionalnog interesa“.⁴⁵

⁴⁰ R. Trivunović, „Svi smo mi vojska“, *Glas srpski*, 5. maj 1993, 5.

⁴¹ Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Stanisić&Zupljanin (IT-08-91), *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 27-29. avgusta, 9-10. septembra i 29. 9. – 1. 10. 1993. godine*. (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CM-SDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-08-91/ACE109563R0000447029.TIF>)

⁴² V. Dubočanin, „Potpuno blokiran program“, *Glas srpski*, 15. septembar 1993, 2.

⁴³ Zoran Pejičić, „Utvrđiti pravila ponašanja“, *Glas srpski*, 11. april 1993, 7.

⁴⁴ Ljiljana Labović, „Infarkt na megahercu“, *Glas srpski*, 20. jul 1993, 1, 8.

⁴⁵ Z. Pejičić, „Na zajedničkom zadatku“, *Glas srpski*, 10. april 1993, 1.

Zahtjevi oformljenog Kriznog štaba akcije Septembar '93 govore da je okidač za pobunu bio nedostatak vojne discipline, dezerterstvo, kriminal, nezakonite radnje i slično. Ozbiljnih oružanih iskazivanja nezadovoljstva 1993. godine na području pod kontrolom tzv. VRS bilo je tokom juna u Kneževu (Skender-Vakufu), ali i tokom jula u Jajcu, o čemu je izvještavano u *Glasu*. Dok je zatvaranje saobraćajnice Kneževo – Banja Luka bilo iskazivanje revolta javnosti, boraca i rodbine dvojice vojnika koje je u kafani ubio maloljetnik, sin lokalnog moćnika, miting u Jajcu je imao sve obrise „generalne probe“ pred banjalučku pobunu.

Prosvjednici u Kneževu su tražili hitno i javno suđenje, smjenu načelnika i komandira Stanice javne bezbjednosti, nisu dozvoljavali da Srpska demokratska stranka izvrši netom najavljenju smjenu opštinskog rukovodstva sve dok se slučaj ubistva ne riješi. Mještani okolnih sela (Malića) su tokom desetodnevnog barikadiranja glavne saobraćajnice odgovorili kontrabarikadama i tako izolirali pobunjenike i onemogućili im dolazak u Kneževo.⁴⁶

Oko stotinu boraca koji su pristigli sa fronta 29. juna 1993. godine pred zgradom Skupštine opštine Jajce iznijelo je zahtjeve u kojima se tražila ostavka opštinskih funkcionera.⁴⁷ Ova dešavanja nisu dobila toliki (javni) politički značaj i epilog kao pobuna iz septembra u Banja Luci. Tendenciozno, ratnohuškačko novinarstvo je svakako imalo za cilj mobilizirati javnost,⁴⁸ pothranjivati najagresivnije nagone mase,⁴⁹ no pisanje

⁴⁶ Radmilo Šipovac, „Barikade ogorčenja“, *Glas srpski*, 5. juna 1993, 1, 3; *Isti*, „Barikade do presude“, *Glas srpski*, 6–7. juna 1993, 3; Đorđe Popović, „Život je stao“, *Glas srpski*, 9. juna 1993, 7.

⁴⁷ Milkica Milojević, „Rafali pred opštinskom zgradom“, *Glas srpski*, 4. juli 1993, 3.

⁴⁸ Kao primjer ovdje izdvajam slučaj pogibije dvanaestorice pripadnika 16. brigade 1. krajiškog korpusa tzv. VRS krajem maja i početkom juna 1993. godine u selu Lipovac (kod Brčkog), koji može biti jedan od okidača za pobunu. Izvještaji o ovom događaju, koji je tumačen kao još jedna u nizu prevara muslimana/mudžahedina, odnosno kao problem dezerterstva i 'paradiranja', pisani su pod novinskim naslovima „Masakar nad živima i mrtvima“, *Glas srpski*, 3. juna 1993, 1, 5 i „Ratničko novo ruho“, *Glas srpski*, 5. juna 1993, 7, koje je u *Glasu srpskom* pisala novinarka Milkica Milojević.

⁴⁹ Ivan Čolović, *Dubina, članci i intervjui 1991–2001* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2001), 95.

novinara bi bez političke podrške bilo puška koja ne puca.⁵⁰ Krajem jula su i Vladimir Lukić, predsjednik Vlade RS, i predsjednik Karadžić najavili obračun s kriminalom,⁵¹ a sami izvještaji *Glasa* su pitanja socijalnog položaja boraca s jedne strane, te kriminala i dezerterstva s druge strane, od početka septembra nametnuli u prvi plan, čime je to postajalo goruće pitanje. Na taj način je stvorena slika prema kojoj je scenario napuštanja fronta i dolaska u grad vojske koja bi se na taj način izborila za svoja prava bio potpuno opravdan.

O glavnim akterima i događajima tokom trajanja akcije „Septembar ‘93“ pisalo je i beogradsko *Vreme*.⁵² Autori reportaže pod naslovom „Banjalučka pobuna – Država bez hleba“ govore o tome kako pobuna u Banja Luci „nije bila neko veliko iznenađenje za poznavaoce prilika“ te da se takvo nešto očekivalo već duže vrijeme, budući da su kao opozicioni list ukazivali na pukotine u projektu stvaranja Velike Srbije.

Oko ponoći, sa 9. na 10. septembra 1993. godine, vojnici 16. motorizovane oklopne brigade i dijelovi drugih jedinica Prvog krajiškog korpusa VRS napustili su svoje položaje u Posavini i „zapadnim dijelovima Republike Srpske“ i iza 3 sata ujutro, 10. septembra, ušli su u Banja Luku. Prethodno su presjekli saobraćajne prilaze gradu. Zgrada Centra službi bezbjednosti je zauzeta nakon predaje pripadnika Centra, u 5:30, bez ekscesa. Komandu u Centru je preuzeo potpukovnik Željko Ačić. Nakon toga je onemogućen ulazak u zgradu Skupštine opštine Banja Luka, SDK, Radio i TV Banja Luka te ostale vitalne gradske objekte.⁵³ Suspendiravši organe civilne vlasti osnovali su Krizni štab, čiji je komandant bio stariji vodnik Ostoja Zec,⁵⁴ dok su članovi bili i kapetan

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ „Rat protiv kriminalaca“, *Glas srpski*, 26. jula 1993, 1–2; „Intervju predsjednika Republike Srpske“, 1–3.

⁵² *Vreme*, 20. septembar 1993, 14–17.

⁵³ „Hronologija događanja, Početak u ponoć“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 3.

⁵⁴ Ostoja Zec, r. 1954. godine, zanimanje automehaničar, od početka rata u Hrvatskoj je uključen u rat, učestvovao je u borbama oko Knina, na Baniji i kod Kostajnice. U Bosni i Hercegovini je prošao sva ratišta, a u Bosanskoj Dubici je bio 6 mjeseci zapovjednik vojne policije. „Ko je ko u Kriznom štabu“, *Vreme*, 15. septembar 1993, 15.

Dragomir Babić,⁵⁵ koji je ujedno bio i komandant odbrane Banja Luke, Ostoja Bilak,⁵⁶ zamjenik komandanta grada, te Miljan Žugić,⁵⁷ nastavnik historije. Zgrada komande Prvog krajiškog korpusa zauzeta je oko 7 ujutro, a oko nje su postavljene straže, dok su tenkovi bili na raskršćima ispred Doma vojske. Prekinut je i saobraćaj „Koridorom“. Prema Dragomiru Babiću, ovo je bio prvi dio akcije, dok je drugi dio vezan za ispunjavanje zahtjeva. Oko podne 10. septembra je u prostorijama TV Banja Luka održana konferencija za novinare kojoj su, pored predstavnika Kriznog štaba i Odbora akcije „Septembar ‘93“, prisustvovali i Predrag Radić, predsjednik Skupštine opštine Banja Luka, i Radislav Vukić, kao predsjednik banjalučkog SDS-a, nakon čega je na Trgu Krajine održan miting u organizaciji Odbora akcije kojem je prisustvovala masa stanovništva.⁵⁸

Naslovna stranica dvobroja *Glasa srpskog* za 11. i 12. septembar, vrlo vješto, daje prostora naizgled suprotstavljenim stranama: pobunjenicima, političkom rukovodstvu i vojnom vrhu, odnosno Kriznom štabu akcije „Septembar ‘93“, predsjedniku RS, Karadžiću te Prvom krajiškom korpusu tzv. VRS. Karadžićeva *Izjava*, *Proglas* Kriznog štaba i *Saopštenje* Press centra 1. krajiškog korpusa se međusobno ne isključuju, nisu proturječni, sinhronizirani su, koriste potpuno iste motive (Božiju pomoć, narodno jedinstvo, izdaju, kontrolu, sigurnost stanovništva), imaju zajedničkog neprijatelja i identične ciljeve. Kroz *Proglas* Kriznog štaba boraca 1. krajiškog korpusa se Ostoja Zec, kao komandant Štaba, obratio „slobodarskom

⁵⁵ Dragomir Babić, r. 1966. godine, aktivni vojnik, poručnik fregate, završio Pomorsku akademiju u Splitu, učestvovao u borbama oko Prevlake, napustio je JNA i uključio se u paravojne organizacije bosanskih Srba. *Ibidem*.

⁵⁶ Ostoja Bilak, r. 1955. godine, kapetan prve klase, zanimanje tehničar, prije rata imao turističku agenciju, sudjeluje u borbama oko Novske kao komandant oklopne čete, po napuštanju Slavonije postavljen za komandanta oklopnog bataljona 16. krajiške brigade, neposredno prije početka Akcije Septembar '93 smijenjen je s ove dužnosti. *Ibidem*.

⁵⁷ Miljan Žugić, r. 1949. godine, nastavnik historije, bavio se umjetničkom fotografijom, početkom rata u Bosni i Hercegovini se odazvao na mobilizaciju, obavljao dužnosti u CSB Banja Luke, a kasnije slične dužnosti u paravojski bosanskohercegovačkih Srba. *Ibidem*.

⁵⁸ „Hronologija događanja, Početak u ponoć“, 3.

srpskom narodu“, i on na ovom mjestu ne napada ni sistem niti direktno ide za smjenjivanjem trenutne vlasti i njenih predstavnika u srpskoj republici. Proglas ima ulogu da pokaže žrtvu srpskog vojnika, da ukaže na njegove vrline i moral, da oslika njegove patnje, da ukaže na cilj njegove borbe. Druga uloga *Proglasa* je ukazivanje na „surogat srpskog bića“, pojavu dezerterstva, korupcije, na potrebu za pronalaženjem *izdajice* srpskog naroda s kojim će slijediti beskompromisni obračun:

„Mi Tvoji sinovi, borci sa prve borbene linije, nošeni genetskim porivom za odbranom slobode, krenuli smo spontano, tiho, bez pompe u ovaj rat. Ostavili smo sve što nam je bilo najdraže [...] Jer dok smo mi ratovali, gro naših sugrađana, istorijski i novokomponovani surogati srpskog bića, vešti manipulanti, uz blagoslov postojeće vlasti, a u zaleđini narodnog, često mondenskog života, uvećavali su svoja privatna carstva i ostvarivali svoja izopačene političke snove [...]“⁵⁹

Karadžić je u svojoj *Izjavi*, koju je građanima Banja Luke poslao sa Pala 10. septembra, uspio uspješno kanalizirati „bunt i nezadovoljstvo“ pripadnika „slavne“ 16. brigade, u skladu sa njihovim *Proglasom* prema ratnim profiterima i „drugim elementima koji ometaju uspostavljanje naše mlade države za koju smo već od međunarodne zajednice dobili neku vrstu priznanja“, ali se isto tako kroz *Izjavu* i sam pridružio iskazanom buntu, tako što je sebe poistovjetio sa „državom, narodom i vojskom“, jasno kazavši da će se neprijatelj, otjelovljen u liku „profitera i drugih elemenata“ – naći na udaru države, odnosno njega samog. Koristeći *kraljevsko Mi*,⁶⁰ postavio se i ovom prilikom na čelo pokreta koji je „posle 700 godina robovanja pod drugima“ ostvario srpsku državu. U *Izjavi* je dodao mogućnost manipulacije ovakvim vidom pobune „od stranih obavještajnih službi kao i od onih

⁵⁹ „Proglas Kriznog štaba boraca Prvog krajiškog korpusa, Izopačeni ‘spasioci’ srpskog naroda“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 1.

⁶⁰ Tokom svojih zapaljivih govora, od početka devedesetih godina Karadžić je koristio kraljevsko „Mi“, pri čemu je sebe vidio kao provodioca želje srpskog naroda, a srpski narod kao provodioca uvjetovanog istrebljenja *Drugog*. Sebe samog je time lišavao svake odgovornosti u slučaju počinjenih nedjela. Vidi: Robert J. Donia, *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide* (New York: Cambridge University Press, 2015).

domaćih elemenata koji su protiv stvaranja srpske države“. Na kraju je pozvao građane Banja Luke da ne zamjeraju i ne suprotstavljaju se „onima koji su radili svoj posao“, dok je vojnu delegaciju pozvao na razgovor na Pale gdje zasjeda Narodna skupština.⁶¹

Press centar 1. krajiškog korpusa je u *Saopštenju* ukratko sažeo događaj, ponovio zahtjeve pobunjenika, istaknuvši pri tome kako su svi objekti zauzeti bez pucnjave, i pozvao stanovništvo na mir i vraćanje „redovnim obavezama“ budući da je akcija „ograničenog karaktera i nema nameru rušenja vojne i civilne vlasti, već privođenje onih pojedinaca za koje postoje dokumenti da su se tokom rata obogatili na nepošten način“. Podvukli su i to da su i unatoč pobuni sve jedinice 1. krajiškog korpusa čvrsto na svojim položajima, te da su oni borci koji su angažovani u pobuni bili na odmoru, tako da nije narušena borbena gotovost na položajima.⁶²

Takozvani Odbor akcije „S-93“ taksativno je iznio zahtjeve vlastima. Iako je prva tačka zahtjeva socijalna i prije svega je traženo „hitno poboljšanje materijalnog položaja porodica poginulih boraca“, zahtjevi velikim svojim dijelom zadiru u domen politike, vojske i sudstva. Od socijalnih zahtjeva tu se još navodi povećanje materijalne pomoći za sahranu poginulih boraca, obezbjeđivanje stambenog smještaja i ogrjeva za porodice boraca, isplaćivanje plata porodicama poginulih boraca i obezbjeđivanje besplatnog liječenja ranjenih boraca. Pored toga traži kažnjavanje počinitelaca kriminalnih radnji, da se „privatni *biznismeni*“ stave na raspolaganje „otadžbini“ i rade za vojnu platu, da se vojna policija počne baviti vojnim zadacima, pozivaju vojno državno i političko rukovodstvo na bližu saradnju. Dalje se tražila „nacionalna nivelacija kadrova“ u tzv. VRS te otpuštanje nesposobnih pripadnika vojske za koje su predlagali uključivanje u proces proizvodnje, kako bi na ratišti-

⁶¹ „Izjava Predsednika Republike Srpske dr. Radovana Karadžića, Očuvati red i mir“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 1.

⁶² „Saopštenje Pres-centra Prvog krajiškog korpusa VRS, Vojska čvrsto drži položaje“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 1.

ma ostali najsposobniji.⁶³ Posljednji zahtjev je kontradiktoran i proizlazio je iz nepoznavanja Ustava i ustavnih kategorija, te ga treba tumačiti u skladu sa ranijim sličnim zahtjevima prema „dezerterima“ i tokom 1992. godine ispoljenoj praksi raseljavanja nesrpskog stanovništva sa područja pod kontrolom vojske srpske republike.⁶⁴ Ovaj zahtjev insistira na zakonskom reguliranju statusa „emigranata i da se prema njima i njihovoj imovini postupi po Ustavu i to ne samo prema Hrvatima i muslimanima, već i prema Srbima“, iz čega bi proizlazilo da se kroz Odbor akcije „S-93“ zahtijeva ne samo nešto što Ustav Republike Srpske u svojim odredbama ne razmatra⁶⁵ već da se traži i zakonsko sankcioniranje osoba koje nisu pristupile vojnoj mobilizaciji.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ U Banja Luci je tokom 1992. godine bio oformljen tzv. *Biro za pomoć u preseljenju stanovništva i razmjenu materijalnih dobara*, na čijem je čelu bio Miloš Bojinović. *Biro* je osnovala Autonomna regija Krajina, saradivao je sa Stanicom javne bezbjednosti i Sekretarijatom narodne odbrane, a pored usluge organizacije jednosmjernih putovanja autobusima na relaciji Banja Luka – Gradiška, kada je osoba nastojala putovanje nastaviti prema Zagrebu, odnosno na relaciji Banja Luka – Vlačić, kada je putovanje bilo usmjereno prema Travniku, *Biro* je organizirao i „odvoz stvari kamionom [...] na bazi trosobnog stana“, kao i konvoj „sa vlastitim luksuznim automobilom“ koji je bilo potrebno odjaviti u CSB, a tehničku robu ocariniti. Jednako tako *Biro* je bio zadužen za posredovanje u zamjeni stanova, kuća i „ostalih materijalnih dobara“ te sklapanju ugovora između „stranki koje su uspjele da se dogovore o zamjeni“. Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Brdjanin (IT-99-36), *Biro za pomoć u preseljenju stanovništva i razmjenu materijalnih dobara, Usluge koje nudi Biro*. Banja Luka 25. 11. 1990. BD0594S, DB259B, BD0595S, DB260B, BD0596, DB261B i ostali povezani dokumenti. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33608R0000133177.TIF>; <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33609R0000133179.TIF>; <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33610R0000133181.TIF>) Vidi i: Vukan Dubočanin, „Preseljenje – najbolje rješenje“, *Glas srpski*, 13. juni 1992, 7.

⁶⁵ Naime, Ustav srpske republike uopće ne razmatra pitanje i ne poznaje kategoriju „emigranata“. Najbliže tome bi prema ovom ustavu bio Član 44, koji govori o ljudskim pravima stranaca i pravu na azil, odnosno Član 21, koji govori o slobodi kretanja građana s kojim je ovaj zahtjev Odbora u direktnom sukobu. Najbliže zahtjevu o imovini bio bi Član 24. Ustava, koji govori o nepovredivosti stanovanja. „Ustav srpske republike Bosne i Hercegovine“, *Službeni glasnik Republike Srpske I*, 16. marta 1993, 3.

Tokom 10. septembra komandant grada Banja Luke Dragomir Babić razgovarao je sa Mladićem i Karadžićem, od kojih je „čuo mnogo poučnih stvari“ o kojima je bilo i riječi na sjednici Kriznog štaba koja je završena prije 19 sati istoga dana, ali detalji nisu saopćeni javnosti. Babić je bio odlučan da neće slati izaslanstvo na Pale „dok se ne riješe stvari u Banja Luci“.⁶⁶ Kroz medije je Ostoja Zec, član Kriznog štaba akcije, istaknuo i kako odavno nije zadovoljan ponašanjem Vlade i „komande“ prema borcima. Prema rečenom proizlazi kako pobunjeni vojnici ratuju zapravo radi novca, za platu kojom nisu zadovoljni, te da su „uzvišeni ciljevi“, kao što su odbrana srpstva, ujedinjenje u zajedničku srpsku državu, ideološki ili nacionalni ciljevi – sporedni. Zec je istaknuo da je nezadovoljan niskom platom koju dobija kao ratnik, na što je uvelike utjecao kriminal i ratno profiterstvo, zbog kojih „standard“ boraca opada, te je najavio privođenje ratnih kriminalaca i profitera. „Oni dobro znaju kolike su naše plate i za koliko mi ratujemo. [...] Mi smo do sada uhapsili više od deset ljudi. Njihova imena, kao i imena ljudi koje ćemo još morati hapsiti, za sada nećemo saopštavati javnosti, sve dok posao ne dovedemo do kraja.“⁶⁷ Pobunjenici, odnosno borci vojske srpske republike, za svoje su zahtjeve dobili široku podršku javnosti, a tome su se, šaljući telegrame podrške, javno priključili i Sindikalni odbor INCELa, borci Saobraćajno-remontnog preduzeća Rotas, radnici holdinga Čajevac, Vrbasa, Jelšingrada, jedinice „B“ formacije Mejdan, Narodna radikalna stranka, Srpska radikalna stranka, Srpska patriotska stranka, kolektiv AIPK Bosanska krajina, Banjalučka pivara, borci Metala, radnici Plamena, Autoprevoza, sindikalna organizacija Univerzala, Vitaminke i mnogi drugi.⁶⁸

Nakon što se Karadžić putem medija odmah po izbijanju pobune „priklonio“ zahtjevima pobunjenika i izašao u susret zahtjevima Kriznog štaba, te na taj način zapravo anulirao akciju i prije nego što je otpočela, prva otvorena neslaganja s pobunjenima došla su od generala-

⁶⁶ „Zahtevi pred poslanike!“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 2.

⁶⁷ „Obračun sa kriminalcima“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 2.

⁶⁸ *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 4.

-potpukovnika Momira Talića, koji ju je u potpunosti delegitimizirao. Komandant 1. krajiškog korpusa je u svom *Saopštenju* izdanom 10. septembra pozvao sve aktere „blokade Banja Luke da se odmah vrate na svoje položaje“ iako linije nisu bile ugrožene. Istaknuo je kako komanda Korpusa ne stoji „iza grupe majora Ostoje Bilaka“, kojem je naredio da jedinicu koja je pod njegovom komandom „odmah vrati na položaj“ kako bi nastavili borbu do „konačne slobode“.

Pobuna je demistificirala nacionalističke ciljeve, demitologizirala „borbu srpskog naroda“ i na svoj način demaskirala kriminal i pljačku koji su se odvijali u pozadini fronta. Talić je bio prvi koji će kroz *Saopštenje* nastojati reprogramirati ciljeve borbe resetiravši ih prema istim motivima koji su od sredine osamdesetih godina 20. stoljeća korišteni u srpskoj nacionalističkoj propagandi. Borcima je Talić preporučio da se vrate na front „i na taj način nastave borbu do konačne slobode“. Istaknuo je da bavljenje pitanjima koja se postavljaju kroz akciju „Septembar ‘93“ nije ključno te da „bunt vode ljudi koji nisu zaslužili pažnju boraca ni naroda u zoni odgovornosti 1. krajiškog korpusa“.⁶⁹

Krizni štab je poslao i posebnu *Poruku* „gospodinu predsjedniku“, „gospodinu predsjedniku Skupštine“ RS i svima onima koji su „ne dati Bogom nego postavljeni slobodnom voljom slobodnog srpskog naroda da na najbolji mogući način“ zastupaju njegove „kako elementarne tako i uzvišene ciljeve“.⁷⁰ U *Poruci* koja je objavljena u *Glasu* iskazali su tešku materijalnu situaciju u kojoj se nalaze oni i njihove porodice:

„[...] Najveći deo naših problema s kojima se svakodnevno susrećemo, mi borci i naše porodice, sporo se i skoro nikako ne rešavaju. Mi nismo marsovci. To su osnovne, elementarne, minimalne ljudske potrebe: hrana, ogrev, stan, jednom rečju pravo na život dostojan čoveka, uz uvažavanje svih ratnih okolnosti. [...] Pitamo vas, gospodo, ko je odbranio ovaj grad? [...] ko treba da ima prvo pravo građanstva u njemu?“⁷¹

⁶⁹ „Korpus ne stoji iza blokade“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 5.

⁷⁰ „Birokrati se odvojili od naroda“, *Glas srpski*, 11. i 12. septembar 1993, 5.

⁷¹ Banja Luka je od ustaške vlasti oslobođena 22. aprila 1945. godine, nakon 1945. godine Banja Luka nije vojno napadana.

U *Poruci* upućenoj političkom rukovodstvu Krizni štab se odriče „zaslužene slave“ i naglašavaju da se bore za život, da žele „pravnu srpsku državu, koja će nam garantovati dostojanstvo i opravdati žrtve i stradanja nas i naših najboljih drugova“ te nastavljaju kako cijene rukovodilačke „lucidne poteze kojima utirete legitimitet ovoj našoj mladoj državi“. Naredni pasus je gotovo sinhroniziran s dnevnim redom sjednice NSRS na kojoj je raspravljano o unutrašnjoj politici i stanju u „državi“. Upozoravaju da se zapostavljanjem „unutrašnjih gorućih problema i potreba“ države gradi „kula bez karata, kojoj mi borci nećemo dati da se sruši, jer smo je mi ponajviše sami i gradili. Vaša pomoć nam je neophodna, preko potrebna, ukoliko je ozbiljno shvatite srcem i mozgom. [...] Mi vam dajemo punu podršku u vođenju spoljne politike, ali istovremeno tražimo da budete tvrdi pregovarači sa našim neprijateljima i ne krčmite naše istorijske životne prostore. Mi [...] spremni smo da odbranimo svaku stopu naše svete srpske zemlje.[...]“⁷²

Nakon ovih tonova i izraza potčinjavanja političkom autoritetu, iskazivanja – prvo podrške „republičkom“ rukovodstvu, a potom i poziva u pomoć upućenog njemu, u svojevrсну nezavidnu situaciju, u „sendvič“ između moralno neprikosnovenih boraca s jedne strane i svetačkog aureola rukovodstva s druge, dovedeni su poslanici NSRS. Na sjednici koja je bila u toku, poslanici su imali raspravljati o problemima unutrašnje politike, koja je prema njima bila mnogo veći problem od „Ženevskog paketa“.⁷³

Ostalo je samo da se pobuna okonča, te da se na neki način pobunjenicima ostavi „izlazna“ opcija iz situacije u kojoj su se našli.

⁷² „Birokrati se odvojili od naroda“, 5.

⁷³ *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske*, 3.

**„... ali napravite državu. Ja sam za fašizam srpski,
ali neka bude srpska država.“⁷⁴**

Donošenje *Odluke o osnivanju* NSRS u Bosni i Hercegovini bilo je snažan i odlučan iskorak u politici SDS prema legitimiranju i institucionalizaciji nacionalne suverenosti Srba u BiH.⁷⁵ Skupština je trebala biti narodna tribina na kojoj će se demokratski i beskompromisno rješavati pitanja od strateškog nacionalnog interesa. Sjednice NSRS su se održavale na teritoriju pod kontrolom paravojske srpske republike, a sama je Skupština postepeno postala poligon za međusobna razračunavanja zastupnika zbog političke improvizacije rukovodstva, „izdaje zemlje i srpskog naroda“, pozornica na kojoj su se reflektirali nastali kaos, ratno profiterstvo, postojanje parasistema u vojsci. Ratnička retorika, govor mržnje i poticanje na nasilje prema nesrpskom stanovništvu vremenom je u skupštini zaoštravano.

Karadžiću su jedan ovakav manevar i manipulacija, koja je bio strogo kontrolisana, usmjeravana i propagandno adekvatno popraćena, bili jedini izlaz, kako bi prije svega ostao na vlasti, te kako bi mogao da nastavi s politikom koju je započeo, ali je u toj borbi konstantno doživljavao neuspjehe i bio poražavan,⁷⁶ a pobuna mu je imala poslužiti kako bi se učvrstio na političkoj poziciji.

S druge strane, iako se može činiti da je Miloševićevo raspirivanje ratnog vihora bilo stihijski i lagano, on je sa svojim saradnicima morao u ovu rabotu uložiti „puna pluća“. Pritisnut sankcijama Vijeća

⁷⁴ *Ibidem*, 405.

⁷⁵ Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Brdjanin (IT-99-36), *Odluka o osnivanju skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, 24. oktobra 1991. godine (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://icr.icty.org>). Takozvana Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini je „najviši predstavnički i zakonodavni organ srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“.

⁷⁶ Početkom maja 1993. godine kada je donesen Vance-Owenov mirovni paket, Karadžić je u izjavi za BBC najavio svoju ostavku u slučaju da Skupština plan odbije, što se i dogodilo, ali ostavku nije podnio. U Republici Srpskoj je organiziran i referendum koji je pokazao da je preko 90% glasača bilo protiv prihvatanja plana. „Referendum u Republici Srpskoj, Odbačen Vens-Ovenov plan“, *Glas srpski*, 19. maj 1993, 1, 3.

sigurnosti,⁷⁷ Milošević je nastojao da utiče na srpsko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini te da vojnim putem osvojenu teritoriju pripremi za priključivanje SRJ.⁷⁸ Pogrešno je tvrditi kako je Miloševićeva uloga u bilo kojem trenutku rata u Bosni i Hercegovini – mirotvorna. Milošević je svojom retorikom zavarao međunarodnu javnost.⁷⁹ Ni Karadžić, ni Milošević krajem 1993. godine nisu odustajali od ratne opcije, što pokazuju stenoogrami sa sjednica Vrhovnog saveta odbrane.⁸⁰ Milošević se nije libio krajnje očajničkih gospodarstvenih mjera i strateških poteza kako bi održao ratno stanje, rat kao jedinu opciju koja ga je zadržavala na vlasti i poziciji moći. Izvjesno je i to da su njegovi saradnici u RS imali drugačije opcije u rješavanju „pitanja srpskog naroda“ i budućeg uređenja zajedničke države. Karadžić je, za razliku od Miloševića, koji je donošenjem nacрта Ustava SRJ 1992. godine odradio svoj dio posla na projektu, morao biti mnogo predaniji i posvećeniji u ostvarivanju zacrtanih Strateških ciljeva srpskog naroda i provođenju rezultata koje je pred politiku postavljao *Plebiscit srpskog naroda* iz 1991. godine. Karadžić je bio taj koji je imao zadatak da od kraja 1991. godine, pod

⁷⁷ Rezolucija Vijeća sigurnosti OUN 757 od 30. maja 1992. godine između ostalog uvodi ekonomske i političke sankcije SR Jugoslaviji, koje je američka administracija krajem augusta 1993. godine, nakon jedne runde pregovora u Genevi, razmatrala i zavisno od ishoda sporazuma nastojala da olakša kroz nekoliko faza. Central Intelligence Agency, Langley, *Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency*, Anthony Lake to President Clinton, „Bosnian End Game Strategy“, 25. august 1993. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/523c39e5993294098d51765e>)

⁷⁸ Nevenka Tromp, *Smrt u Haagu, Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću* (Sarajevo: University Press, 2019), 220.

⁷⁹ CIA, *Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency*, „National Intelligence Estimate 93-22: Prospects For Bosnia (Update Memorandum)“, 1. oktobar 1993. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5235e80d993294098d517590>)

⁸⁰ *Stenografske beleške sa 14. sednice Vrhovnog saveta odbrane*, održane 11. oktobra 1993. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, https://www.helsinki.org.rs/serbian/nprogram_t01.html) . Na Sjednici su bili prisutni predsjednik SR Jugoslavije i predsjednik Saveta odbrane Zoran Lilić, predsjednik Srbije Slobodan Milošević, predsjednik Crne Gore Momir Bulatović, predsjednik Savezne vlade Radoje Kontić, savezni ministar odbrane Pavle Bulatović, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije general-potpukovnik Momčilo Perišić, načelnik vojnog kabineta Predsjednika SRJ general-major Slavko Krivošija.

oštrijom lupom Međunarodne zajednice, uloži napor više i da pronade političko rješenje kojim će se RS priključiti Jugoslaviji.

Sjednica na kojoj je prema dnevnome redu trebalo biti raspravljano o Ustavnom sporazumu o Savezu republika BiH, unutrašnjoj politici RS, kadrovskim postavljanjima te zakonskim rješenjima iz više oblasti, odvijala se u tri nastavka na Jahorini, i to od 27. do 29. augusta, potom na sam dan izbijanja pobune „Septembar ‘93“ od 9. do 10. septembra te od 29. septembra do 1. oktobra 1993. godine. Na sjednici su, pored poslanika, sasvim uobičajeno, kao i na većini do tada održanih sjednica, prisustvovali mnogobrojni gosti. Ovoga puta tu su bili predsjednik i potpredsjednik Republike, predsjednik i članovi Vlade, predstavnici Glavnog štaba Vojske, mitropolit dabrobosanski Nikolaj, predstavnici Sindikata, Privredne komore, Narodne banke i druge istaknute ličnosti. Nakon uobičajenog ritualnog početka, puštanjem himne i odavanja počasti minutom šutnje za poginule pripadnike tzv. VRS, na samom početku je Dragan Đurić postavio pitanje unutrašnje politike, pitanje koje se već duže vrijeme „vuklo“ i odugovlačilo se s iznošenjem konkretnih rješenja.⁸¹ Prema Poslovniku i dnevnom redu je odgovorio Karadžić, skrećući polako pitanje unutrašnje politike prema pitanju pregovora u Genevi: „Mi nećemo da krijemo da je naša želja bila puna nezavisnost, ali se našao kompromis između naših želja i ograničenja koje je postavila međunarodna zajednica. [...] Hoću da kažem da je naša republika država po svim karakteristikama [...] Vjerujem da ovaj papir možemo odmah da prihvatimo i mislim da nema potrebe da o njemu diskutujemo.“⁸² Poslanici su, pored izražavanja zadovoljstva time „da više nema Bosne“,⁸³ upozoravali na nepostojanje međunarodnog pravnog subjektiviteta njenih sastavnica koje je Karadžić predstavljao kao države.⁸⁴

⁸¹ Poslanik Đurić je izjavio kako zbog prisustva novinara ne želi da komentira rad i način na koji se postupa s primjedbama poslanika na sjednicama Skupštine. *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske*, 3–4.

⁸² *Ibidem*, 8–10.

⁸³ *Ibidem*, 14.

⁸⁴ *Ibidem*, 20–22.

Nastavak prvog dijela sjednice uslijedio je nakon zajedničkog crkvenog obreda, a poslanici su pred početak sjednice 28. augusta 1993. godine i Mladićeva referata o stanju na linijama fronta dobili informaciju kako je u Grudama „zvanično proglašena Republika Herceg-Bosna“.⁸⁵ Međutim, novi red kritika koje su poslanici uputili političkoj vlasti i vojnom rukovodstvu dovodi do uzavrele situacije u kojoj su u afektu bile iznesene brojne nove nijanse u odnosima koje opisuje trougao Banja Luka – Pale – Beograd. Odustajanje od ideje zajedničke države, ideje ujedinjenja sa Srbijom, bilo je javno ispoljeno, uz istovremeno jačanje autonomaških, regionalističkih interesa unutar samog korpusa srpskog naroda. Razočarenje „maticom“ je bilo ogromno, poslanici su bili svjesni da su „zacrtani ciljevi srpskog naroda“ nedostižni, da Jugoslavija za kakvu su glasali na *Plebiscitu* nije moguća, no od podjele Bosne i Hercegovine, dakle teritorijalnog razgraničenja i etničkog odvajanja stanovništva, ni po koju se cijenu nije odustajalo. Dragan Đurić je kritizirao rukovodstva zbog toga što ne vode interesa o vlastitoj republici – o Bosni i Hercegovini, već o Srbiji i bio je ogorčen time što Krajišnici ginu za Srbiju.⁸⁶ Na taj je način tokom sjednice ponovno došlo do preispitivanja iste one ideje „nacionalnog programa“ s kojim se krenulo u razbijanje Bosne i Hercegovine. Nikola Erceg je tako postavio pitanje: „Ja sad stvarno postavljam pitanje šta mi pravimo: Republiku Srpsku, savez srpskih država, u smislu nacionalnog programa, pravimo li eventualno proširenu Srbiju ili sudjelujemo u pravljenju nekakve Jugoslavije. [...]“⁸⁷

Dan je polako odmicao u iznošenju nacionalističkih zahtjeva, a Sjednica je privedena kraju tako što je Krajišnik nakon podužeg izlaganja, u kojem je ponovio jučerašnje Karadžićevo (re)definiranje strateških ciljeva, gotovo hazarderski pred Skupštinu postavio prijedlog na glasanje aklamacijom. Prijedlog *Platforme* koju je podržala većina poslanika uz 3 suzdržana i 14 glasova protiv usaglašan je nakon Krajišnikove čestitke

⁸⁵ *Ibidem*, 65.

⁸⁶ *Ibidem*, 82–83.

⁸⁷ *Ibidem*, 108.

po glasanju, kada je ponovno ponovljeno: „Gospodo dobili ste Republiku Srpsku!“⁸⁸ Iako je bilo dogovoreno da se sjednica ima nastaviti nakon zajedničkog odlaska u crkvu, Krajišnik je, nakon neuspjelog usaglašavanja *Platforme* sa kojom je Narodna Skupština imala izaći na pregovore pred međunarodnu zajednicu, 34. sjednicu prekinuo i najavio ponovni nastavak „za 5-6 dana“.⁸⁹

Nastavak je uslijedio od 9. do 11. septembra i na dnevnom redu je prva tačka bilo pitanje unutrašnje politike. No, general Kovačević je istupio sa prijedlogom UNPROFOR-a koji je Vladi RS dostavio zahtjev za razmještaj svojih snaga sa sarajevskog aerodroma na teritorij pod kontrolom vojske srpske republike – što je još „podiglo temperaturu“ skupštinskog zasjedanja.⁹⁰ Nakon rasprave Krajišnik je, kao predsjedavajući Skupštine, *Prijedlog* UNPROFOR-a stavio na glasanje i on je jednoglasno odbijen. Nakon glasanja je Krajišnik proglasio pauzu.⁹¹

Nakon pauze koja je sazvana radi „diskretnih stvari“ Kluba poslanika SDS, Krajišnik je o „nemilom događaju“ u Banja Luci obavijestio poslanike u Skupštini:

„[...] Mi ne smijemo podcjeniti ovu situaciju, ali je ne smijemo ni dramtizovati. Ako to ima neku pozadinu koja nama nije sada poznata i ako neko želi da rasturi našu državu, ako on to uspije onda to i zaslužuje. Ako mi nemamo pozitivniju politiku, ovo je sada politička borba, borba za državu i zato bi ja zamolio da se sa najvećom ozbiljnošću danas raspravlja na ovoj Skupštini. [...] Mi moramo takođe zauzeti oštar stav i protiv profiterstva i protiv dezerterstva i protiv haosa i protiv svega onoga što nije u redu.“⁹²

⁸⁸ *Ibidem*, 139.

⁸⁹ *Ibidem*, 149.

⁹⁰ *Ibidem*, 180–181, 183.

⁹¹ Iz Zapisnika i magnetofonskog snimka nije moguće odrediti vrijeme odlaska i povratka na sjednicu. Pauza je bila poduža i tokom nje je politički vrh RS dobio informaciju o izbijanju pobune u Banja Luci, što je Krajišnik kao Predsjednik skupštine prenio poslanicima tokom 10. septembra 1993. godine.

⁹² *Ibidem*, 188.

Zamolio je da se na sjednici posebna pažnja posveti unutrašnjoj politici „kako bi se sanirala ova teška situacija“, no vidljivo je da se poslom „rješavanja pobune“ zapravo skreće pažnja sa pitanja unutrašnje politike koja su odavno postavljena.“⁹³

U nastavku sjednice je, prije izvještavanja ministara članova Vlade o radu pojedinih ministarstava, ministar odbrane general Kovačević izdao *Naređenje*, pozivajući se na Zakon o vojsci, kojim je između ostalog tražio ukidanje onih vojnih jedinica koje nisu, ili se ne nalaze unutar vlastitih vojnih formacija.⁹⁴ Nakon toga je sjednica ponovno bila prekinuta na sat vremena, a Karadžić, Plavšićeva i Koljević su bili na „jednom sastanku“ kada je skupštinska sjednica nastavljena.⁹⁵

U nastavku su poslanici bili izloženi donošenju niza, za političku i vojnu situaciju u RS zabrinjavajućih informacija koje su bile u službi dodatnog naglašavanja alarmantnog stanja i potrebe za političkom homogenizacijom samih članova Skupštine. Prvo je poslanicima u Skupštini pročitana *Poruka* koju je Krizni štab akcije „Septembar ‘93“ uputio predsjednicima Karadžiću i Krajišniku.⁹⁶ Po čitanju *Poruke*, poslanici su bili izloženi još jednoj lošoj vijesti. Naime, ministar vanjskih poslova RS Aleksa Buha izvijestio je poslanike Skupštine o tome kako mu je Ministar vanjskih poslova RSK Slobodan Jarčević poslao poruku u kojoj ga obavještava o napadu HV na RSK⁹⁷ te ga moli da predloži „svojoj vladi i komandi da nam se pomogne na taj način što će saradnja sa hrvatskom vojskom u BiH, ako još postoji, što će se ta saradnja prekinuti. Ukoliko

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, 190–192.

⁹⁵ Sjednica je nastavljena u 17 sati. *Ibidem*, 242.

⁹⁶ *Ibidem*, 242–244. *Poruka* je objavljena u dvobroju *Glasa srpskog* od 11. i 12. septembra 1993; tumačena je u tekstu.

⁹⁷ Riječ je napadu na „Medački džep“ i akciji snaga Hrvatske vojske „Džep–93“. Vidjeti: Mate Rupić (ur.) *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995., Dokumenti*, Knjiga 9 (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2010), 202–224; Mate Rupić i Slaven Ružić (ur.) *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995., Dokumenti*, Knjiga 10 (Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2010), 145–169.

naši drže neke položaje u korist hrvatskih enklava trebalo bi odmah napustiti da bi se vezao uz muslimanski front što veći broj vojnika Hrvatske i Herceg-Bosne. Hvala na saradnji. [...]“⁹⁸

Povratkom Plavšićeve, Koljevića i Karadžića na zasjedanje nastavljeno je sa manipulacijom činjenicama pred poslanicima koji su prije svega dobili informacije o podršci pobunjenicima u sklopu akcije „Septembar ‘93“ od nekih opozicionih stranaka i industrijskih kombinata i brojnih preduzeća. Mladić je nakon duljeg izlaganja iskazao mišljenje da je centar moći koji upravlja pobunom sigurno izvan Kriznog štaba,⁹⁹ što je ponovno izazvalo afektivno stanje kod Karadžića koji je „povećao uloge“ opisavši srdačne odnose ostvarene tokom boravka američkog ambasadora na Palama „koji sve zna“ i koji je „Došao da vidi šta se zbiva [...] meni je jasno da on veoma respektuje RS i našu vojnu silu, a u isto vrijeme posmješljivo pita, a šta je to u Banjaluci. Mi smo rat dobili, a možemo ga i izgubiti. [...] Mi smo već država [...] Ja vas molim da preberemo osnovne poluge vlasti,¹⁰⁰ da sagledamo jesu li te poluge u našim rukama. I mogu vam reći da je ovo prekretnica, da je ovo trenutak u kojem ćemo mi svijet uvjeriti da imamo državu i da nas ostavi na miru ili u kojem će svijet shvatiti da smo mi tropa iznutra i da nas treba stisnuti i uništiti Srbe na ovom prostoru.“¹⁰¹ Mladić je, već kako se sjednica bližila kraju, u večernjim satima pročitao *Izveštaj* koji su mu uputili oficiri koje pobunjenici nisu uspjeli uhapsiti, u kojem je stajalo kako su pobunjenici „pijani“ te da je demolirano i opljačkano dosta radnji, kao i da se po gradu stalno čuje pucnjava.¹⁰²

Radoslav Brđanin je skrenuo pitanje na problematiku koja je vezana za pisanje *Glasa* i povezao je ulogu ovog medija u kreiranju atmosfere koja je dovela do pobune i propagandi koja ima direktnu vezu sa

⁹⁸ *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske*, 244.

⁹⁹ *Ibidem*, 249–251.

¹⁰⁰ Identičan termin će koristiti u kasnijem obraćanju „srpskom narodu“ i Krajišnik, kao i Krizni štab Akcije.

¹⁰¹ *Ibidem*, 268–273.

¹⁰² *Ibidem*, 275–276.

izbijanjem septembarske pobune: „Glas banjalučki će razoriti Republiku Srpsku. Svi su mislili da ja to pričam zbog toga što blate mene [...] Prije petnaest dana se počelo pisati kako će doći brigade da uređuju Banjaluku. Pa onda kaže, sutra stiže brigada, ili sutra ćemo objaviti spisak profitera iz samog vrha države [...] Sve je to tendenciozno. Zar je to list države koji može to da objavljuje u ratnim uslovima. Mora se dati ovlaštenje gospodinu direktoru Nikoliću, da uređuje takvu politiku koja će koristiti Republici Srpskoj, a ne stalno je razbijati.“¹⁰³

Na samom početku nastavka 34. sjednice 11. septembra 1993. godine, Brđanin je predložio da državni organi, vojska i MUP trebaju preispitati pozadinu pobune, budući da je bila blokirana ne samo Banja Luka već i Čelinac, a slično se prema njegovim informacijama spremalo i u Novom (Bosanskom Novom), Prijedoru i Gradiški (Bosanskoj Gradiški). Na ovom je mjestu također došlo do jednog iskaza nacionalističkog ludila, u kojem je Brđanin pozvao na konačni obračun sa nesrpskim i nelojalnim stanovništvom Banja Luke.¹⁰⁴ Karadžić je zatim poslanici-ma, stvarajući dodatni pritisak, predstavio gotovo neizbježni scenario potpunog haosa na teritoriju koji je držala tzv. VRS,¹⁰⁵ da bi od vojnih lica i poslanika zatim zatražio izjašnjavanje o stranačkoj pripadnosti i iskazivanje lojalnosti Srpskoj demokratskoj stranci, ali i obezbjeđivanje potpune zatvorenosti i potpunu tajnost sjednice, nakon čega je došlo do pravog verbalnog nadmudrivanja i okršaja između njega i Mladića.¹⁰⁶ Svoje poduže izlaganje Karadžić je završio čitanjem *Proglasa*, prije kojega je oštricu usmjerio prema novim, vanjskim *arhineprijateljima* srpskog naroda: „Amerika je na južnim granicama Srbije. [...] Albanija je na južnim granicama Srbije. Mađarska je na sjevernim granicama Srbije. Hrvatska nam već kasapi ljude po Krajini. A mi pričamo – u Banjaluci je vojna pobuna, gospodo, vojna pobuna! [...] I umjesto u jedinicama

¹⁰³ *Ibidem*, 280.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 302.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 304–307.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 309.

oni terorišu grad. Razbili su grad.“ Nakon što je pročitao „novi Proglas“ Kriznog štaba, Karadžić je ponovno uspostavio vlastiti autoritet nad Skupštinom srpske republike, tenzije su se za kratko vrijeme spustile i javne prepirke su bile gotovo završene.¹⁰⁷ Karadžić je gotovo patronizirajući, autoritativnim tonom, našao načina da sebe predstavi kao osobu koja ima snagu odluke i uvijek nekoliko načina rješavanja problema, te se i na ovom mjestu predstavljao kao izvršilac volje kolektiva, naroda i/ili političke stranke. Ovoga puta je problem prema Karadžiću imala riješiti vojska, te ukoliko *oni* (Mladićeve snage, tzv. VRS) to nisu bili u stanju učiniti, Karadžić je bio ta *božanska snaga* (*Deus ex machinae*), čvrst oslonac, koji će se pojaviti na pozornici i riješiti radnju.

Nakon što su na sjednici izneseni zahtjevi Kriznog štaba, poslanici su bili upoznati sa podrškom akciji „Septembar ‘93“ koju je iskazala Srpska radikalna stranka, što je bio još jedan, uz sve iskazano, manji signal koji je pozivao poslanike na oprez. Prije no što je Mladić podnio *Informaciju* Glavnog štaba koja je u vezi s događajem upućena potčinjenim jedinicama,¹⁰⁸ činilo se da će sjednica završiti u deklarativnom ambijentu u kojem će stavovi i odluke srpskog republičkog rukovodstva biti aklamativno prihvaćeni, te da će biti izabrana delegacija koja će poći za Banja Luku da riješi nastalu situaciju.

No, i Mladić i Karadžić su prvo morali spuštati tenzije¹⁰⁹ nakon izlaganja Maksimovića i Dragana Đurića, koja su objelodanila da su se poslanici nalazili u informativnoj blokadi te da se konstantno tokom sjednica Skupština manipuliralo informacijama.¹¹⁰ Naime, atmosfera na sjednici je ponovno planula nakon kraćih izlaganja o problemima

¹⁰⁷ *Ibidem*, 323–325. Tekst „novog Proglasa“ nije objavljen u dnevnoj štampi, već ga je Karadžić pročitao na Skupštini.

¹⁰⁸ U *Informaciji* stoji kako je namjera o pokretanju akcije „Septembar ‘93“ otkrivena 8. septembra 1993. godine, te da su pobunjenici neuspješno pokušali hapšenje generala Talića u zgradi Komande vazduhoplovstva i protuzračne odbrane. *Ibidem*, 369–370.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 357, 358–360.

¹¹⁰ *Ibidem*, 349. Na stanje informativne blokade ukazuje i izlaganje Save Kneževića. *Ibidem*. 382.

unutrašnje politike preko kojih je kritizirana vlast, te nakon čitanja *Informacije* u kojoj je prokazana grupa „Tajfun“.

Ova *Informacija* koja je iz Generalnog štaba, po Mladićevim riječima, upućena potčinjenim jedinicama, daje još jedno svjetlo na cjelokupna zbivanja vezana za pobunu koja je, prema Mladiću, za cilj imala da smijeni komandni kadar u I. korpusu tzv. VRS. Prema *Informaciji*, ova je grupa bila dio Saveta nacionalne bezbednosti i rukovodila je pobunom i manipulirala dijelom „poštenih boraca“.¹¹¹ U *Informaciji* se zaključuje kako je grupa „Tajfun“ utjecala na to da su članovi „samozvanog kriznog štaba izmanipulisani od tzv. političkih mentora koji su najvjerojatnije ilegalno i u sjenci rukovodili buntom pobunjenika i usmeravali ga isključivo protiv komande I krajiškog korpusa, a deklarativno i protiv organa opštinske vlasti“.¹¹² Mladić je ovime samo pred poslanicima na Skupštini, daleko od očiju javnosti i medija, pokazao da je prozreo Karadžićev manevar, ali i da će kao vojnik poštovati političku, vrhovnu vlast. Ocijenio je kako će se pobuna okončati nakon razgovora Karadžića, Mladića i Talića sa članovima Kriznog štaba akcije „Septembar ‘93“, a time zapravo političkom vrhu uputio sugestiju u kojem pravcu treba da se događaj okonča, oštro ih prozvavši: „[...] Ja tražim da se izjasnite imate li poverenje u mene kao čoveka i kao generala svi, a i Vi gospodine predsedniče. [...] ja mogu da povučem odgovarajući potez, da ne smetam. Takođe, ukoliko se slažete svi, želio bih Skupština da se opredeli da li se ovo kvalifikuje pobunom. I ukoliko je to pobuna, molim napišite pismeno naređenje. Ja ću preduzeti odgovarajuće mere da se pobuna uguši onako kako nalažu vojni propisi.“

Nakon Karadžićeva ublažavanja tonova, uslijedio je završetak dijela sjednice, a nastavak je najavljen u Banja Luci po određivanju delegacije koja je prethodno imala otići na pregovore sa Kriznim štabom.¹¹³ Politički

¹¹¹ Članovi grupe „Tajfun“ su prema *Informaciji* bili i Ostoja Bilak, Ostoja Zec, Branko Ratić i Radoslav Lakić. *Ibidem*, 369–371.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*, 390, 393.

obračun između paljanskog i banjalučkog rukovodstva će se djelimice okončati tek tokom 1994. godine, svojevrsnim „spuštanjem“ granice na Drini, a potpuno nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, kada je Karadžićeva struja doživjela potpuni poraz tokom pregovora u Daytonu.

Tokom trećeg nastavka 34. sjednice, po okončanju pobune, general-major Milan Gvero pred NSRS podnio je „Informaciju o događajima u Banja Luci“ za vrijeme trajanja akcije „Septembar ‘93“, u kojoj je nabrojao „zasluge“ SDS u procesu stvaranja srpske republike, „uspješnosti oružane borbe, oslobađanja srpskih teritorija i odbranu srpskog naroda“.¹¹⁴ Istaknuo je kako su vojnom vrhu RS bile dostupne informacije o teškoj materijalnoj i socijalnoj situaciji vojske „koje se mogu lako politički zloupotrebiti, bitno oslabiti slogu Srba i povući u ponor sve ogromne političke i vojne uspehe naše borbe“. Dalje navodi kako, budući da nisu nađena efikasna rješenja, nije bilo moguće spriječiti pokušaj „nelegalnog iznudjivanja rešenja nekih materijalno-socijalnih zahteva“. Ova službena verzija pobunu, odnosno akciju „Septembar ‘93“, također tumači kao politički motiviranu, dok su istaknuti socijalni ciljevi imali ulogu zavaravanja javnosti. U ovom je izvještaju velika pažnja prebačena na označavanje *Drugoga*, na opasnost od nesrpskog stanovništva u RS i potrebu za daljnje obračunavanje. Na kraju je u *Izvještaju* izraženo uvjerenje da „ćemo kao država, Vojska i narod iz svega ovoga izaći još složniji, jači i borbena sposobniji jer nam to nalaže ovo vreme, naša misija i interes srpskog naroda“.¹¹⁵

Nastavak sjednice nakon pobune pokazao je da se još uvijek nije saznalo ko je tačno stajao iza manipulacije vojskom i iza „puča“ u Banja Luci, ali je bilo izvjesno da su to osobe u samoj vlasti.¹¹⁶ Na sjednici je

¹¹⁴ *Ibidem*; Milan Gvero, *Informacija o događajima u Banja Luci od 10. do 17. septembra 1993. godine*, Izlaganje na 34. sjednici NSRS, Banja Luka 29. 9. 1993. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-08-91/ACE109563R0000447029.TIF>)

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske*, 470.

riječ uzeo i predsjednik SO Banja Luka Predrag Radić, koji je postavio pitanje mogućnosti dolaska tolikog broja vojnika sa linije fronta u Banja Luku a da ne budu spriječeni u toj namjeri, kao i pitanje odgovornosti: „pa jesu li stvarno mislili da će neko u Banjaluci ispaliti metak na tu banjalučku djecu. Ko je tu djecu instrumentalizirao na Banja Luku taj ima da odgovara. Ima da odgovara. [...]“¹¹⁷

No stvar je i ostala na tome da su poslanici tražili odgovor na pitanje odgovornosti za dešavanja u Banja Luci, ali je rukovodstvo s Karadžićem i Krajišnikom na čelu i ovaj put odvušlo sjednicu u drugom pravcu bez odgovaranja na postavljeno pitanje.

Prema okončanju pobune

Ono što je u Banja Luci uslijedilo nakon završenog 34. zasjedanja NSRS bila je predstava hinjenog jedinstva vojnog i političkog rukovodstva RS. U izrežiranom scenariju, glavne uloge su dobili banjalučki *Glas*, kao jedino sredstvo informisanja, politički i vojni vrh RS te Krizni štab akcije „Septembar ‘93“ koji je s nestrpljenjem očekivao najavljivi dolazak Radovana Karadžića u Banja Luku. Na mitingu okupljenih roditelja poginulih boraca koji se održao 12. septembra u Banja Luci komandant odbrane Banja Luke i član Kriznog štaba Dragomir Babić je Karadžića, kao vrhovnog komandanta, pozvao da se pridruži zahtjevima Kriznog štaba.¹¹⁸ Karadžić je u Banja Luku stigao sa delegacijom koju su činili general Mladić i Vladimir Lukić, predsjednik Vlade RS, te je najavio razgovor sa Kriznim štabom ukoliko pristanu na promjenu svog zahtjeva vezanog za mjesto sastanka. Budući da je Banja Luka od 12. septembra bila u televizijskoj blokadi,¹¹⁹ Karadžić je u štampi najavio prekidanje pobune. Kriznom štabu je ponudio izlaznu opciju, istaknuvši da je uvjeren u to kako će se akcija prekinuti čim sva, po RS negativna

¹¹⁷ *Ibidem*, 504–505.

¹¹⁸ Nada Puvačić, „Nepravde nas više bole“, *Glas srpski*, 13. septembar 1993, 2.

¹¹⁹ V. Dubočanin, „Potpuno blokiran program“, *Glas srpski*, 15. septembar 1993, 2.

dešavanja i događaji, koje je akcija pokrenula, izađu na vidjelo i budu prezentirani Kriznom štabu i borcima.¹²⁰ U istom smjeru je i Krajišnik naglasio da upotreba sile neće biti potrebna, budući da vjeruje pobunjenicima čiji su zahtjevi opravdani, ali da je način njihova iskazivanja loše tempiran.¹²¹ Kroz *Glas* su i jedan i drugi naglašavali nužnost očuvanja države. Uz saopštavanje podrške borcima u RSK koji su napadnuti na prostoru Medačkog džepa u Hrvatskoj, iz Kriznog štaba akcije su kroz *Obavještenje*, pored ostalog, izrazili i nadu da će im rukovodstvo sa Pala pomoći u rješavanju problema.¹²² Uloga Ratka Mladića, komandanta Glavnog štaba tzv. VRS, u smirivanju situacije, u artikulaciji punog jedinstva političkog rukovodstva vojske i naroda bila je presudna. Po dolasku u Banja Luku on se obratio okupljenima na mitingu. Prema pisanju štampe, nije želio održati govor okupljenima sa balkona Doma kulture, kako je bilo predviđeno, već je tražio „da bude među svojom vojskom i narodom“ te im se obratio sa terenskog vozila. Zamolio je prisutne da iskažu „maksimalno poverenje našem rukovodstvu“ uvjeravajući ih s jedne strane u „potpuno jedinstvo“ vojnog i političkog rukovodstva u RS, a s druge strane u pripremljene „ustaške formacije“ koje samo što nisu napale srpski narod.¹²³ Pobunjenim vojnicima je obećao amnestiju, ali je zahtijevao povlačenje s ulica Banja Luke. Okupljeni su insistirali da pred njih izađe i predsjednik RS Karadžić, no Mladić je taj zahtjev prokomentirao kako mu „ne dozvoljava oficirska i generalska čast da (ja) dovodim predsednika u grad gde ga *dočekuju* prage, tenkovi i ostalo naoružanje“.¹²⁴ Mladić je najavio Karadžićevo obraćanje, koje je dogovoreno nakon što je Krizni štab pristao na zajednički sastanak.

¹²⁰ A. A. „Promena lokacije – uslov razgovora“, *Glas srpski*, 13. septembar 1993, 1, 3.

¹²¹ S. Ristović, „Upotreba sile isključena“, *Glas srpski*, 14. septembar 1993, 2.

¹²² „Iz Kriznog štaba Akcije Septembar '93“, *Glas srpski*, 13. septembar 1993, 3.

¹²³ Vukan Dubočanin, Anđelko Anušić, „Krajina se spominje stojeći“, *Glas srpski*, 14. septembra 1993, 4.

¹²⁴ *Ibidem*.

Dijalog između Kriznog štaba akcije i rukovodstva RS počeo je 15. septembra.¹²⁵ Tokom ovog sastanka odlučeno je da se Krizni štab transformira u *Odbor za praćenje sprovođenja zahtjeva* iznesenih tokom pobune koji su službeno predani predsjedniku RS.¹²⁶ Na sastanku je dogovoreno da zahtjevi koji su tražili smjenu vlasti u Banja Luci mogu biti ispunjeni samo na „legalan način“.¹²⁷ Sastanak je u štampi prikazan kao mjesto na kojem su se riješile ukupne nesuglasice koje su nastale između Kriznog štaba i političkog rukovodstva RS, kao i niz nesporazuma. Naime, saopšteno je da „pismo koje je Krizni štab ove akcije već prvog dana uputio predsjedniku Karadžiću, u kome ga je iz prve ruke obavestio o razlozima i ciljevima pomenute akcije – uopšte nije stiglo do predsjednika Republike!“ te da je prema ocjeni Kriznog štaba upravo to bio razlog što je Karadžić od početka pobune bio dezinformisan o nastojanjima pobunjenika i akcije „Septembar ‘93“.¹²⁸ Nakon ovog sastanka je Akcija okončana, a Karadžić je izjavio kako „neko borcima očigledno preti da će, ukoliko se vrate u svoje jedinice, biti izdajnici i da će biti gonjeni. Ja javno kažem – nijedan vojnik neće biti gonjen. To su naša deca, ja sam se sa njima rukovao i sa njima dogovorio.“¹²⁹

Zaključak

U radu su pokazani razlozi izbijanja vojne pobuna dijela jedinica 1. krajiškog korpusa u Banja Luci pod nazivom „Septembar ‘93“, način na koji je ona vođena te kako se njome manipuliralo. Autor je nastojao dokazati da je vojnu pobunu, koja je samo nominalno bila usmjerena protiv političkog rukovodstva Republike Srpske, vještīm manipulacijama jedan od njenih lidera – Radovan Karadžić – iskoristio za učvršćivanje

¹²⁵ Ispred Kriznog štaba sastanku su prisustvovali Ostoja Bilak, Dragomir Babić, Ostoja Zec i Miljan Žugić. A. A., „Počeo dijalog“, *Glas srpski*, 16. septembra 1993, 1.

¹²⁶ „Rešenje na vidiku“, *Glas srpski*, 15. septembra 1993, 1.

¹²⁷ A. A., „Smene samo na legalan način“, *Glas srpski*, 15. septembra 1993, 4.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ „Akcija se mora završiti“, *Glas srpski*, 17. septembra 1993, 1, 4.

vlastite pozicije na čelu RS. Karadžiću je ovakav politički manevar, koji je bio strogo kontrolisan, medijski usmjeravan i propagandno popraćen, bio jedini izlaz, kako bi prije svega ostao na vlasti, te kako bi mogao da nastavi s politikom teritorijalne, političke i ekonomske dezintegracije Bosne i Hercegovine koju je započeo, ali je u toj borbi konstantno doživljavao neuspjehe i bio poražavan.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Štampa:

- *Glas srpski*, Banja Luka, 1993.
- *Javnost*, Sarajevo, 1992.
- *Novi prelom*, Banja Luka, 1993.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1992.
- *Politika*, Beograd, 1992.
- *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Službeni glasnik RS*, Sarajevo, 1992.
- *Vreme*, Beograd, 1993.

LITERATURA

Knjige:

- Begić, Kasim I. *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.
- Bougarel, Xavier. *Bosna, Anatomija rata*. Sarajevo: University Press, 2018.
- Čolović, Ivan. *Dubina. Članci i intervjui 1991–2001*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.

- Donia, Robert J. *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Koljević, Nikola. *Stvaranje Republike Srpske, dnevnik 1993–1995: sećanja i svedočenja*. Beograd: Službeni glasnik, 2008. (ćir.)
- Plavšić, Biljana. *Svedočim*. Banja Luka: Trioprint, 2005. (ćir.)
- *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995., Dokumenti*, Knjiga 9, ur. Mate Rupić. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2010.
- *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti*, Knjiga 10, ur. Mate Rupić, Slaven Ružić. Zagreb, Slavonski Brod: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2010.
- Tromp, Nevenka. *Smrt u Haagu, Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*. Sarajevo: University Press, 2019.
- Žanić, Ivo. *Barjak na planini, Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995*. Zagreb: Srednja Europa, 2018.

Članci:

- Barić, Nikica. „Akcija Septembar 93 – pobuna Vojske Republike Srpske u Banjoj Luci“. *Prilozi*, br. 41 (2012): 185–201.

Sadržaji s www. (World Wide Web)

- *Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency*, Anthony Lake to President Clinton, „Bosnian End Game Strategy“, 25. august 1993. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/523c39e5993294098d51765e>)
- *Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency*, „National Intelligence Estimate 93-22: Prospects For Bosnia (Update Memorandum)“, 1. oktobar 1993. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5235e80d993294098d517590>)

- Brown, Ewan. *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992., Analiza situacije*. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <https://balkaninsight.com/wp-content/uploads/2020/08/Public-Redacted-Version-of-the-Expert-Report-of-BROWN-Ewan.tif>)
- Ujedinjenenacije, MKSJ, Haag, Predmet Brdjanin (IT-99-36), *Birozapomoć u preseljenju stanovništva i razmjenju materijalnih dobara*. (pristup ostvaren 27. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33608R0000133177.TIF>; <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33609R0000133179.TIF>; <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33610R0000133181.TIF>)
- Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Brdjanin, (IT-99-36), *Stenografske bilješke sa sastanka Kluba poslanika Srpske demokratske stranke, 28. februar 1992.* (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE4879R0000042027.TIF>)
- Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Brdjanin (IT-99-36), *Zapisnik sa sastanka predstavnika političkih stranaka, 22. i 23. 10. 1991.* (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-99-36/ACE33706R0000133325.TIF>).
- Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Karadzic and Mladic, (IT-95-5/18), *Audio tape entitled Mogao Sam Biti Car, Mile Kitic i Juzni Vetar a tape of broadcast on Serb Radio Sanski Most, broj dokaznog materijala P00725, P00725b.* (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Exhibit/NotIndexable/IT-95-5%252318/ACE117561R0000464990.TIF>)

- Ujedinjene nacije, MKSJ, Haag, Predmet Stanisić&Zupljanin (IT-08-91), *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine republike Srpske održane 27–29. avgusta, 9–10. septembra i 29. 9. – 1. 10. 1993. godine.* (pristup ostvaren 26. aprila 2020, <http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMS/DocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-08-91/ACE109563R0000447029.TIF>)

Summary

„... *while we were fighting ...*“ – Military Rebellion of 1st Krajina Corps so-called Army of Republika Srpska from September 1993.

The paper gives an insight to the rebellion of the Army of the Republika Srpska in Banja Luka during September of 1993. The uprising called „September ‘93“ began on September 9, 1993 and ended in about ten days.

Operation „September ‘93“ took place at a point when Republika Srpska’s political leadership was suggesting that the entity would get international recognition as a state. At talks in Geneva about what would later become known as the Owen-Stoltenberg peace plan, the international community depicted the Bosnian war as a conflict of three warring parties – Bosniaks, Croats and Serbs – ignoring the fact that Bosnia and Herzegovina was a state recognized by the UN. In addition to the pronounced social dissatisfaction, it also had much deeper political reasons, which are revealed by transcripts from the sessions of the National Assembly of the Republika Srpska. The sessions showed the attitudes of the Serbian political elite and the military leadership in Republika Srpska towards this event.

The author tried to prove that Radovan Kardžić used the military rebellion with his skilful manipulations as a political maneuver, which was strictly controlled and propagandistically monitored, in order to remain in power, and how he could continue with the policy of territorial, political and economic disintegration of Bosnia and Herzegovina, which he started, but in that struggle he constantly experienced failures and was defeated.

The rebellion demystified the Serb nationalist leaders’ goals, revealing the criminal motives that coexisted with their desire to create a Serb state, and showing how they were intent on plundering Bosnia and Herzegovina.

UDK: 323.2 (497.6) "1463"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.273

Izvorni naučni rad

Primljen: 30. 4. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Amer Maslo

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

amermaslo9@gmail.com

„Bosanski lonac sjećanja“: 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine*

Apstrakt: Jedan od najvažnijih događaja u historiji bosanskohercegovačkog prostora dogodio se 1463. godine kada je, nakon višedecenijskog pritiska, osmanska vojska na čelu sa sultanom Mehmedom II osvojila veći dio Bosanskog Kraljevstva i pogubila bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Ovaj događaj iz davne prošlosti odigrao je važnu ulogu u kreiranju nacionalnih identiteta među narodima Bosne i Hercegovine. Jedan od glavnih ciljeva ovog rada je na nekoliko primjera prikazati na koji način se konstitutivni narodi današnje Bosne i Hercegovine sjećaju 1463. godine, te kako njihovi politički, vjerski i predstavnici nacionalno-kulturne inteligencije ovu godinu koriste u društvenim i političkim procesima.

Ključne riječi: 1463. godina, kraljica Katarina, sultan Mehmed II, Bošnjaci, Srbi, Hrvati

* Želio bih da se zahvalim dr. Dženiti Karić (Berliner Institut für Islamische Theologie, Humboldt-Universität zu Berlin), kao i anonimnim recenzentima rada na konstruktivnim komentarima koje sam dobio u procesu izrade ovoga rada. Zahvalnost dugujem Hadiji Džigal Kriještorac (Biblioteka „Vuk Karadžić“ Prijepolje) koja mi je pružila pomoć u pronalasku potrebne literature.

Abstract: In 1463, after decades of pressure, the Ottoman army led by Sultan Mehmed II conquered major part of the Bosnian Kingdom and executed Bosnian King Stjepan Tomašević in what would be one of the most significant events in the Bosnian history. The event also played a major role in creating national identities among the peoples within modern Bosnia and Herzegovina. One of the goals of this paper is to illustrate, by several examples, the way present day nations in Bosnia and Herzegovina recall the 1463 events and how different state protagonists use this year in social and political processes.

Key words: Year 1463, Bosnian Queen Katarina, Sultan Mehmed II, Bosniaks, Serbs, Croats

Posebno mjesto na bosanskohercegovačkoj vremenskoj lenti pripada 1463. godini, godini koja je označila kraj trajanja Bosanskog Kraljevstva na čelu s dinastijom Kotromanića i ulazak većeg dijela dotadašnjeg Kraljevstva u sastav osmanske države, što je u značajnoj mjeri utjecalo na tok historije ovih prostora sve do današnjeg vremena. Interes za 1463. godinu u naučnim krugovima povećao se još 2013. godine kada je u manjem vremenskom rasponu održano nekoliko naučnih skupova te objavljeno više zbornika radova posvećenih dešavanjima iz 1463. godine povodom obilježavanja 550-godišnjice.¹ Međutim, 1463. godina posebnu pažnju u javnom diskursu dobila je u drugoj polovini 2019. godine,²

¹ *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, ur. Sedad Bešlija (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014); *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ur. Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, Павле Драгићевић (Београд: Историјски институт Београд, Сарајево: Филозофски факултет у Сарајеву, Бања Лука: Филозофски факултет у Бањој Луци, 2015). Godine 2011. održan je skup povodom 550 godina od krunisanja kralja Stjepana Tomaševića, a izdavanje zbornika i njegov sadržaj poklopili su se i sa 550. godišnjicom osmanskog osvajanja Bosne i smrti kralja Stjepana Tomaševića. *Stjepan Tomašević (1461–1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, ur. Ante Birin (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013).

² Kao primjer navodim: „Istodobno se veliča srednjovjekovna Bosna i slavi onoga tko ju je uništio“, Portal Katoličkog tjednika – Nedjelja (26. oktobar 2019). (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://www.nedjelja.ba/hr/komentari/intervju/istodobno-se-velica-srednjovjekovna>

u pozadini rasprava vezanih za prijedlog da se 1. februar 1462. godine označi i obilježava kao dan osnivanja Sarajeva i referat koji je nastao tom prilikom.³ Vjerovatno je to imalo utjecaja i na činjenicu da su se na Međunarodnoj naučnoj konferenciji „Prijelomne godine bosanskohercegovačke historije“, koju je organizirao Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (UNSA) u novembru 2019. godine, čak četiri referata u svom značajnom dijelu doticala 1463. godine.⁴ Ovo je ujedno još jedan od pokazatelja da su rasprave o ključnim godinama i datumima vezanim za dolazak osmanske države na prostore Bosne i Hercegovine te o tome šta su stanovništvu Bosne i Hercegovine Osmanlije i na koji način treba percipirati osmanska osvajanja ovog prostora, barem nakratko, preuzele primat u javnom diskursu u odnosu na druge značajne datume. Gledano iz današnje perspektive i konteksta političkih dešavanja u Bosni i

-bosna-i-slavi-onoga-tko-ju-je-unistio/12738); „Jesu li Osmanlije osvojile ili oslobodile srednjovjekovnu Bosnu?“, *Al Jazeera Balkans* (2. novembar 2019). (pristup ostvaren 10. januara 2020, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/jesu-li-osmanlije-osvojile-ili-oslobodile-srednjovjekovnu-bosnu>)

³ Rasprave vođene oko prijedloga da se 1. februar 1462. godine proglasi Danom osnivanja Sarajeva izuzetno su bitne za razumijevanje cjelokupnog konteksta koji se koncentrirao oko pitanja „šta su nama Osmanlije?“. U detaljniju analizu njihovog sadržaja na ovom mjestu neću ulaziti. Ipak, moram spomenuti da je izuzetno interesantan, za bosanskohercegovačke prilike neobično velik broj historičara koji su učestvovali u ovim raspravama. Vidjeti: „Dr. Sedad Bešlija / šta je nama kralj Tomaš, a šta njegova kći Katarina/Emina?“, *Radio Sarajevo* (4. decembar 2019) (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/sta-je-nama-kralj-tomasevic-a-sta-njegova-kci-katarinaemina/359532>); „Šta se krije iza inicijative o proglašenju 1. februara za Dan osnivanja Sarajeva?“, *Oslobodjenje* (15. decembar 2019) (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/sta-se-krije-iza-inicijative-o-proglašenju-1-februara-za-dan-osnivanja-sarajeva-514706>); „Da li 1. februar treba obilježavati kao Dan Grada Sarajeva?“, *BHRT* (18. januar 2019). (pristup ostvaren 9. februara 2020, <http://www6.bhrt.ba/da-li-1-februar-treba-obiljezavati-kao-dan-grada-sarajeva/>); „Šta je nama Isa-beg Ishaković: Sretan nam 1. februar, Dan osnivanja Grada Sarajeva“, *Stav* (8. februar 2020). (pristup ostvaren 9. februara 2020, <https://stav.ba/sta-je-nama-isa-beg-ishakovic-sretan-nam-1-februar-dan-osnivanja-grada-sarajeva/>)

⁴ Izlagači spomenutih referata bili su Enes Dedić (*Prijelomni događaji u historiji srednjovjekovne Bosne – historiografska produkcija i perspektiva*), Sedad Bešlija (*Ključne godine u političkom životu osmanske Bosne – problem interpretacije prošlosti*), Vesna Miović (*Osmansko osvajanje Bosne i Hercegovine očima Dubrovčana*) i Amer Maslo (*Kako se sjećamo i na koji način obilježavamo važne godine bosanskohercegovačke historije? Primjer 1463. godine*).

Hercegovini, interes za 1463. godinu u javnom diskursu ne predstavlja preveliko iznenađenje.⁵ Upravo je 1463. godina iznimno iskoristiva za političke, vjerske i medijske predstavnike sva tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini, pa tako ne čudi činjenica da se Bošnjaci, Srbi i Hrvati prema 1463. godini odnose na različit način.⁶

* * *

S učvršćivanjem osmanske vlasti na ovim prostorima, broj muslimanskog stanovništva je rastao te je islam vremenom postao temeljni dio identiteta domaćeg stanovništva koje je prihvatilo ovu religiju. To je dovelo do toga da povezanost ovdašnjih muslimana sa predosmanskom historijom i vladarima postane sve slabija. Pripadnici ove religije počeli su se sve više identificirati sa novim carstvom u kojem su živjeli i u kojem je islam predstavljao dominantnu komponentu, pa tako i sultan Mehmed II i njegova vojska dobijaju posebno mjesto u sjećanju na dešavanja iz 1463. godine. Iako je broj rukopisa, narodnih predaja i pjesama za vrijeme osmanske vladavine nad Bosnom u kojima pronalazimo određen vid sjećanja na 1463. godinu nezavidan, ipak je dovoljan da se izvuku određeni zaključci.⁷ U rukopisima koji su nastajali na

⁵ Vidjeti: Ivo Žanić, *Barjak na planini: Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995*. (Zagreb: Srednja Evropa, 2018), 135-140.

⁶ Termin „konstitutivan“ potiče od latinske riječi *constitutivus* što znači „onaj koji osniva, određuje, (je) bitan, (je) osnovni“, odnosno „ono što u osnovi čini neku stvar ili pojam, što kao temeljni dio ulazi u sastav nečega ili kao oznaka u definiciju nečega (konstitutivni elementi, svojstva, obilježja, faktori itd.)“. Jednu od posljedica rata u Bosni i Hercegovini (1992–1995) predstavlja i koncept konstitutivnosti naroda, zahvaljujući kojem su Bošnjaci, Srbi i Hrvati dobili povlašten položaj u odnosu na sve ostale narode koji žive u Bosni i Hercegovini. Presude Evropskog suda za ljudska prava u Strasbourgu u slučajevima Sejdić-Finci, Azra Zornić i Ilijas Pilav samo su jedan o pokazatelja da je koncept konstitutivnosti u Bosni i Hercegovini pun manjkavosti i da krši temeljna ljudska prava. Vidjeti: „Konstitutivan“, *enciklopedija.hr*. (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32904>); Kemal Efendić, „Konstitutivnost naroda u Bosni i Hercegovini – Pregled teorijsko pravnih i pojmovnih određenja“, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, br. 21 (2018): 61-89.

⁷ Vidjeti: Esma Smailbegović, *Narodna predaja o Sarajevu* (Sarajevo: RO Institut za jezik i književnost – OOUR Institut za književnost, 1986), 51-54, 111-113; Aiša Softić, *Usmene predaje Bošnjaka* (Sarajevo: BZK Preporod, 2002), 169-175, 230-231.

ovom prostoru tokom nekoliko stoljeća osmanske vladavine, a koje su pisali domaći muslimani, prati se narativ o osmanskim osvajačkim pohodima u Bosni koji je konstruiran još u ranoosmanskim hronikama iz 15. i 16. stoljeća.⁸ Neke od karakteristika tog narativa su prikaz sultana kao pravednog u sukobu sa drugom stranom,⁹ opravdavanje osmanskih pohoda kako s političke tako i s vjerske strane¹⁰ te korišteni vokabular kojim se protivnik nastojao maksimalno diskreditirati.¹¹ Koliko je takav narativ imao utjecaja na bosanskohercegovačke muslimane koje je zanimala prošlost i koji su o njoj ostavili određene zabilješke, možda najbolje vidimo po historiji Saliha Sidkija Hadžihuseinovića Muvekita. Iako nastalo u drugoj polovini 19. stoljeća, ovo djelo sadrži sve elemente osmanskog narativa o osvajačkim pohodima u Bosni koji je konstruiran nekoliko stoljeća ranije u jednom širem kontekstu osmanske ekspanzionističke politike.¹²

Pogled kršćana na 1463. godinu, ako je suditi prema izvorima crkvene provenijencije, u istom tom periodu bio je u potpunosti različit. Najreprezentativnije primjere predstavljaju zapisi koje su ostavili bosanski franjevci, u kojima se oni sa mnogo više emocije prisjećaju događaja

⁸ Salih Sidki Muvekkit Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, I dio, (Sarajevo: El-Kalem, 1999), 56-62; Amer Maslo, Emina Mostić, „Predaja o osvojenju Jajca u jednoj osmanskoj medžmui iz druge polovine 17. stoljeća“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 68 (2018): 292-297; Vidjeti: Halil İnalçık, „The Rise of Ottoman Historiography“, u: *Historians of the Middle East*, ur. P. M. Holt, Bernard Lewis, (London: Oxford University Press, 1964), 152-167.

⁹ Dino Mujadžević, „Pad Bosne 1463. prema osmanskim narativnim izvorima“, u: *Stjepan Tomašević (1461.-1463.): slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, ur. Ante Birin (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013), 34.

¹⁰ Mehmed Neşrî, *Kitâb-i Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*, II, ur. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1957), 761-767; Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, ur. Mertol Tulum (Istanbul: Baha Matbaası, 1977), 122; Ibn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, ur. Şerafettin Turan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 233.

¹¹ Hüseyin Nihal Atsız, *Osmanlı tarihleri*, I (Istanbul: Türkiye Yayınevi, 1949), 355; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, III, ur. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 70; Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, 124; Ibn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 224.

¹² Muvekkit, *Povijest*, 56-62.

vezanih za 1463. godinu.¹³ Dolazak osmanske države na ove prostore za njih je predstavljao jedno traumatično iskustvo, a jedan od glavnih ciljeva bio je sačuvati od zaborava važne ličnosti Bosanskog Kraljevstva, koje su ujedno u franjevačkim zabilježkama drugačije okarakterizirane, dok je vrijeme prije dolaska Osmanlija posmatrano s određenom nostalgijom. Tadašnji narativ vezan za 1463. godinu može se najbolje prikazati na primjerima opisa u djelima bosanskih franjevacu. Ivan Stražemanac Kopijarević, u prvoj polovini 18. stoljeća, piše da je 1463. godine „Pobjednik usto pojarmio narod pod ropski jaram, i to narod slobodan, ratoboran, i srce Ilira, i to pod vlast ropstva i tiranstva islamskog. Tada su obećasćene poštene žene i nevine djevojke, mučeni su i ubijani starci, nevinna djeca pogažena su nogama, crkve su Božije obećasćene, oltari su spaljeni, svećenici su sasječeni ili izvrgnuti ruglu“,¹⁴ dok je sredinom 18. stoljeća Filip Lastrić uzroke za propast Bosanskog Kraljevstva tražio u tobože moralnom potonuću posljednjih bosanskih vladara pa tako piše da su grijesi posljednjeg bosanskog kralja učinjeni prema vlastitom ocu donijeli: „cijelom kraljevstvu propast i ropstvo, pod kojim stenjemo do dana današnjeg“. ¹⁵ Na istom tragu bili su jedno stoljeće kasnije Ivan Franjo Jukić kada je o istom događaju napisao: „Oh! moj nesretni kralju, zar neznaš: da je turska viera ko na vodi piena!“ i Antun Knežević koji je u svojoj pjesmi *Suze Bošnjaka nad grobnicom kralja svoga u Jajcu* zabilježio sljedeće: „Živjeti, je meni dodijalo; življenje mi moje omrznulo. Volim, da me zataru gromovi, propast kleta da me proždre živa, da mi pamet čitavu pomrsi, no ovakav život provoditi! Ja sam sužanj, ah, bože veliki! sramni sužanj gada najgorega. Sužnja me je porodila majka, a ja, sužanj, sužnje izrodio, u sužanjstvu da kletom robuju, u nevolji do smrti jaduju, kano što

¹³ Dubravko Lovrenović, „The Ottoman Conquest of Bosnia in 1463 as Interpreted by Bosnian Franciscan Chroniclers and Historiographers (A Historic(al) Event With Political and Psychological Ramifications That are Still Present Today)“, u: *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, ur. Oliver Jens Schmitt (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016), 247-258.

¹⁴ Citirano prema: Fra Rastko Drljić, „Propast Bosne u ljetopisu fra Ivana Stražemana (Kopijarevića)“, *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1940.*, god. 30 (1939): 89.

¹⁵ Filip Lastrić, *Pregled starina bosanske provincije* (Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003), 160.

su preko četir' vieka pradjedovi moji robovali! Tko da trpi ovakvo sužanjstvo? Tko da snosi takve krvopije!“¹⁶

Razvoj nacionalnih pokreta u devetnaestom stoljeću i konstituiranje više državnih tvorevina na južnoslavenskim prostorima u kojima se kroz 19. i 20. stoljeće našla Bosna i Hercegovina, utjecali su i na kreiranje različitih narativa o 1463. godini, koji su se s vremenom razvijali u drugačijim pravcima. Nacionalno-politički i kulturni pokreti, koji su između ostaloga uključivali i borbu protiv „mrskog neprijatelja Turčina“, rezultirali su time da se katoličko i pravoslavno stanovništvo na prostoru Bosne i Hercegovine identificira sa kršćanskim stanovništvom i nacionalnim pokretima u susjedstvu, što je dovelo i do brzog nacionalnog opredjeljenja. Kako su nacionalni pokreti na ovim prostorima bili čvrsto povezani sa religijom, tako su bosanskohercegovački katolici uglavnom počeli da se osjećaju kao Hrvati, dok su pravoslavci počeli da se osjećaju kao Srbi.¹⁷ Sa druge strane muslimansko stanovništvo se našlo u jednoj za njih slijepoj ulici, između iskazivanja odanosti i ovisnosti prema carstvima i procesa „nacionalnog buđenja“. Nesnalaženje u novonastaloj situaciji i odsustvo konkretnog nacionalnog programa uzrokovali su krize identiteta i zbunjenost oko nacionalne pripadnosti u narednim decenijama kod bosanskohercegovačkih muslimana.¹⁸

¹⁶ Slavoljub Bošnjak, *Zemljopis i povijestnica Bosne* (Zagreb: Narodna tiskara dra Ljudevita Gaja, 1851), 128; Antun Knežević, *Krvava knjiga, ili spomenik na 405 godina poslije propasti slavnog kraljevstva bosanskoga* (Zagreb: U narudžbini knjižare Fr. Župana (Albrechta i Fiedlera), 1869), 60-61; Lovrenović, „The Ottoman Conquest of Bosnia“, 254-255.

¹⁷ O odnosu vjerskog i nacionalnog identiteta kod Srba i Hrvata vidjeti: Olivera Milosavljević, „Odnos između religiozne i nacionalne pripadnosti – ideja i realnost (primer: srpska nacija)“, u: *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, ur. Thomas Bremer (Bonn: Deutsche Bischofskonferenz, Bereich Weltkirche und Migration, 2002), 117-130; Sandra Prlenda, „Odnos između nacije i religije u hrvatskim nacionalnim ideologijama“, u: *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, ur. Thomas Bremer (Bonn: Deutsche Bischofskonferenz, Bereich Weltkirche und Migration, 2002), 131-141.

¹⁸ Dugo devetnaesto stoljeće nesumnjivo predstavlja prekretnicu u razvoju nacionalnih pokreta i kreiranju nacionalnih identiteta na ovom prostoru, a kao jedna od posljedica takvog strujanja javilo se i „oživljavanje“ srednjovjekovlja. U svim tim procesima konfesionalna komponenta bila je nezaobilazan faktor. Na ovom mjestu izdvojiti ću recentnu studiju Edina Hajdarpašića pod naslovom *Čija je Bosna*. Autor je u ovoj knjizi na primjeru Bosne i

Svoju posebnost u takvim trenucima su uglavnom iskazivali u pripadnosti drugačijoj religiji. Kako se ipak sedamdesetih godina prošlog stoljeća slika o tri različita naroda, Muslimanima (Bošnjacima), Srbima i Hrvatima iskristalizirala, tako su i narativi o prošlosti postajali sve oprečniji. Činjenica da su spomenuta tri naroda nakon posljednjeg rata potvrdu svoje dominantnosti u Bosni i Hercegovini dobili u diskriminirajućem konceptu konstitutivnosti doprinijela je tome da se razlike u konstruiranim narativima jasno primjećuju u vremenu u kojem živimo.

* * *

U javnom diskursu sjećanje na 1463. godinu kod bosanskohercegovačkih Hrvata je uglavnom traumatično.¹⁹ U njihovom poimanju ova

Hercegovine i njenih naroda čitateljima ponudio interesantan pogled na razvoj modernih nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini i na Balkanu koristeći inovativan metodološki pristup prilikom izučavanja ove teme. U zaključnom dijelu ove knjige Hajdarpašić u kontekstu dešavanja u Bosni i Hercegovini u historiografsku literaturu uvodi termin *br(other)* kojim nastoji prikazati dva ključna koncepta u određivanju pozicije bosanskih muslimana i promjenljivog odnosa koji je prisutan prema njima od strane srpskog i hrvatskog stanovništva. Vidjeti: Edin Hajdarpasić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914* (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 202-205.

¹⁹ Već nekoliko decenija kultura sjećanja i ono što potpada pod taj koncept zaokuplja pažnju brojnih istraživača. Jan Assmann prilikom poređenja kulture sjećanja i mnemotehnike za kulturu sjećanja navodi da je „dio planiranja i nadanja, tj. izgradnje horizonta smisla i vremena“. Prema njegovom mišljenju ona „počiva uglavnom, premda ne i isključivo, na oblicima odnosa prema prošlosti“. Sociolog Todor Kuljić, jedan od rijetkih autora na ovim prostorima koji se teoretski opširnije bavio ovim konceptom, kulturu sjećanja definira kao „sveukupnu javnu upotrebu prošlosti“, koja se „bavi ulogom kulturnih obrazaca sećanja, značajem pamćenja i sećanja za stvaranje identiteta i odnosom prema istoriji i prošlosti u kolektivnim okvirima“. U susjednim zemljama, Hrvatskoj i Srbiji, prethodnih godina prevedeni su brojni značajni radovi svjetski poznatih istraživača koji su se istakli u teoretskom izučavanju ove i srodnih tema poput Jana Assmanna, Pierra Nore, Stevena Knappa, Erica Hobsbawma, Johna R. Gillisa, Mauricea Halbwachsa, Tzvetana Todorova i drugih. Za razliku od nekolicine autora iz susjednih zemalja, istraživači kojima je bosanski jezik maternji i koji pišu na bosanskom jeziku nisu se opširnije bavili teoretskim istraživanjem kulture sjećanja, odnosom kulture sjećanja i historije te pokušajima objašnjenja da li je prilikom istraživanja ove teme potrebno praviti distinkciju između određenih termina ili ih je moguće koristiti kao sinonime. Pošto je riječ o temama koje su tek u novije vrijeme u Bosni i Hercegovini počele zauzimati mjesto u javnom i naučnom diskursu može se očekivati da će se u skorijem periodu pojedini istraživači opširnije posvetiti teoretskim pitanjima u izučavanju ovog koncepta. Jan Assmann, „Kultura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006),

godina je najčešće označena kao početak perioda ropstva i potlačenosti, dok su s druge strane ličnosti vezane uz Bosansko Kraljevstvo, poput pretposljednje bosanske kraljice Katarine Kosače Kotromanić, nezaobilazan dio kulturnog identiteta bosanskohercegovačkih Hrvata. Upravo bi se u ovome mogli tražiti i glavni razlozi zbog kojih je nekoliko neoosmanističkih izjava Ahmeta Davutoğlua 2009. godine najveću reakciju izazvalo kod hrvatskih političkih predstavnika u Bosni i Hercegovini. Naime, tadašnji ministar vanjskih poslova Republike Turske je izjavio:

„...Mi želimo novu balkansku regiju utemeljenu na političkim vrijednostima, ekonomskoj međuzavisnosti i suradnji i kulturnoj harmoniji. To je bio otomanski Balkan. Mi ćemo obnoviti ovaj Balkan... Otomanska stoljeća Balkana su uspješna priča, a sada je treba obnoviti... Napraviti ćemo Balkan, Kavkaz, Srednji istok, zajedno s Turskom, centrom svjetske politike u budućnosti. To je cilj turske vanjske politike i mi ćemo to postići.“²⁰

47-51; Todor Kuljić, „O kritičkoj kulturi sećanja, povodom knjige Detlefa Kalusena Granice Prosvetiteljstva“, *Habitus*, br. 11–12 (2005): 57. O ovoj i srodnim temama pogledati: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006); Todor Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja, 2006); Branimir Janković, „Teorijsko-istraživački pristupi / Historija sećanja i pamćenja“, *Historijski zbornik* 63, br. 1 (2010): 269-311; *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, ur. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (Beograd: Zavod za udžbenike – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015). Ovdje vrijedi uputiti i na četiri zbornika nastala kao rezultat projekta „Kultura sećanja: Bošnjaci, Srbi i Hrvati u komparativnoj analizi“ koja je objavio Disput iz Zagreba u suradnji s uredom Friedrich Ebert Stiftung fondacije u Banja Luci. Zbornici su posvećeni 1918, 1941, 1945. i 1991. godini, a javnosti su postali dostupni u periodu od 2007. do 2011. godine; urednici su bili Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (*Kultura sećanja: Povijesni lomovi i sagledavanje prošlosti*, 2007. godina), Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (*Kultura sećanja 1941: Povijesni lomovi i sagledavanje prošlosti*, 2008), Sulejman Bosto i Tihomir Cipek (*Kultura sećanja 1945: Povijesni lomovi i sagledavanje prošlosti*, 2009) i Tihomir Cipek (*Kultura sećanja 1991: Povijesni lomovi i sagledavanje prošlosti*, 2011).

²⁰ Spomenuti govor Ahmet Davutoğlu je održao na trodnevnoj konferenciji „Osmansko naslijeđe i muslimanske zajednice Balkana danas“. Sa referatom „Turska vanjska politika na Balkanu“ bio je jedan od uvodničara konferencije održane u Sarajevu. „Cilj Turske je uspon otomanskog Balkana“, tportal.hr (26. oktobar 2009) (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/cilj-turske-je-uspon-otomanskog-balkana-20091026>); „Turski ministar u Sarajevu: Obnoviti ćemo otomanski imperij na Balkanu“, *Slobodna Dalmacija* (27. oktobar 2009) (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/>

Među brojnim reakcijama na ovaj javni nastup Ahmeta Davutoğlua posebno se izdvaja ona Hrvatske stranke prava u Bosni i Hercegovini. Upravo ta reakcija, u kojoj je zatražen prekid diplomatskih odnosa između Bosne i Hercegovine i Turske, oslikava sjećanje bosanskohercegovačkih Hrvata na osvajanje Bosne i na život pod vladavinom Osman-skog Carstva. Između ostaloga, navedeno je da za Hrvate Osmansko Carstvo ne predstavlja raj na zemlji i da je hrvatsko sjećanje dijame-tralno suprotno, posebno kada se u obzir uzmu okupacija Bosne 1463. godine, ubistvo kralja Stjepana Tomaševića, porušeni samostani, danak u krvi i Krbavska bitka.²¹ Kada je riječ o Hrvatima u Bosni i Hercego-vini, u kontekstu ove priče vrlo je važno spomenuti i da se već 18 go-dina unazad na Bobovcu, jednom od stolnih mjesta bosanskih vladara u srednjem vijeku, održava *Molitveni dan za Domovinu* koji predvodi bosanskohercegovački kardinal Vinko Puljić. Iako bi glavni cilj jednog takvog skupa prema njegovom opisu trebao biti podsjećanje na dešava-nja iz 1463. godine, pad Bosanskog Kraljevstva, izbjeglički život i smrt bosanske kraljice Katarine te molitva za Bosnu i Hercegovinu, Bobovac se vrlo često u tim prilikama pretvori u mjesto na kojem dominiraju druge zastave u odnosu na bosanskohercegovačku te mjesto sa kojeg se

regija/turski-ministar-u-sarajevu-obnovit-cemo-otomanski-imperij-na-balkanu-73393). Govor je objavljen i na engleskom jeziku u zborniku radova s ovog skupa. Vidjeti: *Osman-sko naslijeđe i muslimanske zajednice Balkana danas: Zbornik radova (Sarajevo, 16–18. okto-bar 2009)*, ur. Halit Eren (Sarajevo: Balkanlar Medeniyet Merkezi – Centar za napredne stu-dije, 2011), 13–19. U medijima u Bosni i Hercegovini i regionu prethodnih se godina u više navrata podsjećalo na izjavu ovog turskog političara u kontekstu priča o širenju utjecaja Turske na Balkanu. Vidjeti: „Strateška dubina turske politike: Ples po granicama Otoman-skog carstva“, *dnevno.hr* (29. maj 2015) (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.dnevno.hr/geopolitika/ples-po-granicama-otomanskog-carstva-805460/> Vanjsku politiku Turske prema Bosni i Hercegovini i angažman Ahmeta Davutoğlua u prvom broju struč-nog časopisa za analizu hrvatske i međunarodne politike komentirao je i Dejan Jović, pro-fesor na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Vidjeti: Dejan Jović, „Nova turska vanjska politika i pitanje Bosne i Hercegovine“, *Političke analize* 1, br. 1 (2010): 30–34.

²¹ „HČSP traži prekid diplomatskih odnosa s Turskom“, *Ljubuški.net* (31. oktobar 2009). (pri-stup ostvaren 10. januara 2020, https://ljubuski.net/2693-hcsp-trazi-prekid-diplomatskih-odnosa-s-turskom?fbclid=IwAR2QA_cdJN_w5fsJir7HwOn2HgokNRp7cYMYmQY32emyjZw1KEvigN37n_Y)

šalju kontradiktorne poruke u dnevno-političke svrhe na osnovu kojih bi opravdano bilo postaviti pitanje za koju se to *Domovinu* tom prilikom moli i kojoj *Domovini* su pripadale ličnosti kojih se tada prisjeća? Takve poruke obično dolaze od vodećih predstavnika katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Godine 2015. na Bobovcu kardinal Vinko Puljić pred okupljenima je izjavio „da smo se okupili u hrvatskom kraljevskom gradu Bobovcu da molimo za domovinu i za sve narode koji žive u njoj“. Javnost nije ostala nijema na ovu kontroverznu izjavu te su ovakve stavove osudili i ocijenili neprikladnim neki od vodećih bosanskohercegovačkih historičara, poput Dubravka Lovrenovića i Husnije Kamberovića.²² Međutim, to nije spriječilo vojnog biskupa Tomu Vukšića da tri godine poslije na istome mjestu izjavi:

„Došli smo ovdje, da se sjećamo i da molimo. Stoga s ponosom podsjećamo, da su nekadašnji zakoniti vladari ove zemlje nosili ime Stjepan i Katarina. I svakomu razboritom dosta! Jer ta imena već sama po sebi nose bremenitu poruku, koju uopće nije potrebno tumačiti.“²³

Vukšićeva izjava nije izazvala veći odjek u javnosti. Velikodostojnici katoličke crkve nisu se zaustavili samo na kroatizaciji srednjovjekovne

²² „Lovrenović: Ne može se moliti a kroatizovati bosanski Bobovac“, *Nezavisne novine* (26. decembar 2015). (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Lovrenovic-Ne-moze-se-moliti-a-kroatizovati-bosanski-Bobovac/332813>); „Istodobno se veliča srednjovjekovna Bosna i slavi onoga tko ju je uništio“, *Portal Katoličkog tjednika – Nedjelja* (26. oktobar 2019) (pristup ostvaren 24. januara 2020 <https://www.nedjelja.ba/hr/komentari/intervju/istodobno-se-velica-srednjovjekovna-bosna-i-slavi-onoga-tko-ju-je-unistio/12738>). Istovremeno, Molitveni dan 2016. godine, ogorčen prisustvom nebosanskih zastava na Bobovcu, iskoristio je bosanskohercegovački historičar i arheolog Enver Imamović u opasnom pokušaju da iskripljavanjem historije uspostavi mit prema kojem bosanskohercegovački Hrvati nisu „domaće“ stanovništvo kao Bošnjaci, nego doseljeno, pa se tako on čudi kakva je to „krajnja drskost od onih koje je nekada Bosna primila u njihovoj nevolji, a sada joj tako uzvraćaju“ da održavaju misu u gnijezdu bosanstva i „bogumilstva“. E. Trako, „U grob liježem slomljena srca za nesretnom Bosnom“, *Dnevni Avaz*, 25. oktobar/listopad 2016, 12.

²³ „XVII. Molitveni dan za Domovinu na Bobovcu“, *Portal Katoličkog tjednika – Nedjelja* (20. oktobar 2018). (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.nedjelja.ba/hr/vijesti/bih/xvii-molitveni-dan-za-domovinu-na-bobovcu/7260>)

bosanske historije i u pokušaju poistovjećivanja katoličanstva i hrvatstva u kontekstu koji se odnosi na srednjovjekovnu Bosnu,²⁴ pa je tako na *Molitvenom danu za Domovinu* 2019. godine Vinko Puljić izjavio: „svjesni svojih korijena i zato što volimo ovu svoju zemlju i zato nam smeta kada neko manipulira poviješću, pogotovu kada slavi one koji su u prošlosti uništavali našu domovinu“.²⁵ Kardinal je ovom izjavom direktno želio ukazati na prisutnu praksu kod jednog drugog naroda koji živi u Bosni i Hercegovini, iako je, kao što se prema predstavljenim izjavama može vidjeti, Bobovac u prošlosti bio mjesto na kojem su vodeći ljudi katoličke crkve u Bosni i Hercegovini vrlo često manipulirali poviješću.

Iako spomen ekspanzionističkih pohoda Osmanskog Carstva na Balkanu kod srpskog stanovništva budi slične emocije kao i kod hrvatskog,²⁶ kod bosanskohercegovačkih Srba ipak nije primjetna naročita povezanost i sjećanje na 1463. godinu. Srpski nacionalni pokret uslovio je činjenicu da kod ovog naroda mnogo značajnije mjesto zauzimaju sjećanje na Kosovsku bitku i na ličnosti iz srpske srednjovjekovne historije. Bosna je obično u tom sjećanju samo jedna od „srpskih zemalja“ koje su pale pod mrske i vječne neprijatelje Turke sa kojima se redovno poistovjećuju Muslimani/Bošnjaci,²⁷ dok se za ličnostima iz bosanske historije

²⁴ Slični pokušaji mogu se pronaći i u historiografskoj literaturi. Jedan od recentnijih primjera prisutan je u knjizi Milka Brkovića *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet*. Brković nastoji poistovjetiti katoličanstvo i hrvatstvo u kontekstu koji se odnosi na srednjovjekovnu Bosnu, a i pored činjenice da su vjerske prilike na prostoru Bosne i Huma u tom periodu bile iznimno složene, ovaj autor olako donosi zaključak da je katolički identitet predstavljao temeljni identitet srednjovjekovne Bosne i Huma. Milko Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet* (Mostar: Crkva na kamenu, 2010), 91-92.

²⁵ „Kardinal Puljić: Smeta nam kad neko slavi one koji su uništavali našu domovinu“, Klix.ba (20. oktobar 2019). (pristup ostvaren 26. januara 2020, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kardinal-puljic-smeta-nam-kad-neko-slavi-one-koji-su-unistavali-nasu-domovinu/191026082>)

²⁶ Ana Antić, „Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003), 260-261.

²⁷ Već decenijama mit o domaćem muslimanskom stanovništvu koje je prihvatilo islam kao Turcima ne gubi na svojoj aktuelnosti i upotrebljivosti. Vidjeti: Fikret Adanir, „The Formation of a ‘Muslim’ Nation in Bosnia-Hercegovina: a Historiographic Discussion“,

poseže samo onda kada ih je potrebno iskoristiti u političke svrhe. Jedan od recentnih primjera takve prakse desio se 9. januara 2017. godine prilikom održavanja neustavnog dana bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska, kada je režiser Emir Kusturica održao govor koji je odisao pokušajima srbizacije bosanskog srednjovjekovlja.²⁸ Također, tvrdnju da ličnosti iz srpske srednjovjekovne historije u sjećanju Srba u Bosni i Hercegovini zauzimaju značajnije mjesto negoli ličnosti iz bosanske srednjovjekovne historije potkrepljuju i nazivi ulica u entitetu Republika Srpska na koje ću se detaljnije osvrnuti u zadnjem dijelu ovog rada. Ovdje je vrlo bitno spomenuti i nekoliko događaja koji su se desili uoči posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini i tokom njegovog trajanja, a možda najbolje oslikavaju narativ prisutan kod srpskog stanovništva o osvajanjima osmanske države te način na koji je bosanskohercegovačko muslimansko stanovništvo poistovjećivano sa Turcima. Prema priči jednog Muslimana sa Sokoca, neposredno pred izbijanje rata, njegov komšija Srbin mu je poručio da nema potrebe da obrađuje svoju zemlju, jer je došlo vrijeme da Srbi vrate zemlju otetu prije 500 godina.²⁹ Koliko

u: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, ur. Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi (Leiden: Brill, 2002), 290-304. Godine 1990. u zagrebačkom magazinu *Start* objavljen je intervju sa tadašnjim liderom Stranke demokratske akcije (SDA) Alijom Izetbegovićem pod naslovom „Mi nismo Turci“. Tada se Izetbegović, između ostalog, osvrnuo i na ovo pitanje, pa navodi da se muslimani na ovim prostorima nikada nisu osjećali kao Turci i da zločin koji se desio nad muslimanskim stanovništvom u Šahovićima nije bio posljedica toga što su se tamošnji muslimani osjećali Turcima, nego zbog toga što su ih drugi percipirali kao Turke. Vlado Vurušić, „Alija Izetbegović: Mi nismo Turci“, *Start*, 7. juli 1990, 34-37. Ovo nisu jedini primjeri poistovjećivanja Bošnjaka sa drugim narodima. Naime, politički funkcioneri Republike Srpske su u više navrata, na različite načine i bez razumnih argumenata, Bošnjake nastojali izjednačiti sa pripadnicima terorističke organizacije Al-Qaeda. Rat u Bosni i Hercegovini je prema takvim interpretacijama bio vjerski rat u kojem su se Srbi borili protiv ekstremnog islamskog terorizma. Vidjeti: Antić, „Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova“, 270-272.

²⁸ „Kusturica poželio atomsku bombu pa da plaši protivnike RS-a“, N1 (9. januar 2017). (pristup ostvaren 29. januara 2020, <http://ba.n1info.com/Vijesti/a131706/Kusturica-po-zelio-atomsku-bombu.html>); „Kusturica: Zato volim Republiku Srpsku!“, *Vesti.rs* (13. januar 2017) (pristup ostvaren 29. januara 2020, <https://www.vesti.rs/Partizan/Kusturica-Zato-volim-Republiku-Srpsku.html>).

²⁹ Husnija Kamberović, „Turci i Kmetovi – mit o vlasnicima bosanske zemlje“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003), 68.

je takav narativ kontaminiran najbolje pokazuje izjava osuđenog ratnog zločinca Ratka Mladića, po ulasku u Srebrenicu u julu 1995. godine, kada je rekao da je došlo vrijeme za osvetu Turcima na ovom prostoru.³⁰ Posljedica „osvete nad Turcima“ u Srebrenici 1995. godine je genocid nad Bošnjacima čiji je ishod preko 8.000 ubijenih muškaraca, djece, žena i staraca. Ovaj primjer je jasan pokazatelj zloupotrebe prošlosti unutar jednog ideološkog narativa u svrhu ostvarenja političkih ciljeva te posljedica koje može izazvati „sadašnjost“ prilikom oblikovanja sjećanja na događaje koji su se desili u dalekoj prošlosti.³¹

Za razliku od Srba i Hrvata koji su svoj nacionalni identitet gradili sjećanjem na borbu protiv Osmanskog Carstva, značajan broj Bošnjaka Osmansko Carstvo posmatra kao jednu od glavnih poveznica s islamom, osnovnom komponentnom njihovog vjerskog identiteta. Isprepletenost vjerskog i nacionalnog identiteta, koja se može primijetiti kako u Bosni i Hercegovini tako i u regionu, uzrokovala je određene ambigvitetnosti koje su prisutne u sjećanju bošnjačkog/muslimanskog stanovništva u ovoj zemlji. Iako je sa svojom vojskom uništio srednjovjekovnu bosansku državu, sultan Mehmed II za veliku većinu Bošnjaka predstavlja pozitivnu historijsku ličnost, što je usko povezano sa vjerskim identitetom tog naroda. Osim činjenice da osmanski vladar Mehmed II zahvaljujući svojoj političkoj djelatnosti spada među najznamenitije vladare islamskog svijeta, važno je spomenuti da među muslimanima postoje i oni koji povezuju sultanovu ličnost sa jednim od zabilježenih *hadisa*.³² U tom *hadisu* poslanik Muhammed pohvalno govori o vojskovođi i vojsci koji će

³⁰ „Генерал Ратко Младић – Српска Сребреница 11 јул 1995“, YouTube (24. oktobar 2016). (pristup ostvaren 30. januara 2020 <https://www.youtube.com/watch?v=2uCS19lznuw>)

³¹ Uporediti: Alenka Bartulović, „‘We Have an Old Debt with the Turk, and It Best Be Settled’: Ottoman Incursions through the Discursive Optics of Slovenian Historiography and Literature and Their Applicability in the Twenty-first Century“, u: *Imagining ‘the Turk’*, ur. Božidar Jezernik (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010), 130-131.

³² Hadis kao stručni izraz predstavlja „obavijest o činima ili izrekama Poslanika i njegovih drugova“. Opširnije o definiciji hadisa vidjeti kod: Nerkez Smailagić, *Leksikon islama* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 220-224.

osvojiti Konstantinopolj.³³ Iako su muslimanski učenjaci podijeljeni oko vjerodostojnosti i tumačenja spomenutog hadisa, interpretacije prema kojima se sultan Mehmed II identificira sa spomenutim vojskovođom doprinijele su gotovo „nedodirljivom“ imidžu koji ovaj sultan uživa među muslimanima širom svijeta, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Svake godine veliki broj Bošnjaka izgovara vjerske molitve na brojnim dovištima koja su posvećena sultanu Mehmedu II i njegovoj vojsci širom Bosne i Hercegovine.³⁴ Takav vid obilježavanja određenih historijskih mjesta najviše je doprinio tome da se u ovom širokom vremenskom okviru sačuvalo sjećanje na ovog osmanskog sultana na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i izrazito pozitivnoj percepciji njegove ličnosti među Bošnjacima/Muslimanima. Sa druge strane u ratnom i poslijeratnom periodu, u kojem su politički pritisci na Bosnu i Hercegovinu postali sve učestaliji, društvenim elitama među Bošnjacima/Muslimanima je od izuzetne važnosti postalo pozivati se na kontinuitet državnosti. U takvim okolnostima srednjovjekovna bosanska obilježja, banovi, kraljevi, kraljice, vlastela i Crkva bosanska postali su među ovim narodom aktuelniji nego ikada, nezaobilazno „oružje“ i bitan faktor u kulturi sjećanja i kreiranju identiteta.³⁵ Spajanje tradicija proizašlih iz različitih kulturoloških krugova dovelo je do situacije da se među Bošnjacima/Muslimanima istovremeno slavi i osvajač (Osmansko Carstvo, Mehmed II i njegova vojska) i ono što je postojalo prije njega (Bosansko Kraljevstvo, Kotromanići).³⁶ To bi ujedno mogao

³³ Spomenuti hadis nije zabilježio niti jedan od šest sastavljača zbirki koje se među muslimanima uglavnom uzimaju kao mjerodavne. Ovaj hadis se može pronaći u zbirci *Musnad* imama Ahmada ibn Hanbela. *A Handbook Of Early Muhammadan Tradition*, ur. A. J. Wensinck (Leiden: E. J. Brill, 1927), 101.

³⁴ O definiciji dovišta, te o dovištima koja se dovode u vezu sa sultanom Mehmedom II i njegovom vojskom vidjeti: Elvir Duranović, *U potrazi za svetim – dovišta na području Muftijstva travničkog* (Sarajevo: El-Kalem, 2018), 37-38, 42-45.

³⁵ Sabina Veladžić, „Kretanje ka nultoj tački – politički narativ SDA 1990–1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka“, u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek (Zagreb: Disput, 2011), 307.

³⁶ Slične, ne identične, primjere možemo susresti i na drugim mjestima u svijetu. Ovdje ćemo navesti primjer Meksika. Na ulicama ove latinoameričke države u isto vrijeme možemo vidjeti statue Hernána Cortésa (osvajača) i Moctezume II (astečkog vladara).

biti i jedan od glavnih uzroka ambigviteta koji se mogu susresti kod ovog naroda. Posebno je po tom pitanju specifičan prostor sjeverozapadne Bosne i Hercegovine, pa tako na dovištu koje se svake godine organizira u Ključu na Starom gradu u znak sjećanja na sultana Mehmeda II redovno se mogu susresti zastave Republike Bosne i Hercegovine, čija je osnovna komponenta dio grba srednjovjekovne dinastije Kotromanića, dinastije čiju je vladavinu prekinuo upravo sultan Mehmed II.³⁷ U Kamengradu kod Sanskog Mosta 2001. godine podignut je spomenik osmanskim vojnicima koji su poginuli prilikom osvajanja Kamengrada, koji je prema narodnoj predaji sa svojom vojskom osvojio sultan Mehmed II.³⁸ Iako nam historijski izvori svjedoče da Mehmed II nije nikada boravio na prostoru Kamengrada, u tom mjestu postoji *musalla* koju je prema istoj predaji dao sagraditi sam sultan te je po osvajanju na tom mjestu klanjao džumu.³⁹ Presudan momenat u memorijalizaciji i popularizaciji tog mjesta bila je 2002. godina, a ključnu ulogu u spomenutim procesima imao je tadašnji reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini Mustafa

U Ciudad de México u blizini mjesta gdje je astečka vojska doživjela jedan od ključnih poraza danas postoji spomenik na kojem je napisano: „On August 13, 1521, heroically defended by Cuauhtemoc, Tlatelolco fell into the hands of Hernán Cortés. It was neither a triumph nor a defeat: it was painful birth of the ‘mestizo’ nation that is the Mexico of today“ (na engleski preveli autori). David Carrasco i Scott Sessions, *Daily Life of the Aztecs* (Santa Barbara: Greenwood, 2011), 235.

³⁷ „Tradicionalna manifestacija ‘Dovište’ Ključ“, media-ključ (26. maj 2015) (pristup ostvaren 12. februara 2020, <http://media-kljuc.ba/tradicionalna-manifestacija-doviste-kljuc>). Ovdje je važno spomenuti da su ljljani na srednjovjekovnom grbu Kotromanića, po uzoru na druge vladarske kuće u Evropi koje su isti znak koristile na svojim grbovima, simbolizirali Sveto Trojstvo. Dubravko Lovrenović, „Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje“, *Bosna Franciscana* XII, br. 21. (2004): 181-184.

³⁸ Elvir Duranović, „Nastajanje tradicije – Fatihova džuma na Musalli u Donjem Kamengradu“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 11–12 (2017): 933. Na prostoru Bosne i Hercegovine postoji više lokaliteta na kojima se stara muslimanska mezarja putem narodne predaje povezuju sa poginulima Fatihovim vojnicima. Vidjeti: Smailbegović, *Narodna predaja o Sarajevu*, 65; Softić, *Usmene predaje Bošnjaka*, 116-123, 327, 362-363.

³⁹ Vidjeti: Dušanka Bojanić, „Musalle u Balkanskom gradu“, *Islamska misao* XII, br. 138 (1990): 38-45; Duranović, „Nastajanje tradicije“, 925-940; O terminu musalla vidjeti: Smailagić, *Leksikon*, 445.

ef. Cerić.⁴⁰ Naime, Cerić je tom prilikom nastojao da poveže dešavanja iz 1463. godine sa dešavanjima iz rata početkom devedesetih godina prošlog stoljeća u Bosni i Hercegovini, pa je u skladu s tim dao prijedlog da se u Kamengradu prvog petka u julu svake godine klanja džuma namaz za čitavo područje Sanskog Mosta.⁴¹ Odabir datuma pri tome nije bio slučajan, jer se veže za godišnjice obilježavanja počinjenog genocida nad Bošnjacima u Srebrenici i stravičnog zločina u Biljanima kod Ključa, dok bi hutba bila posvećena ukazivanju na značaj sultana Mehmeda II.⁴² Elvir Duranović, koji je u većem broju svojih radova istraživao dovišta u Bosni i Hercegovini, primjećuje da se „izborom mjesta i temom hutbe njeguje sjećanje na dolazak islama u našu zemlju, dok je datum manifestacije određen s ciljem memorijalizacije zločina nad Bošnjacima tokom agresije 1992–1995.“⁴³ Međutim, ovako konstruirana tradicija sa sobom također donosi neobičnost. Tako se na jednom mjestu u isto u vrijeme stanovništvo u pozitivnom kontekstu prisjeća vojske i sultana koji su napali i osvojili Bosnu, „donijeli islam“ i ubili bosanskog kralja, dok se s druge strane sjeća i odaje počast onima koji su izgubili život braneći Bosnu i Hercegovinu tokom agresije (1992–1995). Kao zajednička komponenta javlja se religija, pa se i na ovom mjestu može vidjeti koliki je utjecaj vjerskog identiteta na nacionalni identitet u Bosni i Hercegovini.⁴⁴

⁴⁰ Duranović, „Nastajanje tradicije“, 934.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Duranović također piše da u prvim godinama muslimanima u tom kraju i nije bio baš najjasniji cilj održavanja zajedničke džume, zbog čega su lokalni imami dobili zaduženja da utječu na članove svojih džemata kako bi se u što većem broju odazvali centralnom događaju. Isto, 934-936. Definiciju hutbe vidjeti kod: Smailagić, *Leksikon*, 251.

⁴⁴ O ovoj temi, između ostaloga, vidjeti: Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* (New Jersey: Princeton University Press, 1995) – knjiga je 2009. godine u izdanju izdavačke kuće Šahinpašić prevedena i objavljena na bosanski jezik; Dino Abazović, *Za naciju i Boga: Sociološko određenje religijskog nacionalizma* (Sarajevo: Magistrat, 2005); Isti, *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije* (Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2012); Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012); Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020).

Napori tadašnjeg reisul-uleme pokazali su se uspješnim te je okupljanje u Kamengradu postalo jedna od najposjećenijih manifestacija tog tipa u Bosni i Hercegovini, a i sam džemat *Donji Kamengrad – stara džamija* preimenovan je u *Donji Kamengrad – Sultan Mehmed Fatih 1463*.⁴⁵ Ovdje ću spomenuti još jedan primjer iz nacionalnog sedmičnog lista *Ljiljan*. Naime u septembru i oktobru 1994. godine u tri nastavka je izlazio feljton o bosanskoj kraljici Katarini autora Mustafe Ćemana. Na naslovnici 88. broja *Ljiljana*, povodom početka objavljivanja spomenutog feljtona, nalazili su se crtež nadgrobne ploče kraljice Katarine iz rimske bazilike *Santa Maria in Aracoeli* uz naslov *Bosanska kraljica Katarina posestrima sultana Mehmeda El-Fatiha*. Autor je iznoseći tvrdnje koje nemaju utemeljenje u historijskim izvorima i relevantnoj literaturi te prateći narodnu predaju o maču koji je navodno sultan poklonio kraljici Katarini nastojao prikazati poseban odnos, bratsko-sestrinski, koji su imali ove dvije ličnosti.⁴⁶ Sa željom da ponudi koristan tekstualni prilog za nadograđivanje bošnjačkog identiteta autor navodi pogrešne podatke poput onog da kraljica Katarina nije bježala iz Bosne i da se u njoj zadržala sve do 1466. godine te da je sultanu Mehmedu II već 1461. godine povjerila na čuvanje svoju djecu. Ovakve pogrešne interpretacije poslužile su autoru da izbjegne ključno pitanje koje ruši hipotezu spomenutog feljtona. To pitanje je zbog čega je kraljica Katarina pobjegla iz Bosne nakon što je ovu zemlju zauzeo njen „pobratim“ sultan Mehmed II. Relevantni historijski izvori govore da je kraljica pobjegla iz Bosne 1463. godine i da se više nikada nije vraćala

⁴⁵ Duranović, „Nastajanje tradicije“, 935.

⁴⁶ Mustafa Ćeman, „Katarina, kraljica naša – bosanska“, *Ljiljan*, 21–28. septembar 1994, 23 (pogledati i naslovnici tog broja); Isti, „Sablja srebrom okovana“, *Ljiljan*, 29. septembar – 6. oktobar 1994, 23; Isti, „Nasljednici prijestolja prešli su u Istanbul“, *Ljiljan*, 7–15. oktobar 1994, 23. O spomenutoj predaji vidjeti: Владимир Ђоровић, „Ситни прилози – Сабља краљице Катарине“, *Гласник Земаљског музеја*, br. 27 (1914): 432-433; Ђуро Тошић, „Босанска краљица Катарина (1425–1478)“, u: *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2, ур. Милорад Екмечић, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1997), 83; Antun Knežević, *Kratka povjest kralja bosanskih* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2009), 294-295; Amer Maslo, „Historiografske interpretacije o smrti bosanskog kralja Stjepana Tomaša“, *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, br. 5 (2018): 204-205.

u dijelove pod osmanskom upravom, a u historiografskoj literaturi taj je podatak bio poznat i dostupan mnogo prije 1994. godine kada su nastali tekstovi Mustafe Ćemana, što može navesti na sumnju da je autor namjerno falsificirao historijske činjenice ili da je slabo poznao historiografsku produkciju o temi kojom se bavio. Netačne konstrukcije pomogle su Ćemanu u prikazu Stjepana Tomaševića kao kukavice koja, umjesto da brani zemlju, pokušava pobjeći iz nje, dok mu kao opoziciju postavlja „posestrimu“ sultana Mehmeda II kraljicu Katarinu koja „nije bježala ili se sklonila na sigurnije mjesto“.⁴⁷

* * *

Na kraju ovog rada osvrnut ću se i na upotrebu imena ličnosti koje su obilježile dešavanja iz 1463. godine u vremenu u kojem živimo. Dvije ličnosti koje se posebno izdvajaju su bosanska kraljica Katarina Kosača Kotromanić i osmanski sultan Mehmed II. Imenom kraljice Katarine Kosače u Bosni i Hercegovini nazvano je preko 20 ulica.⁴⁸ Većina ulica koje nose naziv po ovoj bosanskoj kraljici nalaze se u hercegovačkim i srednjobosanskim mjestima u kojima većinu čini hrvatsko stanovništvo.⁴⁹ Iako se kraljica Katarina ne nalazi među 17 žena čije ime nose ulice u glavnom gradu Sarajevu, ipak se ulice kraljice Katarine mogu susresti i u mjestima u kojima je većinsko stanovništvo bošnjačko.⁵⁰ Njeno ime nose i različite škole, udruženja, političke organizacije, kulturna društva, dvorane, galerije i sportski kolektivi, opet uglavnom u mjestima

⁴⁷ Тошић, „Босанска краљица“, 85-89.

⁴⁸ Informacije vezane uz nazive ulica u ovom radu dobijene su istraživanjem preko aplikacije GoogleMaps (<https://www.google.com/maps>) te web stranice <http://www.poreska-upravars.org/> za ulice u Republici Srpskoj. Manji propusti u vidu izostavljanja naziva pojedinih ulica mogući su i nenamjerni.

⁴⁹ Ulice nazvane po kraljici Katarini nalaze se u Mostaru, Vitezu, Čitluku, Kiseljaku, Domaljevcu, Donjoj Mahali kod Orašja, Grudama, Livnu, Tomislavgradu, Posušju, Širokom Brijegu, Ljubuškom, Neumu, Gornjem Vakufu-Uskoplju, Busovači, Kupresu, Kraljevoj Sutjesci i Aljinićima kod Kaknja. Također u Novom Travniku, koji ima približan broj bošnjačkog i hrvatskog stanovništva, postoji ulica kraljice Katarine.

⁵⁰ Primjer toga su Tuzla, Zenica, Bihać i Fojnica. Također u Glamoču jedna od ulica nosi ime po ovoj bosanskoj kraljici. Prema popisu stanovništva iz 2013. godine u opštini Glamoč većinski narod su Srbi, ali u samom mjestu Glamoč žive najviše Hrvati.

u kojima živi najveći broj Hrvata.⁵¹ Koliki je značaj kraljice Katarine za hrvatsko stanovništvo porijeklom iz Bosne i Hercegovine potvrđuje i podatak da pojedina udruženja Hrvata u dijaspori nose ime po ovoj znamenitoj ličnosti.⁵² Važno je spomenuti i da se ime ove bosanske kraljice zadržalo i u toponimiji ovih krajeva.⁵³ Kada je riječ o osmanskome sultanu Mehmedu II ulica u bošnjačkom naselju Kraljevići, u blizini Sapne, nosi ime ulica Sultan Fatih. Jedna od glavnih ulica u Gračanici poslije posljednjeg rata nosila je ime po sultanu Mehmedu II, ali je 2009. godine njeno ime promijenjeno u ulicu Ahmed-paše Budimlije. U obrazloženju ove odluke istaknuto je da „Sultan Mehmed II El-Fatih predstavlja ličnost koja nema nikakve veze sa poviješću Gračanice, a njegova uloga u historiji Bosne i Hercegovine je, sa današnje tačke gledišta i sa stanovišta državnopravnih i nacionalnih interesa, isuviše diskutabilna i historijski kontroverzna“, kao i „ključni argument za davanje ovog imena jednoj od glavnih ulica Gračanice, 1996. godine, bio je, kako se govorilo, da je sultan Mehmed II. Fatih ‘donio islam u Bosnu’, što je potpuna historijska neistina“.⁵⁴

⁵¹ Po kraljici Katarini Kosači Kotromanić ime su dobili glazbena škola u Žepču, franjevački svjetovni red – Bratstvo kraljice Katarine, Bratstvo vitezova kraljice Katarine u Vitezu, Zajednica žena Hrvatske demokratske zajednice BiH (HDZ BiH), brojna kulturnoumjetnička društva u Bosni i Hercegovini, svečana dvorana u Međugorju, galerija u okviru Hrvatskog doma herceg Stjepan Kosača u Mostaru, kao i ženski rukometni klub iz Mostara. U Kraljevoj Sutjesci nalazi se bista kraljice Katarine, a svake godine u istom mjestu se održavaju i „Dani kraljice Katarine“. Mostar povremeno bude domaćin i ljetne škole „Stopama kraljice Katarine“ koja je prvenstveno namijenjena iseljeničkoj djeci i tom prilikom se uče hrvatski jezik, tradicija i običaji.

⁵² Kulturno-umjetničko društvo hrvatskih iseljenika u Gelsenkirchenu (Njemačka) nazvano je po kraljici Katarini, kao i Kulturno društvo Hrvata u Ohio (SAD). Također, Kulturno-umjetničko društvo u mjestu Donji Lapac u Hrvatskoj, blizu granice sa Bosnom i Hercegovinom, nosi ime „Kraljica Katarina“. Po kraljici Katarini u susjednoj Hrvatskoj ime su dobili i ulice u Velikoj Gorici i Gračacu, park u Osijeku i studentski dom u Zagrebu (koji je osnovalo Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo iz Sarajeva).

⁵³ Jedan od primjera jeste lokalitet Katarina na ulazu u mjesto Tarčin. Prema narodnoj predaji kraljica Katarina je prilikom bijega iz Bosne na tom mjestu stala zajedno sa pratnjom, napila se vode i napojila konje. Na istom mjestu je u 19. stoljeću podignuta spomen-česma u znak sjećanja na ovu bosansku kraljicu. Vahid Aladžuz, *Hadžička toponimija* (Hadžići: Općina Hadžići, 2016), 27-28.

⁵⁴ Omer Hamzić, „Povodom imenovanja novih ulica u Gračanici – prednost data toponimima i tradicionalnim nazivima“, *Gračanički Glasnik* 15, br. 29 (2009): 136.

Iako ime osvajača Konstantinopolja u imenovanju ulica nije zastupljeno kao ime kraljice Katarine, na drugim poljima ove dvije ličnosti su gotovo izjednačene. Već ranije je spomenut veliki broj dovišta koja se održavaju u znak sjećanja na sultana Mehmeda II i njegove osvajačke pohode. Osim toga po sultanu Mehmedu II nazvane su džamije, islamski kulturni centri, različita udruženja, obdaništa i javne kuhinje.⁵⁵ Sve nabrojano je egzistiralo ili i dalje egzistira u sredinama u kojima je dominantno bošnjačko stanovništvo. Također, u pojedinim dijelovima sjeverozapadne Bosne i Hercegovine tokom džuma namaza petkom se uči sultanska dova koju mnogi povezuju s vremenom sultana Mehmeda II, a koja se zadržala u tradiciji tog kraja, iako institucija osmanskog sultana ne postoji već gotovo 100 godina.⁵⁶ Druge ličnosti zastupljene su u daleko manjoj mjeri, pa se tek ponegdje može naići na ulice koje su dobile ime po posljednjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševića, hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači ili franjevcu Anđelu Zvizdoviću.⁵⁷ Prisutnost ovih ličnosti povezanih

⁵⁵ Džamije u Sarajevu, Vranduku, Sanskom Mostu i Kraljevoj Sutjesci nazvane su po sultanu Fatihu. Od 2005. godine egzistira i Ansambl Sultan Mehmed Fatih na Ilidži, koji je nastao s ciljem očuvanja tradicionalne muzike naroda Bosne i Hercegovine, a ime je dobio u čast sjećanja na „jednu od najvećih ličnosti u historiji čovječanstva“. U mjestu Milodraž kod Kiseljaka djeluje Udruženje bošnjačke omladine „Fatih“, koji posebnu pažnju posvećuju 28. maju kao datumu koji se obično veže s izdavanjem Ahdname od strane sultana Mehmeda II fra Anđelu Zvizdoviću. U Kraljevoj Sutjesci, među tamošnjim Bošnjacima, djeluje udruženje „Sultanov konak“, dok je ne tako davno u Goraždu otvoren islamski kulturno-obrazovni centar „Sultan Mehmed Fatih II“. U posljednjem ratu u Sarajevu je radila narodna kuhinja koja je nosila ime po Mehmedu II Fatihu. O džamijama i toponimima koji se dovode u vezu sa Mehmedom II vidjeti: Smailbegović, *Narodna predaja o Sarajevu*, 59, 65; Softić, *Usmene predaje Bošnjaka*, 170, 230, 307-308; Aladin Husić, „Fatih u Bosni – korelacija historijskih izvora i narodnih predaja“, u: *Zbornik radova Naučni skup „Ahdnama i ljudska prava“ održan u okviru manifestacije „Musalla 2015.“ 20.07.2015.* (Sanski Most: Medžlis IZ Sanski Most, Zenica: Fondacija Alast, 2016), 61-71.

⁵⁶ „Cazin, grad u kojem se i danas moli za sultana“, *Al Jazeera Balkans* (31. decembar 2016). (pristup ostvaren 1. marta 2020, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/cazin-grad-u-kojem-se-i-danas-moli-za-sultana>)

⁵⁷ Ime kralja Stjepana Tomaševića nose ulice u Sarajevu, Novom Travniku, Jajcu, Ključu, Žepču, Bijeljini, Čapljini i Posušju. Ulice u Sarajevu, Fojnici i Uskoplju nazvane su po fra Anđelu Zvizdoviću, dok se ulice hercega Stjepana Vukčića Kosače mogu obići u Uskoplju, Ljubuškom, Foči, Čajniču, Gacku i Trebinju. Jedno od centralnih mjesta za kulturna zbivanja u Mostaru nosi ime Hrvatski dom Herceg Stjepan Kosača.

sa davnom bosanskohercegovačkom prošlošću u imenovanju „svega i svačega“ dovela je i do nekoliko interesantnih situacija, pa tako imamo džamiju sultana Mehmeda II u Kraljevoj Sutjesci koja je smještena u ulici bosanske kraljice Katarine, dok su se u ratu koji je trajao od 1992. do 1995. godine u Bosni i Hercegovini na suprotnim stranama borile jedinica Armije Republike Bosne i Hercegovine koja je nosila ime Sultan Fatih i jedinica Hrvatskog vijeća odbrane Stjepan Tomašević.⁵⁸ Također, u gradu Ključu, u mjestu u kojem se Osmanlijama predao bosanski kralj Stjepan Tomašević, djeluju dva udruženja zanimljivih imena. Prvo nosi ime „Sultan Fatih“, a osnovao ga je početkom 2015. godine lokalni imam Dursum Dervišević. Ime udruženja prema riječima osnivača nastalo je s željom da se „obnovi sjećanje na tog velikog vladara Mehmeda II sultana Fatiha“, a njegovi glavni ciljevi su „odgoj mladih kako u vjerskom, tako i u društvenom životu, izgradnja i očuvanje islamskog identiteta mladih te priprema mladih za cjeloživotno učenje i življenje vjere“, što jasno upućuje na to da je ovo udruženje skoncentrirano na jednu ciljanu grupu ljudi.⁵⁹ S druge strane na dvije adrese, ključkoj i zagrebačkoj, djeluje Udruženje Ključana i prijatelja Ključa „Stjepan Tomašević“. Na čelu Udruženja se nalazi Vinko Blažević, a njegovo osnivanje inicirala je grupa ključkih Hrvata koja je po izbijanju posljednjeg rata izbjegla u Šibenik. Oni su ujedno i suorganizatori tradicionalne manifestacije „Ključani svome gradu“ u kojoj učešće uzimaju svi Ključani, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Također, jedan od susreta je bio dobrotvornog karaktera i tom prilikom su sakupljani prilozi za obnovu katoličke crkve u Ključu, a akciji se priključilo i bošnjačko stanovništvo.⁶⁰ Prema podacima koje sam sakupio prilikom istraživanja, u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska

⁵⁸ Lovrenović, „The Ottoman Conquest of Bosnia“, 261.

⁵⁹ „Intervju s predsjednikom Udruženja ‘Sultan Fatih’ Ključ Dursumom Dervišević“, media-ključ (2. juni 2015). (pristup ostvaren 3. marta 2020, <http://media-kljuc.ba/intervju-sa-predsjednikom-udruzenja-sultan-fatih-kljuc-dursumom-dervisevic/>).

⁶⁰ „Ključani svome gradu za obnovu katoličke crkve“, bljesak.info (11. septembar 2016. Dostupno na: <https://www.bljesak.info/kultura/flash/kljucani-svome-gradu-za-obnovu-katolicke-crkve/169395> (1. 3. 2020); „Udruženje Ključana i prijatelja Ključa ‘Stjepan Tomašević’ obilježilo 10. godina od osnivanja“, Općina Ključ (21. juni 2017). (pristup ostvaren 3. marta 2020, <http://opcina-kljuc.ba/2017/06/21/udruzenje-kljucana-i-prijatelja-kljuc-stjepan-tomasevic-obiljezilo-10-godina-od-osnivanja/>)

nijedna ulica nije nazvana po kraljici Katarini. Nekoliko ulica je nazvano po hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, dok jedna ulica nosi ime i po kralju Stjepanu Tomaševiću.⁶¹ Ipak, ako se u obzir uzmu sve ličnosti iz srednjovjekovne historije i njihova zastupljenost u imenovanju ulica, jasno je vidljivo da u ovom entitetu apsolutno dominirajući faktor predstavljaju ličnosti iz srpske srednjovjekovne historije.⁶²

Ukoliko bi se zaključak pokušao donijeti na osnovu upotrebe imena ličnosti vezanih za 1463. godinu u različitim vrstama imenovanja (ulice, udruženja, objekti, škole), stanje bi bilo poprilično jasno. Vidljivo je da kod hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, ali i u dijaspori,

⁶¹ Po hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači ime nose ulice u Foči, Čajniču, Gacku i Trebinju, dok je po kralju Stjepanu Tomaševiću nazvana ulica u Bijeljini.

⁶² U Republici Srpskoj, između ostalih, postoje ulice kneza Časlava, zatim više ulica posvećenih porodici Nemanjića, onda ulice imenovane po Stefanu Nemanji, knezu Miroslavu, kralju Stefanu Prvovenčanom, svetom Savi, kralju Urošu, kraljici Jeleni, kralju Dragutinu, kralju Milutinu, kraljici Jeleni, kralju Stefanu Dečanskom, caru Dušanu Silnom i Urošu Nejakom. Osim toga značajan broj ulica dobio je ime po učesnicima u Bitki na Kosovu, pa su tako u Republici Srpskoj ulice nazvane i po knezu Lazaru, kneginji Milici, Stefanu Musiću, Milošu Obiliću, Strahinji Banoviću, braći Jugović, Ivanu Kosančiću, Jug Bogdanu, kosovskoj djevojci, majci Jugovića i Kosovskom polju. Ulice u tom entitetu nose ime i po despotu Stefanu Lazareviću i vojvodi Prijezdi. Sa druge strane, kada je riječ o ličnostima iz bosanskohercegovačkog srednjovjekovlja, osim ranije spomenutih ulica nazvanih po hercegu Stjepanu i Stjepanu Tomaševiću, u Republici Srpskoj imamo još svega nekoliko ulica kralja Tvrtka I Kotromanića (Doboj, Gradiška, Bijeljina, Banja Luka) i jednu ulicu Kulina bana (Bijeljina). Također, 2009. godine knez Pavle Radinović (ulica pogrešno nazvana vojvode Pavla Radenovića) i njegov sin vojvoda Petar Pavlović, kao i knez Dabiživ Vuković, dobili su ulice u mjestu Borač, gdje je ujedno bila prijestolnica vlastele Pavlovića u srednjem vijeku. Broj ličnosti iz bosanskohercegovačke srednjovjekovne historije koje su zastupljene prilikom imenovanja ulica u Republici Srpskoj posebno je poražavajući ukoliko znamo da čak u deset naseljenih mjesta u ovom entitetu imaju ulice nazvane po zločincu iz Drugog svjetskog rata i suradniku fašista Draži Mihajloviću. Tako ulice Đenerala Draže imamo u Brodu, Derventi, Doboju, Rogatici i Čajniču, ulicu Đenerala Draže Mihajlovića u Šamcu, dok u Rudom i Lukavici egzistiraju ulice Generala Dragoljuba Draže Mihajlovića. Istočna Ilidža i Petrovo imaju ulice Draže Mihajlovića. O temama vezanim za (pre)imenovanja ulica u Republici Srpskoj vidjeti i kod: Armina Galijaš, „Sjećanje ili zaborav kroz preimenovanja, rušenja i gradnju“, u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek (Zagreb: Disput, 2011), 239-245; „Srđan Šušnica: Kako je Banja Luka po drugi put ubila svoje oslobodioce“, *Al Jazeera Balkans* (22. april 2020). (pristup ostvaren 26. jula 2020, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kako-je-banja-luka-po-drugi-put-ubila-svoje-oslobodioce>)

posebno mjesto zauzimaju osobe koje pripadaju bosanskoj srednjovjekovnoj historiji, a među njima prednjači kraljica Katarina. Kod Bošnjaka dominantnu i preovladavajuću ulogu ima sjećanje na lik i djelo sultana Mehmeda II, što je prije svega posljedica zajedničkog vjerskog identiteta. Međutim, primjetna je određena tendencija rasta kada je riječ o upotrebi imena iz Bosanskog Kraljevstva koje su bile glavni akteri dešavanja iz 1463. godine, za što naravno opet postoje određeni razlozi o kojima je već pisano u ovom tekstu.⁶³ Ličnosti iz bosanskog srednjovjekovlja u mjestima u kojima su većinsko stanovništvo Srbi nalaze se u velikoj sjeni imena koja pripadaju historiji srednjovjekovne Srbije i ne postoji naznaka njihovog izlaska iz nje.

Umjesto zaključka

U maju 2017. godine novinar David Farley je na portalu britanske medijske kuće BBC objavio članak pod naslovom *The hidden meaning in a pot of stew* aludirajući na bosanskohercegovačko tradicionalno jelo bosanski lonac.⁶⁴ U svojim zapažanjima prilikom boravka u Bosni Farley je između ostaloga naveo da bosanski lonac nije samo jelo nego da predstavlja i metaforu koja oslikava etničku, vjersku i kulturnu raznolikost Bosne i Hercegovine. Upravo bi se ova metafora, o kojoj je kroz prizmu jednog tradicionalnog jela tom prilikom pisao Farley, mogla iskoristiti kada se opisuju sjećanja naroda Bosne i Hercegovine na historijske događaje, među kojima su i oni koji su se desili 1463. godine. Tako se na jednom mjestu, u jednoj manjoj evropskoj državi, susreće značajna razlika u percepciji bitnog događaja iz daleke prošlosti, proizašla uglavnom iz etničkih, vjerskih i kulturnih različitosti naroda koji u njoj žive. Kao što se moglo vidjeti, dešavanja i ličnosti iz 1463. godine i dalje su izuzetno prisutni u sjećanjima naroda Bosne i Hercegovine, možda

⁶³ Vidjeti stranicu 287.

⁶⁴ „The hidden meaning in a pot of stew“, BBC (11. maj 2017). (pristup ostvaren 23. marta 2020, <http://www.bbc.com/travel/story/20170425-the-hidden-meaning-in-a-pot-of-stew>)

više nego ikada ranije. Međutim, kontekst trenutne geopolitičke situacije na ovim prostorima osudio ih je da vrlo često budu žrtve političkih i parahistoriografskih kampanja vođenih s makijavelističkim ciljevima. U ovom radu nastojano je da se kroz nekoliko predstavljenih primjera iz bliske prošlosti, koji su ocijenjeni kao reprezentativni, prikaže na koji način i zbog čega su dešavanja i ličnosti iz 1463. godine važni i iskoristivi u diskursu vremena u kojem živimo. U konačnici želim napomenuti da ovaj rad ne pretendira na zaokruživanje tretiranog pitanja. Cilj je dijametralno suprotan, a to je autorova želja da se u Bosni i Hercegovini podstaknu sistematska i interdisciplinarna istraživanja ove i sličnih tema u većoj mjeri s ciljem dobijanja rezultata koji će nam pomoći da ponudimo što bolje odgovore na, za bosanskohercegovačko društvo, kompleksna i aktuelna pitanja poput onih na koji način i uolikoj mjeri interpretacije događaja iz prošlosti utječu na sadašnjost u Bosni i Hercegovini i obrnuto, u kakvom su odnosu vjerski i nacionalni identitet naroda Bosne i Hercegovine te da li i uolikoj mjeri narodi koji žive u Bosni i Hercegovini ovu državu doživljavaju kao svoju?

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- Atsız, Hüseyin Nihal (ur.) *Osmanlı tarihleri* I. Istanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't-Tevarih* III, ur. Ismet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Ibn Kemal. *Tevârih-i Âl-i Osman* (VII), ur. Şerafettin Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Neşri, Mehmed. *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi* (II), ur. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.

- Tursun Bey. *Târih-i Ebü'l-Feth*, ur. Mertol Tulum. Istanbul: Baha Matbaası, 1977.
- Wensinck, A. J. (ur.) *A Handbook Of Early Muhammadan Tradition*. Leiden: E. J. Brill, 1927.

Štampa:

- *Start*, Zagreb, 1990.
- *Ljiljan*, Sarajevo, 1994.
- *Dnevni Avaz*, Sarajevo, 2016.

LITERATURA

Knjige:

- Abazović, Dino. *Za naciju i Boga: Sociološko određenje religijskog nacionalizma*. Sarajevo: Magistrat, 2005.
- Abazović, Dino. *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije*. Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2012.
- Alađuz, Vahid. *Hadžička toponimija*. Hadžići: Općina Hadžići, 2016.
- Bošnjak, Slavoljub. *Zemljopis i povijestnica Bosne*. Zagreb: Narodna tiskara dra Ljudevita Gaja, 1851.
- Bougarel, Xavier. *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovine*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020.
- Bringa, Tone. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. New Jersey: Princeton University Press, 1995.
- Brković, Milko. *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet*. Mostar: Crkva na kamenu, 2010.
- Carrasco, David; Sessions, Scott. *Daily Life of the Aztecs*. Santa Barbara: Greenwood, 2011.

- Duranović, Elvir. *U potrazi za svetim – dovišta na području muftijstva travničkog*. Sarajevo: El-Kalem, 2018.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit. *Povijest Bosne I*. Sarajevo: El-Kalem, 1999.
- Hajdarpasic, Edin. *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914*. Ithaca: Cornell University Press, 2015.
- Knežević, Antun. *Krvava knjiga, ili spomenik na 405 godina poslije propasti slavnog kraljevstva bosanskoga*. Zagreb: U narudžbini knjižare Fr. Župana (Albrechta i Fiedlera), 1869.
- Knežević, Antun. *Kratka povjest kralja bosanskih*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2009.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Lastrić, Filip. *Pregled starina bosanske provincije*. Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.
- Sarač-Rujanac, Dženita. *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012.
- Smailagić, Nerkez. *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Smailbegović, Esma. *Narodna predaja o Sarajevu*. Sarajevo: RO Institut za jezik i književnost – OOUR Institut za književnost, 1986.
- Softić, Aiša. *Usmene predaje Bošnjaka*. Sarajevo: BZK Preporod, 2002.
- *Zbornik radova. Stjepan Tomašević (1461–1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, ur. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013.
- *Zbornik radova. Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, ur. Sedad Bešlija. Sarajevo: Institut za istoriju, 2014.
- *Zbornik radova. Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, ur. Srđan Rudić, Dubravko Lovrenović, Pavle Dragičević. Beograd: Istorijski institut Beograd, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, Banja Luka: Filozofski fakultet u Banjoj Luci, 2015.

- *Zbornik radova. Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- *Zbornik radova. Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, ur. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović. Beograd: Zavod za udžbenike – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015.
- *Zbornik radova. Osmansko naslijeđe i muslimanske zajednice Balkana danas*, ur. Halit Eren. Sarajevo: Balkanlar Medeniyet Merkezi – Centar za napredne studije, 2011.
- Žanić, Ivo. *Barjak na planini: Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995*. Zagreb: Srednja Europa, 2018.

Članci:

- Adanır, Fikret. „The Formation of a ‘Muslim’ Nation in Bosnia-Herzegovina: a Historiographic Discussion“, u: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, ur. Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi. Leiden: Brill, 2002, 267-304.
- Antić, Ana. „Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003, 259-290.
- Assmann, Jan. „Kultura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006, 45-78.
- Bartulović, Alenka. „‘We Have an Old Debt with the Turk, and It Best Be Settled.’ Ottoman Incursions through the Discursive Optics of Slovenian Historiography and Literature and Their Applicability in the Twenty-first Century“, u: *Imagining ‘the Turk’*, ur. Božidar Jezernik. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010, 111-136.
- Bojanić, Dušanka. „Musalle u Balkanskom gradu“. *Islamska misao* XII, br. 138 (1990): 38-45.

- Ćorović, Vladimir. „Sitni prilozi – Sablja kraljice Katarine“. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 26 (1914): 415-434. (ćir.)
- Drljić, Rastko. „Propast Bosne u ljetopisu fra Ivana Stražemana (Kopijarevića)“. *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1940.*, god. 30 (1939): 86-90.
- Duranović, Elvir. „Nastajanje tradicije – Fatihova džuma na Musalli u Donjem Kamengradu“. *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 11–12 (2017): 925-940.
- Efendić, Kemal. „Konstitutivnost naroda u Bosni i Hercegovini – Pregled teorijsko pravnih i pojmovnih određenja“. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, br. 21 (2018): 61-89.
- Galijaš, Armina. „Sjećanje ili zaborav kroz preimenovanja, rušenja i gradnju“, u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2011, 239-261.
- Hamzić, Omer. „Povodom imenovanja novih ulica u Gračanici – prednost data toponimima i tradicionalnim nazivima“. *Gračanički Glasnik* 15, br. 29 (2009): 131-138.
- Husić, Aladin. „Fatih u Bosni – korelacija historijskih izvora i narodnih predaja“, u: *Zbornik radova Naučni skup „Ahdnama i ljudska prava“ održan u okviru manifestacije „Musalla 2015.“ 20.07.2015.* Sanski Most: Medžlis IZ Sanski Most, Zenica: Fondacija Alast, 2016, 61-71.
- İnalçık, Halil. „The Rise of Ottoman Historiography“, u: *Historians of the Middle East*, ur. P. M. Holt, Bernard Lewis. London: Oxford University Press, 1964, 152-167.
- Janković, Branimir. „Teorijsko-istraživački pristupi / Historija sjećanja i pamćenja“. *Historijski zbornik* 63, br. 1 (2010): 269-311.
- Jović, Dejan. „Nova turska vanjska politika i pitanje Bosne i Hercegovine“. *Političke analize* 1, br. 1 (2010): 30-34.
- Kamberović, Husnija. „Turci i Kmetovi – mit o vlasnicima bosanske zemlje“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003, 67-84.

- Kuljić, Todor. „O kritičkoj kulturi sećanja, povodom knjige Detlefa Kalusena Granice Prosvetiteljstva“. *Habitus*, br. 11–12 (2005): 52-67.
- Lovrenović, Dubravko. „Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje“. *Bosna Franciscana XII*, br. 21 (2004): 172-202.
- Lovrenović, Dubravko. „The Ottoman Conquest of Bosnia in 1463 as Interpreted by Bosnian Franciscan Chroniclers and Historiographers (A Historic(al) Event with Political and Psychological Ramifications That are Still Present Today)“, u: *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, ur. Oliver Jens Schmitt. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016, 243-263.
- Maslo, Amer. „Historiografske interpretacije o smrti bosanskog kralja Stjepana Tomaša“. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, br. 5 (2018): 189-212.
- Maslo, Amer; Mostić, Emina. „Predaja o osvojenju Jajca u jednoj osmanskoj međžmui iz druge polovine 17. stoljeća“. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 68 (2018): 281-303.
- Milosavljević, Olivera. „Odnos između religiozne i nacionalne pripadnosti – ideja i realnost (primer: srpska nacija)“, u: *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, ur. Thomas Bremer. Bonn: Deutsche Bischofskonferenz, Bereich Weltkirche und Migration, 2002, 117-130.
- Mujadžević, Dino. „Pad Bosne 1463. prema osmanskim narativnim izvorima“, u: *Stjepan Tomašević (1461.–1463.): slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, ur. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013, 29-45.
- Prlenda, Sandra. „Odnos između nacije i religije u hrvatskim nacionalnim ideologijama“, u: *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, ur. Thomas Bremer. Bonn: Deutsche Bischofskonferenz, Bereich Weltkirche und Migration, 2002, 131-141.

- Tošić, Đuro. „Bosanska kraljica Katarina (1425–1478)“, u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 2, ur. Milorad Ekmečić. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1997, 73-112. (ćir.)
- Veladžić, Sabina. „Kretanje ka nultoj tački – politički narativ SDA 1990–1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka“, u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2011, 299-312.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- „Istodobno se veliča srednjovjekovna Bosna i slavi onoga tko ju je uništio“, Portal Katoličkog tjednika – Nedjelja. (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://www.nedjelja.ba/hr/komentari/intervju/istodobno-se-velica-srednjovjekovna-bosna-i-slavi-onoga-tko-ju-je-uništio/12738>)
- „Jesu li Osmanlije osvojile ili oslobodile srednjovjekovnu Bosnu?“, *Al Jazeera Balkans*. (pristup ostvaren 10. januara 2020, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/jesu-li-osmanlije-osvojile-ili-oslobodile-srednjovjekovnu-bosnu>)
- „Dr. Sedad Bešlija / Šta je nama kralj Tomaš, a šta njegova kći Katarina/Emina?“, *Radio Sarajevo*. (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/sta-je-nama-kralj-tomasevic-a-sta-njegova-kci-katarinaemina/359532>)
- „Šta se krije iza inicijative o proglašenju 1. februara za Dan osnivanja Sarajeva?“, *Oslobodjenje*. (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/sta-se-krije-iza-inicijative-o-proglasenju-1-februara-za-dan-osnivanja-sarajeva-514706>)
- „Da li 1. februar treba obilježavati kao Dan Grada Sarajeva?“, *BHRT*. (pristup ostvaren 9. februara 2020, <http://www6.bhrt.ba/da-li-1-februar-treba-obiljezavati-kao-dan-grada-sarajeva/>)

- „Šta je nama Isa-beg Ishaković: Sretan nam 1. februar, Dan osnivanja Grada Sarajeva“, *Stav.* (pristup ostvaren 9. februara 2020, <https://stav.ba/sta-je-nama-isa-beg-ishakovic-sretan-nam-1-februar-dan-osnivanja-grada-sarajeva/>)
- „Konstitutivan“, *enciklopedija.hr.* (pristup ostvaren 10. januara 2020, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32904>)
- „Cilj Turske je uspon otomanskog Balkana“, *tportal.hr.* (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/cilj-turske-je-uspon-otomanskog-balkana-20091026>)
- „Turski ministar u Sarajevu: Obnovit ćemo otomanski imperij na Balkanu“, *Slobodna Dalmacija.* (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/regija/turski-ministar-u-sarajevu-obnovit-emo-otomanski-imperij-na-balkanu-73393>)
- „Strateška dubina turske politike: Ples po granicama Otomanskog carstva“, *dnevno.hr.* (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.dnevno.hr/geopolitika/ples-po-granicama-otomanskog-carstva-805460/>)
- „HČSP traži prekid diplomatskih odnosa s Turskom“, *Ljubuški.net.* (pristup ostvaren 24. januara 2020, https://ljubuski.net/2693-hcsp-trazi-prekid-diplomatskih-odnosa-s-turskom?fbclid=IwAR2QA_cdJN_w5fsJir7HwOn2HgokNRp7cYMYmQY32emyjZw1KEvigN37n_Y)
- „Lovrenović: Ne može se moliti a kroatizovati bosanski Bobovac“, *Nezavisne novine.* (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Lovrenovic-Ne-moze-se-moliti-a-kroatizovati-bosanski-Bobovac/332813>)
- „XVII. Molitveni dan za Domovinu na Bobovcu“, *Portal Katoličkog tjednika – Nedjelja.* (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.nedjelja.ba/hr/vijesti/bih/xvii-molitveni-dan-za-domovinu-na-bobovcu/7260>)
- „Kardinal Puljić: Smeta nam kad neko slavi one koji su uništavali našu domovinu“, *Klix.* (pristup ostvaren 24. januara 2020, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kardinal-puljic-smeta-nam-kad-neko-slavi-one-koji-su-unistavali-nasu-domovinu/191026082>)

- „Kusturica poželio atomsku bombu pa da plaši protivnike RS-a“, *NI*. (pristup ostvaren 29. januara 2020, <http://ba.n1info.com/Vijesti/a131706/Kusturica-pozelio-atomsku-bombu.html>)
- „Kusturica: Zato volim Republiku Srpsku!“, *Vesti.rs*. (pristup ostvaren 29. januara 2020, <https://www.vesti.rs/Partizan/Kusturica-Zato-volim-Republiku-Srpsku.html>)
- „General Ratko Mladić – Srpska Srebrenica 11 jul 1995“, YouTube. (pristup ostvaren 30. januara 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=2u-CS19lznwv>)
- „Tradicionalna manifestacija ‘Dovište’ Ključ“, *media-kljuc*. (pristup ostvaren 11. februara 2020, <http://media-kljuc.ba/tradicionalna-manifestacija-doviste-kljuc>)
- „Cazin, grad u kojem se i danas moli za sultana“, *Al Jazeera Balkans*. (pristup ostvaren 1. marta 2020, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/cazin-grad-u-kojem-se-i-danas-moli-za-sultana>)
- „Intervju s predsjednikom Udruženja ‘Sultan Fatih’ Ključ Dursumom Dervišević“, *media-kljuc*. (pristup ostvaren 1. marta 2020, <http://media-kljuc.ba/intervju-sa-predsjednikom-udruzenja-sultan-fatih-kljuc-dursumom-dervisevic/>)
- „Ključani svome gradu za obnovu katoličke crkve“, *bljesak.info*. (pristup ostvaren 1. marta 2020, <https://www.bljesak.info/kultura/flash/kljucani-svome-gradu-za-obnovu-katolicke-crkve/169395>)
- „Udruženje Ključana i prijatelja Ključa ‘Stjepan Tomašević’ obilježilo 10. godina od osnivanja“, *Općina Ključ*. (pristup ostvaren 1. marta 2020, <http://opcina-kljuc.ba/2017/06/21/udruzenje-kljucana-i-prijatelja-kljuca-stjepan-tomasevic-obiljezilo-10-godina-od-osnivanja/>)
- „The hidden meaning in a pot of stew“, *BBC*. (pristup ostvaren 23. marta 2020, <http://www.bbc.com/travel/story/20170425-the-hidden-meaning-in-a-pot-of-stew>)

- „Srđan Šušnica: Kako je Banja Luka po drugi put ubila svoje oslobodioce“, *Al Jazeera Balkans*, 22. april 2020. (pristup ostvaren 27. jula 2020, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kako-je-banja-luka-po-drugi-put-ubila-svoje-oslobodioce>)
- <https://www.google.com/maps> (pristup ostvaren 20. marta 2020,).
- <http://www.poreskaupravar.org/> (pristup ostvaren 20. marta 2020,).

Summary

„Bosnian pot of memory“: 1463 and the constituent peoples of Bosnia and Herzegovina

This paper will try to express, through several recent and representative examples, how much and why the events and individuals from the fateful year of 1463 are important and usable in the discourse of the present time. I would like to note that this paper does not pretend to round off the treated question. The main goal is diametrically opposed, and that is to encourage systematic and interdisciplinary research of this and similar topics in order to obtain results that will help us to better understand modern Bosnian society. Complexity of the perplexual interactions between different religious and national identities in Bosnia and Herzegovina defines very common abuse of the past and its interpretations, especially in those watershed moments. This issue is a minor, but important piece in a puzzle that defines our time – whether and in what scope it is possible that the nations which are living in Bosnia and Herzegovina to consider this state as its homeland?

PRIKAZI

Rina Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi štićenici (1818–1908)*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2020, 616.

U okviru serije *Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice* koju objavljuje Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku publicirana je knjiga *Dubrovačko nahodište i njegovi štićenici (1818–1908)*. Knjiga predstavlja rezultat dugogodišnjih arhivskih istraživanja u Državnom arhivu u Dubrovniku i u Arhivu Dubrovačke biskupije znanstvene suradnice Zavoda Rine Kralj-Brassard, koja je i nakon objavljivanja knjige *Djeca milosrđa: napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća* (Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013) nastavila vrijedno raditi kako bi čitateljstvu na što bolji način osvjetlila životne prilike jedne marginalizirane društvene skupine, napuštene djece Dubrovnika i okolice. Knjiga je podijeljena na dvije velike

cjeline. Prva, koja se sastoji od sedam poglavlja, predstavlja studiju skrbi o štićenicima dubrovačkih nahodišta u većem dijelu dugog devetnaestog stoljeća, dok je u drugoj cjelini autorica priredila sistematizirani popis štićenika dubrovačkog nahodišta u periodu koji je naznačen u samom naslovu.

Nakon „Sadržaja“, „Predgovora“ (str. 9) i „Uvodnih napomena“ (str. 11-15), u kojima je objasnila svoje osnovne ciljeve te sažeto predstavila korištene arhivske fondove i koncepciju knjige, u prvom poglavlju „Administrativne promjene u vođenju nahodišta za francuske i austrijske uprave“ (str. 17-46) autorica piše o radu dubrovačkog nahodišta prateći njegovu integraciju u sisteme socijalno-zdravstvene skrbi Francuske i Habsburške monarhije. Posebna pažnja posvećena je ugovorima o uzimanju nahoda na odgoj

od polovine 19. stoljeća do početka 20. stoljeća, pa tako autorica nudi informacije vezane za ulazak djeteta u sistem skrbi, sadržaj dosjea i za različite obrasce koji su pratili čitav taj proces. Tekst prate i fotografije s primjerima kako su izgledali pojedini dokumenti poput individualnih dosjea štićenika nahodišta, smrtonica mrtvorodne djece, ugovora o uzimanju nahoda na odgoj, knjižica o isplati naknade za odgoj nahoda, potvrde o prikladnosti odgajatelja i slično. I pored prisustva brojne dokumentacije koja je nastajala, između ostaloga, i sa željom da obezbijedi optimalan sistem skrbi u nahodištima, autorica ipak zaključuje da su u stvarnosti sistem skrbi u Dubrovniku pratile brojne manjkavosti.

U drugom poglavlju „Svakodnevnica nahoda između teorije i prakse“ (str. 47-72) Kralj-Brassard navodi da je administracija s vremenom postajala sve uređenija i da su skoro sve stvari vezane uz odgoj štićenika nahodišta bile praćene nekom odredbom, propisom ili pravilnikom. Poštivanje ovih akata koji su uključivali pravila odgoja za konačni cilj trebalo je da ima štićenika koji je zdrav i dobro uhranjen

adolescent. Autorica ukazuje na određene kontradiktornosti koje su pratile proces uzimanja nahoda na odgoj prisutne na relaciji kandidat za odgajatelja – župnik – općinske vlasti, te je na nekoliko primjera svjedočenja župnika predstavila iznimno teške životne prilike u kojima su u hraniteljskim porodicama na selima odgajana ova djeca. Na osnovu negativnog izvještaja kotarskog liječnika iz decembra 1889. godine koji je autorica prezentirala, vidljivo je da ni situacija u samim nahodištima nije bila naročita bolja, a kao jedan od osnovnih problema prepoznat je čest nedostatak dojilja u nahodištima. U ovom poglavlju Kralj-Brassard donosi i niz podataka o prehrani dojenčadi u nahodištima, sifilitičnoj dojenčadi, načinu krštenja nahoda ili obrezivanja dječaka ako je bilo riječ o izvanbračnim dječacima židovske vjeroispovijesti, kao i o iskorišćavanju nahoda kao radne snage od strane odgajatelja.

Nakon što bi napunili deset godina, nahodi su prestajali biti pod izravnom skrbi nahodišta, te je obično započinjao postupak dodjeljivanja skrbnika kojeg su određivali

općinski sudovi. U devetnaestom stoljeću nakon pređene dobne granice od deset godina smatralo se da su nahodi bili sposobni svojim radom pokriti troškove uzdržavanja, a najčešće bi život nastavljali u odgajateljskoj porodici. Međutim, značajan je broj nahoda čija se imena ne nalaze na spisku desetogodišnjih štíćenika, a upravo se ta djeca nalaze u istraživačkom fokusu autorice u trećem poglavlju knjige naslovljenom „Doživjeti desetu“ (str. 73-97). Kralj-Brassard čitateljima nudi rezultate iscrpne analize smrtnosti štíćenika dubrovačkog nahodišta u dojenačkoj dobi i ranom djetinjstvu. Situaciju u Dubrovniku u 19. stoljeću komparira s drugim područjima u Hrvatskoj, ali i u ostatku Evrope. Predstavljene podaci ukazuju na visoku stopu smrtnosti nahoda i na opravdanost autoričinog početnog pitanja u ovom poglavlju da li su domovi za nezbrinutu djecu ispunili svoju glavnu svrhu osnivanja koja se trebala ogledati u spašavanju života napuštene djece ukoliko se u obzir uzmu izračuni smrtnosti u 19. stoljeću. Njeno pitanje je svakako na tragu zaključaka Davida I. Kertzera, koje i sama spominje, a koji je na

italijanskom primjeru u knjizi *Sacrificed for Honor: Italian Infant Abandonment and the Politics of Reproductive Control* (Boston: Beacon Press, 1993) iznio tvrdnju da bi uzroke za dugovječnost nahodišta mogli tražiti u činjenici da su lokalne i nacionalne vlasti kroz povijest štítile očeve vanbračne djece.

„Odgojiteljstvo kao privredna djelatnost“ (str. 99-110) naslov je poglavlja u kojem Kralj-Brassard odgoj nahoda predstavlja kao pomoćnu privrednu djelatnost iz razloga što su pojedini odgajatelji u štíćenicima nahodišta vidjeli priliku za dodatnu zaradu. Prema riječima autorice, hranarina je bila siguran izvor prihoda, što je motiviralo brojne obitelji da se potrudu oko dobivanja saglasnosti za udomljavanje djeteta i pored činjenice da nisu bili prikladna obitelj za prihvatanje napuštene djece. U ovom poglavlju čitateljima je prezentiran prostorni raspored štíćenika dubrovačkog nahodišta na osnovu podataka iz različitih popisa koje su vodili Uprava nahodišta i seoski župnici.

Uz određene razlike u provedbi odluka, austrijska vlast je zadržala

mogućnost koja je predviđena u odredbi o osnivanju Hospitola milosrđa 1432. godine, a koja je davala pravo roditeljima da vrate svoje djecu koju su ostavili u nahodištu uz nadoknadu troškova odgoja ili besplatno ukoliko su bili siromašni. Mali broj pokušaja obnavljanja obiteljskih veza između bioloških roditelja i napuštene djece iz dubrovačkog nahodišta predmet je istraživanja u poglavlju naslovljenom „U potrazi za potomstvom“ (str. 111-136). Kralj-Brassard čitateljima predstavlja nekoliko primjera kroz koje vidimo da su majke i očevi pokušali vratiti napuštenu djecu, ali i primjere u kojima su nekadašnji štićenici dubrovačkog nahodišta pokušavali pronaći svoje biološke srodnike. Biološki roditelji su prilikom napuštanja djece ponekad ostavljali određene znakove raspoznavanja, uglavnom predmete iz svakodnevne upotrebe dostupne siromašnim članovima društva. Autorica napominje da su tokom 19. stoljeća u dubrovačko nahodište primana i napuštena djeca s Korčule, iz doline Neretve te iz južne i istočne Hercegovine. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća broj štićenika

iz Mostara činio je 3 do 4% ukupnog broja štićenika. U „Zaključnim razmatranjima“ (str. 137-142) autorica se ukratko osvrnula na prethodna poglavlja ističući osnovne rezultate svojih istraživanja.

Izuzetnu vrijednost ovoj publikaciji daje njena druga cjelina „Štićenici dubrovačkog nahodišta 1818–1908.“ (str. 143-463) u kojoj je autorica na preko 300 stranica objavila popis štićenika u spomenutom periodu na osnovu rekonstrukcije različite izvorne građe. Osnov za ovakvu vrstu priloga predstavljali su zapisi u maticama krštenih nahodišta koje su sačuvane do 1896. godine, kao i upisnici o prihvatu štićenika u bolničko nahodište za period od 1897. do 1908. godine. Kralj-Brassard je podatke podijelila u četiri rubrike. U prvoj je navođeno ime i prezime štićenika s unesenim promjenama ako je do njih dolazilo, dok se u drugoj rubrici nalazi datum upisa / rođenja / krštenja. Treća rubrika je poslužila za navođenje podataka koji mogu doprinijeti utvrđivanju podrijetla štićenika, a svi ostali podaci vezani za štićenike, uključujući i datum smrti ukoliko je poznat, smješteni

su u posljednju, četvrtu rubriku. Na kraju knjige se nalaze popis neobjavljene izvorne građe (465-469), popis objavljene izvorne građe i korištene literature (471-480), kazalo imena (481-594), kazalo mjesta (595-603) i sažetak na engleskom jeziku (605-609).

Knjiga Rine Kralj-Brassard o dubrovačkom nahodištu i njegovim šticienicima u periodu od 1818. do 1908. godine još je jedan vrijedan prilog proučavanju prošlosti napuštene djece Dubrovnika i okoline nastao iz pera ove autorice. Nakon što je u prvom dijelu knjige detaljno predočila brojne životne (ne)prilike s kojima se susretala ova marginalizirana društvena skupina, čiji su pripadnici pogrdno nazivani „spurjanima“, „bastardima“, „mulanima“ i drugim sličnim nazivima, autorica je u drugom dijelu knjige čitateljima, kroz izuzetno preglednu tabelu, prezentirala bazu podataka koja sadrži niz informacija o šticienicima dubrovačkog nahodišta. Rezultati istraživanja i prikupljeni podaci predstavljeni u ovoj

publikaciji plod su dugogodišnjeg predanog rada u dubrovačkim arhivima i zasigurno će biti od velike koristi istraživačima iz razloga što predstavljaju dobar temelj za istraživanje brojnih segmenata historije Dubrovnika i njegove okoline, ali i kao primjer autorima iz drugih sredina na koji način mogu pristupiti izučavanju srodnih tema na različitim geografskim prostorima. U konačnoj ocjeni treba istaći da je autorica još jednom na uspješan način odgovorila na poziv koji je još u 19. stoljeću poslao francuski historičar Jules Michelet pozvavši historičare da pišu o onima „koji pate, rade, propadaju i umiru, a da nemaju priliku da iskažu svoje patnje“ (citirano prema: Džeremi Blek, Donald M. Makrejld, *Izučavanje istorije*, Clio, Beograd, 2007, 63-64) što je svakako bila jedna od poruka vodilja historičarima koji su svoj „istraživački vijek“ u cijelosti ili djelomično posvetili proučavanju marginaliziranih društvenih skupina.

Amer Maslo

Lana Paćuka, *Ženski identiteti u muzičkom životu austrougarskog Sarajeva*. Sarajevo: Muzička akademija – Institut za muzikologiju, 2019, 189.

Knjiga *Ženski identiteti u muzičkom životu austrougarskog Sarajeva* dr. Lane Paćuka, profesorice na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu, rezultat je višegodišnjeg istraživanja historije muzike austrougarskog perioda. Autorica je u okviru doktorskog istraživanja koje je rezultiralo disertacijom *Muzički život u Sarajevu u periodu Austro-Ugarske uprave (1878–1918)* prepoznala ulogu i značaj žena koje su krajem 19. i početkom 20. stoljeća činile okosnicu muzičkog života Sarajeva, te nakon naknadnih istraživanja javnosti na uvid ponudila naučnu monografiju koja se bavi ženskim identitetima, fenomenom koji u bosanskohercegovačkoj muzikologiji dosada nije sistematski obrađivan.

Knjiga broji 189 stranica i sastoji se od osam poglavlja uz sadržaj, zahvalu i popis izvora fotografija na početku teksta. Glavni tekst ima 146 stranica i pored uvodnog teksta (11-16) i Zaključka (151-156)

obuhvata tri velike glave sa više kraćih poglavlja (17-150). Pored navedenog, knjiga sadrži Summary (157-162), popis izvora i literature (163-176) i Index imena (177-189). Kritički aparat dat je u ujednačenoj formi i obuhvata 358 napomena (*footnotes*). Tekst je obogaćen s 38 fotografija istaknutih pojedinaca, dokumenata, partitura, naslovnica časopisa, plakata i sl. koje svrsishodno nadopunjuju tekst.

U uvodnom dijelu, naslovljenom kao *Uvod: metodološki okviri*, autorica definira cilj i hipotezu istraživanja prema kojoj su žene bile glavne nositeljice umjetničke prakse na polju muzike posebno: „Potisnute u okvire svojih domova, žene pokušavaju iskazati svoj identitet kroz dozvoljene izraze kreativnosti u koje je, između ostalog, bila upletena i muzika“ (str. 15). Glavni cilj odredio je zadatke istraživanja: pronalazak i obrada izvora o djelatnosti žena u muzičkom životu austrougarskog Sarajeva s posebnim

fokusom na primarne izvore, kritička analiza i interpretacija izvora i kreiranje slike o muzičkoj kulturi austrougarskog Sarajeva (str. 15).

Glavni dio teksta podijeljen je na tri glave s većim brojem poglavlja i potpoglavlja. U glavi pod naslovom *Društveno-politički i kulturni konteksti: BiH i Sarajevo u periodu austrougarske uprave (1878–1918)* autorica stvara okvir za lakše razumijevanje političko-administrativnih i društveno-ekonomskih prilika u kojima se kulturni život odvijao, s posebnim fokusom na uspostavljanje novih kulturnih modela koji su omogućili razvoj muzičkog života zapadnoevropskog tipa. Definicije ključnih događaja društvenih, ekonomskih i kulturnih promjena omogućava bolje razumijevanje i tumačenje predmeta istraživanja. Bliži uvod predmetu istraživanja dat je u glavi naslovljenoj *O društveno-sociološkom položaju bosanskohercegovačke žene s kraja 19. i početka 20. stoljeća*. Autorica na temelju relevantne literature o problemu rodni uloga opisuje ulogu koju su istaknute kulturne i društvene radnice kao što su Staka Skenderova, Miss Paulina Irby, Miss Georgina Muir

Mackenzie, Stoja Kašiković, Jelica Belović Bernadzikowska i Umihana Čuvidina imale u borbi za bolji položaj žena u bosanskohercegovačkom društvu.

U centralnom dijelu knjige, četvrtoj glavi po kojoj je monografija dobila ime, dr. Pačuka prepoznaje važnost definiranja pojmova potrebnih za razumijevanje istraživačkog problema te na temelju relevantne literature objašnjava pojmove kao što su „identitet“, „rodni identitet“, „ženski identitet“, ali i način na koji identiteti oblikuju društvenu sredinu. U dva poglavlja *Sfere ispoljavanja privatnog ženskog identiteta – muziciranje u okrilju salona* i *Sfere ispoljavanja javnog ženskog identiteta: amaterski i profesionalni aspekti muzičkog života* podijeljena u više kraćih potpoglavlja, autorica analizira raznovrsne segmente ispoljavanja ženskih identiteta u privatnom i javnom prostoru kulturnog života. Takva klasifikacija omogućila je pregled i analizu raznovrsnih aktivnosti, ali i propitivanje mjesta i uloge žena u muzičkom životu austrougarskog Sarajeva. Autorica navodi primjere angažmana žena u organizaciji salonskih druženja i muzičkih

sijela uglednih sarajevskih, mahom doseljeničkih porodica, zaključujući da je privatni ženski identitet – koji se ispoljava u krugu porodičnog doma, a uslovljen je društvenim konvencijama – jedan od ključnih faktora implementacije zapadno-evropskog modela muzičke kulture u Bosni i Hercegovini: „U datom procesu koji se odnosio na implementiranje iste odlučujuću ulogu imale su žene – supruge austro-ugarskih službenika, koje su putem svakodnevnog kućnog muziciranja te priređivanja druženja i sijela direktno utjecale na stvaranje tla pogodnog za širenje, razvoj i integrisanje evropski orijentiranih muzičkih tokova“ (str. 62). Autorica zaključuje da se začeci muzičkog života zapadno-evropskog tipa nalaze upravo u vidovima muziciranja u krugu porodice, dekorativnom muzičkom odgoju i obrazovanju djevojaka, a zatim i salonskim druženjima i muzičkim sijelima.

Poglavlje o amaterskim i profesionalnim aspektima donosi pregled aktivnosti žena u kulturno-prosvjetnim, potpornim i amaterskim muzičkim udruženjima, odnosno zastupljenosti žena u koncertnim

aktivnostima, muzičkoj pedagogiji, kompozitorstvu i muzičkoj publicistici. Ulogu žena u kulturno-prosvjetnim i potpornim udruženjima, kao i pjevačkim, tamburaškim i muzičkim društvima, autorica smatra produženim ogrankom kućnog aspekta djelovanja vođen brigom o drugome. Tako nastaju Gospojinsko društvo, Dobrotvorna zadruga *Srpkinja*, Kolo srpskih sestara, Žensko cionističko udruženje *Moriah* i dr. Žene su sve češće prisutne u aktivnostima nacionalnih kulturno-prosvjetnih udruženja koja nisu bila isključivo ženska (*Prosvjeta*, *Gajret*, *Napredak* i dr.) gdje se u sve većem broju uključuju u rad muzičkih sekcija: „Djevojke su u svrsishodnom pokazivanju na koncertnom podiju dobivale na značaju u javnim kontekstima, te su neke od njih izgradile i reputaciju diletantkinja, čije su pjevačke i sviračke sposobnosti doprinosile uspjehu humanitarnih zabava“ (str. 92). Amatersko muzičko djelovanje, model uspostavljen u privatnom, prenesen je u javni kulturni prostor, stoga se mnoga imena akterica opisanih muzičkih događaja otkrivaju u publicističkim napisima

onovremene štampe (Radmila Kaluđerić Kraljević, Bianca Salom, Zlata Haraminčić, Laura Levi i dr.).

U potpoglavlju *Žene u profesionalnim aspektima muzičkog života* opisan je profesionalni angažman umjetnica koje se u muzičkom životu pojavljuju kao interpretatorke, nastavnice muzike, kompozitorice i muzičke spisateljice. Autorica polazi od stanovišta da je položaj žene u profesionalnim muzičkim okvirima bio pod utjecajem unaprijed utvrđenih društvenih normi, međutim to područje, za razliku od drugih, kao što su npr. politika ili privreda, pruža veću slobodu za javno djelovanje: „Muzika je predstavljala prostor u kome su manje-više mogle izraziti svoje kreativne potrebe, pa je profesionalno bavljenje njome smatrano donekle prihvatljivim, jer je bilo u direktnoj vezi sa privatnom sferom ženske pojavnosti“ (str. 104). Iako je profesionalna muzička djelatnost u ovom periodu u povojima, broj žena koje su se profesionalno bavile muzikom vremenom raste, a kao posebno aktivne izdvajaju se violinstica Blanda Höller, pijanistica Ljuba Ljubica Lajer Pejanović i pjevačica Emilia Mila Löewe.

Posebno potpoglavlje posvećeno je nastavnicama muzike čija je djelatnost, prema riječima autorice, „jedan od ključnih stubova razvoja profesionalne muzičke djelatnosti“ (str. 126). Opisana je djelatnost nastavnica u opšteobrazovnim institucijama (Viša djevojačka škola u *Zavodu sv. Josipa*, Viša škola pri redu *Milosrdnih sestara*, Viša državna djevojačka škola), a u posebnom potpoglavlju i značajna praksa privatnih učiteljica muzike.

Nastojeći da muzičku djelatnost žena sagleda u opštem kontekstu razvoja muzičke kulture, koji osim reproduktivne i pedagoške podrazumijeva i produktivnu tj. kompozitorsku praksu i publicističku djelatnost, autorica analizira djelatnost prvih kompozitorica (Milena Mrazović-Preindlsberger i Mara Matějovska) i muzičkih spisateljica (Zlatica Belohlavek-Korač i Jelica Belović-Bernadzikowska), te zaključuje da su njihovi radovi, „u kontekstima evropske i svjetske muzičke historije jedva vidljivi“, značajni tragovi afirmacije zapadnoevropske muzičke kulture u Bosni i Hercegovini (str. 142).

Dr. Lana Paćuka definirala je i protumačila brojne pojmove značajne za razumijevanje muzičkog života austrougarskog perioda kao što su „dekorativno muzičko obrazovanje“, „salonska muzika“, „muzički salon“, „muzika a la franca café“, „schrammel ansambl“ i sl. te „otkrila“ desetine do sada malo znanih ili neznanih imena žena koje su na amaterskom ili profesionalnom nivou kreirale muzički život grada trasirajući put institucionalnog razvoja muzičke kulture Sarajeva, kao što su: Mina-Wilhemina Despić, Milena Mrazović Preindlsberger, Vilma pl. Kallay, Mara Matějovska, Radmila Kaluđerčić Kraljević, Zlata Haraminčić Bosanac, Blanda Höller, Ljuba-Ljubica Lajer Pajanović, Emilia Mila Löewe, Marianna Frank, Ema pl. Farkaš, Valerija Mayerhoffer, Milica Korenić, Marija Sam, Zlatica Belohlavek-Korač, Jelica Belović Bernadzikowska i mnoge druge. Autorica je na temelju primarnih, u bosanskohercegovačkoj muzikologiji dosada nepoznatih izvora, rekonstruirala segmente muzičkog života austrougarskog Sarajeva u okvirima rodni studija koje

su primarni metodološki obrazac. Historiografski pristup omogućio je otkrivanje mnoštva novih činjenica o muzičkom životu Sarajeva datog perioda čime su postavljeni čvrsti temelji za dalja istraživanja navedenog razdoblja. O temeljitosti istraživanja govori popis izvora i literature uobličen kao sedmo poglavlje koje pruža uvid u respektabilan broj korištenih arhivskih fondova u Bosni i Hercegovini (Arhiv Bosne i Hercegovine, Historijski arhiv Sarajevo, Muzej grada Sarajeva), Hrvatskoj (Hrvatski glazbeni zavod, Arhiv Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku), Srbiji (Narodna biblioteka Srbije), Austriji (Österreichische Nationalbibliothek, Wienbibliothek im Rathaus, Österreichisches Staatssarchiv). Važan izvor podataka su online arhivi (University of Oxford: The Bodleian Library, Online Archive of California) i periodika austrougarskog razdoblja (*Hrvatski dnevnik*, *Srpska riječ*, *Sarajevski list*, *Bosnische post*, *Sarajevoer Tagblatt* i dr.). Relevantna sekundarna literatura opšteg i specijalističkog karaktera omogućila je kontekstualizaciju istraživačkog problema u regionalnim i evropskim okvirima.

Monografija *Ženski identiteti u muzičkom životu austrougarskog Sarajeva* obrađuje u bosanskohercegovačkoj muzikologiji zanemarenu, ali u širim okvirima aktualnu temu koja omogućava bolje razumijevanje kulturnih tokova u austrougarskom periodu Sarajeva, odnosno uloge žena, nositeljica muzičkog života navedenog perioda. Štaviše, monografija baca potpuno novo svjetlo na shvatanje historije muzike

navedenog razdoblja, što monografiju čini fundamentalnim tekstom kada je u pitanju razumijevanje historijske logike razvoja muzičkog života u Bosni i Hercegovini. Iako je namijenjena naučnoj javnosti, tekst je pregledan i lagano prohodiv te stoga koristan i široj javnosti koja se interesuje za kulturnu historiju Bosne i Hercegovine.

Fatima Hadžić

Robert Gerwarth, *Pobijedeni: Zašto nije završio Prvi svjetski rat, 1917–1923*. Zagreb: Vuković & Runjić, 2018, 428.

Prvi svjetski rat je iza sebe ostavio pustoš diljem Evrope. Posebno su bile pogođene države na bojišnicama kao što su Francuska, Belgija, Njemačka, Italija, Rusija, Austro-Ugarska, Bugarska i Osmansko Carstvo. A među njima su najviše bile pogođene one zemlje koje su izgubile rat. Pored pretrpljenih teškoća i gubitaka u ljudstvu i imovini, gubitničke zemlje su morale platiti ratnu odštetu pobjednicama te se obavezati i pokoriti određ-

nim uvjetima koje su zahtijevale pobjednice. Upravo su posljedice ove politike i dešavanja u gubitničkim državama, ali i u nekim koje su pripadale pobjedničkom taboru, u fokusu djela Roberta Gerwartha pod nazivom *Pobijedeni: Zašto nije završio Prvi svjetski rat 1917–1923*. Glavni zadatak koji autor postavlja u svome tekstu je da prikaže kako je zbog velikih promjena i nesigurnosti u budućnost došlo do velikog nasilja u Evropi nakon Prvog svjet-

skog rata, posebno u zemljama koje su izgubile ovaj sukob.

Robert Gerwarth rođen je 1976. godine u Njemačkoj. Profesor je historije na University College Dublin. Autor je tri knjige, u kojima dominantno piše o historiji Njemačke u dvadesetom stoljeću. Osim toga urednik je pet zbornika radova i autor je mnogobrojnih naučnih radova i članaka. U izradu ove knjige autor je uložio veliki trud. Priredio je nekolicinu karata i na desetine slike. Za izradu ovog djela koristio je 18 arhiva iz osam država, preko 900 knjiga i oko 100 objavljenih primarnih izvora, te na desetine novinskih članaka iz tog perioda.

Ova knjiga je podijeljena na tri dijela sa po pet poglavlja. Prvi dio nosi naziv *Poraz* i prvenstveno se odnosi na period prije kraja Prvog svjetskog rata, od Ruske revolucije pa do završetka rata, s posebnom pogledom na Njemačku i Rusiju. Prvo poglavlje u ovom dijelu je *Putovanje vlakom u proljeće* i tiče se Lenjinovog dolaska u Rusiju i općenito komunističkog pokreta u tom periodu. Naredno poglavlje je *Ruska revolucija* i u njemu autor

opisuje kratkotrajnu demokraciju u Rusiji prije revolucije i tok same Ruske revolucije koja je okončana boljševičkom pobjedom. Treće poglavlje je *Brest-Litovski*. U ovome poglavlju autor govori o sporazumu nakon kojega je Rusija izašla iz rata. Naredno poglavlje je *Okus pobjede*. Njemačka i njeni saveznici su nakon izlaska Rusije iz rata osjetili da s lakoćom mogu izvojevati pobjedu. Ta pobjeda im je ipak bila nedostižna i upravo će osjećaj u vojsci, ali i među stanovništvom, biti da je pobjeda bila nadohvat ruke, ali da su određene sile spriječile da se to desi. Ove sile su kasnije bile identifikovane kao Jevreji, komunisti i nepatriotski elementi među stanovništvom. Upravo će ove skupine biti na posebnom udaru nakon rata. Posljednje poglavlje u ovome dijelu je *Obrati sudbine* u kojem autor piše o kraju Prvog svjetskog rata i porazu Centralnih sila.

Drugi dio nosi naziv *Revolucije i kontrarevolucije*. Prvo poglavlje ovog dijela je *Ratu nema kraja*. Ove revolucije i kontrarevolucije bile su glavni faktor u daljem ispoljavanju nasilja u Evropi. Autor iznosi stav da ovi ratovi nemaju isti cilj kao prijašnji

sukobi, kada je cilj bio osvajanje regija i dobara, kao i poniženje neprijatelja i onemogućavanje bilo kakvog njegovog daljeg suprotstavljanja. Naprotiv, ovi ratovi imaju za cilj potpuno uništenje neprijatelja. Na početku autor govori o posljedicama Prvog svjetskog rata u Baltičkim zemljama, i to o sukobu domaćih komunista i Crvene armije iz Rusije protiv domaćeg stanovništva i dobrovoljaca iz Njemačke. Naredno poglavlje govori o *Ruskim građanskim ratovima*. Ovi ratovi su također bili veoma nekonvencionalni i u njima su učestvovala mnoge frakcije, od monarhista koji su tražili povratak Romanova, pa do zagovaratelja demokratije i čak samo pojedinih generala koji su bili u biti oblasni gospodari određenog dijela tada velikog Ruskog Carstva. Ipak na kraju će iz ovoga sukoba kao pobjednici izaći boljševici na čelu s Lenjinom. Komunistički neće biti ograničen samo na Rusiju, već će se proširiti i u Italiji, Mađarskoj, Bugarskoj i Njemačkoj, ali će najveći uspjeh doživjeti upravo u Rusiji. S druge strane, ove države koje su nisu uspjele da do kraja sprovedu revolucije, doživjele su krvave kontrarevolucije u kojima

nisu stradali samo revolucionari već i nedužni ljudi. Osim toga, kao odgovor na te revolucije, na vlast u tim državama često su dolazile stranke koje su bile radikalne na desnom krilu. Autor za primjer daje Italiju i Bugarsku, a njihovu situaciju će dalje obrazložiti u tekstu. Treće poglavlje je *Prividni trijumf demokracije* u kojem autor najviše piše o Njemačkoj, Mađarskoj i Bugarskoj i njihovoj turbulentnoj političkoj sceni nakon rata. Dalje opisivanje i preokret u politici je dato u narednom poglavlju *Radikalizacija* u kojem autor bilježi proces prelaska navedenih država iz demokratski uređenih zemalja u radikalne države. Kako autor navodi, ova promjena je praćena velikim krvoprolićem. Posljednje poglavlje u drugom dijelu je *Strah od boljševizma i uspon fašizma*. U ovome poglavlju autor gubi svoju konzistenciju, jer se primarno bavi objašnjavanjem nastanka fašističkog pokreta u Italiji i Španiji. Nijedna od ovih država nije spadala u red poraženih.

Treći dio nosi naziv *Pad imperijalizma*. Prvo poglavlje ovog dijela je *Pandorina kutija: Pariz i problem carstva*. Gerwarth se u ovom dijelu

osvrće na pad Njemačkog, Austro-Ugarskog, Ruskog i Osman-skog Carstva i posljedice raspada ovih nekada moćnih država. U ovom poglavlju obrazlaže probleme pri razdvajanju prijašnjih multietničkih carstava na buduće nacionalne države. U narednom poglavlju pod nazivom *Ponovno otkrivanje istočnih područja srednje Europe* posebno se osvrće na raspad Austro-Ugarskog Carstva na veliki broj nacionalnih država. Treće poglavlje je *Vea victis*, u prijevodu „teško pobijeđenim“. U ovom poglavlju autor se osvrće na ugovore kojima su okončani sukobi Prvog svjetskog rata i teške uslove koji su dati pobijeđenima da ih poštuju. Naredno poglavlje je *Rijeka (Fiume)* i u njemu autor detaljno piše o sukobu Italije i Kraljevine SHS oko grada Rijeke, ali i drugih dijelova Jadranske obale. Peto poglavlje je *Od Smirne do Lausanne*, gdje Gerwarth opisuje tranziciju Osmanskog Carstva u Tursku Republiku i ratove koji su pratili taj proces. Posebno je pridodao pažnju

sukobu između Turske i Grčke, koji je bio jedan od najkrvavijih ratova u ovom periodu.

Autor završava ovu knjigu *Epilogom: „Poraće“ i europska kriza sredinom stoljeća*. U ovom epilogu autor daje svojevrsan uvod u Drugi svjetski rat i na osnovu već iznesenih činjenica u knjizi daje razloge zbog kojih smatra da je došlo do toga. Ova knjiga daje odličnu sintezu nasilja nakon Prvog svjetskog rata i posljedica tog nasilja u kasnijem periodu. Smatra da su glavni razlozi ovih nemira etničke razlike, teritorijalna neslaganja i revolucionarne, odnosno kontrarevolucionarne promjene. On smatra da su upravo ovi problem doveli do Drugog svjetskog rata. Osim toga Gerwarth smatra da su i kasniji sukobi u Europi, posebno misleći na ratove na Zapadnom Balkanu 90-ih godina dvadesetog stoljeća, bili prouzrokovani neadekvatnim rješavanjem problema nakon Prvog svjetskog rata.

Omer Merzić

***Krieg und Zwangsmigration in Südosteuropa 1940–1950. Pläne, Umsetzung, Folgen*, ur. Mathias Beer. Stuttgart: Franz Steiner Verlag (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 22), 305.**

Različite vrste migracija bile su, jednako kao i danas, sastavni dio života ljudi. Međutim, historičarima su uvijek naročitu pažnju privlačile one migracije koje su u svojoj pozadini imale određene, uglavnom političke, katalizatore. To su najčešće bile prisilne migracije u kojima su eksponenti različitih politika sa „svog teritorija“ nastojali fizički ukloniti pripadnike etnija, koji mu u njihovoj viziji nisu pripadali. U 20. stoljeću, u Evropi, procesi prisilnih migracija bili su najintenzivniji u periodu Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega. Stoga, pitanje prisilnih migracija u ovom periodu predstavlja izazov za mnoge istraživače da pokušaju dati novo viđenje ovih događaja i procesa kojima su bili pogođeni milioni ljudi.

U Štutgartu je 2019. godine izdavačka kuća *Franz Steiner Verlag* publicirala knjigu *Krieg und Zwangsmigration in Südosteuropa 1940–1950. Pläne, Umsetzung, Folgen*,

koja predstavlja zapravo skup radova u kojima je 14 autora tematski obuhvatilo najznačajnija kretanja i pitanja kada je riječ o prisilnim migracijama u jugoistočnoj Evropi, a koje su se odvijale tokom Drugog svjetskog rata ili kao direktna posljedica njegovog kraja. Autori su se vodili ciljem da svojim radovima pokušaju rasvijetliti utjecaj i odnos rata s migracijama, zbog čega i jeste u razmatranje uzet vremenski period od 1940. do 1950. godine, jer upravo on omogućava da se i prisilne migracije stanovništva nakon Drugog svjetskog rata sagledaju kroz prizmu direktne veze s migracijama stanovništva tokom rata. Također, uključenost više autora omogućila je uredništvu da predstavi sliku prisilnih migracija čitave jedne regije te da se zapravo izvrši svojevrsna komparacija s istim procesom u različitim zemljama poput Mađarske, Rumunije ili Jugoslavije.

U prvom radu naslovljenom „Krieg und Zwangsmigrationen in Südosteuropa 1940–1950. Ein thematischer und forschungsgeschichtlicher Aufriss“, koji ujedno predstavlja uvodnu studiju i osvrt na historiografsku produkciju o temi prisilnih migracija, autor Matthias Beer ukazao je na nekoliko vrlo bitnih faktora za razumijevanje uzroka nasilnog izmještanja, protjerivanja, pa i fizičkog uklanjanja stanovništva u Evropi u periodu 1940–1945. Slijedeći teorijske postavke i zaključke britanskog historičara Carlilea Aylmera Macartneyja, objavljene 1934. godine u studiji *National States and National Minorities*, autor je pokazao da jedan od glavnih uzroka dešavanja tokom Drugog svjetskog rata leži u nesposobnosti i nemogućnosti nacionalnih država koje su nastale nakon Prvog svjetskog rata da na adekvatan način riješe pitanje nacionalnih manjina. Obaveze iz niza ugovora kojima su zemlje poput Austrije, Mađarske, Rumunije, Jugoslavije i dr. trebale osigurati sva prava nacionalnim manjinama na svom teritoriju, uglavnom nika da nisu zaživjele. Naprotiv, 1920.

godinu obilježila je dominantnost pokušaja nacionalnih država, ili barem onih koje su to trebale postati, da asimiliraju i maksimalno integriraju nacionalne manjine. Cjelokupna geopolitička stvarnost Evrope nije išla naruku ni onim zemljama i vladama koje su željele ovo pitanje okončati pozitivno za sve faktore, jer je 1930-ih godina, usljed jačanja ekstremnodesničarskih režima, ovo pitanje postalo potpuno marginalno. Agresivnom politikom nacionalsocijalističke Njemačke i „ispravljanjem“ niza „historijskih grešaka“ započelo je prekrajanje političke karte Evrope, a posljedično tome prisilno premještanje, protjerivanje i istrebljenje pojedinih etnonacionalnih grupa, što je svoj vrhunac imalo početkom rata na prostoru jugoistočne Evrope. Težak položaj nacionalnih manjina tokom rata nije se mnogo promijenio ni njegovim završetkom. Mnoge nacionalne manjine, naročito u Njemačkoj, morale su trpjeti revanšizam novouspostavljenih socijalističkih režima i osvetu pobjednika. Autor je pokazao da su strane službe još tokom rata pretpostavljale tok događaja, pa se

u skladu s tim poziva na studiju koju je za Foreign Office napravio historičar Arnold Toynbee.

U svom govoru u Poznanju 3. augusta 1944. godine, vođa jedinica SS i jedan od najmoćnijih političara nacističke Njemačke Heinrich Himmler je govorio o jedinom mogućem scenariju po kojem će Nijemci postati sila koja donosi red na Balkanu, ali i cijeloj Evropi, o uspjesima germanizacije i neminovnosti germanske Evrope. Ovakav istup može se okarakterizirati kao spisak želja očajnika koji nije bio spreman prihvatiti realnost i poraz politike koju je kreirao i provodio. Ipak, Isabela Heinemann u svom radu naslovljenom „Rassische Bestandsaufnahme, Umsiedlung, Eindeutschung. Grundlinien der NS-Germanisierungspolitik für Südosteuropa“ ukazuje na to da nacistička politika germanizacije Evrope nije bila samo „bolesna vizija“ grupe političara već da je tokom rata za milione ljudi to predstavljalo pakao na zemlji. Protjerivanje, premještanje i preseljavanje, masovna ubijanja i genocid bili su realnost onih koji se nisu uklapali u idealnu sliku

Evrope. Heinemann predstavlja osnovne crte nacionalsocijalističke rasne politike i premještanja stanovništva koje je bilo izrazito prisutno na onim prostorima koje su njemačke trupe okupirale ili anektirale. Raseljavano je lokalno stanovništvo, a na njihove posjede doseljavani su folksdojčeri koji su prethodno prolazili kroz rigoroznu rasnu kontrolu. U drugom dijelu rada autorica detaljnije piše o važnosti i mjestu jugoistočne Evrope u planovima SS, kojima se pokušavala stvoriti homogenizirana etnička slika Evrope. Iako u glavnom planu za preseljavanje stanovništva, tzv. *Generalplan Ost*, jugoistočna Evropa nije posebno spomenuta, autorica smatra da se ovaj prostor jednako tretirao u nacističkoj politici germanizacije, jer su svojim djelima nacisti pokazali da su suštinski iste mjere pripremljene i provođene na prostoru cijele Evrope. Osvrćući se na nacističko rasno profiliranje stanovništva ovog prostora, preseljavanje Nijemaca i težnje za uništenjem Jevreja, Heinemann zaključuje da je nacistička politika u ratnom kontekstu, ali i kolaboracionizam njihovih saveznika, stvorio uvjete

za praktično provođenje ideje o homogenizaciji etničkog pejzaža Evrope s jasnim granicama i etnički čistim prostorima.

Pitanje holokausta nad Jevrejima Srbije tretirano je u radu „Die Vernichtung der Juden in Serbien 1941/1942“, a njegov autor je Walter Manoschek. Fokus autora u radu je poglavito na praksama i motivima masovnog istrebljenja Jevreja te uloge koju su imali okupacioni organi u Srbiji. Naročita pažnja posvećena je generalu Franzu Böhmeu, pod čijim komandovanjem je u Srbiji do sredine 1942. godine uništena većina Jevreja, te ulozu koju je imao u tom procesu. Manoschek detaljno ističe faze uništenja Jevreja, pravi određene komparacije s drugim zemljama i daje odgovor iz kojeg razloga su postupci prema Jevrejima bili tako okrutni i tako brzo provedeni, te u kojem odnosu se oni nalaze naspram aktivnosti Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP).

U narednom članku pod naslovom „Deportationen in Rumänien 1941–1943. Zum Forschungsstand und neuen vergleichenden Ansätzen“ Mariana Hausleitner govori o sudbini Jevreja i Roma u Rumuniji

tokom Drugog svjetskog rata. Autorica je svoju pažnju usmjerila na propitivanje stepena proučenosti pitanja deportacija Jevreja i Roma u Rumuniji, ali i na ogromne demografske posljedice koje su nastale u ovom periodu. Također, predstavljajući dinamiku razvoja holokausta nad Jevrejima i Romima, ukazuje na određene promjene, poput toga da su rumunske vlasti tokom 1943. i 1944. godine počele pomagati Jevrejima i organizirati povratak određenih grupa njihovim domovima. U konačnici, Hausleitner je ukazala na dosadašnje pristupe te istakla kako je nužno vršiti komparaciju okupacionih sistema i tako pokušati identificirati određene specifičnosti u dinamici i praksi provođenja genocida u Drugom svjetskom ratu.

Prvi rad koji tretira prostor i prošlost Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu je rad Daniele Simon pod naslovom „Politische Absichten und Zwangskonversionen im Unabhängigen Staat Kroatien. Das Beispiel des Bezirkes Derventa 1941/1942“. Autorica predstavlja ključne odluke i strategije koje su bile na snazi u Ne-

zavisnoj državi Hrvatskoj (NDH), kojima su regulirani vjerski prijelazi uglavnom pravoslavnog stanovništva na katoličanstvo. Stavljajući fokus na prisilne konverzije u Derventi, omogućeno je jasnije sagledavanje posljedica koje su nastajale kao rezultat odluka viših nivoa vlasti, ali i isticanja ključnih mehanizama na lokalnom nivou. Simon smatra da konverzijska politika koju je vodio NDH nije bila zamjensko rješenje, već jedna u nizu mjera usmjerenih prema rješavanju „srpskog pitanja“, a jedna od potvrda za takvu tezu jeste upravo to što su postojala jasna pravila pomoću kojih je srpsko stanovništvo moglo konvertirati i tako poboljšati svoj položaj u NDH.

Naredni rad pod naslovom „Dangerous Triangle. Experts, Military, and Bureaucrats in the Politics of Ethnic Cleansing in World War II Romania“ Vladimira Solonaria tretira pitanje etničkog čišćenja u Rumuniji tokom Drugog svjetskog rata. Predstavljajući političku viziju, strategije i konkretne mjere koje su nosioci moći u Rumuniji poduzimali u svrhu etničke purifikacije, autor je prezentirao

način na koji su rumunski nacionalisti planirali homogenizirati etničku sliku zemlje u kojoj je procent nacionalnih manjina prije početka Drugog svjetskog rata iznosio više od 20%.

U radu pod naslovom „Staatliche Ethnopolitik und Ethnopolitik. Bulgarien als paradigmatischer Fall“ Stefan Troebst predstavio je proces stvaranja etnički homogene države na primjeru Bugarske komparirajući je sa Švedskom. Ukazujući na niz metoda i sredstava kojima se Bugarska koristila kroz prošlost u različitim trenucima, poput Prvog balkanskog, Prvog i Drugog svjetskog rata, Troebst pokazuje da je Bugarska tipičan primjer zemlje koja, suštinski od svog nastanka, provodi politiku etničke purifikacije. Ipak, procesi poput demokratizacije, evropeizacije i globalizacije društva te težnje za članstvom u Evropskoj uniji doveli su do toga da pripadnici mnogobrojnih nacionalnih manjina koji su tokom 20. stoljeća prisilno protjerani iz Bugarske dobiju bugarsko državljanstvo te tako povećaju broj nacionalnih manjina u Bugarskoj na oko 15% i suštinski anuliraju rezultate

politike etničkog čišćenja.

Michael Wedekind u radu pod naslovom „Deutsche Umsiedlungspläne im besetzten Slowenien 1941–1945. (Oberkrain und Untersteiermark)“ analizira politiku i planove nacionalsocijalističke Njemačke u Sloveniji nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije. Ističući pojedinih u procesu provođenja prisilne razmjene stanovništva zasnovanog na etničkim i rasnim principima, autor pokušava rasvijetliti i ulogu ekspertnog kadra, kako u kreiranju politike tako i u samom njenom provođenju. Kolonizacijom etničkih Nijemaca, ali i asimilacijom onih etničkih grupa koje su za to smatrane pogodnim, trebao se stvoriti dodatni etnički homogen prostor.

Jedan od radova koji tematski potpuno tretira prostor i prošlost Bosne i Hercegovine jeste rad „Umsiedlung und Vertreibungen. Zur Geschichte der Deutschen aus Bosnien 1941–1950“ čiji je autor Carl Bethke. U ovom radu autor je predstavio sudbinu Nijemaca s prostora današnje Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu i neposredno nakon njegovog kraja. Ukazano

je na to da odnos Nijemaca s različitim vojno-političkim faktorima i njihovo držanje prema njima tokom rata nisu bili presudni za sudbinu Nijemaca kada je rat završen. Interniranju u logore poput Nove Topole, nekadašnjeg njemačkog naselja Windthorst, kao i stradanju bili su izloženi i oni Nijemci koje su tokom rata nacisti prisilno izmjestili i preselili. Na kraju rada autor se osvrće i na život bosanskohercegovačkih Nijemaca u decenijama nakon rata, kulturu sjećanja te ostatak njihovog života u sjevernoj Bosni.

Sličnu temu, ali za prostor Srbije, predstavio je Zoran Janjetović u radu „Feinde der Nation. Ausweisungen aus Serbien am Ende des Zweiten Weltkrieges“. Tretirajući pitanje „nepoželjnih“ ili „neprijateljskih“ skupina, autor pokazuje kako su Nijemci, Mađari i drugi narodi, naročito u Vojvodini, na kraju rata zbog stvarne i eventualne kolaboracije bili izloženi masovnom progonu, interniranju u logore i, u konačnici, prisilno iseljeni. Autor komparira postupanje novog socijalističkog režima prema Nijemcima i Mađarima i ukazuje na neke različitosti. Dok je, s jedne strane, prema

Nijemcima zadržan kontinuitet, u postupanju prema Mađarima su vidljive određene promjene uvjetovane ponajviše blizinom Mađarske i lakšim postizanjem dogovora između zemalja koje su se postepeno razvijale u blok socijalističkih zemalja Evrope. Janjetović se u radu osvrće i na albansku narodnu zajednicu i pokazuje ključne razloge zbog kojih oni nisu bili izloženi istom procesu poput nacionalnih manjina u Vojvodini.

Odnosom Jugoslavije prema njemačkoj nacionalnoj manjini i postupanjem savezničkih zemalja prema tom pitanju bavio se Ray M. Douglas u radu „Well Down to Dachau Standards’. The western Allies and the Expulsion of the Yugoslav Germans“. Ističući neopravdanu okrutnost, s obzirom na to da se radilo uglavnom o ženama i djeci, te prisilnu deportaciju Nijemaca koju je organizirala jugoslavenska vlast u postratnom periodu, autor predstavlja različita mišljenja odgovornih lica u redovima saveznika koji nisu uspjeli pronaći odgovarajući mehanizam pomoći za izbjeglice iz Jugoslavije na kraju rata. Douglas pokazuje kako su postupale oku-

pacione uprave u Njemačkoj, naročito britanska, koje su svojim odbijanjem da prihvate mnogobrojne izbjeglice učinile da Austrija postane svojevrsna tačka žarišta i mjesto privremenog okupljanja izbjeglica. Ipak, krupna politička pitanja na međunarodnom polju i tada su igrala mnogo značajniju ulogu od sudbine „običnog“ čovjeka, pa se borba protiv Staljina, kako na globalnom planu tako i u Jugoslaviji, postavila kao primarni problem i učinila da se pitanje iseljenja Nijemaca iz Jugoslavije okonča, a nesuglasice zapadnih zemalja s Jugoslavijom zaborave.

Rad pod naslovom „Flucht, Internierung, ‘Abschub’ und Wiederbesiedlung. Zwangsmigrationen und Bevölkerungsaustausch in der Vojvodina 1944–1948“ autora Michaela Portmanna još je jedan u nizu koji tretira pitanje prisilnog iseljavanja stanovništva u Srbiji, tačnije u Vojvodini. Portmann kroz prizmu sukoba „tradicionalnog“ i „internacionalnog“ u redovima Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) pokazuje i objašnjava kako dolazi do tog načina postupanja prema nacionalnim manjinama u Vojvodini, koje je zauvijek promi-

jenilo njenu etničku sliku te ekonomski i kulturološki uzdrimalo razvoj ove regije. Autor se u radu osvrće i na kolonizaciju ove regije od pripadnika NOP-a koji su živjeli u siromašnijim krajevima Jugoslavije i ukazuje na povezanost ovog procesa s interniranjem u logore i protjerivanjem „nepoželjnog“ stanovništva.

Agnes Toth u radu „Zwangsmigration und Machtumstrukturierung in Ungarn 1944–1948“ predstavlja proces uspostavljanja nove vlasti u Mađarskoj od kraja rata do 1948. godine i različite oblike terora, poput likvidacije, kažnjavanja i protjerivanja, a koji su u tom periodu vršeni nad više od milion građana Mađarske s ciljem potpunog ili djelimičnog uništenja različitih društvenih grupa. Posebnu pažnju autorica je posvetila procesu sovjetizacije Mađarske koja se odvijala paralelno s uspostavom socijalističkog režima u ovoj zemlji i ukazuje na ulogu Sovjetskog Saveza u prisilnim migracijama u Mađarskoj, s obzirom na to da je veliki broj ljudi koji je ovim procesom bio pogođen, bio odveden na prisilni rad upravo u ovu državu.

U posljednjem članku „Der ‘Fall Italien.’ Flucht, Vertreibung und Deportationen im italienisch-jugoslawischen Grenzgebiet 1922–1954“ Tobias Hof tretira pitanje migracija u pograničnom prostoru Italije i Jugoslavije. Propitujući uspješnost i provođenje politike i procesa stvaranja etnički čistih prostora, autor je problem migracijskih kretanja, uglavnom prisilnog karaktera, u ovoj regiji podijelio na tri faze. Nakon Prvog svjetskog rata Italija je pokušavala kulturološki asimilirati slavensko stanovništvo na prostoru koji joj je bio ustupljen. Ipak, tokom Drugog svjetskog rata, usljed vojnih neuspjeha, Italija je pristupila i pokušaju fizičkog uklanjanja slavenskog stanovništva s ovog prostora. Prema autoru, u posljednjoj postratnoj fazi ovog pitanja dinamiku odnosa vodila je Jugoslavija koja je svojim mjerama uzrokovala da ogromna većina Italijana napusti teritorije koje su međunarodnim pregovorima pripale Jugoslaviji.

Naposljetku, sadržaj ove publikacije može biti koristan brojnim istraživačima jer obuhvata više tematskih okvira u značajnom vremenskom rasponu te tretira proš-

lost više naroda i država. Radovi koji se nalaze u ovom zborniku omogućavaju jednostavnije sagledavanje i poređenje jednog procesa koji se odvijao paralelno u više zemalja, te pri tome imao svoje zajedničke faktore, ali i specifičnosti. Pristup koji je korišten pri nastajanju ove knjige pokazuje jedan od

načina za istraživanje ne samo prisilnih migracija već i drugih tema, jer multiperspektivnost, multidisciplinarnost i komparaciju ne čini samo deklarativnim pojmovima, nego čitaocu pruža mogućnost da isti problem razmatra upravo na taj način.

Ajdin Muhedinović

Nikica Barić, *Split 1980-ih. Društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019, 863.

Nikica Barić, znanstveni saradnik Hrvatskog instituta za povijest, autor je obimne, ali interesantne knjige *Split 1980-ih. Društveni sukobi u sutonu samoupravnog socijalizma*, koja je 2019. godine izašla u izdanju njegove matične institucije, a nastala u okviru projekta „Hrvatska u 20. stoljeću: modernizacija u uvjetima pluralizma i monizma“, koji je finansirala Hrvatska zaklada za znanost. Knjiga se sastoji od *Uvoda*, četiri tematska dijela s nizom poglavlja i potpoglavlja (koja nisu navedena u *Sadržaju* na početku knjige), *Zaključka*, obimnijeg sažetka na engleskom jeziku, *Kazala osoba*, popisa korištenih izvora i literature, popisa izvora ilustracija te popisa kratica. Tehnički je savršeno urađena u tvrdim koricama i obogaćena velikim brojem fotografija, ilustracija, karikatura i isječaka iz štampe. Hronološki sadržaj knjige obuhvata dinamičan period posljednje decenije socijalizma, od smrti Josipa Broza Tita pa do prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj i pobjede HDZ-a u Splitu.

Prilikom istraživanja autor je, osim naučne i stručne literature i članaka, koristio neobjavljenu arhivsku

građu Državnih arhiva u Zagrebu i Splitu, kao i brojne objavljene izvore. Također, korištena je i obimna novinska građa lokalnih štampanih medija (*Slobodna Dalmacija*, *Nedjeljna Dalmacija*, *Berekin*, *Omladinska iskra* itd), zatim dio štampe iz drugih dalmatinskih gradova (*Imotska krajina* iz Imotskog), kao i novinski članci različitih medija iz Zagreba (zagrebačko izdanje *Borbe*, *Glas Koncila*, *Danas*, *Start Magazin* i *Vjesnik*), Beograda (*Duga*, *Naša štampa*, *Politika*, *Politika – Svet*, *Radio TV revija*) i iseljeničtva (*Nova Hrvatska* i *Poruka slobodne Hrvatske* iz Londona). Osim navedenih, korišteni su i dokumentarni filmovi te snimci s YouTubea. Raznovrsnost korištenih izvora omogućila je sagledavanje brojnih sfera života u Splitu (politička i partijska situacija, sport, „Torcida“, kultura, obrazovanje, privreda, zaštita kulturne baštine, odnosi sa susjednim općinama itd.) na vrlo zanimljiv način, što uz autorovu sposobnost da se izrazi jasnim i jednostavnim jezikom omogućava lahko čitanje ovog vrlo obimnog djela.

U prvom dijelu knjige, pod nazivom „Organizirane subjektivne

strane“, Barić predstavlja društvene snage koje imaju određen stepen ugleda, značaja i moći u Splitu, poput lokalnog Saveza komunista, SSRN, različitih omladinskih i boračkih udruženja i organizacija, zatim sindikata, institucija kulture, medija, a na kraju je prikazan i položaj „drugarica“ u gradu osamdesetih godina. Sve spomenute snage imale su i svoje slabosti, probleme i nedostatke, ali i želje, zahtjeve i planove, čemu autor posvećuje posebnu pažnju. Tako se naprimjer Partija suočavala s ogromnim problemima u efikasnom realizovanju odluka i zaključaka usvojenih na bezbrojnim sastancima, sjednicama, savjetovanjima i drugim forumima, a u drugoj polovini decenije dolazi i do sve vidljivijeg osipanja članstva. Loše stanje u obrazovanju iskazano u nedostatku dovoljnog broja škola i školske opreme, velika nezaposlenost, nedostatak adekvatnih zabavnih i kulturnih sadržaja, nefunkcionalnost omladinskih organa i udruženja, bili su neki od problema mladih u Splitu, a nizak društveni standard mučio je i najstariju gradsku populaciju. Vrlo interesantan i važan segment ovog dijela predstavlja

analiza odnosa gradskog jezgra Splita prema susjednim naseljima na periferiji poput Solina i Kaštela. Borba Kaštelana za formiranje općine, nakon usvajanja Zakona o građevinskom zemljištu u Saboru SR Hrvatske 1980. godine, a kojim je bilo predviđeno podružljavanje građevinskog zemljišta u gradovima i naseljima gradskog karaktera, pokazala je postojanje različitih interesa i pogleda na ulogu „gradskog centra“ u budućim administrativnim i teritorijalnim prekompozicijama. Činjenica da su se i Kaštela i Solin u konačnici, nakon duge borbe i niza žestokih rasprava kako u skupštinskim klupama tako i u medijima, izborili za status općina pokazuje da, barem u slučaju Splita, centar nije uspio prevladati u sukobu s periferijom uprkos brojčanoj, finansijskoj i prostornoj nadmoći. Zanimljivo bi bilo uporediti ovaj slučaj sa situacijom u drugim gradovima Hrvatske, ali i Jugoslavije, u kojima su tokom osamdesetih pokrenuti slični procesi.

Drugi dio knjige posvećen je privrednoj situaciji u Splitu, odnosno stanju u najvažnijim preduzećima, njihovom poslovanju, produktivnosti, kao i izazovima s kojima

su se suočavali i mogućnostima prestrukturiranja i reformisanja. Također, autor se bavi pitanjem sve većeg broja nezaposlenih, po čemu je Split prednjačio u SR Hrvatskoj, a posebna pažnja je posvećena problemu prekobrojnih radnika u preduzećima. Naime, u posmatranom periodu sve veći izazov bio je pronaći radno mjesto, ali onog trenutka kada bi se to ostvarilo, bilo je gotovo nemoguće izgubiti ga jer su procedure bile isuviše duge i komplikovane. To je jedan od razloga zbog čega su sva preduzeća imala prekomjeran broj radnika, što je značajno utjecalo na pad produktivnosti. Postojala su kompletna preduzeća koja su stvarala ogromne gubitke i nisu postojali nikakvi ekonomski razlozi za njihovo održavanje, ali su ipak i dalje opstajala. Ipak, od sredine decenije situacija se sve više pogoršavala te je bilo nužno poduzeti određene mjere i upravo tada dolazi do prvih likvidacija preduzeća, ali i otpuštanja radnika, što je i *Nedjeljna Dalmacija* prokomentarisala – da 40 godina nakon likvidacije kapitalizma radnička klasa ponovo dobija otkaze. Pokazivali su se prvi znaci

nekih novih vremena, a krajem decenije pojam „tehnološki višak“ postaje najčešće korišteni izraz u svim raspravama o privredi u Splitu. Radnici nisu mirno posmatrali takav razvoj situacije pa su obustave rada postale dio svakodnevnice većine splitskih preduzeća. Međutim, problemi u poslovanju preduzeća nisu bili uzrokovani samo makroekonomskim faktorima već i „otuđenošću od rada“ brojnih radnika koji su često zloupotrebljavali institut radničkog bolovanja, a izbjegavali su radne zadatke i kada su bili na poslu. Autor navodi brojne primjere loše radne discipline u preduzećima: od kašnjenja radnika na posao, prijevremenog odlaska s posla, kašnjenja s pauza, a zabilježeni su i slučajevi spavanja tokom radnog vremena. O svim ovim, kao i drugim, čak i težim prekršajima radne discipline, poput nesavjesnog korištenja radne opreme te njenog oštećenja, uništavanja ili otuđenja, rukovodstva preduzeća su bila obaviještena, kao uostalom i partijske i sindikalne organizacije i javnost, ali nije bilo dovoljno snage, želje i umijeća da se svemu tome stane u kraj. Sve spomenuto utjecalo je na

rapidan pad društvenog standarda radnih ljudi i građana, a nestašice pojedinih artikala (npr. mlijeka), kao i energenata (struje i goriva), postaju sastavni dio života stanovnika Splita, što značajno utječe na njihovo raspoloženje, ali i povjerenje u samoupravni socijalizam.

Treći dio knjige po mnogo čemu možda je i najzanimljiviji, a odnosi se na analizu splitskog društva tokom osamdesetih godina. Naime, Split je nakon Drugog svjetskog rata doživio enorman razvoj, što je dovelo do širenja grada u prostornom, urbanističkom i demografskom pogledu. To je dovelo do niza problema i protivrječnosti, pa i određenih društvenih podjela, poput onih na „splitske koljenoviće“ i došljake, o čemu dobro svjedoče napisi čuvenog splitskog novinara Miljenka Smoje. Ipak, za lokalne vlasti puno veći problem je bilo stambeno zbrinjavanje novopridošlih stanovnika, a tokom osamdesetih posebno do izražaja dolazi problem bespravne ili divlje gradnje, uzrokovane smanjenim obimom stambene izgradnje u Splitu. Također, raširena pojava mita i korupcije, privrednog kriminala, zloupotrebe stambenih kredita

i brojne druge devijantne pojave dodatno su komplicirale situaciju u gradu, a uprkos sve većoj nezaposlenosti, kao i činjenici da je Split bio atraktivna turistička lokacija, odnos prema prirodi i historijskoj baštini je bio katastrofalan. Ako uza sve navedeno dodamo da tokom osamdesetih ni „Hajduku“ nisu cvjetale ruže, a da je „Torcida“ sve češće punila novinske članke brojnim huliganškim, pa i nacionalističkim incidentima, lahko razumijevamo zašto je percepcija Splita osamdesetih išla u pravcu „Vražijeg otoka“.

U posljednjem dijelu knjige, znakovitog naziva „Blijede li baklje AVNOJ-a?“, Nikica Barić predstavlja proces definitivnog propadanja socijalističkog sistema u Splitu. Nacionalistički ispadi tokom osamdesetih bili su sve češći i intenzivniji uprkos nastojanjima vlasti da ih suzbiju, a 1985. godine zabilježen je najveći broj takvih incidenata. Katolička crkva, koja je sve više jačala svoje prisustvo i značaj u društvu, i Torcida smatrani su glavnim izvorima nacionalizma i podrivanja sistema, a posebno poražavajuća okolnost, barem za lokalne vlasti, bila je činjenica da su najčešći protagonisti

nacionalističkih ispada bili mladi ljudi. Jačanju nacionalizma znatno je doprinosila situacija na saveznom nivou, naročito s pojavom Miloševića i održavanjem mitinga i skupova, ispunjenih srpskim nacionalističkim obilježjima, u splitskom zaleđu. U atmosferi urušavanja društvenog sistema, privredne apatije i naglašenih nacionalizama vršene su i pripreme za prve višestranačke izbore na kojima je u Splitu pobijedio HDZ na čelu s Franjom Tuđmanom, ali su ipak i reformisani komunisti SKH-SDP ostvarili određene rezultate, što nije bio slučaj u Solinu i Kaštelima. Konstituiranjem nove, demokratske Skupštine općine Split i zvanično je okončan jednopartijski, socijalistički sistem u Splitu, čime je označen i kraj ove vrlo zanimljive knjige.

Nikica Barić prihvatio se metodološki i istraživački vrlo zahtjevnog posla analize funkcionisanja jedne, nikako male, lokalne zajednice tokom decenije ispunjene brojnim specifičnostima, nesuglasicama i protivrječnostima. Osamdesete godine u Jugoslaviji počinju smrću Josipa Broza Tita, a završavaju smrću jednopartijskog, samoupravnog socijalizma. Split je krajem sedam-

desetih bio na svome vrhuncu, tu su 1979. održane vrlo uspješne Mediteranske igre za čiju je organizaciju gradska uprava uložila ogromna sredstva, naročito u infrastrukturu, a 1978. godine „Hajduk“ je osvojio, ispostaviti će se, posljednju titulu prvaka Jugoslavije, čime je okončana vjerovatno najuspješnija decenija u historiji ovog kluba. S razlogom se u osamdesete ušlo s velikom dozom optimizma, ali knjiga pred nama je pokazala da se od tih želja malo šta ostvarilo. Nikica Barić je koristeći obimnu i raznovrsnu izvornu građu prikazao politički, privredni i ekonomski razvoj, kao i postepenu društvenu transformaciju splitskog društva u posljednjoj deceniji socijalizma. Knjiga jeste obimna, ali je

prepuna zanimljivih detalja i priča koje na najbolji način oslikavaju posebnost jedne mikrolokacije, pri tome ne zapostavljajući širi kontekst. Nikica Barić dao je dobar primjer kako pisati historiju grada u jednom relativno kratkom, ali zato vrlo burnom i sadržajnom vremenskom periodu, a da pri tome rad bude zanimljiv za čitanje kako stručnoj tako i široj javnosti. Na taj način sigurno je dao podsticaj drugim istraživačima da se bave sličnim temama u drugim lokalnim zajednicama, pri čemu im ova knjiga može poslužiti kao odlično metodološko uputstvo, ali i kao odličan materijal za vršenje različitih komparacija.

Mirza Džananović

Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, 2020, 408.

Knjiga francuskog historičara Xaviera Bougarela *Nadživjeti carstva* zavređuje pažnju naučne javnosti, kako naslovom i sadržajem kojim

autor iznova stavlja u fokus posmatranja i analize osjetljive teme iz nacionalne i političke historije, tako i činjenicom da je prijevod njegovog

djela donijela relevantna stručna institucija – Udruženje za modernu historiju Sarajevo. Autoru valja odati priznanje što se uhvatio u koštac s mnogim prijepornim i nedovoljno rasvijetljenim pitanjima novije bošnjačke historije, čije je raznolike fenomene pratio od kraja osmanske ere i austrougarske okupacije 1878. do recentnih tokova postdejtonske Bosne i Hercegovine (1995–2012), ukazujući na važnost sagledavanja glavne teme kojom se bavio – oblikovanja i sazrijevanja modernog nacionalnog identiteta Bošnjaka – u širem kontinuitetu historijskih procesa i događaja obilježenih svjetskim ratovima, raspadom tradicionalnih imperija, državno-pravnim zapletima i lomovima i (ne)izvjesnom izgradnjom nacionalne države. U tom naporu autor se posebno usmjerio na ulogu islamske religije u razvoju bošnjačkog nacionalnog identiteta i ponudio odgovor na pitanje da li je i u kojoj mjeri islam zadržao središnje mjesto u ukupnosti identitetskih obilježja Bošnjaka od austrougarskog razdoblja do najnovijeg vremena. Drugo težišno polje mu je odnos vjere i nacionalizma u smislu pozicioniranja Bošnjaka kao evropske

muslimanske zajednice prema postojećim državno-političkim tvorevinama, prema Evropskoj uniji te mogućnosti formiranja vlastite nacionalne države. U tom kontekstu je posebno analizirao razvoj modernog političkog identiteta Bošnjaka i napetosti između principa bošnjačke političke suverenosti i očuvanja teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Svojim razmatranjima autor je dao solidno teorijsko i pojmovno utemeljenje, ukazujući na inspiraciju i podudarnosti (uz izvjesne ograde) u pristupima i gledanjima na pitanja nacije, nacionalnog identiteta i nacionalizma te političke lojalnosti i modernog carstva s autorima poput Benedicta Andersona, Rogersa Brubakera, Tare Zahre i Gassana Salaméa.

Dodatni razlog važnosti osvrta na knjigu Xaviera Bougarela leži u činjenici da je riječ o, naročito u izvanbosanskoj akademskoj javnosti, veoma čitanom i citiranom autoru koji se već duže vrijeme bavi islamom i muslimanima na Balkanu te političkom historijom Bosne i Hercegovine na prijelazu XX i XXI stoljeća. U svom prikazu ove Bougarelove knjige Maciej Falski s

Univerziteta u Varšavi zabilježio je da snaga Bougarelovog narativa leži u njegovoj upućenosti u tzv. balkanski islam, naročito njegovu bosansku varijantu, te da bi ova Bougarelova knjiga trebala biti neophodno štivo svakom naučniku koji se bavi Bosnom i Hercegovinom, kao i čitaocima željnim znanja o zamršenim procesima izgradnje nacija na Balkanu. Ovo zapažanje otvara pitanje u kojoj je mjeri ovo Bougarelovo djelo namijenjeno bosanskohercegovačkoj naučnoj javnosti, a u kojoj javnosti izvan Bosne i Hercegovine, ima li se u vidu da je čak polovina knjige u osnovi pregled i rekapitulacija već poznatih historijskih zbivanja i procesa, iscrpno tretiranih u brojnim studijama, monografijama i naučnim člancima. Riječ je o prva četiri poglavlja knjige u kojim autor donosi narativ o Muslimanima / Bošnjacima „na izvoru nacionalne neopredijeljenosti“ u austrougarskom dobu, „razočarenju u jugoslavenstvo“ između dva svjetska rata, „krivudavoj potrazi za sigurnošću“ u Drugom svjetskom ratu i „afirmaciji muslimanske nacije“ u socijalističkoj Jugoslaviji. Iako je i

ovaj dio knjige prožet zanimljivim i provokativnim navodima i komentarima koji mogu biti poticajni za drukčije promišljanje historije Bošnjaka u navedenim razdobljima, druga polovina knjige je ono što čini ovo djelo relevantnim u okvirima ozbiljne historiografske i politološke analize – riječ je o poglavljima o Muslimanima / Bošnjacima „u smrtonosnom zagrljaju nacionalizma“, islamu kao „srži bošnjačke nacije“, bošnjačkom narodu „na evropskim marginama ummeta“ (1990–1995) te bošnjačkim „snovima o naciji i apelima carstvu“ (1995–2012). Bougarelov narativ, također, preporučuju originalnost pojedinih komentara i ocjena te napor u pravcu demitologizacije novije bošnjačke historije, naročito razdoblja agresije na Bosnu i Hercegovinu i nacionalne afirmacije Bošnjaka 1992–1995. Ipak, pošto je njegovo djelo jedna cjelina te se autorovi stavovi i zapažanja o postjugoslavenskim tokovima ne mogu razumjeti bez njegovih gledanja na ranija razdoblja, za pravilno valoriziranje knjige bilo bi jednako važno ispitati metodologiju djela i osnovanost tvrdnji i zaključaka koji

se odnose na period od disolucije Jugoslavije ranih devedesetih do 2012, kao i na periode od Berlinškog kongresa 1878. do formiranja Stranke demokratske akcije (SDA) i slobodnih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini 1990. godine. Ovaj prikaz, dakako, nema za cilj ekstenzivnu obradu brojnih autorovih komentara i ocjena, od kojih su neki, u najmanju ruku, sporni, a neki vrlo slabo utemeljeni u historijskim izvorima i relevantnoj literaturi, već tek ukazati na glavna obilježja autorovog pristupa i načine poimanja, kako je i on svjestan, iznimno zamršene, slojevite i paradoksim bogate bošnjačke historije.

Bougarelov narativ sažima nekoliko glavnih ideja, tvrdnji i zaključaka. Polazeći od teorijskih postavki Gellnera, Andersona i Brubakera, autor prati „nasumični i neizvjesni karakter izgrađivanja muslimanske / bošnjačke nacije“ (17) od austro-ugarske epohe do najnovijeg doba i u tom procesu analizira ulogu političkih, vjerskih i intelektualnih elita Muslimana / Bošnjaka, čiji su pogledi, smatra autor, sve do šezdesetih godina XX stoljeća manifestirali strateške razlike

između tradicionalnih elita koje su odustajale od svakog vlastitog nacionalnog projekta i novonastale muslimanske inteligencije koja se „koleba između srpske, hrvatske ili jugoslavenske nacionalne identifikacije“ (375). Tradicionalne elite su u tom procesu vodile glavnu riječ; dok su se pravoslavci i katolici u habsburškoj Bosni i Hercegovini sve više izjašnjavali kao Srbi i Hrvati, muslimanske elite konstituiraju muslimansku zajednicu „kao nesuverenu vjersku manjinu iskazujući lojalnost carskoj vlasti u zamjenu za garanciju svoje fizičke i materijalne sigurnosti, s jedne strane, i autonomije svojih vjerskih institucija, s druge strane“ (363). Ova strategija se reproducira u narednim razdobljima i porecima; bosanska muslimanska zajednica „čuva svoj status nesuverene i zaštićene vjerske manjine“, svjesna svoje demografske slabosti, ekonomske i političke ranjivosti i geopolitičkih realnosti u regionu i Evropi. Kada, konačno, u socijalističkoj Jugoslaviji priznavanje muslimanskog naroda „omogućava zakasnjelu nacionalizaciju bosanskih muslimana“ (367), muslimanska nacija je još

uvijek amorfnu i nepostojanu kategoriju, jer je ne podupiru ni vlastite nacionalne institucije ni vlastiti državni prostor. Nova političko-nacionalna zbilja, ipak, pogoduje usponu Islamske zajednice, koja od šezdesetih godina XX stoljeća postaje „mnogo aktivnija i vidljivija“ (166) te se uskoro „malo pomalo izdiže kao zamjenska nacionalna institucija“ (167). Pod njenim okriljem doživljava svojevrsni preporod „panislamistička struja“, koju čine pripadnici od komunističkog režima četrdesetih godina razbije organizacije „Mladi muslimani“, a koji u uslovima demokratizacije političkog života u Jugoslaviji staju na čelo „muslimanske nacionalističke mobilizacije“ i dobivaju „većinu muslimanskih glasova“ (368). U dramatičnim ratnim godinama, nakon priznanja nezavisnosti bosanske države, nove muslimanske elite na čelu s Alijom Izetbegovićem „batrgaju se u implicitnoj protivrječnosti koja suprotstavlja afirmaciju muslimanskog političkog suvereniteta i očuvanje bosanske teritorijalne cjelovitosti“ (375). Tokom rata čelnicima SDA polazi za rukom potvrđivanje političkog su-

vereniteta bošnjačke nacije, no ne i očuvanje teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine. U Daytonu se uspostavlja „teritorijalizirani konsocijativizam“ koji može predstavljati polazište postupne reintegracije Bosne i Hercegovine, „ali također omogućava nacionalističkim strankama da se na duži rok vrate svaka svojim nacionalno-državnim ambicijama“ (369). Neki nezadovoljni bošnjački uglednici pokreću pitanje stvaranja „bošnjačke nacionalne države“ (331), dok se istovremeno prema nekim novim carstvima (SAD, EU) upućuju apeleli da bosanske muslimane uzmu u zaštitu, jednako kao što je bio slučaj za vrijeme cara Franje na prijelazu XIX i XX stoljeća.

Paralelno s izgradnjom muslimanske / bošnjačke nacije i njenom političkom afirmacijom teče proces oblikovanja muslimanskog / bošnjačkog identiteta koji prate podvajanja u identitetskim pretenzijama sekularne i panislamističke struje; dok predstavnici prve tragaju za elementima bošnjačkog identiteta u predosmanskom dobu, panislamisti u SDA naglašavaju središnju ulogu islama, u čemu imaju

podršku Islamske zajednice, dijela inteligencije i vojnih krugova. No, njihov pokušaj „reislamizacije muslimanskog / bošnjačkog identiteta“, koji svoj zenit dostiže u godinama rata 1992–1995, završava krahom i „paradoksalno rezultira nacionalizacijom islama“ (370). Iako od 1990. Islamska zajednica doživljava očigledan napredak u svojoj aktivnosti i prisustvu u javnom životu, redovno prakticiranje religijskih obreda ostaje odlika pobožne manjine, što jasno ukazuje da ni u Bosni i Hercegovini, kao ni u ostatku srednje i istočne Evrope, nema istinskog „povratka religiji“ (377). U tom smislu i muslimanski / bošnjački identitetski slučaj zorno potvrđuje zaključak da se u Evropi krajem XX stoljeća nije događala ponovna konfesionalizacija nacionalnog osjećaja, već složeno prekomponiranje odnosa političkih i vjerskih elita u potrazi za relegitimizacijom, „a čiji ishod rijetko vodi u pitanje duboke posljedice sekularizacije“ (377).

Da bi se dao sud o Bougarelovim opservacijama i tvrdnjama, važno je poći od činjenice da je njegovo djelo nastalo na osnovu literature i štampe, naročito vjerske i političke

publicistike, koja je bujala u devedesetim godinama prošlog stoljeća. Dok se u prvom dijelu knjige autor naslonio na objavljene rezultate istraživanja, u drugom dijelu je tražio za odgovorima na postavljena pitanja čitajući objavljene govore političara, napise novinara, profesora, teologa, pamflete vjerskih misionara i druge izvore i publikacije. Ovaj pristup bi bio sasvim legitiman da je autor ukazao na ograničenja u korištenoj bibliografskoj podlozi i novinskim člancima kojim se poslužio u stvaranju narativa o složenim fenomenima o kojim djelo govori. S obzirom na to da znatan dio knjige ne donosi nove historijske činjenice i da bi se knjiga, smatram, mogla okvalificirati kao *interpretativna historiografija*, važno je imati jasnu predstavu o sadržajnim dometima historijske literature na osnovu koje je autor donosio svoje interpretacije i zaključke. Primjerice, mada je o austrougarskom razdoblju bosanskohercegovačke historije objavljen raskošan broj kvalitetnih studija i članaka, još uvijek ne postoji nijedna monografija o bilo kojoj od sedam muslimanskih političkih organizacija

i grupa koje su djelovale od 1906. do 1918. godine. Također ne postoji nikakva relevantna historijska studija o Islamskoj zajednici od 1882. do 1918. Političke i vjerske ličnosti austrougarskog razdoblja kao što su Šerif Arnautović, Deriš-beg Miralem, Ali-beg Firdus, Šefkija Gluhić, Esad ef. Kulović, dr. Hamdija Karamehmedović, Sulejman ef. Šarac, Sakib ef. Korkut, pa ni čuveni Džemaludin ef. Čaušević – još uvijek nisu bile predmet cjelovite i seriozne historiografske analize i obrade. Nešto bolje stvari stoje s međuratnim razdobljem, dok historičari tek trebaju da se uhvate u koštac, temeljem hiljada neiskorištenih obavijesti raštrkanih u brojnim arhivskim fondovima i zbirkama, s brojnim prazninama o poziciji i djelovanju kako bošnjačkih elita tako i naroda u razdoblju rata i revolucije 1941–1945. Za socijalistički period su se doista u posljednjih desetak godina pojavile vrijedne studije, no mnoga pitanja još čekaju odgovore, primjerice kada je riječ o radu Islamske zajednice, ateizmu i religioznosti muškaraca i žena i transformacijama u razumijevanju islama među ulemom

i vjerski usmjerenim intelektualcima. Stanje građe i dostupnost izvora značajno su usporili ozbiljna istraživanja tema iz socijalističkog razdoblja. Ovo su samo neke napomene koje upućuju, u najmanju ruku, na oprez kada je riječ o donošenju sudova i zaključaka o historiji Bošnjaka i njihovih elita od 1878. do devedesetih godina XX stoljeća.

Ipak, najsporniji aspekt metodologije Bougarelovog djela tiče se njegovog odnosa prema obavijestima literature koju koristi, a koje se vrednuju samo u kontekstu već unaprijed određenih interpretativnih usmjerenja i sudova o fenomenima koje posmatra. Ova selektivnost dovela ga je do mnogih komotno iznesenih i nedovoljno potkrijepljenih stavova o identitetu i položaju Bošnjaka te držanju njihovih elita, naročito do konca Drugog svjetskog rata. Zatvarajući se u formalno-pravni rakurs, autor istrajava na svojoj tvrdnji o Bošnjacima kao „nesuverenoj i zaštićenoj vjerskoj manjini“ i ne obazire se na obavijesti i argumente koji bi ga mogli navesti na drukčiji sud, a koje je prepoznala i valorizirala bezmalo cjelokupna jugoslavenska i bosanskohercegova-

vačka historiografija, od Avde Sućeske i Branka Petranovića do Nusreta Šehića i Tomislava Kraljačića, priznavajući Bošnjacima (Muslimanima) obilježja zasebnog narodnog individualiteta, a ne tek vjerske grupe „nesvjesne svog nacionalnog imena“. Islam jeste neupitni supstrat tog individualiteta, ali ne kao, kako Bougarel navodi, „nadmjestak svakom nacionalnom identitetu“ (376), već kao okosnica narodne samosvijesti i društvene mobilizacije, što je bilo vidljivo i političkim faktorima austrougarske okupacione uprave. Tako se u Izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine 1906. navodi da su se „pojmovi o narodnosti i konfesiji“ u pokrajini stopili još u predokupaciono doba i da je granična linija između pojedinih skupina stanovništva istovremeno i konfesionalna i nacionalna. I sam autor citira Kállayjevo pismo Kutscheri iz 1901. u kojem Kállay skreće pažnju na dalekosežne zahtjeve prvaka muslimanskog autonomnog pokreta kojim se traži „da se od muhamedanaca napravi samostalna nacionalno-politička skupina“ i poseban „muhamedanski politički narod“ (45). Godinu dana kasnije Kállay u govoru izaslanstvu

Reichsrata priznaje da u Bosni i Hercegovini „konfesionalizam čini osnovu nacionalizma“ te da nazivi Srbin, katolik i muhamedanac označavaju ne samo konfesiju „nego takođe i nacionalnost“ (51). Navodeći ciljeve muslimanskog *Bisera* iz 1912. autor citira stavove uredništva prema kojim u Bosni i Hercegovini postoji jedan narod, ali s tri imena i tri vjere. „To je pleme: Srbi, Hrvati i mi Bošnjaci“ (59). Autor ne vidi u ovim navodima relevantna historijska svjedočanstva o ne samo konfesionalnoj nego i etničkoj posebnosti Bošnjaka, koja je kao društvena činjenica bila vidljiva i prije nego što su Bošnjaci formiranjem Muslimanske narodne organizacije (MNO) 1906. doista postali „muhamedanski politički narod“. On donosi navode iz *Javnog računa o mome političkom radu* Derviš-bega Miralema iz 1911, u kojim ovaj prvak MNO ističe „da je pretežna većina našeg naroda u tom [jezičkom] pitanju indiferentna, osjećajući se samo muslimanima“, zanemarujući, istovremeno, kontekst navedene izjave i činjenicu da je pravac rješavanja jezičkog pitanja već bio određen vladinim uvođenjem naziva „srpsko-hrvatski

jezik“ četiri godine ranije. Pritom zaobilazi druge dijelove *Javnog računa* u kojim Miralem sebe naziva *većilom* (zastupnikom) svog naroda (ne vjerske manjine), a zastupnicima Hrvatske katoličke udruge s prijezirom poručuje da njegovom narodu ne drže lekcije „kojoj narodnosti pripadamo“, protestirajući protiv svih aspiracija da se Bosna i Hercegovina sjedini s Hrvatskom ili ma kojom drugom pokrajinom. „Naše je geslo: Bosna Bosancima!“ Akademik Dževad Juzbašić u svom akribičnom djelu *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)* ističe da su se „Bosanski Muslimani“ postepeno tokom osmanske vladavine formirali „kao poseban južnoslavenski etnički individualitet“, a da su na razmeđu XIX i XX stoljeća izražavali svoju identifikaciju „služeći se religioznom nominacijom“. Bougarel u cjelokupnom javnom i društveno-političkom radu Muslimana / Bošnjaka u habsburško doba, a i kasnije, vidi samo borbu za vjerski identitet i fizički i materijalni opstanak, previđajući da kako opozicioni autonomni pokret tako i političko djelovanje saborskog

razdoblja čine – historijski posmatrano – neupitne početne izraze dugotrajnog nacionalnog izrastanja Bošnjaka. Ti su izrazi, dakako, uslovljeni međunarodnim, regionalnim i unutarbosanskim nacionalno-političkim, društveno-ekonomskim i demografskim konstelacijama, koje su činile nereálnim i neodrživim svaki vlastiti nacionalni projekat koji bi podrazumijevao opstanak Bošnjaka kao zasebnog narodnog individualiteta. Otuda je krajnji cilj borbe za narodni interes, dakako vrlo nepostojane, bio politički napor u pravcu autonomije Bosne i Hercegovine, u kojem autor ne vidi „oblik muslimanskog protonacionalizma“, već formu koju poprima „lojalnost muslimanske zajednice carskoj vlasti“ (58), kako pod Habsburgovcima, tako i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, pa i Hitlerove okupacije. Ova Bougarelova tvrdnja nije bez osnova, ako se analiziraju, primjerice, argumenti političara poput Derviš-bega Miralema i Šerifa Arnautovića protiv ujedinjenja s Hrvatskom i stvaranja jugoslavenske države. Ali ona ne daje odgovor na pitanje zašto se uopće insistiralo na autonomiji Bosne ako je jedini

cilj bio carska zaštita od nepoželjne marginalizacije, zašto se nije tražila dotična zaštita izravnom i neuslovljenom lojalnošću vladajućim, pritom autonomističkom zahtjevu suprotstavljenim, državno-političkim i administrativnim rješenjima. Upravo ova dilema potiče pitanje: u kojoj mjeri je zahtjev za autonomijom bio uslovljen marginalizirajućim praksama i nezadovoljavajućim odnosom državne vlasti prema Bošnjacima, kako elitama tako i običnom narodu? Ovo pitanje historijska nauka još uvijek nije dovoljno istražila i sagledala.

Među mnogim autorovim tumačenjima barem još dva zahtijevaju kritički osvrt. Prvi se tiče memoranduma opskurnog „Narodnog odbora“ Hitleru iz novembra 1942. Autor posvećuje značajnu pažnju ovom dokumentu nepoznatog autora, jer se, očigledno, dobro uklapa u njegove interpretativne paradigme te ističe da on pokazuje kako su u kontekstu krvavih sukoba između hrvatskog i srpskog nacionalizma „politički i vjerski čelnici muslimanske zajednice i sami prinuđeni da razmišljaju u nacionalnim kategorijama“ (116). Ne navodi ko su ti „politički

i vjerski čelnici muslimanske zajednice“ i koliko su bila reprezentativna njihova gledišta. Memorandum je, podsjetimo se, svojim ekstravagantnim nacionalističkim nabojem i zalaganjem za teritorijalno smanjenje Bosnu i Hercegovinu s muslimanskom većinom, vidno odudarao od tradicionalnih usmjerenja bošnjačkih političkih elita, a dvojbe oko njegovog autorstva i svrhe povećava činjenica da o njemu nema skoro nikakvih konkretnih tragova u izjavama i postupcima savremenika. Drugo je autorova odrednica „panislamistička struja“, kojom on označava „Mlade muslimane“ i utemeljujuću i rukovodeću elitu SDA s Alijom Izetbegovićem na čelu. Autor je dobro upućen u tematiku panislamizma kao političke ideologije usmjerene k obnovi i ujedinjenju muslimana te oslobođenju od evropske kolonijalne prevlasti. On s pravom navodi da su se sami „Mladi muslimani“ označavali panislamistima, a termin je koristio i Alija Izetbegović u svojoj *Islamskoj deklaraciji* s početka sedamdesetih (20-21). Postavlja se, međutim, pitanje zašto je autor izabrao samo ovu dimenziju njihovih ideja i stremljenja

u označavanju njihove suštine. U svim programskim natuknicama mladomuslimanske organizacije iz četrdesetih godina XX stoljeća, uključujući par napisa istaknutijih mladomuslimana u *El-Hidaji*, „bijeg u panislamističku utopiju“ (120) samo je jedan od sadržaja njihovih težnji i aktivizma, dok na terenu, među gradskim i seoskim mladim hodžama i omladinom, također članovima organizacije, jedva da je iko čuo za taj pojam. Ne smije se izgubiti iz vida da su mladomuslimani u osnovi bili islamski obnoviteljski pokret, usmjeren k očuvanju i jačanju tradicionalnog islama među bosanskomuslimanskim masama, u čijim životima je vjera već izvjesno vrijeme gubila na važnosti. „Prvi prioritet ovih entuzijasta“, navodi Hase Čoralić, osuđen kao mladi musliman u Banjoj Luci 1949. na pet i po godina zatvora, „bio je uspostavljanje istinskog islamskog vjerovanja, zapravo, obnova islamske misli i islamske vjere na tradicijama naših očeva i djeđova, tj., onako kako je propisano u Kur’anu i Hadisu“. Mladomuslimanski pokret jeste bio i panislamistički, ali je bio, ponajprije, bosanski muslimanski revivalistički pokret s

izraženim romantičarsko-antimodernističkim i puritanskim tendencijama. Dakako, uza sve navedeno, valja imati na umu da je pojam „panislamizam“ imao široko značenje u Bosni i Hercegovini prve polovine XX stoljeća, da su se za panislamske teme zanimali, prije „Mladih muslimana“, mnogi muslimanski listovi i da je bosanska ulema bila na udaru kritičara da „luta u maglovitim panislamskim iluzijama“. U neku ruku su svi tradicionalni bosanski muslimani bili „panislamisti“, makar to usmjerenje i nemalo konkretne državno-političke implikacije.

Druga polovina knjige, svojim indikativnim navodima i originalnim tumačenjima, trebala bi biti nezaobilazno štivo u svim dolazećim analizama posvećenim modernoj historiji Bosne i Hercegovine i Bošnjaka postjugoslavenskog vremena. Autor ovog prikaza ostavlja pozvanijim da sagledaju i ocijene Bougarellove rekonstrukcije i tumačenja dramatičnih tokova borbe Bošnjaka za očuvanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne države, izgradnje savremenog bošnjačkog nacionalnog identiteta i svih aporija i protivrječnosti koje su pratile te napore. Vid-

ljivo je da je autor prepoznao i iznio na površinu mnoga važna svjedočanstva koja ilustriraju obim izazova, kriza i lutanja u borbi i traganju za optimalnim državno-političkim i nacionalno-identitetskim rješenjima, koja su imala svoju podlogu kako u (ne)iskustvu generacija ranijih epoha, tako i u personalnim i grupnim interesima i stremljenjima bošnjačkih političkih, vjerskih i kulturnih elita koje su se, kako autor dobro primjećuje, nudeći konkretne odgovore, borile i za vlastitu legitimizaciju u novonastalom prostoru bošnjačke društvene i intelektualne slobode. Autor plastično oslikava modele prilagodbe dominantnog diskursa novim geopolitičkim, vojnim, društvenim i duhovnim realnostima, prepoznajući zakamuflirane instrumentalizirajuće dimenzije u šarenilu interpretativnih zahvata kako u stariju i noviju prošlost Bošnjaka, tako i u postojeću surovu ratno-političku i društvenu zbilju te modele osmišljavanja neizvjesne bošnjačke perspektive. Neke od tih slika će posigurno naići na podijeljenu recepciju stručne javnosti, naročito u Bosni i Hercegovini, poput smještanja odsustva masovnijih zlo-

čina na teritorijama pod kontrolom Armije BiH u oportunističku ravan strateškog napora da se sačuva međunarodni legitimitet bosanskih vlasti te sprečavanja prelaska u neprijateljske vojske „na desetine hiljada muškaraca koji su im silno potrebni“ (221). Istovremeno se donosi citat u kojem Alija Izetbegović kaže: „Nama ne smetaju ni crkve ni katedrale, mi smo naučili da živimo sa ljudima koji drugačije misle i osjećaju i smatramo to svojom prednošću“ (222). Bougarel se s pravom usmjerava protiv „patriotskog“ tumačenja rata 1992–1995. i poslijeratne bošnjačke politike i vješto demaskira manevriranja i borbu za pozicije državnih i lokalnih elita pod okriljem novih političko-nacionalnih i ideoloških paradigmi. Ipak, ono što ostaje prijeporno jeste autorovo esencijaliziranje političkih, kulturnih i duhovnih usmjerenja Bošnjaka temeljem, nerijetko pojedinačnih, nereprezentativnih i međusobno neuslovljenih ideja, stavova i komentara, koje se ne posmatraju, barem ne u dovoljnoj mjeri, kao traganja i tendencije u konceptualizaciji aktuelnih političkih, društvenih i identitetskih izazova, reflektirajući

egzistencijalnu tjeskobu i nabujale antagonizme koji su često činili podlogu tipskim, radikalnim i pojednostavljenim gledištima. To je i prirodna prateća pojava kriznih i tranzitnih razdoblja kakve su bile devedesete.

Ako se valjano sagledaju kritički i demitologizirajući dometi i poticaji Bougarelovog narativa,

ova njegova knjiga bi mogla biti važan sastavni element novih uvida u bošnjačku nacionalnu historiju na razmeđu XX i XXI stoljeća, a ujedno i doprinos promoviranju nacionalno i politički rasterećenog diskursa u historiografijama Bosne i Hercegovine i Balkana.

Adnan Jahić

**Ed Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: svođenje računa.*
Sarajevo – Zagreb: Buybook, 2017, 492.**

Mada nije sklon tvrdnji da je svojim posjetama prijedorskim logorima Omarskoj i Trnopolju 5. augusta 1992. godine spasio na stotine zatočenika, nesumnjiva je činjenica da ga oni s pravom smatraju svojim spasiocem. Kao takav, Ed Vulliamy i treba biti upamćen. Uz to bi se, bez dileme, trebalo dodati i da je ovaj novinar jedan od onih neumornih boraca za istinu o ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Svojim izvještajima za list *Guardian* dobitnik je brojnih nagrada. Zahvaljujući objavljenim snimkama iz spomenutih logora

svjetska se javnost upoznala sa strahotama agresije na Bosnu i Hercegovinu i zločinima nad bošnjačkim i hrvatskim civilima u prijedorskoj opštini.

U svojoj knjizi *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: svođenje računa*, Ed Vulliamy u tri dijela s ukupno 17 poglavlja opisuje, uz svoja opažanja o zbivanjima u Bosni i Hercegovini tokom agresije, i one događaje koji su se desili nakon otkrića prijedorskih logora prioritarno se baveći sudbinom logoraša, zločinaca i nadlogodavaca. Logoraši iz Prijedora

koje susreće na ratištima u srednjoj Bosni kao borce jedne od najslavnijih brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine – 17. viteške krajiške brigade, kako hrabro stoje na braniku domovine, uprkos činjenici da su im u Prijedoru 1992. godine ubijeni članovi najuže porodice i što su nakon tortura protjerani s svojih ognjišta, ne vape za osvetom nego za pravdom sada kada im je omogućeno da se brane. Godinu dana nakon susreta s bivšim logorašima, Vulliamy 1996. susreće, kao i četiri godine ranije, prijedorske nalogodavce zločina, čelnike opštinske vlasti. Sve njihove ratne zasluge u nastanku Republike Srpske obilježene su isključivo zločinima nad civilima, zbog čega predstavljaju savršen primjer kako se stvarala ova tvorevina. Manje nadobudni otkako više nisu gospodari smrti, donekle svjesni zločina počinjenih u njihovo ime, nisu znali vješto sakriti ono što su pokušali. Čak su tokom razgovora s Vulliamyjem (indirektno) priznali svoja nedjela. Milan Kovačević, zamjenik predsjednika opštine od maja 1992. godine, u rijetkim trenucima iskrenosti izjavljuje: „Omarska je bila planirana kao prijemni centar. Ali onda se

pretvorila u nešto drugo. Bila je to greška. Namjera je bila formirati logor, ali ne koncentracioni logor“, priznavši da je u njemu „sto ljudi ubijeno“, a u nastavku razgovora se ispravlja te dodaje da „samo Bog zna koliko je tamo ljudi ubijeno...“ ne sporivši da je i sam bio dio, kako to naziva, „kolektivnog ludila“. Kovačević, optužen za genocid, preminuo je tokom procesa vođenog protiv njega pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu 1998. godine. Njegov šef, predsjednik opštine Milomir Stakić, tvrdio je tada da je „u Omarskoj vođen samo istražni proces za određeni broj Muslimana“, a u kontekstu zbivanja rekao je da „Srbi odu u krajnost samo kad im je ugrožena sloboda“, aludirajući time na to da je on znao za zločine i za njih pokušao naći izgovor. Nekoliko godina nakon ovog razgovora, Stakić je uhapšen, a potom osuđen na 40 godina zatvorske kazne pred haškim Tribunalom. Prema izvorima jedne ugledne bosanskohercegovačke novinske kuće, Stakić je tokom procesa pregovarao s tužilaštvom da prizna krivicu za tačku zločina protiv čovječnosti kako bi zauzvrat bila po-

vučena tačka optužnice za genocid protiv njega. Zbog nespremnosti da povuče ovu tačku i vjerovatno uvjereni da će mu ona biti dokazana, tužilaštvo i Stakić ne sklapaju dogovor, a Stakić odustaje od priznanja. No, uprkos tome, presuda protiv njega jedna je od onih u kojoj se precizno opisuju prijedorski događaji devedesetih godina.

Da su za zločine u prijedorskim logorima znali i visoki funkcioneri Republike Srpske slikovito je, uz ciničnu čestitku neposredno nakon njihovog otkrića, Vulliamyju priznao njen potpredsjednik Nikola Koljević: „Ali trebalo vam je vremena? Tri duga mjeseca, i sve se to dešavalo – zašto, pa Omarska je tako blizu Venecije! Jedino što sve vas novinare zanima je jadno, egzotično, multikulturalno Sarajevo sa svojim univerzitetom i zgodnim curama! Nema univerziteta u Trnopolju, nije bilo Zimske olimpijade u Prijedoru!“ Surovu istinu koju je Koljević izrekao oslikavalo je stanje u Bosni i Hercegovini 1992. godine. Dok je pažnja javnosti bila usmjerena na Sarajevo, srpske vojne i policijske strukture nesmetano su masovnim zločinima nad bošnjačkim i hrvatskim

civilnim stanovništvom „crtali nove granice srpske države zapadno od rijeke Drine“. S druge strane, spomenuta pažnja svjetske javnosti prema glavnom gradu Bosne i Hercegovine nije spriječila njegovu troipogodišnju opsadu od strane Vojske Republike Srpske. Da li zbog grižnje savjesti zbog počinjenih zločina ili straha da će biti optužen, Koljević je počinio samoubistvo 1997. godine.

Kakva je sudbina onih koji su bili zatočeni, a koji su u zapadnim evropskim državama – najprije u Velikoj Britaniji – našli utočište i kakav odnos imaju prema zločinima počinjenim nad njima tema je razgovora koju autor vodi s njima. Zajedničko je jedno: Trauma ih prati u većoj ili manjoj mjeri i decenijama nakon 1992. godine. S mnogima od njih se susreće na procesima kako u Den Haagu tako i u New Yorku gdje su svjedočile silovane zatočenice iz logora Omarska.

Vulliamy povlači paralelu s preživjelim jevrejskim logorašima iz Drugog svjetskog rata. Logoraši i autor su saglasni da brutalnost nacističkih i srpskih logora nije jednaka, ali da ima jako puno podudarnosti, ne samo u logorima nego i u životu

poslije zatočenja. Bitna je ipak jedna suštinska razlika koju stalno kao opomenu treba istaći: Njemačka je poražena i započela proces suočavanja sa zločinima iz Drugog svjetskog rata. Srbi ne samo da nisu započeli proces suočavanja s vlastitim zločinima nego su čak i nagrađeni republikom na polovini bosansko-hercegovačkog teritorija u čiji su sastav ušle Srebrenica, Bratunac, Prijedor, Foča, Zvornik ili Višegrad, kao i druge opštine u kojima je ubijeno na desetine hiljada bošnjačkih civila. Republika Srpska je i entitet u kojem su revizionisti i negatori zločina dobrodošli, a osuđeni zločinci nakon odsluženja kazne dočekani kao heroji.

Vulliamy opisuje i svoje susrete s kasnijim osuđenima pred sudom u Den Haagu, gdje ih ponovo susreće kao svjedok optužbe te opisuje svoju i borbu preživjelih logoraša protiv revizionista i negatora zločina kakvi su novinari britanskog lista *Living marxism (LM)* ili njemački novinar Thomas Deichmann. Oni su se naročito istakli svojim tezama u kojima negiraju postojanje prijedorskih logora, a snimke iz njih opisuju kao „montirane

u kampanji protiv srpskog naroda“ da bi „izazvali međunarodnu intervenciju“. Ustaljena naracija koja ni pred jednom ozbiljnom institucijom nije dokazana. U svakom slučaju, priznanja Koljevića, Kovačevića i drugih u intervjuima i neformalnim razgovorima ili priznanje Biljane Plavšić i drugih haaških osuđenika udarac je svakoj vrsti negiranja.

Bivši zatočnici vode i nove bitke u kulturi pamćenja – bitke da na mjestima zločina budu postavljena spomen-obilježja, da odgovorni budu izvedeni pred lice pravde i da budu pronađeni posmrtni ostaci ubijenih. Lokalna prijedorska i entitetska vlast suprotstavlja se svim sredstvima izgradnji takvih obilježja. Dokaz tome je da ni 28 godina poslije u kompleksu logora Omarska ili Trnopolje ništa ne podsjeća na to da su tu počinjeni masovni zločini nad nesrpskim civilnim stanovništvom. Borba za kulturu pamćenja događa se paralelno s procesom povratka i pronalaskom novih masovnih grobnica o kojima također Vulliamy govori. Prijedor, a naročito Kozarac, postali su simboli povratka u Bosni i Hercegovini. Proces povratka odvija se bez pomoći

državne ili entitetskih vlasti i su-
protno očekivanjima zločinaca.
Isto kao i pronalasci masovnih
grobnica, koje nerijetko pronalaze
žrtve ili čak javnosti anonimni ak-
teri zločina, a čije otkopavanje bude
finansirano dobrovoljnim prilozi-
ma pojedinaca.

Iz knjige koja obiluje preciznom
terminologijom može se izvući za-
ključak da su upravo preživjeli oni
koji su, za razliku od zločinaca i
njihovih pristalica, spremni prvi
pružiti ruku pomirenja i graditi
suživot. Takav jedan paradoks op-
štepoznat je u „dejtonskoj“ Bosni i
Hercegovini. Preživjeli se nemaju
čega stidjeti, počinioци ili se kriju
zbog stida ili se ponašaju kao da
su neki, njima „potpuno nepozna-
ti pojedinci“, počinili zločine nad
dojučerašnjim komšijama i prija-
teljima. Zato su „iznenađeni“ kada
bude uhapšen poneki pripadnik

vojske ili policije Republike Srpske,
a „začučeni“ kada se u njihovoj ne-
posrednoj blizini pronađe masovna
grobnica s nekoliko stotina tijela
ubijenih bošnjačkih i hrvatskih ci-
vila.

Epilog knjige zauzima svjedo-
čenje i biografija vjerovatno naj-
poznatijeg logoraša, Fikreta Alića.
Osoba koja se licem u lice susrela
s revizionistom Deichmannom,
živjela život prognanika, a danas je
povratnik u Kozarac. Njegova sud-
bina oslikava sudbine hiljade prije-
dorskih Bošnjaka i Hrvata.

Vulliamyjeva knjiga svjedočan-
stvo je o jednom nepravednom ratu
i nepravednom miru u državi u ko-
joj je pravda neizmjereno daleko. Na
pisanje ove knjige autora, kako kaže
Noel Malcolm, nije navelo samo sa-
osjećanje – već na jednom dubokom
nivou – i moćan osjećaj nepravde.

Jasmin Medić

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

János M. Bak
(1929–2020)

Godina 2020. pokazala se naročito tegobnom za medievističke studije u Evropi i svijetu, budući da smo ostali bez nekoliko eminentnih istraživača srednjovjekovnog doba. Tako smo u kratkom vremenu ostali bez Michela Roqueberta (1928–2020), poznatog francuskog autora knjiga o katarima i srednjovjekovnoj herezi, Petera Linehana (1943–2020), vodećeg eksperta za područje srednjovjekovne Španije, W. Marka Ormroda (1957–2020), specijalistu za srednjovjekovnu prošlost Britanskog ostrva, Richarda Sharpa (1954–2020), eksperta za srednjovjekovni latinski, crkvenu organizaciju i kulturnu historiju, Helen Damico (1931–2020, preminula od komplikacija uzrokovanih Covid-19 zarazom), ekspertkinju za legendu o Beowulfu, urednicu izuzetno korisne triologije *Medieval Scholarship. Biographical Studies on the Formation of a Discipline*. I zemlje u susjedstvu osjetile su gubitak odlaskom dvojice velikih historičara i akademika – Rade Mihaljčić (1937–2020), autor poznatih djela poput *Kraj srpskog царства* (1975) i *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање* (1984) preminuo je u martu, a Tomislav Raukar (1933–2020), autor jedne od najcjenjenijih sinteza *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi i ideje* (1997), u julu ove godine. Respektirajući postignuća svih navedenih historiografskih velikana, ipak je u medievističkim krugovima najviše odjeknula vijest o smrti mađarskog historičara Jánosa M. Baka (1929–2020).

Biografija Jánosa Baka prilično je poznata priča za bilo koga ko se iole zanima medievistikom prostora Istočno-centralne Evrope. Aktivni sudionik Pokreta otpora pronacističkim vlastima u Mađarskoj tokom Drugog svjetskog rata i uvjereni komunista, čiji su brojni ideali bili raspršeni opresivnim načinom sovjetskog uticaja na postratnu Mađarsku, te posljedničnim krvavim ugušenjem Mađarske revolucije iz novembra

1956. godine od strane sovjetskih tenkova. Iako je ostao vjeran socijalističkom poimanju društva, Bak je postao jedan od skoro 200.000 Mađara koji su se otisnuli u emigraciju. Ova velika promjena dovela je i do promjene naučnog interesa tada mladog istraživača. Naime, prije bijega iz Mađarske, njegovo zanimanje bilo je usmjereno na modernu historiju, pa je tako 1950. godine na Eötvös Loránd Univerzitetu u Budimpešti odbranio magistarsku tezu o Radničkoj partiji u Mađarskoj krajem 19. stoljeća (*The Ungarische Sozialistische Arbeiterpartei, 1880–1890*). Sa prelaskom u Saveznu Republiku Njemačku, upisao je doktorski studij na Georg-August Univerzitetu u Göttingenu, gdje je došao pod mentorstvo čuvenog njemačkog historičara Percyja Ernsta Schramma. Bilo je to jamačno čudan spoj bivšeg gorljivog komunista (Baka) i bivšeg Wermachtovog majora i glavnog arhiviste Vrhovne komande njemačke vojske (Schramm), međutim, pronašli su zajednički interes u političkim ritualima i razvoju država tokom srednjeg vijeka. Schramm je postao slavan po svojim knjigama *Kaiser, Rom und Renovatio* (1930), *A History of the English Coronation* (1937), *Kaiser, Könige und Päpste: Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*. 4 vols. (1968–71), a upravo u tom smjeru razvijala se i naučna karijera Jánosa Baka. Očito se između tadašnje i buduće zvijezde evropske medievistike razvio jako produktivan odnos, pa je Bak u nekoliko navrata pisao o historiografskim dostignućima svog mentora [„Medieval symbology of the state: Percy E. Schramm’s contribution“, *Viator*, 4/1973, 33-63; „Percy Ernst Schramm (1895–1970) P. E. Schrammról“, u: *Miscellanea fontium historiae Europae: Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*, ur. J. Kalmár, Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1997, 421-431; „Percy Ernst Schramm (1894–1970)“, u: *Medieval Scholarship: Biographical Studies on the Formation of a Discipline, 1: History*, ur. H. Damico, New York: Garland Publishing, 1995, 247-262]. Njegova disertacija *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert* (1960) objavljena je trinaest godina nakon odbrane, u izdanju Franz Steiner

Verlag te je za kratko vrijeme postala jedno od najreferentnijih djela za srednjovjekovnu prošlost Ugarske kraljevine, iako nikada nije prevedena sa njemačkog jezika. Knjiga je podijeljena u šest poglavlja posvećenih vremenu nakon vladavine Arpadovića, dakle od 1301. godine pa sve do propasti Ugarskog kraljevstva pred osmanskom navalom 1526. godine. Za razliku od pristupa svog mentora Schramma, kome je i spočitavao da se prilično jednostrano bavi samo vladarima u svojim djelima, Bak je svoju disertaciju bazirao prvenstveno na ulozi ugarskog plemstva i njihovoj dinamičnoj i uskoj povezanosti sa vladajućim dinastijama.

U nastavku karijere János Bak je predavao najprije na Phillips-Universität u Marburgu, a zatim je 1968. godine prešao na Odsjek za historiju na University of British Columbia u Vancouveru, gdje je proveo naredne 22 godine, dočekaio i mirovinu, a 1990. godine bio biran i za emeritusa na istom univerzitetu. Tokom ove prve faze svoje naučne karijere, Bak je neko vrijeme kao gostujući profesor proveo i na University of Delaware u Newarku i na Rutgers University u New Brunswicku. Istraživački dio karijere posvetio je dvjema polovima srednjovjekovnog društva, što je potpuno razumljivo ukoliko se poznaje upravo njegov dotadašnji životni put. Istraživanju života srednjovjekovnih seljaka uputio ga je zasigurno njegov socijalistički politički *background*, pa je osjećao obavezu da doprinese i tom polju medievistike, iako se nije podrobnije njime sam bavio. Tako se prihvatio nezahvalnog zadatka da bude urednik zbornika radova *The German Peasant War of 1525* (1976), koju je objavio Routledge kao treći tom u okviru *Library of Peasant Studies*. Ovaj zbornik je imao velikog efekta na izučavanje seljačkih vojnih pokreta, pa je nastavljen 1984. godine novom publikacijom *Religion and Rural Revolt: Papers presented to the IV. Workshop on Peasant Studies* u izdanju Manchester University Press, koju je János Bak uredio zajedno sa Gerhardom Benekom. U ovom zborniku svoje priloge su objavila neka od najeminentnijih imena evropske i svjetske medievistike, poput Petera Burka, Davida Nichollsa, Donald M. G. Sutherland, Karl-Heinza Ludwiga i drugih. Sam Bak je imao tek jedan manje primjetan doprinos ovoj temi:

„The Peasant War in Germany by Friedrich Engels: 125 Years After“. *The Journal of Peasant Studies*, 3(1)/1975, 89-135.

Glavni smjer istraživanja ipak je bio obilježen uticajem doktorskih studija u Njemačkoj i mentorstvom P. E. Schramma. Najveći doprinos János Bak dao je istraživanju ikonologije i ceremonijala ugarskih vladara i vlastele, sa naročitim naglaskom na čin krunidbe. Ovi napori su bili krunisani uređivanjem jako uticajnog zbornika *Coronations: medieval and early modern monarchic ritual* (Univ. of California Press, 1990). U desetljećima prije i poslije toga, objavio je cijeli niz članaka koji su danas, uz Schrammove, Déerove, Kantorowiczove i Blochove priloge, polazno štivo za izučavanje položaja srednjovjekovnih vladara i ideologije njihovog vladanja. Izdvajamo: „Sank Stefans Armrelique im Ornat König Wenzels von Ungarn“ (1964); „Coronation orders in Hungarian liturgical MSS“ (1977); „A kingdom of many languages: the case of medieval Hungary“ (1994); „Insignia of Rulership in Medieval East-Central Europe“ (2004); „Monotheistic kingship“ (2004); „Holy Lance, Holy Crown, Holy Dexter: Sanctity of Insignia in Medieval East Central Europe“ (2008). Neposredno nakon Bakove smrti iz štampe je izašla nova publikacija *Crown and Coronation in Hungary 1000 – 1916 A. D.*, koju je priredio zajedno sa Gézom Pálffyjem u izdanju Instituta za historiju Istraživačkog centra humanističkih nauka Mađarske akademije nauka i Nacionalnog muzeja Mađarske.

Baš kada se činilo da će dolaskom u mirovinu i izborom za prof. emeritusa na University of British Columbia nastupiti mirniji period života i karijere Jánosa Baka, on je ušao u možda i najdinamičniju fazu oba segmenta djelovanja. Naime, nakon raspada Sovjetskog saveza i pada socijalističkih režima u zemljama Istočne Evrope, multimilioner George Soros tražio je prikladnu lokaciju na kojoj je namjeravao da osnuje novu visokoškolsku ustanovu – Centralnoevropski univerzitet (CEU), koja je bila zamišljena da funkcioniše po načinu rada vrhunskih univerziteta u SAD. Glavnog suradnika pronašao je upravo u Jánosu Baku koji je s druge strane, pored pokretanja Univerziteta, izrazito veliku ulogu imao

u formiranju Srednjovjekovnih studija. Upravo će se taj *Medieval department* u narednim desetljećima formirati u najkvalitetniji studijski program medievistike u ovom dijelu Evrope, s izrazitim postignućima (vidi: János M. Bak, „Ten Years of Medieval Studies at CEU“, *Medieval Academy News* 12(4)/2003). Nastavio je Bak sa naučnim radom i u ovoj fazi života, naročito se fokusiravši na priređivanje izvora, ponajprije zakona Ugarskog kraljevstva, koje je radio u suradnji sa brojnim eminentnim kolegama poput Pala Engela, Jamesa Rossa Sweeneyja, Martina Radyja i drugih, no, ipak u ovom vremenu daleko se plodonosnijim pokazao njegov mentorski rad. Ukupno je sedam mladih medievista pripremalo svoje doktorske disertacije pod mentorstvom Jánosa Baka, a većina njih se fokusirala na obradu historijata i značaja velikaških porodica. Tako je Damir Karbić odbranio tezu *The Šubići of Bribir (A Case Study of a Croatian Medieval Kindred)* (2000); Giedré Mickūnaitė, *Grand Duke Vytautas – Establishing Vytautas the Great* (2002); Ivan Jurković, *The Fate of the Croatian Noble Families in the Face of Ottoman Advance* (2004); Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family* (2004); Nada Zečević, *The Tocco of the Greek Realm 14th and 15th c.* (2004); Yuriy Zazulyak, *Enmity, Dispute and Noble Community in the Late Medieval Kingdom of Poland in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries. Evidence from the Rus' Palatinate* (2008). Iako nije bio mentor tezama koje su obrađivale uloge kraljica i plemkinja tokom srednjeg vijeka, János Bak se također naročito zalagao i za usmjeravanje studenata u tom pravcu istraživanja.

Značaj karijere ovog vrsnog medieviste prepoznat je još za njegovog života. Tako su mu kolege u čast 70. rođendana priredili zbornik radova ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak*, objavljen od strane CEU Press, pod uredništvom Balázsa Nagyja i Marcella Sebőka. Jedanaest godina kasnije, u okviru čuvene serije *Variorum Collected Studies Series*, izdavača Ashgate, a pod uredništvom Gábora Klaniczayja i Balázsa Nagyja, pod naslovom *Studying Medieval Rulers and Their Subjects: Central Europe*

and Beyond, ponovo je objavljeno 27 najutjecajnijih Bakovih članaka. Zanimljivo je da je János Bak jedan od rijetkih medievista o kojima je snimljen i dokumentarni film. Naime, njegova kćerka Gamma je 1992. godine režirala film *East... West... Home's Best* u kojem je obradila očev buran život u domovini i u emigraciji.

Na kraju ovog nešto opširnijeg in memoriama nego što je to uobičajeno, mora se spomenuti posljednji veliki projekat kojeg se prihvatio ovaj velikan historiografske riječi i na kojem je radio do svojih posljednjih dana, a ujedno i događaj na kojem sam imao sreću da i uživo upoznam Jánosa Baka. Naime, CEU je 2014. godine organizirao konferenciju *A Forgotten Region? East Central Europe in the „Global Middle Ages“*, koja je prema Bakovoj ideji zamišljena kao prvi korak u osnivanju Mreže medievista Istočno-centralne Evrope (MECERN). Ova ideja je danas zaživjela, Mreža funkcionira solidno uz nekoliko dobro organiziranih konferencija, a ostaje da se nadamo da će nasljednici velikog Jánosa Baka imati dovoljno snage da održe ovo čedo njegove dinamike i ljubavi prema medievistici. Ono trajnije zavještanje, njegove knjige i članci, već su nezaobilazan dio nauke i zasigurno će još desetljećima biti osnova proučavanja brojnih tema i istraživačkih okvira.

Dženan Dautović

INDEKS AUTORA

Dautović, Dženan

Zavičajni muzej Travnik
Travnik, Bosna i Hercegovina
dzenandautovic@muzejtravnik.ba

Džananović, Mirza

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina
mirzadzanan_89@hotmail.com

Filipović, Nenad

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni
institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
urucbiniadil@yahoo.com

Hodžić, Fatima

Muzička akademija Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
fatima.hadzic@mas.unsa.ba

Jahić, Adnan

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tuzla, Bosna i Hercegovina
adnan.jahic67@gmail.com

Lis, Tomasz Jacek

Wyższa Szkoła Kultury
Społecznej i Medialnej,
Toruń, Polska
tomlis88@gmail.com

Maslo, Amer

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni
institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amermaslo9@gmail.com

Medić, Jasmin

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
jasmin.medic@iis.unsa.ba

Merzić, Omer

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
omerz001@gold.ac.uk.

Muhedinović, Ajdin

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

Mujanović, Mihad

Filozofická Fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika
mihad.mujanovic@gmail.com

Omerčić, Edin

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
edin.omercic@iis.unsa.ba

Rabić, Nedim

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nedim.rabic@iis.unsa.ba

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA

Časopis *PRILOZI* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u rubrici Članci i rasprave objavljuje radove koji prethodno nisu objavljeni i mogu biti kategorisani kao izvorni naučni rad, prethodno priopćenje, pregledni rad i stručni rad. Pored navedenog u časopisu *PRILOZI* objavljuju se i naučno-polemički tekstovi i osvrti, informativni prikazi knjiga i periodike, izvještaji sa naučnih skupova i konferencija, historijska građa, bilješke i vijesti o radu Instituta i slično.

Rukopisi radova za *PRILOGE* dostavljaju se na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku uz prijevod apstrakta, sažetka i ključnih riječi na engleski jezik. Radovi moraju biti obima do 32 kartice teksta (jednu karticu teksta čini 1800 znakova sa razmacima) i pisani fontom Times New Roman, veličine slova 12 i proredom 1,5, dok je u fusnotama veličina slova 10, a prored jednostruk. U iznimnim slučajevima glavni i odgovorni urednik može odlučiti da se prihvate i radovi većeg obima od preporučenog.

Rukopisi radova za časopis *PRILOZI* dostavljaju se u elektronskoj formi putem e-maila na adresu prilozi@iis.unsa.ba. Radove ispisane na CD-u moguće je dostaviti i poštom ili lično na adresu Instituta s naznakom „ZA ČASOPIS *PRILOZI*“.

U trenutku predaje rukopisa rada autor pristaje na recenzentski postupak. Glavni i odgovorni urednik i redakcija mogu u skladu sa važećim Pravilnikom o izdavaštvu Instituta za historiju odbiti rad i bez provedenog recenzentskog postupka ukoliko smatraju da tema rada ne odgovara profilu časopisa, ako se autor ne pridržava Uputa za autore/autorice objavljenih u javnom pozivu za dostavljanje radova ili ako se ne pridržava etičkih normi, te ako je članak loše kvalitete. Glavni i odgovorni urednik osigurava standardni recenzentski postupak dvostruke slijepe recenzije u kojoj se ne otkriva identitet ni autora ni recenzentata.

Glavni i odgovorni urednik i redakcija odlučuju kojim će recenzentima pristigli radovi biti poslani na ocjenjivanje. Svaki rad će biti poslan na najmanje dvije recenzije. Po potrebi rad može biti poslan i trećem recenzentu ukoliko rad obuhvata više razdoblja/područja ili ako u dvije recenzije bude različito ocijenjen ili kategoriziran. Recenzenti pišu recenzije na unaprijed pripremljenim obrascima. Kategorizaciju članka predlaže autor prema kategorizaciji koja će biti objavljena u javnom pozivu za dostavljanje radova, a recenzent predloženu kategorizaciju prihvata ili predlaže novu. Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti eventualne promjene koje su sugerisane od strane recenzenata ili prema uputama glavnog i odgovornog urednika.

U časopisu *PRILOZI* bit će objavljeni samo oni radovi za koje budu napisane dvije pozitivne recenzije.

Radovi koji se dostavljaju redakciji časopisa *PRILOZI* moraju imati slijedeću strukturu i dolje navedeni redoslijed se mora poštovati:

- predložena kategorizacija rada (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- titula, ime i prezime autora/autorice, naziv, mjesto i država institucije, e-mail adresa autora/autorice (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- naslov rada (centrirano, malim slovima, bold, font 16, prored 1,5)
- eventualne napomene uz naslov rada (podaci o projektu u okviru kojeg je realiziran, zahvalnosti, finansijeri itd.) staviti u prvu nenumersanu fusnotu
- apstrakt na bosanskom ili hrvatskom ili srpskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,5)
- ključne riječi (do 10 termina, malim slovima, font 11, prored 1,15)
- abstract na engleskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,15)
- key words na engleskom jeziku (do 10 termina, malim slovima, font

- 11, prored 1,15)
- tekst sa fusnotama
 - zaključak ili rezime
 - popis izvora i literature (prema priloženom uputstvu i abecednim redom, font 12, prored 1,5)
 - summary na engleskom jeziku (naslov centriran, malim slovima, bold, font 14, prored 1,5; tekst font 12, prored 1,5)
 - osnovni tekst rada može sadržavati poglavlja i potpoglavlja (njihovi naslovi se ravnaaju lijevo, pišu malim slovima, font 14)
 - fotografije, karte, tabele, grafikone i druge priloge treba dostaviti na određenom mjestu u tekstu i obilježiti rednim brojem i opisom, odnosno legendom

DETALJNE UPUTE ZA CITIRANJE U FUSNOTAMA I BIBLIOGRAFIJI

(The Chicago Manual of Style)

Citiranje neobjavljene arhivske građe:

Kada koristimo arhivsku građu podatke navodimo od općeg ka pojedinačnom poštujući i koristeći specifična pravila pojedinačnih arhiva. Ako se radi o sređenom fondu navodimo naziv arhiva, mjesto arhiva, naziv i broj fonda/serije ili knjige, broj kutije ili fascikla, broj arhivske jedinice ili signatura/broj folije ili stranice. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), opći spisi (dalje: opća), kut. 62, sign. 87/198/1.

² ABiH, ZVBiH, opća, kut. 62, sign. 87/198/1.

³ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Dubrovnik, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XX, 24, (14.02.1415).

⁴ DAD, Div. Canc., XX, 24, (14. 02. 1415).

⁵ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Zbirka fotografija i razglednica, 574 (dalje: ZFR-574), sign. 1666 (10).

⁶ HAS, ZFR-574, sign. 1666 (10).

⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66 (dalje: MPKJ), sign. 66-1611-1718.

⁸ AJ, MPKJ, sign. 66-1611-1718.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Istanbul, Muhimme defteri (dalje: MD), broj 108, strana 15.

¹⁰ BOA, MD, br. 108, 15.

Kada koristimo nesređene arhivske fondove, podatke koji nedostaju mi-jenjamo sa nazivom ili opisom dokumenta te upisujemo datum nastanka.

Primjer u fusnoti:

¹¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Bosne i Hercegovine 1974-1986 (dalje: TFMSMRRD SR BiH), Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

¹² ABiH, TFMSMRRD SR BiH, Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

U popisu izvora i literature treba navesti naziv arhiva, mjesto i skraćenicu u zagradi. U drugom redu navodimo naziv fonda:

Primjer u bibliografiji:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Citiranje objavljene arhivske građe:

Kada koristimo zbirke objavljene arhivske građe navodimo ime i prezime urednika/glavnog i odgovornog urednika/priređivača/prevodioca, *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija* (mjesto: izdavač, godina),

broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹³ Andrej Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa* (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008), 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

¹⁴ Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu*, 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime ur. naslov zbornika *dokumenata/ostalih publikacija*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

Kod navođenja putopisne ili memoarske građe navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige*, ime i prezime urednika/prevodioca (mjesto: izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁵ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 21-22.

¹⁶ Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 21-22.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*, ime i prezime prevodioca ili urednika. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Kada nije poznat urednik/priredivač publikacije navodimo *naslov publi-*

kacije (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁷ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921), 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

¹⁸ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*, 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

U popisu izvora i literature navodimo *naslov publikacije*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Citiranje članka iz štampe:

Navodimo ime i prezime autora članka, „naslov članka“, *naziv novine/ lista*, datum izdavanja, stranica. U slučaju da nije poznat autor članka fusnotu započinjemo sa naslovom članka.

Primjeri u fusnotama:

¹⁹ Albert Baer, „Hanuka“, *Židovska svijest*, 25. kisleva 5679/29. novembra 1918, 2.

²⁰ R. Kolar, „Brčkanje po košticama“, *Oslobođenje*, 23. oktobar 2000, 6.

²¹ „Razbijači“, *Narodno jedinstvo*, 26. mart 1919, 3.

U popisu izvora i literature navodimo samo *naziv novine/lista*, mjesto, godine koje su korištene.

Primjer u bibliografiji:

– *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.

Citiranje intervju:

Kada koristimo video ili zvučne zapise te pisane bilješke razgovora sa pojedinim osobama (oral history) navodimo ime i prezime ili inicijale intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua (mjesto pohranjenog zvučnog ili pisanog zapisa). Na isti način intervjue navodimo u popisu izvora i literature.

Primjeri u fusnotama i bibliografiji:

²² Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).

²³ Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

Citiranje ličnih prepiski:

Kada kao izvor koristimo ličnu prepisku, uključujući elektronsku poštu, tekstualne (sms) poruke ili poruke upućene preko društvenih mreža navodimo ime osobe koja je uputila poruku, način slanja, kome je upućena i vrijeme slanja. Navedene prepiske se rijetko uključuju u popise izvora i literature.

Primjeri u fusnotama:

²⁴ Enes Omerović, e-mail poruka poslana Sonji Dujmović, 2. 2. 2020. godine.

²⁵ Sonja Dujmović, facebook poruka poslana Enesu Omeroviću, 21. 2. 2019. godine.

Citiranje iz knjiga:

Kada koristimo knjigu jednog autora navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

²⁶ Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica* (Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003), 51-61.

²⁷ Kemura, *Narodna uzdanica*, 77.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

U slučaju dva ili tri autora knjige navodimo ime i prezime i ime i prezime autora, *naziv knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

²⁸ Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 47.

²⁹ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 47.

Kada knjiga ima četiri ili više autora navodimo ime i prezime autora i dr., *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

³⁰ Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1972), 82.

³¹ Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 82.

U slučajevima kada knjiga ima dva, tri, četiri ili više autora u popisu izvora i literature navodimo prezime, ime prvog autora, i imena i prezimena ostalih autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.

Citiranje članka iz zbornika radova, enciklopedija ili dijelova knjige:

Navodimo ime i prezime autora, „naslov teksta“, u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika (mjesto, izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³² Seka Brkljača, „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine“, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 14.

³³ Brkljača, „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata“, 14.

³⁴ Tomislav Išek, „Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998), 305.

³⁵ Išek, „Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti zajedničke države“, 305.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. „naslov teksta“. u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika. mjesto, izdavač, godina, broj stranica.

Primjer u bibliografiji:

- Brkljača, Seka. „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine“. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.

Citiranje članka iz časopisa:

Navodimo ime i prezime autora, „naslov teksta“, *naziv časopisa*, broj (godina izdanja): stranica. U slučaju više autora prilikom navođenja njihovih imena koristimo pravila koja se primjenjuju kod knjiga. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³⁶ Fatima Hadžić, „Češki muzičari u Bosni i Hercegovini“, *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005): 68-87.

³⁷ Hadžić, „Češki muzičari“, 67-87.

³⁸ Vlatka Dugački, „‘Manjinska posla’ - Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 394.

³⁹ Dugački, „‘Manjinska posla’“, 394.

⁴⁰ Hatidža Čar-Drnda, „Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo“, *Prilozi*, br. 37 (2008): 40.

⁴¹ Čar-Drnda, „Integracija nekih Egipćana“, 40.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. „naslov teksta“. *naziv časopisa*, broj (godina): stranica.

Primjer u bibliografiji:

– Čar-Drnda, Hatidža. „Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo“. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.

Citiranje neobjavljenih magistarskih i doktorskih radova:

Navodimo ime i prezime autora, „naslov rada“ (vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina odbrane), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

⁴² Edin Omerčić, „Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996“ (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013), 55.

⁴³ Omerčić, „Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova“, 55.

⁴⁴ Enes Omerović, „Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)“ (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017), 173.

⁴⁵ Omerović, „Nacionalne manjine“, 173.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. „naslov rada“. vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina.

Primjer u bibliografiji:

- Omerčić, Edin. „Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996“. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.

Citiranje e-knjiga i članaka:

Prilikom citiranja knjiga ili članaka koji su objavljeni u elektronskoj verziji, uključujući i one koji su objavljeni u različitim oblicima (štampana i elektronska verzija) treba primjeniti ista pravila kao za štampane knjige ili članke, ali u produžetku dodati (pristup ostvaren datum, internetska adresa).

Primjeri u fusnotama:

⁴⁶ Oleg Rumjancev, „Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije“, u: *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko - prijevod sa ukrajinskog (Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013), 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+\(prijevod+sa+ukrajinskog\).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDM-QQBQggKAA&biw=1366&bih=599](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDM-QQBQggKAA&biw=1366&bih=599))

⁴⁷ Rumjancev, „Pitanje nacionalnog identiteta“, 301-311.

⁴⁸ Salmedin Mesihović, *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba* (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011), 58. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-RIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

⁴⁹ Mesihović, *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA*, 58.

U popisu izvora i literature primjenjujemo ista pravila kao kod navođenja štampanih knjiga ili članaka uz dodavanje podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi.

Primjer u bibliografiji:

- Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

Citiranje drugih sadržaja sa www. (World Wide Web):

Prilikom citiranja sadržaja sa interneta koristiti ista pravila kao za štampane publikacije uz dodatak podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi. Kada nisu dostupni detaljni podaci (autor, mjesto, datum objave) treba napisati „naslov teksta“, naziv stranice ili institucije koja objavljuje sadržaj, datum pristupa i internetsku adresu. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

- ⁵⁰ „Nacionalne manjine u BiH“, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)

Prilikom citiranja arhivske građe koja je dostupna na internetu treba detaljno navesti sve dostupne podatke o instituciji koja objavljuje građu, zatim podatke o samoj građi, datum pristupa i internetsku adresu. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

- ⁵¹ United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), Haag, Predmet Blaškić (IT-95-14), Presuda Pretresnog vijeća 3. marta 2000. godine (pristup ostvaren 20. decembra 2019, <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/bcs/000303.pdf>)

PRIMJER PRAVLJENJA POPISA IZVORA I LITERATURE

Popis izvora i literature korištenih u radu treba navesti prema dolje navedenoj shemi. Unutar odvojenih cjelina popis mora biti urađen abecednim redom. U popisu izvora i literature sve bibliografske jedinice moraju biti navedene latiničnim pismom. Sve bibliografske jedinice objavljene ćirilničnim pismom (na srpskom, ruskom, ukrajinskom, makedonskom i drugim jezicima) trebaju biti transliterirane na latinicu prema pravilima za transliteraciju tih jezika, a na kraju bibliografske jedinice u zagradi staviti (ćirilica). Isti model primijeniti i na bibliografske jedinice objavljene drugim pismima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)
- Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):
 - Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14), (MUPKJ, 14)

Objavljeni izvori:

- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.
- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Štampa:

- *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 2000.
- *Židovska svijest*, Sarajevo, 1918.

Intervju:

- Razgovor sa Muhamedom Čengićeom, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).
- 22 Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

LITERATURA

Knjige:

- Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.
- Hasanhodžić, Anisa, i Rifet Rustemović. *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.
- Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

Članci:

- Brkljača, Seka. „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine“. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.
- Čar-Drnda, Hatidža. „Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo“. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.
- Dugački, Vlatka. „‘Manjinska posla’ - Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 389-413.

- Hadžić, Fatima. „Češki muzičari u Bosni i Hercegovini“. *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005), 68-87.
- Išek, Tomislav. „Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)“. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 299-337.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Omerčić, Edin. „Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996“. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Omerović, Enes. „Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017.

E-knjige i članci:

- Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)
- Rumjancev, Oleg. „Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije“. u: *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko - prijevod sa ukrajinskog. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013, 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+\(prijevod+sa+ukrajinskog\).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599))

– **Sadržaji sa [www. \(World Wide Web\)](#):**

- „Nacionalne manjine u BiH“, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)
- United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), Haag, Predmet Blaškić (IT-95-14), Presuda Pretnosnog vijeća 3. marta 2000. godine (pristup ostvaren 20. decembra 2019, <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/bcs/000303.pdf>)

Rukopisi radova koji se dostavljaju za časopis *PRILOZI* moraju biti priređeni prema navedenim detaljnim uputama. Rukopisi koji nisu uređeni prema uputama iz javnog poziva za dostavljanje radova bit će vraćeni autorima na doradu.

Rukopisi dostavljeni redakciji *PRILOGA* se ne vraćaju.

Autori objavljenih radova dobivaju po tri primjerka aktuelnog broja *PRILOGA*.

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju. Za sve dodatne informacije obratite se na navedenu e-mail adresu.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6,
71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
tel.: ++387 33 21 72 63 fax: ++387 33 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba> e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

PRILOZI

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Glavna i odgovorna urednica

Sonja M. Dujmović

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik

Zenaida Karavdić

UDK

Igor Mišković

DTP

Amra Mekić

Štampa

Štamparija Fojnica, d.d.

Za štampariju

Mirsad Mujčić

Kontakti izdavača:

Podgaj 6, 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63

fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

ISSN 0350-1159 (Print)

ISSN 2744-1172 (Online)

Časopis izlazi godišnje.

Časopis *Prilozi* je indeksiran u EBSCO Publishing, CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Index Copernicus i ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources)